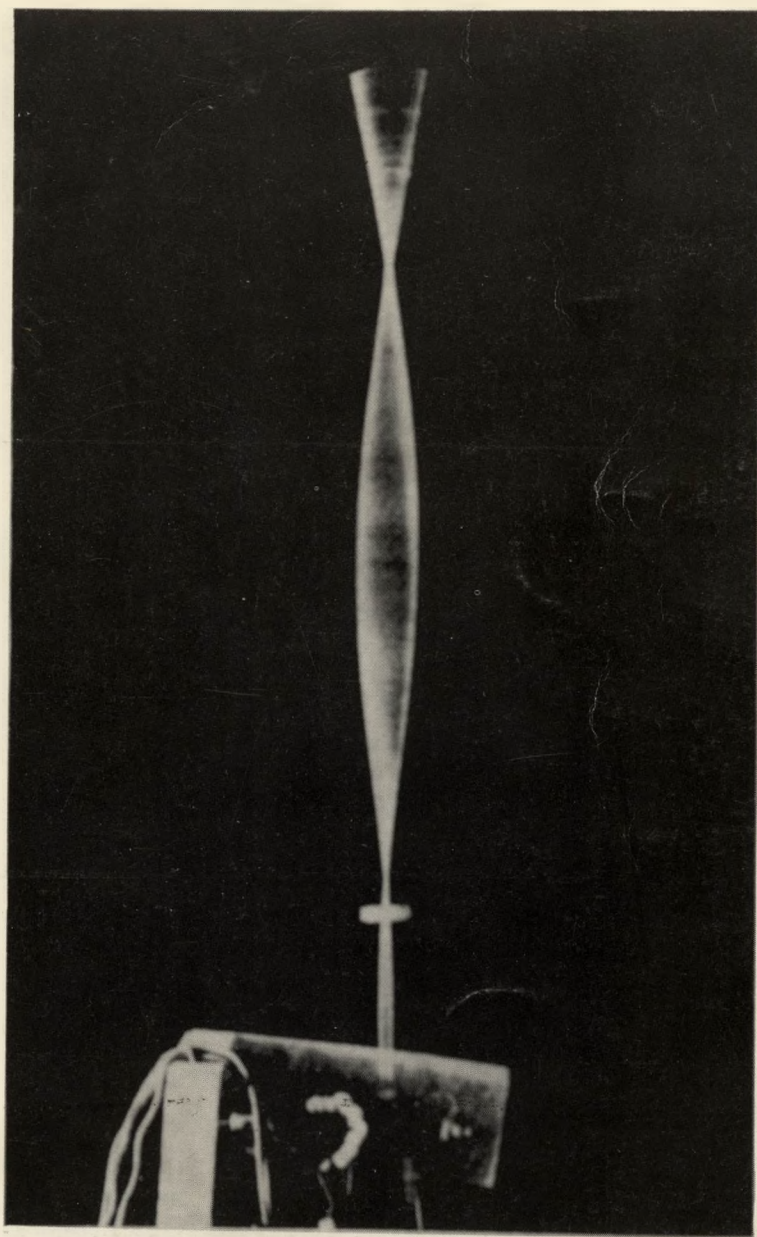

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἡ πρόσληψη τοῦ μαρξισμοῦ
στὴν Ἑλλάδα
Ἡ ἔννοια τῆς ἐπανάστασης στὰ
νεανικά ἔργα τοῦ Μάρξ
Ἡ κρίση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας
Γιὰ τὴ νομικὴ μορφή

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Ἄ Σεφέρης ὡς μεταφραστὴς τῆς
ἀγγλικῆς ποίησης
Γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κριτικὴ
Οἱ πεζογράφοι καὶ τὰ
λογοτεχνικά περιοδικά τῆς
Θεσσαλονίκης
Ποιήματα τοῦ Δ. Καψάλη
Σελὶν (ἀπόσπασμα)

Ὀκτώβριος – Δεκέμβριος 1984 • τεῦχ. 67-68 • δρχ. 200

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Όκτώβριος-Δεκέμβριος 1984

τεύχ. 67-68, 200 δρχ.

Κέκροπος 2, Άθήνα 10558, τηλ. 3239645

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Άντωνη Λιάκου, Οί δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα	4
Γιώργου Πάσχου, Η έννοια της επανάστασης στα νεανικά έργα του Κάρλ Μάρξ (1843-45)	10
Άντωνη Μανιτάκη, Ζητήματα ιστορικοδιαλεκτικής θεώρησης της νομικής μορφής	17
Μαρίας Ν. Αντωνοπούλου, Η κρίση της μαρξιστικής θεωρίας, ο παραδοσιακός μαρξισμός και οι απόπειρες υπέρβασής του	25
Ελένης Καλαφάτη, Ιστορικό των σχολικών κτιρίων της Δημοτικής Εκπαίδευσης (1821-1940)	34
Χρυσούλας Χατζητάκη - Καψωμένου, Δημοτικό τραγούδι: όροι για μίαν ένταξη στη νεοελληνική ζωή	41
Μαρίας Ιατρού, Ο ζωγράφος Σωτήρης Ζήσης	46

Ο ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ σελ. 54-102

ΚΡΙΤΙΚΗ

Άνδρέα Μπελεζίνη, Άνω Ποταμών	103
Πέτρου Πιζάνια, Τιμές και αγαθά στην Άθηνά (1834-1846) της Εύτυχιας Λιάτα	109

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

Φωτογραφία έξωφύλλου από έργο του *Naum Gabo*: Κινητική κατασκευή (1920)

Φίλε αναγνώστη,

Η έγγραφη σου ως συνδρομητή στον
ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ μας δίνει τη
δυνατότητα να συνεχίσουμε.

Αν συμεριζεσαι τό διάβημά μας
γίνε συνδρομητής στον
ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ

1.700 δρχ. ή ετήσια συνδρομή
900 δρχ. ή εξαμήνη συνδρομή

Γράψτε μας ή τηλεφωνείστε τή διεύθυνσή
σας, και άρκεϊ.

ΜΙΑ ΧΡΗΣΙΜΗ ΠΡΟΣΦΟΡΑ

Στόν έαυτό σας και τούς φίλους σας χαρίστε

ΜΙΑ ΣΕΙΡΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

τεύχος 1 έως 65
τό περιοδικό από τό 1976 έως τό 1983

μόνο μέ 4.000 δρχ.

Μπορείτε να παραγγείλετε τή σειρά
στά βιβλιοπωλεία ή στα γραφεία μας

Έκδότης, Νίκος Πολίτης, Βορρά 9, Άγία Παρασκευή. ● Ίδιοκτησία «Σ. Δελέγκας και Σία Ο.Ε.» ● Διευθυντής, Άγγελος Έλεφάντης ● Φωτοστοιχειοθεσία ΠΟΛΙΤΗΣ, Κέκροπος 2, τηλ. 3226692 ● Εκτύπωση, Χαϊδεμένος ΑΕΒΕ, Λεωφ. Βουλιαγμένης 429, τηλ. 9940997 και 9940944 ● Διόρθωση, Παντελής Σπ. Μπουκάλας ● Κεντρική διάθεση για τή Θεσσαλονίκη και Β. Ελλάδα, Βιβλιοπωλείο Κοτζιά, Τσιμισκή 78, τηλ. 279720.

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

Συνεχίζουμε

Είναι φανερό «διά γυμνοῦ ὀφθαλμοῦ» ὅτι ὁ *ΠΟΛΙΤΗΣ* ἄλλαξε ριζικά. Τὸν τελευταῖο χρόνο ἐκδόθηκαν μόνο 3 τεύχη, κι ὡς τὸ τέλος τοῦ '84 μόλις πού ἀπομένει καιρός νά ἐτοιμάσουμε ἀκόμα ἓνα. Ἡ ἐκδοση τοῦ *ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΥ ΠΟΛΙΤΗ*, ἀκριβῶς πρὶν ἀπὸ ἓνα χρόνο (5 Νοεμβρίου 1983), στοίχισε ἀκριβὰ στὸν *ΠΟΛΙΤΗ*. Παρ' ὄλη τὴν ἀρχικὴ μας αἰσιοδοξία, ἀποδείχθηκε ὅτι ἦταν ἀδύνατο νά προφταίνουμε καὶ τὰ δύο περιοδικά, ἓνα δίμηνο κι ἓνα δεκαπενθήμερο. Τὸ δεκαπενθήμερο στάθηκε ἰδιαίτερα ἀπαιτητικό σέ χρόνο, χρήμα, φροντίδες, τόσο πού ἀπορρόφησε ὄλες μας τίς δυνάμεις. Ἐπιπλέον — καὶ αὐτὸ ἦταν τὸ σπουδαιότερο —, ὁ σχολιασμός στις σελίδες του τῶν θεμάτων τῆς ἐπικαιρότητας ἀφαιροῦσε ἀπὸ τὸν *ΠΟΛΙΤΗ* ζωτικό χῶρο.

Πολλοὶ ἐρμήνευσαν τὴν ἐξάμηνη ἀπουσία τοῦ *ΠΟΛΙΤΗ* σάν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐκ μέρους μας. Δέν εἶχαν ἀπόλυτα ἄδικο. Πάντως, μιὰ τέτοια ἐκδοχὴ δέν ἀντιστοιχοῦσε καὶ δέν ἀντιστοιχεῖ στις προθέσεις μας. Ὅταν ἀρχίζαμε τὴ νέα προσπάθεια μὲ τὸν *ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ* ἐπιδιώκαμε μιὰν ἀμεσότερη σχέση μὲ τὴν πραγματικότητα πού ζοῦμε, μιὰ συνεπέστερη ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού αὐτὴ θέτει, μιὰ πιὸ αὐτοτελὴ καὶ μάχιμη ὑπαρξὴ μέσα στὰ πράγματα, τὴν ἐκφραση, τέλος, τῶν ἀριστερῶν ἀπόψεων καὶ ἀντιστάσεων πού θὰ τοὺς ἐπέτρεπε νά μάχονται καλύτερα.

Τὴν προσπάθειά μας ὑπαγόρευε μιὰ ἀνάγκη νά ἀντιδράσουμε κι ἐμεῖς στὸ κλίμα πολιτικῆς ραθυμίας καὶ ἀκινήσιας στὸ χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄν στὸ μεταξύ τὰ πράγματα ἔχουν κάπως ἀλλάξει, ἂν ἡ ἀνανεωτικὴ Ἀριστερά, ἀφοῦ στὸ μεταξύ πέτυχε μιὰ πρώτη ἀνασύνταξη δυνάμεων, ἔχει σήμερα τὴν κατ' ἀρχὴν δυνατότητα νά ἀντισταθεῖ ἀποτελεσματικότερα σέ μιὰ ἐξουσία πού θέλει νά λέγεται ἀριστερὴ καί, ἴσως, νά ἀνοίξει ἓνα νέο δρόμο στὸ σοσιαλιστικό κίνημα τοῦ τόπου μας, σίγουρα αὐτὸ δέν ὀφείλεται στὸν *ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟ ΠΟΛΙΤΗ*. Βρεθήκαμε ὁμως κι ἐμεῖς μαχητές μέσα στὸ ἴδιο ρεῦμα, σηματοδοῦντας τὸν ἴδιο στόχο. Ἐπομένως τὸ διάβημά μας δέν ἦταν ἄκαιρο καὶ δέν ἔχουμε κανένα λόγο νά ἀναθεωρήσουμε τὴ στάση μας.

Συνεχίζουμε λοιπόν.

Ο *ΠΟΛΙΤΗΣ* δέν θὰ σταματήσει τὴν ἐκδόσή του· τὸ ἀνά χεῖρας τεῦχος δέν εἶναι τὸ κύκνειο ἄσμα του. Ὡς τὸ τέλος τοῦ χρόνου θὰ ἐκδοθεῖ ἀκόμη ἓνα τεύχος καὶ στὸ μέλλον τὸ περιοδικὸ θὰ βγαίνει κάθε τρεῖς μῆνες. Τέσσερα τεύχη τὸ χρόνο, καὶ τὰ τέσσερα μὲ τὸ τμήμα τοῦ *ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟῦ ΠΟΛΙΤΗ*. Αὐτὰ ὡς πρὸς τὴν περιοδικότητα. Τὸ κύριο ὁμως θὰ εἶναι οἱ ἐσωτερικὲς ἀλλαγές πού ἐνδιαφέρουν περισσότερο τὸν ἀναγνώστη.

Ὁ *ΠΟΛΙΤΗΣ*, ἐκ τῶν πραγμάτων, δέν μπορεῖ νά εἶναι περιοδικὸ ἐπικαιρότητας. Τὰ κείμενά του στὸ ἐξῆς, εἴτε ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ καὶ τὴν κοινωνία εἴτε σέ θεωρητικὰ ζητήματα εἴτε στὰ ζητήματα τῆς λογοτεχνίας καὶ τῆς τέχνης, θὰ ἔχουν χαρακτῆρα ἀναλυτικό καὶ δοκιμιογραφικό. Καί, στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ, ἓνα τμήμα τῆς ὕλης του θὰ εἶναι ἀφιέρωμα σέ κάποιο θέμα. Ἢδη τὸ τεύχος αὐτό, παρὰ τίς πολλὲς ἀδυναμίες πού ἐλπίζουμε νά ξεπεράσουμε, δίνει μιὰ εἰκόνα γιὰ τὸ μελλοντι-

δια γυμνου οφθαλμου δια γυμνου οφθαλμου

κό υφος του περιοδικού. Βέβαια ο κίνδυνος του ακαδημαϊσμού ένεδρεύει πάντοτε. Όστόσο, αν πάρουμε υπόψη πόσο λείπει ο θεωρητικός και επιστημονικός λόγος στον τόπο μας, τότε είναι απόλυτα δικαιωμένη ή ένασχόληση του *ΠΟΛΙΤΗ* με θέματα θεωρίας, κοινωνικής επιστήμης, κριτικής των ιδεολογιών, λογοτεχνικής κριτικής, θέματα μαρξιστικής θεωρίας, όπως και ή επικοινωνία με τα αντίστοιχα διεθνή ρεύματα. Και πιστεύουμε ότι αυτή ή δουλειά είναι αναπόσπαστο στοιχείο της προσπάθειας για την αλλαγή της πραγματικότητας, αφού μόνον έτσι μπορούν κάπως να διαλυθούν τα πέπλα της κοινωνικής αδιαφάνειας.

Ο *ΠΟΛΙΤΗΣ* — όπως και ο *ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΟΣ ΠΟΛΙΤΗΣ* — δέν είναι επαγγελματικό έντυπο. Δέν πληρώνει για την παραγωγή της ύλης του. Έτσι είναι άλλωστε όλα τα έντυπα του είδους του, τουλάχιστον στον τόπο μας, κι αυτό εξηγεί ως ένα βαθμό ατέλειες και αδυναμίες. Φτιάχεται, λοιπόν, αποκλειστικά με την ελεύθερη και έθελοντική συνεργασία δσων, σέ γενικές γραμμές, συμμερίζονται τό διάβημά του. Από αυτή την άποψη έντυπα τέτοιου είδους λειτουργούν σάν καθρέφτες της πνευματικής ζωής του τόπου ή τουλάχιστον, μέσα στη διάρκεια, καταγράφουν όρισμένα πολιτιστικά, πολιτικά και πνευματικά ρεύματα. Η ύπαρξή τους είναι πολλαπλά χρήσιμη και γι' αυτό, κατά τη γνώμη μας, δέν εϋσταθεί ή κριτική πώς υπάρχουν πολλά περιοδικά: πολλά περιοδικά σημαίνει πολυφωνία, πολλές ιδέες, πολλές προσπάθειες. Τό καθένα κάτι έχει να πει. Και τό δικό μας τό ίδιο, όσο κι αν ο «άνταγωνισμός» είναι εξοντωτικός. Πρέπει επομένως όλων οι προσπάθειες να συνεχιστούν. Αυτό άλλωστε σημαίνει διεύρυνση του αναγνωστικού κοινού. Αν ταμπλόιντ και τηλεόραση προσπαθούν να ρίξουν την ανάγνωση και τό βιβλίο στά άζήτητα της ιστορίας, τά περιοδικά έχουν ακριβώς την αντίθετη λειτουργία. Κρατούν τό μέτωπο ανοιχτό, τρέφοντας την όρεξη για τό διάβασμα. Ο κρίσιμος όμως παράγοντας είναι ο αναγνώστης. Αυτός θά διευρύνει ή θά στενέψει την «άγορά». Θα πρέπει όμως να ξέρει ότι ή τιμή των περιοδικών συνήθως είναι κάτω από τό πραγματικό κόστος τους, ότι χρωστάνε, ότι τρέφονται με θαλασσοδάνεια από γνωστούς και φίλους και ότι δέν μπορούν να ανεβάζουν την τιμή στό επίπεδο του κόστους τους γιατί τότε δέν θά τά αγοράζε σχεδόν κανείς. Η αγορά των ιδεών έχει μία έχθρική σχέση με την αγορά των έμπορευμάτων, γι' αυτό συνήθως έμπορευματοποιούνται και οι ιδέες. Ας έχει λοιπόν υπόψη του κι αυτό τό στοιχείο ο αναγνώστης γιατί είναι στοιχείο της επαφής του με ένα περιοδικό. Αλλά και σάν εισαγωγή για την αύξηση της τιμής του *ΠΟΛΙΤΗ*: έτούτο τό τεύχος, με περισσότερες σελίδες από τό κανονικό, τιμάται 200 δραχμές. Στο έξής ή τιμή του άπλου τεύχους (συνήθως των 88 σελίδων) θά είναι 150 δραχμές. Όσο δηλαδή ένας κινηματογράφος.

Κ λείνουμε έτούτο τό σημείωμα ελπίζοντας ότι δέν θά βρεθούμε στην ανάγκη να εξηγήσουμε άλλη φορά κάποια εξαφάνιση. Θα τά λέμε, κάθε τρείς μήνες.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Οἱ δυνατότητες πρόσληψης τοῦ μαρξισμού στήν Ἑλλάδα τόν 19ο αἰώνα

τοῦ Ἀντώνη Λιάκου

«Ὁ Μάρξ χαίρει ἐπί τῆ ἐπαναστάσει τοῦ παρισινοῦ ὄχλου ὡς καί εἰς κάθε ἀνατροπήν. Πατρίδα καί θρησκείαν δέν γνωρίζει, πάσαν δέ πολιτείαν μισεῖ, χρησιμοδοτῶν ἀπό μηχανῆς ὅτι ἐκ τοῦ υπερφυσικοῦ κράτους τῶν κεφαλαίων θά ἐπέλθει ταχέως βιαία ἐπανάστασις. Ἐμπνέει εἰς τούς ὁπαδούς του ἄγριον μίσος κατά πάσης ὑφισταμένης πολιτικῆς, κοινωνικῆς καί θρησκευτικῆς τάξεως. Τάς συχνάς ἀπεργίας τῶν ἐργατῶν θεωρεῖ ὡς προπαρασκευαστικές ἀψιμαχίας μέλλοντος μεγάλου ἀγῶνος. Ἐντεῦθεν περιφρονοῦνται ἐκ τῶν ὁπαδῶν του μετά κυνικῆς ἀναιδεΐας τά ἱερά καί τά σεβαστά τῆς τοῦ λαοῦ λατρείας ἀντικείμενα. Ὑπό δέ τήν προσωπίδα τῆς ἰσότητος καί ἀδελφότητος ἐπιδιώκεται ἡ διά βιαιοπραγιῶν ἀποκλειστική αὔξησις τῶν ὑλικῶν ἀπολαύσεων τῶν ἀπόρων τάξεων».¹

Ἡ εἰκόνα αὐτή τοῦ Κάρλ Μάρξ παρουσιάστηκε στά 1877 ἀπό τήν ἐφημερίδα *Ρήγας*, ὄργανο τοῦ ὁμώνυμου συλλόγου τῶν δημοκρατικῶν. Ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὀνόματός του στήν Ἑλλάδα ἔγινε στά 1871 μέ ἀφορμή τήν Κομμούνα τοῦ Παρισιοῦ.² Τήν ἴδια ἐποχή, χάρη στό ρόλο πού ἀποδόθηκε στή Διεθνή Ἐνωση τῶν Ἐργατῶν στήν παρισινή ἐξέγερση, ὁ Μάρξ ἔγινε εὐρύτερα γνωστός στήν Εὐρώπη.³ Οἱ ἀναφορές θά πικνώσουν πέντε χρόνια ἀργότερα, στά 1876-1878. Στά 1877 ὁ *Ρήγας* φιλοξένησε δύο ἐπιστολές, τή μία ἀνώνυμη, ἀπ' ὅπου καί τό ἀπόσπασμα, καί τήν ἄλλη μέ τά ἀρχικά Κ.Ε. ἀπό τήν Ἐρμούπολη. Ἡ πρώτη εἶχε σκοπό νά ἀντικρούσει τίς κατηγορίες ὅτι ὁ σύλλογος τῶν δημοκρατικῶν ἐμπνεόταν ἀπό σοσιαλιστικές ἰδέες. Ἡ δεύτερη, πού συνιστοῦσε ὡς «σφόδρα ἀξιον ἀναγνώσεως» τό *Κεφάλαιο*, σχολίαζε τίς διώξεις καί τήν ἐπίθεση τοῦ

τύπου ἐναντίον τοῦ «Δημοκρατικοῦ Συλλόγου» Πάτρας πού συνδεόταν μέ ἰταλικούς καί ἔλβετικούς ἀναρχικούς κύκλους.⁴ Κοινή θέση καί στίς δύο ἦταν ὅτι «ὁ κοινωνισμός» ἦταν «ἀδύνατον νά καθέξη τήν παραμικράν θέσιν ἐν τοῖς διαφόροις τάξεσιν τῆς ἡμετέρας κοινωνίας». Τήν ἴδια περίοδο ὁ Μάρξ ἀναφέρεται σέ δύο δημοσιεύματα τῆς *Οικονομικῆς Ἐπιθεωρήσεως* τοῦ Ἀριστοῦ Οἰκονόμου καί σ' ἓνα ἄρθρο τοῦ Νεοκλή Καζάζη στόν *Παρνασσό*.⁵ Στήν ἐπόμενη δεκαετία φαίνεται πῶς ὁ Μάρξ εἶχε γίνει ἄρκετά γνωστός. Ὁ θεολόγος Ἀπόστολος Μακράκης θέλοντας νά ἀνα-

1. Ἐφ. *Ρήγας*, 8 Μαρτίου 1877.

2. Βωμόντ Βάσου ὑποκόμητος, *Ἀθηνεὺς ἱστορία τοῦ δήμου τῶν Παρισίων ἐν ἔτει 1871. Ἡ καταγωγή, ἡ βασιλεία, ἡ πτώσις του*. Μετάφρασις ἐκ τοῦ γαλλικοῦ ὑπό Ν.Γ. Κωτσάκη, Ἐν Ἀθήναις 1871. Ὁ Μάρξ ἀναφέρεται ὡς ἓνας ἀπό τούς ἡγέτες τῆς Διεθνούς.

3. Georges Haupt, "Marx e il marxismo", στό *Storia del marxismo*, τ.1, Τορίνο, Einaudi, 1978, σ. 302.

4. *Ρήγας*, 8 Μαρτίου καί 16 Ἰουνίου 1877. Γιά τό Δημοκρατικό Σύλλογο «*Ρήγας*» βλ. Χαρίτων Κοριζῆς, *Συμβολή στήν ἔρευνα τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς ζωῆς καί κοινωνίας στό 19ο αἰώνα*. Ὁ σύλλογος «*Ρήγας*», Ἀθήνα 1969. Γιά τό «*Δημοκρατικό Σύλλογο*» Πάτρας καί τίς διώξεις ἐναντίον του βλ. Γιάννη Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος*, Ἀθήνα 1972³, σ. 46-47.

Περίληψη αὐτοῦ τοῦ κειμένου ἀνακοινώθηκε στό Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο «Ὁ Κάρλ Μάρξ καί ἡ φιλοσοφία» πού ὀργάνωσε ὁ τομέας Φιλοσοφίας τοῦ Φιλοσοφικοῦ Τμήματος τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στίς 3-5 Νοεμβρίου 1983.

σκευάσει στά 1891 τις θεωρίες του βιολόγου Ernest Haeckel, σχετικά άγνωστου στο εύρύτερο κοινό, τον χαρακτήρισε, για να κάνει πιο έλκυστικό το φυλλάδιό του, σαν δάσκαλο του Μάρξ.⁶ Στά 1896 ο Ίωάννης Κονδυλάκης έγραφε για τους Πατριούς ότι «τόν ένα πόδα έχουν εις τόν Μεσαίωνα και τόν άλλον εις τόν αιώνα του Καρόλου Μάρξ».⁷ Στά μέσα της δεκαετίας αυτής οι θεωρίες του Μάρξ παρουσιάστηκαν με πιο συνεκτικό τρόπο από τον Δ. Στωϊκό και τον Δ. Φωτόπουλο στην έφημερίδα του Σταύρου Καλλέργη *Σοσιαλιστής*.⁸ Άλλωστε από τά 1885 είχε αρχίσει μιά ύποτυπώδης σοσιαλιστική κίνηση στην Άθήνα.

Στά ίδια χρόνια όμως στην υπόλοιπη Εύρώπη και στις άλλες βαλκανικές χώρες είχε σημειωθεί μιά έντονη σοσιαλιστική κίνηση και ιδρύθηκαν τά σημαντικότερα σοσιαλιστικά κόμματα.⁹ Είναι ακριβώς σ' αυτές τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα που ο μαρξισμός διαδόθηκε μέσα στο εργατικό κίνημα και τούς σοσιαλιστικούς κύκλους των διανοουμένων. Ή διάδοσή του — που δέν συνεπαγόταν αναγκαστικά και την άφομοίωση των ιδεών του Μάρξ — ήταν άποτέλεσμα μιάς διαδικασίας άργης και άντιφατικής που συνοδεύτηκε παράλληλα από σχηματοποιήσεις, συναρτήσεις με άλλες θεωρίες και παραδόσεις, και γενικότερα ένα φτώχεμα του περιεχομένου και του δυναμισμού των ιδεών του Μάρξ.¹⁰

Στις εύρωπαϊκές χώρες, κι όχι μόνο σ' αυτές βέβαια, οι δρόμοι μέσα από τούς οποίους διαδόθηκε ο μαρξισμός δέν ήταν ταυτόσημοι. Οι άναπτυγμένες άστικές κοινωνίες, όπου είχε σχηματιστεί ένα πολυάριθμο προλεταριάτο, τον δέχτηκαν μέσα από την άνάπτυξη των πολιτικών οργανώσεων της εργατικής τάξης. Σέ μερικές, όπως στή Γερμανία, κατόρθωσε να έκτοπίσει τις άντίπαλες σοσιαλιστικές θεωρίες και να άποκτήσει μιά σχετική κυριαρχία. Σέ άλλες όμως, όπως στή Γαλλία και την Άγγλία, οι έθνικές επαναστατικές και σοσιαλιστικές παραδόσεις κυριάρχησαν στο εργατικό κίνημα, περιορίζοντας την έπιρροή του.

Στις κοινωνίες με άδύνατες άστικές δομές και συγκριτικά άσήμαντο προλεταριάτο, όπως στην Άνατολική Εύρώπη, ο μαρξισμός διείσδυσε στους κύκλους των διανοουμένων πολύ πριν ύπάρξει εκεί σοσιαλιστικό κίνημα. Ένα μέρος των άνατολικοευρωπαϊών διανοουμένων, και κυρίως οι Ρώσοι, βρήκαν στον έπιστημονικό σοσιαλισμό μιά θεωρία που μπορούσε να περιγράψει τό στάδιο άνάπτυξης της κοινωνίας τους. Μέσα από τή σχηματοποιημένη εικόνα που τούς παραδόθηκε από τή γερμανική σοσιαλδημοκρατία, για τή διαδοχή των κοινωνικών συστημάτων, έφτασαν, με διαφορές βέβαια μεταξύ τους, στή δικαιολόγηση της άναγκαιότητας του καπιταλισμού. Έτσι, ή μαρξιστική τους παιδεία και ή δράση τους εντάχθηκε, σ' άλλους συνειδητά και σ' άλλους έκ των πραγμάτων, μέσα στο πλαίσιο της έκσυγχρονιστικής λειτουργίας που στις καθυστερημένες χώρες έκπλήρωνε τό στρώμα των διανοουμένων. Στην κατηγορία αυτή θά μπορούσαν να ένταχθούν τόσο οι «νόμιμοι μαρξιστές» και ο Struve όσο και ο Πλεχάνοφ, παρά τις διαφορές τους.¹¹ Μιά άλλη μερίδα διανοουμένων, που επικαλούμενοι τις ιδιομορφίες της άνατολικοευρωπαϊκής άγροτικής κοινωνίας έπεδίωκαν να παρακάμψουν τον έξαστισμό, άναζήτησαν στο μαρξισμό μιά πειστική κριτική του καπιταλισμού και τόνισαν αυτές κυρίως τις πλευρές του. Αυτή είναι ή περίπτωση των λαϊκιστών, των «ναρόντικι», που έπηρέασαν σημαντικά την ήγεσία των άγροτικών κινήματων, και όχι μόνο στή Ρωσία.¹²

Άναλογίες με την περίπτωση της Ρωσίας παρουσιάζει και ή διείσδυση του σοσιαλισμού στις γειτονι-

κές βαλκανικές χώρες. Στή δεκαετία του 1870 στή Σερβία και στή Βουλγαρία ή κοινωνική κριτική παρουσιάζεται από τούς ήγέτες του άγροτικού και του έθνικού κινήματος, Svetozar Marković και Christo Bo-ten, που είτε έπηρεάζονται από τό ρωσικό λαϊκισμό είτε άναπτύσσουν παρόμοιες θέσεις. Προς τό τέλος του αιώνα διανοούμενοι που είχαν σπουδάσει στή Ρωσία, όπως ο Dmiter Blagoef, ή στή Γαλλία και την Έλβετία, όπως ο Dobrogeanu Gherea και ο Christian Rakovski, ή είχαν ζήσει στην Άυστρία όπως ο Radovan Dragović και ο Dmitrije Tucović, εισήγαγαν τό μαρξισμό στή Βουλγαρία, τή Ρουμανία και τή Σερβία άντίστοιχα.¹³

Φυσικά, άνάμεσα στα δυό αυτά ύποδείγματα, τό δυτικοευρωπαϊκό και τό άνατολικοευρωπαϊκό, ύπήρξαν πολλές ενδιάμεσες παραλλαγές που καθορίστηκαν από τό επίπεδο άνάπτυξης κάθε χώρας, από τις έθνικές επαναστατικές παραδόσεις και από τούς δεσμούς της με τή δυτική Εύρώπη. Άλλωστε οι δρόμοι αυτοί δέν λειτούργησαν μόνο στο 19ο αιώνα αλλά έμειναν άνοιχτοί και στον 20ό, στις χώρες της Άφρικής και της Άσίας.

Ποιές δυνατότητες παρουσίαζαν όμως οι δρόμοι αυτοί για τή διάδοση του μαρξισμού στην Έλλάδα τον περασμένο αιώνα; Ή για να τεθεί σαφέστερα τό ζήτημα, ποιές ήταν οι προϋποθέσεις και οι όροι της ύποδοχής του μαρξισμού στην Έλλάδα; Ποιές ήταν οι άντι-

5. *Οικονομική Έπιθεώρησης*, 15 Μαΐου 1876, σ. 73-91, 10 Ίουλίου 1876, σ. 130-141, *Παρνασσός*, τ. Β' (1878) σ. 755-776, 840-869.

6. Άπόστολος Μακράκης, *Έπιστημονικός έλεγχος του ζωολόγου Έρνέστου Χαϊκελ διδασκάλου του Κάρλ Μάρξ και των έν Έλλάδι μαθητών αυτού*, Άθήνα 1891. Ή διάδοση των θεωριών του Haeckel, όπως έπίσης του Büchner, του Δαρβίνου και του Spencer άποτέλεσε μέρος του προπαρασκευαστικού κλίματος μέσα στο οποίο πολλοί βαλκάνιοι διανοούμενοι προσέγγισαν τό σοσιαλισμό. Βλ. G. Haupt, *L' historien et le mouvement Social*, Παρίσι 1980, σ. 156.

7. Παρατίθεται από τον Κωστή Μοσκόφ, *Ή έθνική και κοινωνική συνείδηση στην Έλλάδα 1830-1909*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 193-194, σημ. 1.

8. Κορδάτος, δ.π., σ. 71.

9. Ή Α Διεθνής είχε ήδη ιδρυθεί στά 1864. Στά 1875 ιδρύεται τό γερμανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα, στά 1881 τό γαλλικό και από τά 1885 ως τά 1889, τό βελγικό, τό νορβηγικό και τό άυστριακό. Στά 1892 ιδρύθηκε τό ιταλικό σοσιαλιστικό κόμμα και στά 1893 τό βουλγαρικό, άφου ο μαρξισμός είχε ήδη διανύσει μιά πορεία στή χώρα αυτή με τό Dmiter Blagoef από τά 1870. Στά 1898 ιδρύθηκε τό ρωσικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα και στά 1903 τό σερβικό. Στή Σερβία πρέπει να μνημονεύσουμε όμως τή δράση του Svetozar Marković και του ριζοσπαστικού κόμματος που ίδρυσε στά 1870. Στην Έλλάδα, ως γνωστό, τό ΣΕΚΕ ιδρύθηκε στά 1918. Ή καθυστέρηση αυτή που μετέθεσε την ίδρυση ενός εργατικού κόμματος όταν είχε πιά συντελεστεί τό πρώτο μεγάλο ρήγμα στο σοσιαλισμό, δέν έμεινε δίχως συνέπειες για τό ελληνικό εργατικό κίνημα και τή διαμόρφωση του πολιτικού χάρτη της χώρας. Για την ίδρυση των εύρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων βλ. Jacques Droz (έπιμ.) *Histoire Générale du Socialisme*, τ.2, Παρίσι 1974, όπου μιά έπισκόπηση των εύρωπαϊκών σοσιαλιστικών κομμάτων.

10. Βλ. Haupt, δ.π., σ. 295-297, και Franco Andreucci, *La diffusione e la volgarizzazione del marxismo*, στο ίδιο, τ.2, Tournoy 1979, σ. 6-58.

11. Vittorio Strada, «Il "marxismo legale" in Russia», στο *Storia del marxismo*, τ.2, δ.π., σ. 391-409.

12. Andrzej Walicki, «Socialismo russo e populismo», στο *Storia del marxismo*, τ.2, δ.π., σ. 359-888. Για μιά συνολική έπισκόπηση της προεπαναστατικής ρωσικής ριζοσπαστικής σκέψης βλ. τό κλασικό έργο του Franco Venturi, *Roots of Revolution*, Σικάγο 1960.

13. Roger Portal, «Le socialisme dans le pays balkaniques jusqu' en 1914», στο *Histoire Générale du Socialisme*, τ.2, σ. 447-456.

στάσεις που επέβαλαν την καθυστέρηση της αποδοχής και συνακόλουθα την καχεξία της ανάπτυξης της μαρξιστικής σκέψης;

Μερικές αιτίες είναι προφανείς και γνωστές: η Ελλάδα δεν πέρασε από την εμπειρία της βιομηχανικής επανάστασης και δεν απέκτησε ένα συμπαγές προλεταριάτο που η άθλιότητα των συνθηκών του θα προκαλούσε κοινωνικό ζήτημα. Στά 1861 οι εργάτες ήταν 19.600 ή το 5,19% του ενεργού πληθυσμού. Στά 1870 αυξήθηκαν σε 28.400 ή το 6,06%, και στά 1879 στους 43.000 ή στο 8,11% του ενεργού πληθυσμού.¹⁴ Το πρόβλημα όμως δεν είναι τόσο η ολιγαριθμία όσο η έλλειψη ομοιογένειας της εργατικής τάξης. Χαρακτηριστικά, η ανάπτυξη των συνδικάτων και η άνθηση των σοσιαλιστικών κομμάτων στη δυτική Ευρώπη, κατά την περίοδο 1875-1896, οφείλεται στην ομοιογενετική λειτουργία της εκβιομηχάνισης, ιδιαίτερα μετά την οικονομική κρίση του 1873.¹⁵ Στην Ελλάδα όμως οι συνθήκες εργασίας ήταν περισσότερο βιοτεχνικές παρά βιομηχανικές, τό μέγεθος των επιχειρήσεων μικρό και οι προσωπικοί, επαγγελματικοί και τοπικοί δεσμοί δύσκολα επέτρεπαν την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερης συλλογικής συνείδησης.¹⁶ Εκτός λοιπόν από τις σποραδικές απεργίες, η ολιγαριθμη εργατική τάξη δεν ήταν δυνατό να γίνει φορέας ενός σοσιαλιστικού κινήματος.

Παράλληλα με την εμβρυώδη κατάσταση του εργατικού κινήματος πρέπει να σημειώσουμε και την απουσία ενός μαζικού αγροτικού κινήματος. Βέβαια η αποσύνθεση του αγροτικού κόσμου αποδέσμευε πολλές δυνάμεις και δυσαρέσκεις. Οι χωρικοί όμως δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τη σύγκρουση μιας συμπαγούς γαιοκτησίας με μία ανερχόμενη αστική τάξη που θα δημιουργούσε τη δυνατότητα κινητοποίησής τους και θα έδινε στις πολιτικές διαμάχες ένα κοινωνικό φόντο. Ούτε είχαν να υπερασπίσουν μία κλειστή αγροτική οικονομία από την καταστροφική επέλαση του καπιταλισμού που ένδεχομένως θα προκαλούσε την εμφάνιση, στο πεδίο της πολιτικής, της αντίθεσης πόλης — χωριού και θα οδηγούσε την αγροτική ηγεσία στην υιοθέτηση της ριζοσπαστικής κριτικής του μαρξισμού στον καπιταλισμό, όπως στην περίπτωση των Ρώσων λαϊκιστών και του σερβικού ριζοσπαστικού κόμματος. Το ελληνικό χωριό είχε πολλαπλές επαφές και ήταν ανοιχτό στον αστικό κόσμο αρκετά ωρίς. Οι αγρότες αναμένοντας ατέλειωτα τη ρύθμιση του ζητήματος των εθνικών γαιών και των τσιφλικιών από ένα κράτος αναβλητικό και ταυτόχρονα ένδοτικό, προσκολλήθηκαν στα πολιτικά κόμματα της πόλης, αποδέχτηκαν τις αξίες τους και συμμετείχαν στο παιχνίδι τους. Λειτουργούσαν άλλωστε ισχυροί μηχανισμοί αποφόρτισης, όπως η μετανάστευση, και οι αδιέξοδες στασιαστικές διαθέσεις που προέρχονταν από τη διάλυση του ποιμενικού κόσμου και τις συγκρούσεις του με τό γεωργικό, διοχετεύονταν, σε σημαντικό βαθμό, στη ληστεία. Αγροτικά κινήματα βέβαια υπήρξαν σε περιοχές κυρίως μονοκαλλιέργειας, αλλά ήταν άσυνεχη και σποραδικά. Αποκομμένα από τους διανοούμενους της πόλης είχαν θρησκευτικό-στασιαστικό χαρακτήρα. Μπορούμε εδώ να αναφερθούμε στις εξεγέρσεις του 1848-49 στην Κεφαλονιά που πήραν χαρακτήρα *jacquerie*, στην επίδραση και την κριτική του Κοσμά Φλαμιάτου, στο κίνημα του Παπουλάκου, στα χριστιανοαναρχικά κινήματα στη δυτική Πελοπόννησο στά τέλη του αιώνα. Η ιδεολογία όμως των κινήματων αυτών ήταν κλειστή σε μία εκλογικευμένη κοινωνική κριτική. Εκεί όπου τό αγροτικό κίνημα απέκτησε μία πιό κλασική μορφή και προσέγγισε τό σο-

σιαλισμό ήταν στη Θεσσαλία. Η σημασία του όμως δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί για τό σύνολο του ελληνικού χώρου. Αποτελεί κυρίως μία ένδειξη των δυνατοτήτων.¹⁷

Αν όμως τό εργατικό κίνημα δεν παρουσίαζε ακόμη τις κατάλληλες προϋποθέσεις και τό αγροτικό αποουσίαζε, ποιές ήταν οι δυνατότητες ύποδοχής του μαρξισμού μέσω των διανοουμένων; Τό πρόβλημα μπορεί να προσεγγιστεί από τρεις πλευρές: α) τό ζήτημα των σχέσεων των διανοουμένων με την έξουσία· β) ό χαρακτήρας των εθνικών και πολιτικών προβλημάτων και γ) η ιδεολογική παράδοση και τό έννοιολογικό υπόβαθρο για την ύποδοχή μιας νέας ιδεολογικής μήτρας όπως ό μαρξισμός.

Τό πρώτο ζήτημα αφορά τις πολλαπλές συνέπειες της ένσωμάτωσης των διανοουμένων στην έξουσία ή τό αποκλεισμό τους — με διαβαθμίσεις που φτάνουν από την άνοχη ως την καταδίωξη τους. Στη συνάρτηση αυτή, χωρίς τό ένα σκέλος να μένει αμετάβλητο, ή εξαρτημένη μεταβλητή είναι κυρίως τό δεύτερο: οι διανοούμενοι και ή ιδεολογία τους. Σ' όλόκληρο τό 19ο αιώνα ό κυριότερος άγωγός μεταφοράς της ριζοσπαστικής σκέψης ήταν οι έξόριστοι ομάδες διανοουμένων. Ένας άπ' τούς γνωστότερους κύκλους που έπαιξε σημαντικότατο ρόλο στη διάδοση του μαρξισμού στην ανατολική Ευρώπη ήταν ή παροικία των διανοουμένων στη Ζυρίχη, στά 1870-1873, όπου συναντήθηκαν οι έξόριστοι ήγέτες της γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας με Ρώσους και άλλους ανατολικοευρωπαίους διανοούμενους.¹⁸ Οι διανοούμενοι αυτοί δεν ήταν μεμονωμένες προσωπικότητες αλλά λειτουργούσαν και έπομένως άντανακλούσαν ή δραστηριότητα οργανωμένων ομάδων έξοριστών. Άπ' την εποχή της παλινόρθωσης οι ομάδες αυτές, που αποτελούσαν συνήθως τις ηγεσίες των εθνικών και δημοκρατικών κινήματων, δρούσαν σ' ένα περιβάλλον ριζοσπαστικό. Ήταν ευαίσθητοι άγωγοί των νέων ρευμάτων που τά μετέγραφαν και τά μετέφεραν στην πατρίδα τους. Ταυτόχρονα, με τις οργανώσεις τους, τις έφημερίδες και τις εκδόσεις τους, καθώς και με τις ιδιότυπες διεθνείς σχέσεις που ανέπτυσαν, αναπαρήγαγαν στο έσωτερικό τους μία πολιτική παράδοση. Σ' αυτή την παράδοση έρχονταν να ένταχθούν με τη σειρά τους — και μέσα άπ' αυτήν προσέγγιζαν τά νέα ρεύματα — οι νέοι έξόριστοι ή οι νεαροί σπουδαστές που έφταναν άργότερα στο έξωτερικό.¹⁹

14. Μιχαήλ Χουλιάρáκης, *Στατιστικά Μελέται 1821-1971*, Αθήνα 1972, σ. 133, 140-142.

15. Andreucci, *δ.π.*, σ. 15-16.

16. Βλ. τις παρατηρήσεις του Γιώργου Λεονταρίτη. «Τό ελληνικό εργατικό κίνημα και τό αστικό κράτος 1910-20» στον τ. *Μελετήματα γύρω από τόν Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1980, σ. 49-84, ιδιαίτερα σ. 50-51. Επίσης τις άνάλογες διαπιστώσεις του Paul Dumont, «Η οθωμανική "εργατική τάξη" τις παραμονές της επανάστασης των νεοτούρκων, στον τ. *Έκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τόν 19ο αιώνα*, Αθήνα 1980, σ. 236-258.

17. Για την άπουσία αγροτικού κινήματος βλ. την άνάλυση του Γιώργου Δερτιλή στο βιβλίό του *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Αθήνα 1977, σ. 110-125. Σχετικά με τούς μηχανισμούς της αγροτικής έξόδου βλ. Κωνστ. Τσουκαλά, *Έξάρτηση και άναπαγωγή*, Αθήνα 1977, σ. 65-147. Για τό πρόβλημα του χαρακτήρα της ληστείας βλ. Γιάννη Κολιόπουλου, *Περί κοινωνικών και άλλων ληστών στην Ελλάδα*, ΔΙΕΕ, τ.23, (1980), σ. 422-436 και "Shepherds, Brigands and Irregulars in Nineteenth century Greece", στο *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ.8 (1981), σ. 41-53.

18. J.M. Meijer, *Knowledge and Revolution. The Russian colony in Zurich 1870-1873*, Amsterdam-Assen, 1956.

Στήν Ελλάδα αντίθετα, μετά τό τέλος τής εποχῆς τοῦ διαφωτισμοῦ πού οἱ διανοούμενοι τοῦ ἐξωτερικοῦ ἔπαιξαν ἕναν παρόμοιο διαμεσολαβητικό ρόλο, δέν ὑπῆρξαν συγκρούσεις κατά τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα, πού θά δημιουργοῦσαν τό φαινόμενο τῶν πολιτικῶν ἐξορίστων. Ἔτσι, παρά τό γεγονός ὅτι ἡ πλειοψηφία τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων σπούδαζε στό ἐξωτερικό καί πολλοί ἀπ' αὐτούς συμμετεῖχαν μεμονωμένα σέ ριζοσπαστικές κινήσεις, δέν μπόρεσαν νά μεταγρῶνουν στήν Ελλάδα τά ριζοσπαστικά μηνύματα ὅτε φυσικά νά δημιουργήσουν μιᾶ ἀνάλογη παράδοση. Οἱ διανοούμενοι ἐνσωματώνονταν μάλλον εὐκολα στόν κρατικό μηχανισμό ἢ στίς ἑλληνικές ἀστικές κοινότητες τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς διασπορᾶς. Φαινόμενα ἀποκλεισμοῦ τους ἀπό τήν ἐξουσία, ὅπως στά Ἐπτάνησα κατά τήν ἀγγλοκρατία, παρήγαγαν, μαζί μέ ἄλλες αἰτίες βέβαια, ριζοσπαστικά κινήματα, πού διήρκεσαν ὅμως ὅσο καί ὁ ἀποκλεισμός τους. Ἐξάλλου ἡ ἀπουσία ἰσχυρῶν κοινωνικῶν συγκρούσεων προσδιόριζε τήν ἀνεκτικότητα τῆς ἐξουσίας ἀκόμη καί σέ ρηξικέλευθες ἐκδηλώσεις. Οἱ διώξεις διανοουμένων ἦταν σποραδικές καί πύκνωσαν ἀπό τόν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο καί μετά γιά νά γίνουν πιό συστηματικές ἀπό τή δεκαετία τοῦ 1920-1930 καί ἔπειτα.¹⁹

Σχετικά μέ τό δεύτερο ζήτημα τώρα, δηλαδή τό χαρακτήρα τῶν πολιτικῶν προβλημάτων καί τίς δυνατότητες πού παρουσίαζαν γιά τή δεξίωση τῆς μαρξιστικῆς κριτικῆς. Τό ζήτημα τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν καί τῆς κοινωνίας ἔμπαινε γιά τούς Ἑλληνες διανοούμενους μέ διαφορετικό τρόπο ἀπ' ὅ,τι στίς χώρες μέ ἀπολυταρχικά καθεστώτα: Στό ἑλληνικό βασίλειο ὑπῆρχε ἕνα κοινοβουλευτικό καθεστῶς πού παρά τίς συνταγματικές παραβιάσεις ἀποροφούσε καί ἐξουδετέρωνε τίς πολιτικές ἐντάσεις· ἡ καθολική ψηφοφορία ἦταν θεσμοθετημένη ἀρκετά νωρίς, ἀπό τά 1864· λειτουργοῦσε βέβαια μέσα σ' ἕνα σύστημα σχέσεων πελατείας-πατρωνίας πού τήν τροποποιούσε καί ἔκανε τό καθεστῶς νά ἀποκλίνει σημαντικά ἀπό τά κοινοβουλευτικά του πρότυπα στή δυτική Εὐρώπη· ὑπῆρχαν ὅμως ἀτομικές ἐλευθερίες καί σέ σύγκριση μέ τίς χώρες τῆς ἀνατολικῆς Εὐρώπης δέν ἔγιναν μαζί καί πογκρῶ ἀντιπάλων καί αἱματηρές καταστολές. Ἐκσυγχρονισμός ἐπομένως δέν σήμαινε μιᾶ συνολική ἀνατροπή, δηλαδή μιᾶ ἐπαναστατική μετάβαση ἀπό ἕνα καθεστῶς σέ ἄλλο. Δέν ἀπαιτοῦνταν κατά συνέπεια ἡ προσφυγή σέ θεωρητικές λύσεις, καί μεταξύ αὐτῶν στό μαρξισμό, ἔστω καί μέ τή σοσιαλδημοκρατική σχηματοποίηση τῆς διαδοχῆς τῶν κοινωνικῶν συστημάτων.²⁰ Ἄλλωστε ὑπῆρχαν, τυπικά, οἱ δυνατότητες πολιτικῶν μεταρρυθμίσεων, βελτιώσεων, κριτικῆς. Ἀμφισβητοῦνταν κυρίως ἡ συμπεριφορά τῶν παικτῶν, ὄχι οἱ κανόνες τοῦ παιχνιδιοῦ. Ἄπουσίαζε τό στοιχεῖο τῆς ρήξης.

Ἡ ἀπουσία κοινωνικῶν ἐντάσεων στό ἐσωτερικό τῆς χώρας καί μιᾶς συνακόλουθης πώλωσης ἐπέτρεπε στούς Ἑλληνες διανοούμενους νά θεωροῦν τό κοινωνικό πρόβλημα ὡς ἕνα πού δέν ἀφοροῦσε τήν ἑλληνική κοινωνία: Ὁ Κωνσταντῖνος Λεβίδης, ἐνδεικτικά, ἔγραφε στό 1856: «Ὁ ἀμερόληπτος παρατηρητής (...) ἤθελεν ἀπάντησι ἐν Ἑλλάδι λελυμένα κοινωνικά τινα ζητήματα, τά ὅποια ἐν τῇ ἔσπερίᾳ Εὐρώπῃ, μέ ὄλας τὰς ἀπό αἰώνων αἱματηράς συγκρούσεις, μέ ὄλας τὰς ἀπό τοῦ 1792 ἐπαναστάσεις μένουσιν ἄχρι τοῦδε ἄλυτα καί ἀφήνουσιν ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς κοινωνίαις σπέρματα μελλόντων ἐσωτερικῶν σπασμῶν».²¹ Ἀνάλογες ἀπόψεις ἐκφράζονταν συχνά σ' ὄλη σχεδόν τή διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα μέ ποικίλες εὐκαιρίες.

Ἐφόσον λοιπόν τό πρόβλημα δέν τούς ἀφοροῦσε, οἱ διανοούμενοι μποροῦσαν νά υἱοθετοῦν ἀπόψεις κριτικές στόν καπιταλισμό. Ἡ ἀπουσία κινήτρων ὅμως τούς στεροῦσε τή δυνατότητα εἴτε νά ἐμβαθύνουν σ' αὐτές εἴτε νά τίς ἀντικρούσουν, ὑπερασπίζοντας τίς παραδόσεις καί τά ἰδεολογικά βάρη τοῦ καθεστώτος. Χαρακτηριστικός ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἶναι ὁ ἐναρκτήριο λόγος τοῦ Στάμου Τρικαλιώτου στό μάθημα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, στό Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στό 1966: «Αἱ μὲν θεωρίαι τῆς γαλλικῆς σχολῆς μεταβάλλονται ἀπό καιροῦ εἰς καιρόν, καθ' ὅσον ὁ δεσποτισμός ἐνδίδει εἰς τόν λαόν, ἢ ὁ λαός ὑποκύπτει εἰς τόν δεσποτισμόν. Ἡ δέ γαιοκτημόνων ἀριστοκρατία τῆς Ἀγγλίας ἀσπάζεται καί ὑποστηρίζει τὰς δοξασίας τῆς ἀγγλικῆς σχολῆς τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας διότι ὁ Μάλθος καί ὁ Ρικάρδος ἀπέδειξαν κατά τήν ἰδέαν των ἐπιστημονικῶς ὅτι ἡ πείνα, ἡ ἀθλιότης καί ἡ κακοδαιμονία τοῦ λαοῦ πηγάζουσιν ἐξ ἀνάγκης ἀπό φυσικόν νόμον... ἀπαλλάττοντες οὕτω τούς ἄρχοντας καί τήν ἀριστοκρατίαν. (...) Οἱ μὲν μεγάλοι ἐργοστασιάρχαι τῆς ἐμμένουσιν εἰς τό ψευδές αὐτό σύστημα, διότι διδάσκει τόν κατά κόρον φορολογούμενον λαόν ὅτι τά γενικά συμφέροντα τῆς χώρας προάγονται διά μέτρων τεινόντων πρὸς τήν προμήθειαν ἀφθόνου καί εὐθηνῆς, ἢ γλίτσχου ἀμβιβόμενης ἐργασίας. Οἱ δὲ μεγάλοι κεφαλαιοῦχοι καί τραπεζίται τῆς ἀσπάζονται ἐπίσης τὰς δοξασίας τοῦ λαοφθόρου αὐτοῦ συστήματος, διότι διδάσκει ὡς ἀναπόδραστον ἀνάγκη τήν δεσποτείαν τῶν κεφαλαίων, ἤτοι τῶν ἀποταμιεύσεων τοῦ παρελθόντος ἐπὶ τῆς ἐργασίας τοῦ παρόντος. Ἀλλά τό κοινωνικόν σύστημα τῆς ἡμετέρας πατρίδος βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ἐντελοῦς πολιτικῆς ἰσότητος, οὐδ' ἀναγνωρίζουσα τεχνητάς κοινωνικάς διακρίσεις, οὐδόλως ἀποτρέπη ἡμᾶς τῶν κάμωνεν γνωστῆν εἰς τόν λαόν τήν ἀλήθειαν ὅτι εἰς τήν φύσιν δέν ὑπάρχει εἰμῆ ἐν ὅντι σύστημα νόμον...» καί συνεχίζει γιά νά δηλώσει ὅτι αὐτό εἶναι ἡ ἐφαρμογή τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας.²²

Ὡς τά τέλη τοῦ αἰώνα, γιατί μετά ἡ εἰκόνα ἀλλάζει καί τά χρώματα σκουραίνου, ὁ φόβος τοῦ σοσιαλισμοῦ εἶναι εἰσαγόμενος. Ἀφορᾶ τήν ἠθική καταδίκη τῆς παρισινῆς κομμούνας ἢ τῆς δράσης τῶν ἀναρχικῶν καί τῶν σοσιαλιστῶν στή Γερμανία καί σέ ἄλλες χώρες. Ἀντιμετωπίζεται δηλαδή ὡς ἕνα κοινωνικό δεινό χωρῶν πού θεωροῦνταν ὡς τότε πρότυπα. Ὁ Νεοκλῆς Καζάζης, στό ἄρθρο του πού προαναφέρθηκε, ἐκφράζει ἀκριβῶς αὐτή τή στάση.

Τό σημαντικότερο ὅμως ζήτημα γύρω ἀπ' τό ὁποῖο περιστράφηκε ἡ ἑλληνική πολιτική ζωὴ τόν περασμένο αἰώνα ἦταν τό ἔθνικό. Οἱ σχέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ μέ τό ἔθνικό ζήτημα εἶναι πολυδιάστατες καί ἐγγράφονται τόσο σέ θεμελιώδη ζητήματα τῆς θεωρίας ὅσο καί στήν πάλιν τῶν διαφόρων ρευμάτων στό ἐσωτερικό τοῦ σοσιαλιστικοῦ κινήματος καί στή διαφοροποίηση τῶν ἐκδοχῶν τοῦ μαρξισμοῦ. Τό ἔθνικό ζήτημα ἄλλοτε δημιούργησε εὐνοϊκές συνθήκες ἀνάπτυξης

19. Γιά τίς ἐξορίστες κοινότητες διανοουμένων στή Βουλγαρία, πού ἔπαιξαν ἕνα παρόμοιο διαμεσολαβητικό ρόλο, βλ. Hélène Siuriur, *La classe des intellectuels bulgares émigrés en Roumanie au XIXe s.*, Σόφια 1983, βιβλιοκρ. V. Traikov, *Etudes balkaniques*, τ.1 (1983), σ. 132-135.

20. Ὄταν στό 1908 ὁ Σκληρός θά καταφύγει σ' ἕνα παρόμοιο θεωρητικό σχῆμα θά ἀποφύγει καί πάλι νά θέσει τό ζήτημα τῆς ἐπαναστατικῆς ρήξης.

21. Κων. Λεβίδης, *Ἡ ἑλληνική φυλὴ καί ἡ Δύσις*. Ἀπάντησις εἰς τήν «Συνταγματικὴν», Ἀθήνα 1856, σ. 77.

22. Στάμου Τρικαλιώτης, *Ἐναρκτήριο λόγος περὶ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας*, Ἀθήνα 1866.

του κοινωνικού ριζοσπαστισμού και άλλοτε χρησιμοποιήθηκε ως όπλο έναντι του. Στην Ελλάδα, ως την επανάσταση του 1821 το έθνικό κίνημα επηρεάστηκε από τις ριζοσπαστικές ιδέες της εποχής. Μετά τη δημιουργία όμως του ελληνικού κράτους ή σύνδεση αυτή διακόπηκε. Οι λόγοι είναι πολλοί και κατά καιρούς έχουν αναλυθεί: α) Στο νέο κράτος ή κληρονομιά του διαφωτισμού ήταν πενιχρή και, τι έμεινε απ' αυτήν συναιρέθηκε με τον αντιδιαφωτισμό και υποτάχθηκε στο συντηρητισμό της νέας εξουσίας. β) Η ήγηση του έθνικού κινήματος περιήλθε στο έθνικό κέντρο, συνεπώς σε δυνάμεις κρατικές. γ) Οι στόχοι και οι κατευθύνσεις του ευρωπαϊκού δημοκρατικού-επαναστατικού κινήματος και των ελληνικών εθνικών διεκδικήσεων όχι μόνο δεν συνέπιπταν αλλά βρίσκονταν συχνά σε αντίθεση.

Ο τελευταίος λόγος δεν είναι ίσως ο καθοριστικότερος: λειτούργησε συμπληρωματικά με τους άλλους αφαιρώντας τη δυνατότητα μιας επικοινωνίας ανάμεσα στους δύο χώρους, τον ευρωπαϊκό ριζοσπαστισμό και τον ελληνικό αλτρωτισμό. Για τους Ευρωπαίους επαναστάτες ο κύριος εξωτερικός εχθρός που απειλούσε την ευρωπαϊκή επανάσταση και τις φιλελεύθερες κατακτήσεις ήταν η τσαρική Ρωσία. Τάσσονταν βέβαια, με αρκετές διαφορές μεταξύ τους, και έναντι της άλλης πολυεθνικής αυτοκρατορίας, της Αυστρίας. Με βάση τον προσανατολισμό αυτό υποστήριξαν την ανεξαρτησία της Πολωνίας, της Ουγγαρίας και της Ιταλίας. Τά εθνικά τους κινήματα όχι μόνο συγκινοῦσαν τους δυτικοευρωπαϊκούς επαναστατικούς κύκλους, αλλά θεωρούνταν προέκταση της ευρωπαϊκής κοινωνικής επανάστασης. Αντίθετα, κρατούσαν μία αντιφατική στάση απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Υποστήριζαν βέβαια την αρχή της εθνικής χειραφέτησης για τους λαούς της αλλά τη θεωρούσαν κυρίως ως πρόχωμα στο ρωσικό επεκτατισμό και επομένως, με λίγες εξαιρέσεις, υποστήριζαν την ακεραιότητά της. Οι καταδίκες από τον Μάρξ και τον Ένγκελς των ελληνικών αλτρωτικών κινήματων με την κατηγορία ότι υποκινούνταν από τη Ρωσία, ήταν συχνές και γνωστές.²³ Μόνο προς τα τέλη του αιώνα, στη δεύτερη Διεθνή, υπήρξε κάποια διαφοροποίηση: μετά την κρητική εξέγερση του 1897, ή Ρόζα Λούξεμπουργκ υποστήριξε ότι και η Τουρκία, όπως και η Ρωσία, αποτελούσε φυλακή των λαών. Η ήγηση της Διεθνούς όμως συνέχιζε να υποστηρίζει, ως τους βαλκανικούς πολέμους, ότι ένδεχόμενη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας θα προκαλούσε πόλεμο και έπρεπε να αποφευχθεί.²⁴ Οι μεμονωμένοι βέβαια αναρχικοί και σοσιαλιστές που πήραν μέρος δεν ήταν δυνατό να αλλάξουν την αντίθετη φορά των πραγμάτων.²⁵

Η απόκλιση ωστόσο ανάμεσα στους στόχους του ελληνικού απελευθερωτικού κινήματος και στη διεθνή στρατηγική του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού δεν επαρκεί, από μόνη της, για να εξηγήσει την Έλλειψη της σύνδεσης. Άλλα κινήματα, όπως το βουλγαρικό, το σερβικό, των σλαβόφωνων Μακεδόνων και το αρμενικό, συνδέθηκαν με το σοσιαλιστικό κίνημα και συνδύασαν, τουλάχιστον θεωρητικά, την εθνικοαπελευθερωτική με την κοινωνική επανάσταση.

Οφείλουμε επομένως να εξετάσουμε το περιεχόμενο που έδωσε στο ελληνικό έθνικό κίνημα η ήγηση του, δηλαδή οι κρατικές δυνάμεις στο ελληνικό βασίλειο και ή αστική τάξη της διασποράς, αν και ή τακτική τους δεν συνέπιπτε πάντα: α) Οι δυνάμεις αυτές συνδυάζοντας τά απελευθερωτικά αίτηματα με την ανάγκη να ενισχυθεί ή κυρίαρχη θέση τους μέσα στην Ελλάδα ή στην οθωμανική οικονομία διαπότισαν τό

απελευθερωτικό κίνημα με μία συντηρητική ιδεολογία κατάφασης της κοινωνικής ιεραρχίας και των αξιών που πρόβαλε. β) Η σύγκρουση των βαλκανικών εθνικισμών σε συνδυασμό με τό αίσθημα ύπεροχής του ελληνισμού οδήγησε στην απογύμνωση του έθνικού κινήματος από τά οικουμενικά του χαρακτηριστικά και στην κυριαρχία του συντηρητικού εθνικισμού. γ) Από τό ελληνικό έθνικό κίνημα όχι μόνο έλειπε ή αντίσταση στις δυτικοευρωπαϊκές οικονομικοπολιτικές διεisdύσεις αλλά ή ελληνική αστική ήγηση θεωρούσε την Ελλάδα ως προέκταση της Δύσης στην Ανατολή. (Έπαμεινώνδας Δεληγιώργης: 'Η Έλλάς οφείλει να είναι «ο δορυφόρος της Δύσεως και ο ήλιος της Αναταλής»)|²⁶ Μία παρόμοια στάση πλήρους αποδοχής των βασιικών αξιών που καθόριζαν την έσωτερική και την έξωτερική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων όχι μόνο εμπόδιζε την προσέγγιση με τό σοσιαλιστικό κίνημα στο έσωτερικό τους αλλά επίσης και με τις εργαζόμενες οθωμανικές μάζες που μετά τό 1870 στρέφονταν έναντι της οικονομικής διείδυσης και της πολιτικής κηδεμονίας των ξένων στην Τουρκία.²⁷ Τό αποτέλεσμα ήταν πώς σε μία εποχή, μετά την κρίση του 1873, όταν ο σοσιαλισμός — και στο έσωτερικό του ο μαρξισμός — κέρδιζε έδαφος σ' όλοκληρη την Ευρώπη, τό ελληνικό έθνικό κίνημα δρομολογούνταν σε γραμμές όλοένα και πιο συντηρητικές. Αυτό προκάλεσε μία διάσταση των εθνικών και των κοινωνικών αιτημάτων και μία πόλωση που εμπόδιζε τις μάζες που επηρεάζονταν από την εθνική ιδεολογία να ριζοσπαστικοποιηθούν κοινωνικά και παράλληλα οδήγησε τις μικρές σοσιαλιστικές ομάδες, που άρχισαν να εμφανίζονται, να θεωρούν ως έντελως ξένα και ξεπερασμένα τά εθνικά αίτηματα. Οι επιπτώσεις θά είναι μακροχρόνιες στο εργατικό και σοσιαλιστικό κίνημα.

Τό τρίτο ζήτημα μέσα από τό όποιο πρέπει να προσεγγίσουμε τό πρόβλημά μας είναι ή ιδεολογική παράδοση και τό έννοιολογικό υπόβαθρο για την υποδοχή μιας νέας μήτρας ιδεών όπως ο μαρξισμός. Συγκεκριμένα θά σταθούμε στη σημασία της απουσίας ενός δημοκρατικού ριζοσπαστικού κινήματος στην Ελλάδα. Οι δυνατότητες του θά ήταν: α) ή διάδοση μιας ρασιοναλιστικής αντίληψης της κοινωνίας, δηλαδή ότι μπορούσε ή αλλαγή της να αποτελέσει αντικείμενο λογικού σχεδιασμού· β) ή δημιουργία άγωγών (έφημερίδων, οργανώσεων) και κωδικών σύνδεσης της ριζοσπαστικής σκέψης με τις έστιές της επεξεργασίας της στη Δύση· γ) ή συμμετοχή ευρύτερων μαζών στην πο-

23. Για τό ζήτημα αυτό υπάρχει πλουσιότατη βιβλιογραφία. Οι άποψεις των Μάρξ και Ένγκελς υπάρχουν συγκεντρωμένες στο Karl Marx, *The Eastern Question* (έπιμέλεια Eleanor Marx Aveling), άνατύπωση, Νέα Υόρκη 1969. Από τις πιο πρόσφατες εργασίες βλ. Ian Cummins, *Marx, Engels and National Movements*, Νέα Υόρκη 1980.

24. Paul Froelich, *Ρόζα Λούξεμπουργκ*, Άθήνα 1981, σ. 96, Γεώργιος Λεονταρίτης, *Τό ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Άθήνα 1978, σ. 32-40. Πρέπει επίσης να προσεχτούν οι παρατηρήσεις του συγγραφέα στις σ. 30-31, που άφορούν την αντίσταση στις σοσιαλιστικές ιδέες στην Ελλάδα, στις άρχές του αιώνα.

25. Οι αναρχικοί ήγέτες Gustave Flourens και Amilcare Cipriani πήραν μέρος στην κρητική εξέγερση του 1866. Ο δεύτερος συμμετείχε επίσης στον πόλεμο του 1897. Στον πόλεμο αυτό πήρε μέρος μία λεγεώνα Ιταλών αναρχικών υπό τον Bertel, καθώς και πολλοί σοσιαλιστές στο σώμα γαριβαλδινών. Επίσης ή σοσιαλιστική έφημερίδα *Avanti!*, κατά την τελευταία δεκαετία του αιώνα, υποστήριζε τό ελληνικό και τά άλλα βαλκανικά αίτηματα.

26. Έπαμεινώνδας Δεληγιώργης, *Πολιτικά ήμερολόγια, πολιτικά σημειώσεις, πολιτικά έπιστολάι*, Άθήνα 1896, σ. 112.

27. Paul Dumont, *δ.π.*, σ. 258, σημ. 70.

λιτική μέσα από θεσμούς όπως οι οργανώσεις, οι λέσχες κ.λπ., πέρα δηλαδή από τους εκλογικούς μηχανισμούς και τις πελατειακές σχέσεις. Η δημοκρατική παράδοση βέβαια δεν αποτέλεσε πάντοτε το πρόβλημα για την αποδοχή του μαρξισμού. Στη Γαλλία λ.χ. η ισχυρή παράδοση του επαναστατικού γακωβινισμού ήταν από τους ισχυρότερους παράγοντες που προκάλεσαν την καθυστέρηση της διάδοσης και της ανάπτυξής του.²⁸ Στην Ίταλία αντίθετα, η δημοκρατική παράδοση (ματσεινική και γαριβαλδινή) κινητοποίησε δυνάμεις που έφτασαν στον επιστημονικό σοσιαλισμό, μέσα από μία ρήξη βέβαια.²⁹ Η σημασία πάντως της απουσίας ενός δημοκρατικού-ριζοσπαστικού κινήματος μπορεί επίσης να φανεί από το γεγονός ότι οι πρώτες αναφορές στον Μάρξ έγιναν, όπως αναφέρθηκε, μέσα στα πλαίσια ενός παρόμοιου ριζοσπαστικού δημοκρατικού συλλόγου, του *Rhga*.

Σχετικά με τον εννοιολογικό εξοπλισμό της νεοελληνικής σκέψης, θα πρέπει επίσης να αναφερθούμε στην παράδοση του έγγελιανισμού στην Ελλάδα. Η σύγκριση βέβαια δεν μπορεί να γίνει με τη Γερμανία, όπου για μία μεγάλη περίοδο — κυρίως πριν από τον Μάρξ — η φιλοσοφία αποτέλεσε τη δεσπόζουσα, περιλαμβανοντας και αφομοιώνοντας στο έσωτερικό της τις σφαίρες της πολιτικής και της κοινωνικής κριτικής. Θα μπορούσε όμως να γίνει με την Ίταλία, όπου η έγγελιανή παράδοση καταλήγει στο μαρξιστή φιλόσοφο Antonio Labriola — και βέβαια όχι μόνο σ' αυτόν αλλά επίσης στον Benedetto Croce, τον Guido de Ruggiero και τον Giovanni Gentile, εκφραστές της φιλελεύθερης και της φασιστικής σκέψης αντίστοιχα. Στη χώρα αυτή όμως η έγγελιανή σκέψη, με εκπροσώπους όπως ο Bertrando Spaventa και ο Francesco de Sanctis, φιλοδόχησε να λύσει την αντίθεση ανάμεσα στην Italia ideale και την Italia reale, να καλύψει την καθυστέρηση της χώρας σε σχέση με την υπόλοιπη Ερώπη και να δικαιολογήσει το «λόγο» του ενιαίου κράτους.³⁰ Δημιούργησε δηλαδή μία παράδοση επεξεργασίας των προβλημάτων και έπαιξε έναν ασύγκριτα πιο ενεργό ρόλο στην πολιτική κουλτούρα. Στην Ελλάδα αντίθετα, η έγγελιανή παράδοση που ξεκινά κυρίως απ' τα Έπτάνησα, με τον κύκλο του Ίωάννη Μενάγια, συνέβαλε βέβαια στην ευαισθητοποίηση της διανόησης των νησιών στα ριζοσπαστικά μηνύματα, αλλά ο ρόλος της στον ευρύτερο ελληνικό χώρο περιορίστηκε στην εκλογίκευση και την κωδικοποίηση της εθνικής ιδεολογίας — χωρίς ευρύτερη ώστόσο ανταπόκριση — και προς τα τέλη του αιώνα περιστράφηκε κυρίως γύρω από τη φιλοσοφία της θρησκείας.³¹

Τέλος θα πρέπει να γίνει λόγος για τη γεωγραφία του μαρξισμού. Νά σημειώσουμε δηλαδή στο χάρτη τα κέντρα, τους δρόμους και τους τόπους της διάδοσής του και να τους συγκρίνουμε με το δίκτυο των πολιτιστικών ανταλλαγών και επιρροών. Τα βασικότερα κέντρα της διάδοσης του μαρξισμού ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο ήταν δύο: η Γερμανία, κατά κύριο λόγο, και η Ρωσία. Οι ίδιες χώρες ήταν και οι ανάδοχοι του σοσιαλισμού στη νοτιοανατολική Ερώπη.³² Σε αντίθεση όμως με την υπόλοιπη βαλκανική διάνοξη, που ήταν προσανατολισμένη σ' αυτά τα δύο κέντρα, η ελληνική ήταν στραμμένη κυρίως στη Γαλλία, σε μία χώρα δηλαδή που η επαναστατική της παράδοση, όπως προαναφέρθηκε, δεν διευκόλυνε την ανάπτυξη του μαρξισμού. Όταν μετά το 1871 η ελληνική διανόηση στράφηκε προς τη Γερμανία, η πλειοψηφία της απορρόφησε, όπως εδστοχα παρατήρησε ο Νικόλαος Πολίτης το 1876, τις πιο συντηρητικές και αντι-

δραστικές θέσεις.³³ Τη διάθεση αυτή μπορούμε να την καταλάβουμε αν πάρουμε υπόψη μας ότι στην Ελλάδα, που αναζητούσε τότε την ισχυροποίηση του κράτους για να εκπληρώσει τις εθνικές της διεκδικήσεις, η Γερμανία φάνταζε ως ο νικητής της Γαλλίας και σημασία είχε ο,τι ενίσχυε τη δύναμη του κράτους και του στρατού της.³⁴ Έτσι μαζί με τους λίγους πρώτους μαρξιστές, η Ελλάδα κατακλύστηκε από την επιρροή του Νίτσε και τις θεωρίες του Heinrich von Treitschke. Για τους διανοούμενους αυτούς ο σοσιαλισμός ήταν «*απαίσιός τις σκιά ήτις παρενοχλεί και ταραττει το έταζων του ξένου παρατηρητού πνεύμα*».³⁵ Κάτι δηλαδή που τους χάλαγε την ιδανική εικόνα του νόμου, της πειθαρχίας και της τάξης που ήθελαν να εφαρμόσουν στην πατρίδα τους.

Το κίνητρο αυτής της εργασίας ξεκινά απ' την ανάγκη διερεύνησης της ιδεολογίας του εργατικού κινήματος, καθώς επίσης των περιορισμών και του τρόπου με τον οποίο αφομοιώθηκε ο μαρξισμός στην Ελλάδα. Το έρώτημα είναι σαφές ευρύτερο από την απάντηση. Οι υποθέσεις επομένως και τα συμπεράσματα αυτής της εργασίας μπορούν να αποδειχθούν γόνιμα μόνο αν διαπιστωθεί πώς έχουν εύρετική αξία στην απάντηση αυτού του μείζονος ερωτήματος. Με τη σειρά της όμως η νέα απάντηση πρέπει να όριστεί από συντεταγμένες μιας έρευνας πολύ μεγαλύτερης: Η διαδικασία με την οποία συγκροτήθηκε η εργατική τάξη και συνακόλουθα το εργατικό κίνημα, οι αντιστάσεις του απέναντι στη βιομηχανοποίηση και στους νέους όρους ζωής είναι ο ένας άξονας. Ο άλλος είναι η ιστορία της νεοελληνικής πολιτικής και νομικής σκέψης — που δεν περιορίζεται στους κυριότερους εκφραστές αλλά περιλαμβάνει την ιστορία των ευρύτερα διαδεδομένων αξιών και ιδεολογημάτων — καθώς και η σχέση διανοουμένων και σοσιαλισμού. Μέσα στα πλαίσια αυτά — που είναι βέβαια ευρύτατα — τόσο το αντικείμενο αυτής της εργασίας, όσο και οι ένδοξοι μοίροι της αντιμετώπισή του μπορούν να ξεπεραστούν.

28. Eric Hobsbawm, "La cultura europea e il marxismo fra Otto e Novecento", *Storia del Marxismo*, τ.2, δ.π., σ. 67.

29. Οι δυνάμεις αυτές προέκυψαν τόσο από τις εργατικές ενώσεις που ιδρύθηκαν με την πρωτοβουλία του Ματσίι όσο και από τις ομάδες της νεολαίας που κινητοποίησε ο Γαριβάλδι στις τελευταίες εξορμήσεις του. Συχνές αναφορές βλ. Nello Roselli, *Mazzini e Bakunin*, Torino 1967, Aldo Romano, *Storia del movimento socialista in Italia*, Μπάρι 1966-67, κυρίως στους τ. Α' και Β'.

30. Alberto Asor Rosa, "La cultura", στο *Storia d' Italia*, τ.4**, Torino, Einaudi, 1975, σ. 850-878.

31. Σχετικά με την κωδικοποίηση της εθνικής ιδεολογίας αναφέρονται προπαντός στο πολυσήμαντο άρθρο του Θεόδωρου Καρούσου, «Εθνικόν Φρόνημα», έφ. *Ο Φιλελεύθερος* 20 και 28 Αυγούστου 1851. Για τον έγγελιανισμό στην Ελλάδα εκτός από άλλες παλαιότερες εργασίες βλ. Γιώργος Βελουδής, *Ο έπτανησιακός έγγελιανισμός. Φιλοσοφία, τέχνη, ιδεολογία*, άδημοσίευτη ανακοίνωση στο Συνέδριο λευκαδικών μελετών, (1982) και Παναγιώτης Νούτσος, *Η παρουσία του Hegel στη νεοελληνική φιλοσοφική σκέψη*, «Δωδώνη», τ.10, (1981), σ. 37-47.

32. G. Haupt, *Parti-guide: le rayonnement de la social-democratie allemande dans le Sud-Est européen*, στη συλλογή άρθρων του L' historien et le mouvement social, Παρίσι 1980, σ. 151-197.

33. *Σύλλογοι*, έφημερίδα του Π. Πανᾶ στην Ίβραϊλα, 21/3.12.1876, άρ. 183, σ. 1-2. Ευγενική υπόδειξη της αναφοράς από τον κ. Π. Μουλλά στο άρχειο Νικ. Πολίτη στο Μουσείο Μπενάκη.

34. Βλ. τις παρατηρήσεις του Κ.Θ. Δημαρά, «Συγκριτισμός», *Μνήμων*, τ.8 (1980-82), σ. 117-129.

35. Ν. Καζάκης, *Ο κοινωνισμός εν Γερμανία*, *Παρνασσός*, τ.2 (1878), σ. 756.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐπανάστασης στά νεανικά ἔργα τοῦ Κάρλ Μάρξ

(1843-45)

τοῦ Γιώργου Πάσχου

Στό πλαίσιο μιᾶς εἰσήγησης εἶναι βέβαια δύσκολο, ἀν ὄχι ἀδύνατο, νά ἀναπτυχθεῖ κριτικά τό σύνολο τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Μάρξ γιά τήν ἐπανάσταση, ὅπως διατυπώνονται στά ἔργα του τῆς περιόδου 1843-1845. Θά ἐπιχειρήσω, ἔτσι, μέ τήν ἀναγκαία συνοπτικότητα καί κάποια ἀναπόφευκτη σχηματικότητα, νά προσδιορίσω τόν ἀξονα, γύρω ἀπό τόν ὁποῖο οἰκοδομεῖ ὁ Μάρξ τοὺς σχετικούς συλλογισμούς του, διάσπαρτους στίς ποικίλες μελέτες, ἐπιστολές ἢ σημειώσεις του τῆς περιόδου αὐτῆς. Ἡ εἰσήγηση εἶναι, λοιπόν, ἔτσι διαρθρωμένη, ὥστε νά ἀπαντᾷ, ἄλλοτε διεξοδικότερα καί ἄλλοτε ὑπαινικτικά, σέ τέσσερα κεντρικά ἐρωτήματα:

Πρῶτο ἐρώτημα: Ποιές εἶναι, σέ πολύ γενικές γραμμές, οἱ φιλοσοφικές καί πολιτικές προθέσεις τοῦ νεαροῦ Μάρξ κατά τήν περίοδο 1843-45, ὅπως προκύπτουν ἀπό τοὺς συλλογισμούς του γιά τήν ἐπανάσταση;

* *Γιά λόγους ὁμοιομορφίας, οἱ παραπομπές στό μαρξικό ἔργο γίνονται «διπλά»:* πρῶτα στή γερμανική ἐκδοση τοῦ ἔργου τῶν Μάρξ – Ἐνγκελς (MEW) καί, στή συνέχεια, ἀναφέρονται, μέσα σέ παρενθέσεις, οἱ ἀντίστοιχες σελίδες ἀπό τίς ἑλληνικές μεταφράσεις, πού ἀπαριθμοῦνται παρακάτω. Δέν περιορίστηκα στίς ἑλληνικές μεταφράσεις, μολοντί ὀρισμένες ἀπό αὐτές εἶναι ὑποδειγματικές. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι κάποιες ἄλλες περιέχουν δυσάρεστα λάθη καί «περίεργες» ἑλλείψεις, πού προτιμῶ νά μή σχολιάσω ἐδῶ. Οἱ ἑλληνικές μεταφράσεις, στίς ὁποῖες παραπέμπω, εἶναι:

Κ. Μάρξ: Ἡ 18η Μπρυμαίρ τοῦ Λουδοβίκου Βοναπάρτη, ἐκδόσεις «Θεμέλιο», Ἀθήνα 1982.

Μάρξ – Ἐνγκελς, Ἀλληλογραφία, Α' τόμος 1837-1848, ἐκδόσεις «Ὀλκός», Ἀθήνα 1975 (σ. 44-49).

Κ. Μάρξ, Κριτική τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ, ἐκδόσεις «Ἀναγνωστὶδῆ», χ.χ. (σ. 5-24).

Κ. Μάρξ, Τό ἑβραϊκό ζήτημα, ἐκδόσεις «Πράξη», Ἀθήνα 1973.

Κ. Μάρξ, Οἰκονομικά καί Φιλοσοφικά Χειρόγραφα (πρόλογος: Α. Κολέτι), ἐκδόσεις «Γλᾶρος», Ἀθήνα 1975.

Δεύτερο ἐρώτημα: Πῶς ἀντιμετωπίζεται στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς προβληματικῆς ἡ γαλλική ἐπανάσταση τοῦ 1789 καί γενικότερα ἡ «πολιτική ἐπανάσταση»;

Τρίτο ἐρώτημα: Ποιά εἶναι γιά τόν Μάρξ τῆς περιόδου αὐτῆς ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν «κοινωνική ἐπανάσταση» καί στήν «πολιτική ἐπανάσταση»;

Τέταρτο ἐρώτημα: Πῶς χρησιμοποιεῖ ὁ Μάρξ τίς ἑννοίες «σοσιαλισμός» καί «κομμουνισμός», ὅταν ἀναφέρεται εἴτε σέ ἐπαναστατικά κινήματα εἴτε στά ἐδῶτερα ἀνθρωπιστικά δράματά του;

Α. Φιλοσοφικές καί πολιτικές προθέσεις τοῦ Μάρξ

Ὁ Μάρξ διαμορφώνει, ἐπεξεργάζεται καί διατυπώνει τίς ἀντιλήψεις του γιά τήν ἐπανάσταση σέ μιά περίοδο, ὅπου δεσπόζουν ἡ νοσταλγία ἀλλά καί ἡ ἀποστροφή γιά τὰ γεγονότα τοῦ 1789. Οἱ Γερμανοὶ διανοούμενοι ριζοσπάστες τῆς ἐποχῆς, καί ὄχι μόνον αὐτοί, ἀπογοητευμένοι καί συχνά διωκόμενοι ἀπό τή μοναρχική αὐθαιρέσια, ἀλλά καί τῆ λογοκρισία τοῦ Φρειδερίκου - Γουλιέλμου IV, ἀρνοῦνται νά συμφωνήσουν ὅτι ἡ κοινωνική καί πολιτική πραγματικότητα πού βιώνουν εἶναι λογική. Οἱ φιλοσοφικές ἀναζητήσεις τους — μέ τα λόγια τοῦ Φόουερπαχ καί τοῦ Μάρξ ἡ «νέα» ἢ ἡ «κριτική» φιλοσοφία — ἀπομακρύνονται προοδευτικά ἀπό τόν Χέγκελ· οἱ νέοι προσανατολισμοὶ πολιτικοποιοῦνται καί ἀναζητοῦν ἐκείνους τοὺς κοινωνικούς καί πολιτικούς μετασχηματισμούς, πού θά ἀντισταθῶν στόν αὐταρχισμό τοῦ πρωσικοῦ κράτους καί, τελικά, θά «συμφιλιώσουν» τήν πραγματικότητα μέ τή φιλοσοφική σκέψη. Πρόκειται γι' αὐτό πού ὁ ἴδιος ὁ Φόουερπαχ ἀποκαλοῦσε ἐνταξή τοῦ χρόνου στή φιλοσοφική — ἱστορική συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου: «Ἐνας λαός, πού ἀποκλείει ἀπό τή μεταφυσική του τόν χρόνο, πού θεοποιεῖ τήν αἰώνια, δηλαδή τήν ἀφηρημένη ("abstrakte"), ἀπό τόν χρόνο διαχωρισμένη ὑπαρξή, αὐτός ὁ λαός ἀποκλείει μέ συνέπεια τόν χρόνο καί ἀπό τήν πολιτική του, θεοποιεῖ τήν παράνομη, παράλογη καί ἀντιυστορική ἀρχή τῆς σταθερότητας ("Stabilitätsprinzip")».¹

Οι αντίληψεις του νεαρού Μάρξ κινούνται από το 1843 στο πλαίσιο της γενικότερης φιλοσοφικής προβληματικής, που ανέπτυξε ο Φόουερμαχ ως κριτική της θρησκείας και της εγγελιανής φιλοσοφίας. Η γενική αυτή διαπίστωση του Άλτουσέρ,² παρά τις πολλαπλές αντιρρήσεις που προκάλεσε, αποτελεί πολύτιμη αφετηρία για να κατανοηθεί η μαρξική συλλογιστική για την επανάσταση. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο Μάρξ ταυτίζεται με τον «εγγενή κομμουνιστή» Φόουερμαχ. Οι σημαντικές λ.χ. γνωσιοθεωρητικές διαφορές ανάμεσα στους δύο στοχαστές έχουν ήδη επισημανθεί.³ Εκείνο, όμως, που ενδιαφέρει την παρούσα προβληματική, κατά κύριο λόγο, είναι ότι ο νεαρός Μάρξ της περιόδου 1843-45 μετατοπίζει το αντικείμενο της κριτικής του: στην Εισαγωγή του στην Κριτική της εγγελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου προσδιορίζει ως κεντρικό θεωρητικό στόχο του την κριτική στο Δίκαιο και στην πολιτική,⁴ και ένα περίπου χρόνο αργότερα θα έκτεταθεί, με τα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα*, σε μία πρώτη κριτική της Πολιτικής Οικονομίας.

Ο Φόουερμαχ περιορίζει, εξάλλου, την κριτική του στο φιλοσοφικό πεδίο.⁵ Αντίθετα, ο πολιτικός ριζοσπαστισμός αλλά και το αντικείμενο κριτικής του Μάρξ τον ώθουν σε πολιτικούς συλλογισμούς που δεν είναι απλώς και μόνο πρωτότυποι για την εποχή τους: βρίσκονται, συγχρόνως, σε μία *διφορούμενη σχέση* με τη φιλοσοφική προβληματική του Φόουερμαχ. Τι σημαίνει εδώ «διφορούμενη σχέση»; Οι πολιτικοί συλλογισμοί του Μάρξ δεν προκύπτουν πάντα ως το αναγκαίο και αυτόνομο πολιτικό συμπραζόμενο της γενικότερης φιλοσοφικής προβληματικής του. Αποτελούν, πολύ περισσότερο, μία εξειδικευμένη της, που περιέχει, ωστόσο, μία μόνιμη ένταση ανάμεσα στον φιλοσοφικό στοχασμό και στην πολιτική επιχειρηματολογία. Έτσι, στο έργο της περιόδου αυτής υπάρχουν, όπως σημειώνει σωστά ο Άλτουσέρ,⁶ μαρξικοί συλλογισμοί, που ή προέλευσή τους οφείλεται στον Φόουερμαχ: λόγου χάρι οι αναφορές στον «συγκεκριμένο και πραγματικό άνθρωπο» ως στόχο της φιλοσοφίας και ύποκειμενο της Ιστορίας, οι διακρίσεις ανάμεσα στο «κεφάλι» και στην «καρδιά» της φιλοσοφίας κ.λπ.

1. Βλ. L. Feuerbach, *Vorläufige Thesen zur Reform der Philosophie*, Werke, τόμ. II, σ. 256 (Thesen).

2. Α. Άλτουσέρ, *Γιά τον Μάρξ*, Αθήνα 1978, σ. 30 έπ. και το ίδιο, *Στοιχεία αυτοκριτικής*, Αθήνα 1983, σ. 90 έπ.

3. Βλ. λ.χ. G. Márkus, *Über die erkenntnistheoretischen Ansichten des jungen Marx*, σέ: A. Schmidt (έκδ.), Beiträge zur marxistischen Erkenntnistheorie, Φραγκφούρτη 1969, σ. 18 έπ. όπου και αναφορές στην δλη σχετική συζήτηση.

4. Βλ. K. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Einleitung, σέ: MEW, τόμ. I, σ. 379(7) (Einleitung). Βλ. σχετικά και M. Lowy, *La théorie de la révolution chez le jeune Marx*, 1970, σ. 13, που τονίζει ότι δεν είναι δυνατό να διακρίνουμε το θεωρητικό έργο του Μάρξ από την πολιτική δράση του, να ξεχωρίσουμε ένα "homme de science" και ένα "homme politique", και σ. 23 (Théorie).

5. Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, ότι ο Φόουερμαχ άγνοεί τη σχέση ανάμεσα στη θρησκεία και στην πολιτική. Αντίθετα, συχνά επισημαίνει τη σχέση αυτή (Βλ. λ.χ. L. Feuerbach, "Vorlesungen über das Wesen der Religion. Nebst Zusätzen und Anmerkungen", σέ: Werke, τόμ. VIII, σ. 1, και το ίδιο, "Ergänzungen und Erläuterungen zum "Wesen der Religion", σέ: Werke, τόμ. I, σ. 405: «Η θρησκεία θέτει τά καθήκοντα έναντι των θεών και τό κράτος τά καθήκοντα έναντι των ήγεμόνων πάνω από τά καθήκοντα έναντι του ανθρώπου» (Ergänzungen). Στο έργο του Φόουερμαχ δεν υπάρχουν, ωστόσο, ειδικότερες επεξεργασίες για την πολιτική και τό κράτος.

6. Άλτουσέρ, *Γιά τον Μάρξ*, σ. 33.

Παράλληλα, όμως, συναντώνται και πολιτικοί συλλογισμοί, που διαφοροποιούνται με σαφήνεια από την «άνθρωπολογική»⁷ προβληματική του Φόουερμαχ, που συνδέονται με τον γαλλικό σοσιαλισμό και τις μυστικές έργατικές ενώσεις^{7α} και γι' αυτόν ίσως τό λόγο μπορούν να επανέρχονται και σε μεταγενέστερα κείμενα. Έτσι λόγου χάρι για τον Μάρξ ή «συμφιλίωση» της φιλοσοφίας με την πραγματικότητα δεν είναι μόνο ή συνύφεση της φιλοσοφίας με τον «συγκεκριμένο και πραγματικό άνθρωπο», όπως στον Φόουερμαχ.⁸ Είναι, συγχρόνως, ή ιστορική και ιστορικά πρωτότυπη συνάντηση της φιλοσοφίας με την έργατική τάξη: «πως ή φιλοσοφία βρίσκει στο προλεταριάτο τά ύλικά όπλα της, έτσι βρίσκει τό προλεταριάτο στη φιλοσοφία τά πνευματικά του όπλα»,⁹ γράφει ο Μάρξ ήδη σε μία περίοδο, που ακόμη δεν έχει επεξεργαστεί την ταξική πάλη ως κεντρική αναλυτική κατηγορία. Αυτή ή έκτιμηση του Μάρξ δεν περιορίζεται, εξάλλου, σε κάποιους γενικούς διακηρυκτικούς συλλογισμούς. Έξειδικεύεται μέσα από συγκεκριμένες αναλύσεις για τις προϋποθέσεις, για τους δρους της επανάστασης: διότι, όπως τονίζει, «οί επαναστάσεις χρειάζονται... ένα παθητικό στοιχείο, μία ύλική βάση. Η θεωρία πραγματοποιείται σε ένα λαό μόνο στο βαθμό που είναι ή πραγματοποίηση των αναγκών του... Δεν άρκει να ώθει ή ιδέα στην πραγματοποίηση, ή ίδια ή πραγματικότητα πρέπει να ώθει στην ιδέα».¹⁰

Τό χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα γι' αυτή τη σύνδεση της επανάστασης με την έργατική τάξη, που κάνει όλο και πιο αισθητή την παρουσία της στην Εύρώπη μετά τό 1830, ύπάρχει στην «Εισαγωγή», όπου ο Μάρξ, μιλώντας για την πολιτική πραγματικότητα και τις επαναστατικές προοπτικές στη Γερμανία, αναπτύσσει συλλογισμούς, οί όποιοι δεν τον διαφοροποιούν μόνο από τους εγγελιανούς της εποχής (που δραματίζονται, στην παράδοση του Βολταίρου, μεταβολές στον «κόσμο των ιδεών») αλλά και από τις απόψεις του Μπαμπέφ, του Βέλτινγκ και άλλων ριζοσπαστών που αναζητούσαν στο έσωτερικό όλιγάριθμων συνωμοτικών ομάδων την ένότητα επαναστατικής θεωρίας και πράξης. Σε αυτούς τους συλλογισμούς του Μάρξ ύπάρχουν σημεία που εξακολουθούν να αποτελούν πολύτιμες αφετηρίες για τη σύγχρονη πολιτική θεωρία και ειδικότερα για τη μελέτη της «ήγεμονίας»: θεμελιώδης προϋπόθεση για να αναπτυχθούν οί κοινωνικοί άγώνες σε επανάσταση είναι για τον Μάρξ ή ύπαρξη μιās τάξης, που θά είναι σε θέση

7. Βλ. Feuerbach, *Grundsätze der Philosophie der Zukunft*, σέ: Werke, τόμ. II, σ. 343 (Grundsätze): «Η νέα φιλοσοφία αναγορεύει τον άνθρωπο, συμπεριλαμβάνοντας τη φύση ως τη βάση του ανθρώπου, στο μοναδικό, οικουμενικό και άνώτατο αντικείμενο της φιλοσοφίας, (αναγορεύει), λοιπόν, την άνθρωπολογία, συμπεριλαμβάνοντας τη φυσιολογία, σε οικουμενική επιστήμη».

7α. Βλ. Lowy, *Théorie*, σ. 77 έπ.

8. Η αντίληψη αυτή επανέρχεται σε όλα σχεδόν τά κείμενα του Φόουερμαχ ως κριτική της «άφηρημένης» εγγελιανής φιλοσοφίας. Βλ. χαρακτηριστικά Feuerbach, *Grundsätze*, σ. 319: «Η νέα φιλοσοφία, που δεν αναγνωρίζει τό συγκεκριμένο in abstracto αλλά in concreto — που αναγνωρίζει τό πραγματικό στην πραγματικότητά του, άρα με τρόπο που να αντιστοιχεί στη φύση του πραγματικού — και τό αναγορεύει σε άρχή και αντικείμενο της φιλοσοφίας, καθίσταται, έτσι, ή αλήθεια της εγγελιανής, ή αλήθεια της νεώτερης φιλοσοφίας, γενικότερα» και σ. 345: «Η ύψιστη και τελική άρχή της φιλοσοφίας είναι, λοιπόν, ή ένότητα του ανθρώπου με τον άνθρωπο».

9. Marx, *Einleitung*, σ. 391(23).

10. *Ο.π.*, σ. 386(17).

νά «ἀδελφωθεί», νά συμπέσει μέ τήν κοινωνία καί νά ἀναγνωριστεί ὡς ὁ γενικός ἐκπρόσωπός της. «Μόνο στό ὄνομα τῶν γενικῶν δικαιωμάτων τῆς κοινωνίας μπορεῖ μία ἐπιμέρους τάξη νά διεκδικήσει γιά τόν ἑαυτό της τή γενική ἐξουσία».¹¹ Αὐτή ἡ συλλογιστική θά ἐμπεδωθεί θεωρητικά καί θά συγκεκριμενοποιηθεῖ ἱστορικά, μέ τρόπο «δραματικό»¹² στά *Χειρόγραφα*, ὅταν ὁ Μάρξ ἐπεξεργάζεται τή σχέση ἀνάμεσα στήν ἀποξενωμένη ἐργασία καί τήν ἰδιωτική ἰδιοκτησία. Ἀναλύοντας τή σχέση αὐτή θά μπορέσει ὁ Μάρξ νά τονίσει ὅτι «ἡ χειραφέτηση τῆς κοινωνίας ἀπό τήν ἰδιωτική ἰδιοκτησία, ἀπό τήν ὑποδούλωση, ἐκφράζεται στήν πολιτική μορφή τῆς χειραφέτησης τῶν ἐργατῶν. Αὐτό δέν συμβαίνει ἐπειδή εἶναι ζήτημα δικῆς τους χειραφέτησης μόνο, ἀλλά ἐπειδή στή χειραφέτησή τους περιέχεται ἡ καθολική ἀνθρώπινη χειραφέτηση. Ὁ λόγος γι' αὐτή τήν καθολικότητα εἶναι ὅτι τό σύνολο τῆς ἀνθρώπινης ὑποδούλωσης περιλαμβάνεται στή σχέση τοῦ ἐργάτη πρὸς τήν παραγωγή, καί ὅλες οἱ σχέσεις τῆς ὑποδούλωσης δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά τροποποιήσεις καί συνέπειες αὐτῆς τῆς σχέσης».¹³

Ὅμοια δέν προκύπτει ἀναγκαστικά ἀπό τή φιλοσοφική προβληματική τοῦ Φόουερμαχ καί μία ἄλλη ἐκρηκτική πολιτική ἀντίληψη τοῦ νεαροῦ Μάρξ, πού θά τή θυμοῦνται καί θά τήν ἐπικαλοῦνται συχνά οἱ ἐπαναστάτες τοῦ 19ου ἀλλά καί τοῦ 20ου αἰώνα, ὅταν ἀντιμετωπίζουν τήν κρατική καταστολή: «Τό ὄπλο τῆς κριτικῆς δέν μπορεῖ, ἀσφαλῶς, νά ἀντικαταστήσει τήν κριτική τῶν ὄπλων, ἡ ὕλική βία πρέπει νά ἀντραπεῖ μέ ὕλική βία, καί ἡ θεωρία μόνη της μεταβάλλεται σέ ὕλική βία μόλις ἀδράξει τίς μάζες».¹⁴

Β. Ἡ γαλλική ἐπανάσταση τοῦ 1789 καί ἡ «πολιτική ἐπανάσταση»

«Εἶναι ἀπό καιρό γνωστό ὅτι τά γεγονότα στή Γαλλία μετά τό 1789, πού τόσο συχνά θεωρήθηκαν ὡς ἀπαρχή μιᾶς εὐρωπαϊκῆς ἢ παγκόσμιας ἐπαναστατικῆς ἐποχῆς, πρόσφεραν τήν ἀποφασιστική μεταστροφή στήν ἔννοια τῆς «ἐπανάστασης», ὅπως τή συνηθίζουμε ἀπό τότε. Ἐδῶ γιά πρώτη φορά ἡ ἐπανάσταση δέν διαπιστώνεται μόνο ἀναδρομικά, ἀλλά βιώνεται συνειδητά, ἐπικρατεῖ σέ μακροχρόνιους ἀγῶνες καί, τέλος, ἀμφισβητιέται καί πάλι. Αὐτό πού καταλαβαίνουμε σήμερα ὡς ἐπανάσταση, εἴτε ἀποδεχόμενοι εἴτε ἀποκρούοντάς το, πηγάζει πάντα ἀπό τόν ἱστορικό πλοῦτο τῶν γεγονότων τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπανάστασης καί τήν ἀξιοποίησή του γιά τήν ἱστορία τῶν προηγούμενων ἢ τῶν ἐπόμενων ἐποχῶν».¹⁵ Οἱ σωστές αὐτές ἐπισημάνσεις τοῦ Griewank δέν ἰσχύουν μόνο γιά τίς ποικίλες ἀστικές (φιλελεύθερες, συντηρητικές ἢ ἀντιδραστικές) ἀντιλήψεις γιά τήν ἐπανάσταση, πού ἀναπτύχθηκαν κατά τόν 19ο αἰώνα. Στά γεγονότα καί στήν ἐκβαση τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης, πού ὁ Μιραμπώ χαρακτηρίζει ὡς «ἰδιόρρυθμη ἐπανάσταση», ἀναδείχθηκαν ἤδη καί ὅλα ἐκεῖνα τά ἐρωτήματα γιά τόν κοινωνικό χαρακτήρα τῶν σύγχρονων ἐπαναστάσεων, πού θά ἀναπτυχθοῦν ἀπό τή ριζοσπαστική πολιτική σκέψη ἄλλοτε ὡς «θεωρία τῆς ἐπανάστασης» καί ἄλλοτε ὡς «ἐπαναστατική θεωρία», καί θά δοκιμαστοῦν πολύ γρήγορα στήν πράξη, τό 1830, τό 1848, ἀλλά καί τό 1871.

Πῶς κατανοεῖ, ὅμως, εἰδικότερα ὁ Μάρξ τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης μέσα σέ αὐτή τή φιλοσοφική καί πολιτική συγκυρία;

Τό ἐρώτημα πού ἐνδιαφέρει ἐδῶ δέν εἶναι τόσο νά διαπιστωθεῖ ἢ νά τεκμηριωθεῖ ἡ ἀνθρωπιστική διάστα-

ση τῆς ἐπανάστασης, ἡ ἐπικράτηση τῆς «ἀνθρωπιστικῆς ἀρχῆς»,¹⁶ πού δραματίζεται ὁ νεαρός Μάρξ, γιά νά συνδαστεῖ ἢ νά ἀντιπαρατεθεῖ στή συνέχεια σέ μεταγενέστερες ἀντιλήψεις του, διατυπωμένες λ.χ. στό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, στήν *Κριτική τοῦ Προγράμματος τῆς Γκότα* κ.ἄ. Ὅυτε ἀσφαλῶς ἐνδιαφέρει ἡ ἀπλή ἐπισήμανση ὅτι ὁ Μάρξ στά νεανικά του κείμενα δέν μελετᾷ πολιτικά ἢ ὀργανωτικά ζητήματα πού ἀπτονται τῆς ἐπανάστασης, ὅπως ἡ σχέση κόμματος καί ἐργατικῆς τάξης, ἡ συγκρότηση τῆς δικτατορίας τοῦ προλεταριάτου, οἱ ταξικές συμμαχίες, ἡ συγκρότηση τοῦ ἐπαναστατικοῦ κόμματος κ.λπ. Μπροστά στίς ἀναρίθμητες σύγχρονες θεωρίες γιά τήν ἐπανάσταση, πού ἀναπτύσσονται ὑποσημειώνοντας ἀποσπάσματα ἀπό τό μαρξικό ἔργο, ὁ *homo vacui*, πού αἰσθάνεται ὁ μελετητής τῶν νεανικῶν κειμένων τοῦ Μάρξ, δέν εἶναι μόνο θεμιτός· εἶναι, συγχρόνως, ἡ γόνη καί ἀσφαλῆς ἀφετηρία γιά νά ἐντοπιστοῦν τά κύρια ζητήματα πού θέτει καί ἀντιμετωπίζει ὁ Μάρξ κατά τήν περίοδο 1843-45, ὅταν ἀναφέρεται στή γαλλική ἐπανάσταση ἢ γενικότερα στήν πολιτική ἐπανάσταση.

Τά κεντρικά ἐρωτήματα πού θέτει ὁ Μάρξ γιά τήν ἐπανάσταση, δέν εἶναι νέα γιά τήν ἐποχή του. Ἐχουν ἤδη διατυπωθεῖ ἀπό ριζοσπάστες στοχαστές τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης: στή διακήρυξη τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ὁ Μπουασέλ ἀπαντοῦσε μέ τό δικαίωμα τῶν «ἀβράκωτων» γιά ψωμί καί μάλιστα, μέ τά λόγια τοῦ Μπαμπέφ, γιά «ἄσπρο ψωμί». «Σύνταγμα» σήμαινε γιά τόν Μπαμπέφ «ψωμί γιά ὄλους» καί γιά τόν Morelly τήν ἱκανοποίηση τῶν «*apetits naturels* et par conséquent très légitimes». Πολιτική ἐλευθερία καί ἰσότητα ἐνώπιον τοῦ νόμου, ἐπέμενε ὁ Μπαμπέφ, δέν εἶναι παρά «*égalité dans le livre*».¹⁷ Τά ἐρωτήματα τοῦ Μάρξ εἶναι, λοιπόν, ἤδη τόσο «κλασικά» ὅσο καί ἀμφιλεγόμενα γιά τίς ἐπαναστατικές συζητήσεις τῆς ἐποχῆς· ἀφοροῦν τίς φιλοσοφικές καί πολιτικές προεκτάσεις τῆς ἀντιφατικῆς σχέσης ἀνάμεσα στό κοινωνικό καί στό πολιτικό, στήν κοινωνία καί στό κράτος, στό ἰδιωτικό καί στό δημόσιο.

Φιλοσοφική ἀφετηρία τῶν συλλογισμῶν τοῦ νεαροῦ Μάρξ ἀποτελεῖ ἡ διάκριση καί ἡ ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα καί στή θρησκεία ἀλλά καί ἀνάμεσα στήν πραγματικότητα καί στή λογική, πού εἶχε ἤδη ἀναπτύξει καί ἐξακολουθοῦσε νά ἐπεξεργάζε-ται ὁ Φόουερμαχ ὡς κριτική τοῦ χριστιανισμοῦ καί τῆς ἐγγελιανῆς φιλοσοφίας. Τήν κριτική αὐτή μετατοπίζει ὁ Μάρξ στό δικαίκο καί στό πολιτικό πεδίο, γιά νά διαπιστώσει ἀφενός τή διάκριση καί ἀντίθεση ἀνάμεσα στήν ἀστική κοινωνία («*bürgerliche Gesellschaft*») καί στό «πολιτικό κράτος» καί ἀφετέρου τήν ὑποχρέωση τοῦ ἀτόμου νά βιώνει σέ ὅλες τῆς τίς ἀντιφάσεις μία διπλή ζωῆ, μία ζωῆ ἐπουράνια στήν πολιτική σφαι-

11. Ὁ.π., σ. 388(19).

12. Βλ. ἔτσι Ἄλτουσερ, *Στοιχεῖα αὐτοκριτικῆς*, σ. 91, ὅπου ὁ χαρακτηρισμός «θεωρητικό δράμα».

13. Marx, *Οικονομικά καί φιλοσοφικά χειρόγραφα*, σ. 104 (Χειρόγραφο).

14. Marx, *Einleitung*, σ. 385(15).

15. K. Griewank, *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*. Φραγκφούρτη 1969, σ. 187. Βλ. ἐπίσης K. Lenk, *Theorien der Revolution*, Μόναχο 1973, σ. 19 ἑπ.

16. Βλ. Marx, *Briefe aus den "Deutsch - Französischen Jahrbüchern"*, σέ: MEW, τόμ. 1, σ. 344(46) (Briefe).

17. Βλ. σχετικά τή μελέτη τοῦ Fr. Jonas, *Zum Problem des Kommunismus bei Babeuf*, σέ: περ. *Der Staat*, τόμ. 4/1965, τεύχ. 3, σ. 279 ἑπ. καί ἰδιαίτερα σ. 289 καί 304. Πρβλ. ἐπίσης Lenk, ὁ.π., σ. 25 ἑπ. καί W. Hofmann, *Ideengeschichte der sozialen Bewegung*, Βερολίνο — Νέα Ὑόρκη 1971, σ. 42.

ρα — ως ισότιμος και κυρίαρχος πολίτης, ως «άλληγορικό και ήθικό πρόσωπο», ως φορέας του γενικού και του ήθικου, ως «αυτοσκοπός» και ως «άληθινός άνθρωπος» — και μία ζωή επίγεια στην κοινωνική σφαίρα — ως «άπολιτικός» ιδιώτης, ως φορέας και ύπηρετης «έγωιστικών» συμφερόντων, ως «βέβηλο δν», ως άπλο «μέσο γιά τήν επίτευξη κάποιων σκοπών», ως ένα «μή άληθινό φαινόμενο».¹⁸

Η διάκριση, λοιπόν, ανάμεσα στην «άστική κοινωνία» και στο «πολιτικό κράτος», που ήδη είχε επιχειρήσει ο Χέγκελ, άποτελεί γιά τόν νεαρό Μάρξ μία άπλή έκφραση τής διάσπασης του ανθρώπου, μιάς διάσπασης που άναδεικνύει τή θεμελιώδη αντίφαση ανάμεσα στην «άνθρώπινη ουσία» και στην πραγματική ζωή του ανθρώπου. Αύττήν άκριβώς τήν αντίφαση ύποδεικνύει ο Μάρξ στο *Έβραϊκό ζήτημα*, όταν τονίζει ότι στην πολιτική σφαίρα προβάλλει ή ανθρώπινη όντότητα σέ δλο της τό μεγαλειό, στην κοινωνική σφαίρα, όμως, «όπου ό άνθρωπος ίσχυει γιά τόν εαυτό του και τούς άλλους ως πραγματικό ότομο, είναι ένα μή άληθινό φαινόμενο ("unwahre Erscheinung")».¹⁹

Ό,τι, λοιπόν, ο Φόουερπαχ προσδιόριζε γενικότερα ως ιδιαίτερο γνώρισμα τής ανθρώπινης σκέψης, τή διάκριση ανάμεσα στην «ουσία» και στο «φαινόμενο»,²⁰ έξειδικεύεται και άναλυεται άπό τόν Μάρξ ως διάκριση ανάμεσα στην «δημόσια ζωή» του άτόμου, που άναλογεί στην ανθρώπινη «ουσία» του, και στην κοινωνική του πραγματικότητα, δηλαδή στον «ιδιωτικό βίο» του, όπου τό ότομο συρρικνώνεται σέ ένα «μή άληθινό φαινόμενο». Αύτός ο «διπλασιασμός» (Verdopplung) τής κοινωνίας και του άτόμου, θεμελιώδης σύλληψη του Χέγκελ, ένδιαφέρει ιδιαίτερα τήν κριτική τής πολιτικής που έπιζητά ο Μάρξ, άκριβώς διότι μυστικοποιεί τή διεξάρτηση ανάμεσα στο ιδιωτικό και στο δημόσιο, στην κοινωνική και στην πολιτική σφαίρα. Σέ αύτή τή διάκριση και «διπλασιασμό», που άποκαλύπτει ότι «ή λογική δέν ύπάρχει πάντα μέ λογική μορφή»,²¹ αναφέρεται μόνιμα ή κριτική τής γαλλικής επανάστασης και τής πολιτικής επανάστασης, που επιχειρεί ο Μάρξ κατά τήν περίοδο 1843-45.

Η γαλλική επανάσταση άποτελεί γιά τόν Μάρξ τήν «κλασική περίοδο τής πολιτικής λογικής»,²² τήν περίοδο όπου ή «άνεστραμμένη» ανθρώπινη συνείδηση ξεκινά άπό τήν «παντοδυναμία τής βούλησης»;²³ οι άνθρωποι κυριαρχούνται άπό τήν «πολιτική πρόληψη» ότι τό κράτος συγκρατεί τήν άστική κοινωνία και όχι αντίστροφα.²⁴ Έτσι άρκοούνται νά συλλογίζονται και νά πράττουν στά στενά όρια τής πολιτικής σφαίρας και τών μορφών του κράτους. Η αντίθεσή τους μέ τό ancien régime είναι έγκλωβισμένη σέ μία θεολογική κριτική, καθώς άρκείται στην «κριτική του ούρανοϋ» αντί νά μεταβάλλει σέ «κριτική τής γής».²⁵ Γι' αυτόν άκριβώς τόν λόγο κρίνει ο Μάρξ ότι ή πολιτική λογική, ως πρόληψη, «όσο είναι πιό όξεία, όσο είναι πιό ζωντανή, τόσο είναι και πιό άνίκανη νά κατανοήσει τήν κοινωνική σαθρότητα».²⁶ Ανάλογα και ή γαλλική άστική τάξη πέτυχε νά ήγηθεί μιάς επανάστασης, καθώς κατόρθωσε νά προβάλλει τά συμφέροντά της ως τά συμφέροντα όλόκληρου του γαλλικού έθνους. Κατέκτησε τήν πολιτική έξουσία, «άπελευθέρωσε τό κράτος» και πρόσφερε στο ότομο, ως πολίτη, μία «ζωή έπουράνια», καθώς αναγόρευσε τό πολιτικό σέ γενικό και ύποβίβασε τό κοινωνικό σέ είδικό, σέ άτομικό, σέ ιδιωτικό. Άπό τήν άλλη μεριά όμως, άρνήθηκε νά ήξει τήν «επίγεια ζωή» και νά άπελευθερώσει τό «πραγματικό ότομο» άπό τά κοινωνικά δεσμά του: «Ό άνθρωπος δέν άπελευθερώθηκε άπό τή θρησκεία, αλλά άπέκτησε τή θρησκευτική έλευθερία. Δέν άπε-

λευθερώθηκε άπό τήν ιδιοκτησία· άπέκτησε τήν έλευθερία τής ιδιοκτησίας. Δέν άπελευθερώθηκε άπό τόν έγωισμό του επαγγέλματος· άπέκτησε έλευθερία έπιλογής του επαγγέλματος».²⁷

Τά συμπεράσματα του Μάρξ άναλογούν στο συλλογισμό του Φόουερπαχ ότι «άν γεννηθήκαμε γιά τόν ούρανο, τότε έχουμε άπωλεσθεί γιά τή γή».²⁸ Ο Μάρξ άναγνωρίζει, βέβαια, τόν ιστορικά προοδευτικό ρόλο τής πολιτικής χειραφέτησης γιά τή χειραφέτηση του ανθρώπου, άσκώντας κριτική στον Μπρούνο Μπάουερ στο *Έβραϊκό ζήτημα*.²⁹ Συγχρόνως, όμως, διαπιστώνει ότι ή πολιτική επανάσταση και τό «έλευθερο» πιά πολιτικό κράτος δέν άπελευθερώνουν τόν άνθρωπο· τό πολιτικό κράτος λειτουργώντας ως «μεσίτης ανάμεσα στον άνθρωπο και στην έλευθερία του» έγκαθιδρύει, έκφράζει και συμπληρώνει τούς πραγματικούς, τούς κοινωνικούς περιορισμούς τής ανθρώπινης έλευθερίας.³⁰ «Η διάσπαση του ανθρώπου στον δημόσιο και στον ιδιωτικό άνθρωπο... είναι ή όλόκληρωση τής πολιτικής χειραφέτησης...».³¹

Η πολιτική επανάσταση μεταβάλλει, λοιπόν, όπως σημειώνει ο Μάρξ και στις Randglossen, τή μορφή του κράτους, άνατρέπει τό προηγούμενο πολιτικό καθεστώς, δέν θγει όμως μέ τό «στενόκαρδο πνεύμα»³² της, τίς βάσεις τής άστικής κοινωνίας³³ και, έτσι, τίς βάσεις τής ανθρώπινης άλλοτριώσης. Η «πολιτική λογική», που τήν έμπνέει, δέν είναι μόνο λαθεμένη, όταν επαγγέλλεται τή χειραφέτηση του ανθρώπου. Η ανθρώπινη χειραφέτηση, ό στόχος όπου συναντώνται ιστορικά ή «κριτική φιλοσοφία» και ή εργατική τάξη, δέν είναι δρατός στο πλαίσιο τής «πολιτικής

18. Βλ. Marx, *Zur Judenfrage*, σέ: MEW, τόμ. 1, σ. 355, 370(23,45).

19. *Ό.π.*, σ. 354 έπ.(23 έπ.).

20. Feuerbach, "Kritik des Idealismus" von F. Dorguth, σέ: *Werke*, τόμ. II, σ. 141.

21. Βλ. Marx, *Briefe*, σ. 345(47): «Ό λόγος ύπήρχε άνέκαθεν, μόνο που δέν ύπήρχε πάντα σέ λογική μορφή».

22. Marx, *Kritische Randglossen zu dem Artikel "Der König von Preussen und die Sozialreform. Von einem Preussen"*, σέ: MEW, τόμ. 1, σ. 402 (Randglossen). Βλ. και Marx, *Zur Judenfrage*, σ. 367(41 έπ.).

23. Marx, *Randglossen*, σ. 402.

24. Βλ. Engels — Marx, *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik. Gegen Bruno Bauer und Konsorten*, σέ: MEW, τόμ. 2, σ. 128.

25. Βλ. Marx, *Einleitung*, σ. 379(7). Στις *Randglossen*, όμως, που γράφει ο Μάρξ τόν Αύγουστο του 1844, τό προλεταριάτο άναγνωρίζεται ως ενεργό στοιχείο ("tätiges Element") τής επανάστασης, βλ. Lowy, *Théorie*, σ. 109 έπ.

26. Marx, *Randglossen*, σ. 402.

27. Marx, *Zur Judenfrage*, σ. 369(44).

28. Βλ. Feuerbach, *Über Philosophie und Christenthum in Beziehung auf den Hegelschen Philosophie gemachten Vorwurf der Unchristlichkeit*, σέ: *Werke*, τόμ. 1, σ. 91 (Philosophie).

29. Βλ. χαρακτηριστικά Marx, *Zur Judenfrage*, σ. 356(25): «Η πολιτική χειραφέτηση άποτελεί, ασφαλώς, μεγάλη πρόοδο. Δέν είναι, βέβαια, ή τελευταία μορφή τής ανθρώπινης χειραφέτησης, αλλά είναι ή τελευταία μορφή τής ανθρώπινης χειραφέτησης στον κόσμο έως σήμερα».

30. *Ό.π.*, σ. 353(21).

31. *Ό.π.*, σ. 356(26).

32. Έτσι Marx, *Randglossen*, σ. 408.

33. Βλ. Marx, *Zur Judenfrage*, σ. 369(44): «Η πολιτική επανάσταση άποσυνθέτει τόν άστικό βίο στα συστατικά του στοιχεία, χωρίς νά επαναστατικοποιεί αυτά τά στοιχεία και νά τά ύποβάλλει σέ κριτική. Συμπεριφέρεται προς τήν άστική κοινωνία, προς τόν κόσμο τών αναγκών, τής εργασίας, τών ιδιωτικών συμφερόντων, του ιδιωτικού δικαίου σάν νά είναι (όλα αυτά) τό θεμέλιο τής ύπαρξής της, σάν νά είναι μία προϋπόθεση χωρίς περαιτέρω αιτιολογία, έτσι σάν νά είναι ή φυσική της βάση».

λογικής». Ἡ ἐργατική τάξη — αὐτή ἢ, μέ τά λόγια τοῦ Μάρξ, ἄλυσσοδεμένη «τάξη τῆς ἀστικής κοινωνίας, πού δέν εἶναι τάξη τῆς ἀστικής κοινωνίας»,³⁴ πού «εἶναι ἡ πλήρης ἀπώλεια τοῦ ἀνθρώπου»,³⁵ ἡ τάξη πού πρέπει νά ἀποκτήσει τή δύναμη νά διακηρύξει ὅτι «δέν εἶναι τίποτα καί πρέπει νά γίνει τά πάντα»³⁶ — εἶναι ὑποχρεωμένη νά ἀποτινάξει τά δεσμά τῆς πολιτικῆς λογικῆς, γιά νά μπορέσει νά κατανοήσει ἀλλά καί νά ἀνατρέψει τήν πραγματικότητά της.³⁷ Μόνο τότε θά πετύχει «νά ἀναδείξει σέ θεμελιώδη κοινωνική ἀρχή ὅ,τι ἡ κοινωνία ἀνέδειξε σέ δικιά της (δηλαδή τῆς ἐργατικῆς τάξης) θεμελιώδη ἀρχή»,³⁸ τήν κατάργηση τῆς ἰδιωτικῆς ἰδιοκτησίας. Ἡ «πολιτική λογική», πού ἐνέπνευσε τήν ἱστορική πρόοδο τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης, ἀναγνωρίζεται, ἔτσι, ἕως ἕνα σημείο, ὡς ἐχθρική γιά τήν προοπτική τῆς κοινωνικῆς ἐπανάστασης. Ὅπως σημειώνει ὁ Μάρξ, ἐπικαλούμενος τήν ἐξέγερση τῶν ἐργατῶν τῆς Λυών, τό 1831 καί τό 1834, «ὅσο πιο ἐπεξεργασμένη καί γενική εἶναι ἡ πολιτική λογική ἐνός λαοῦ, τόσο περισσότερο ξεοδεύει τό προλεταριάτο — τουλάχιστον στήν ἀρχή τοῦ κινήματος — τίς δυνάμεις του σέ ἀκατανόητες, ἄχρηστες καί στό αἶμα καταπιγμένες ἐξεγέρσεις. Καθώς σκέφτεται μέ τή μορφή τῆς πολιτικῆς, βλέπει τήν αἰτία ὄλων τῶν δεινῶν στή θέληση καί ὅλα τά μέσα βοήθειας στή βία καί στήν ἀνατροπή μιᾶς συγκεκριμένης μορφῆς κράτους».³⁹

Κατά τόν Μάρξ, λοιπόν, τό πολιτικό κράτος στίς «σύγχρονες μορφές του» περιέχει ἤδη ὅλες τίς ἀπαιτήσεις τῆς λογικῆς, ἀπαιτήσεις πού τό ἴδιο θεωρεῖ πῶς ἔχουν ἤδη ὑλοποιηθεῖ.⁴⁰ Ἔτσι, ὅμως, ἔρχεται σέ σύγκρουση μέ τόν ἑαυτό του: ὡς ἔκφραση τῶν κοινωνικῶν ἀγῶνων καί ἀντιθέσεων,⁴¹ πού γεννᾷ «ἡ χειραφέτηση τῆς ἀστικής κοινωνίας ἀπό τήν πολιτική»⁴² ἡ ἄπελευθέρωση «τοῦ ἐγωιστικοῦ πνεύματος τῆς ἀστικής κοινωνίας»⁴³ τό πολιτικό κράτος ἐπισφραγίζει καί ἀναπαράγει τήν ἀντίφαση ἀνάμεσα στήν πολιτική καί στήν «πραγματική» ζωὴ τοῦ ἀτόμου. Τήν ἀντίφαση αὐτή δέν τήν ἀναιρεῖ οὔτε ἡ πολιτική ἐπανάσταση ἢ, σύμφωνα μέ μιᾶ ἄλλη διατύπωση τοῦ Μάρξ, ἡ «πολιτική ψυχὴ» μιᾶς ἐπανάστασης,⁴⁴ διότι περιορίζεται ἐξ ὀρισμοῦ στήν «τάση τῶν τάξεων, πού δέν διαθέτουν πολιτική ἐπιρροή, νά ἀναιρέσουν τήν ἀπομόνωσή τους ἀπό τό κράτος καί ἀπό τήν ἐξουσία. Ἡ τοποθέτηση τῆς (τῆς πολιτικῆς ἐπανάστασης) εἶναι ἡ τοποθέτηση τοῦ κράτους, ἐνός ἀφρημένου ὄλου πού εἶναι ἀδιανόητο χωρὶς τήν ὀργανωμένη ἀντίθεση ἀνάμεσα στή γενική ἰδέα καί στήν ἀτομική ὑπαρξή τοῦ ἀνθρώπου. Μιά ἐπανάσταση μέ πολιτική ψυχὴ ὀργανώνει ἄρα, ἐπίσης, ἀνάλογα μέ τήν περιορισμένη καί διχασμένη φύση αὐτῆς τῆς ψυχῆς, ἕνα κυρίαρχο κύκλο στό ἐσωτερικό τῆς κοινωνίας εἰς βᾶρος τῆς κοινωνίας».⁴⁵

Γ. Πολιτική ἐπανάσταση καί κοινωνική ἐπανάσταση

Ἐπανάσταση «γενικά» (überhaupt) εἶναι ἡ «ἀνατροπή τῆς ὑπάρχουσας ἐξουσίας καί ἡ διάλυση τῶν παλιῶν σχέσεων» ἢ, ὅπως διευκρινίζει ὁ Μάρξ ἐπίσης στίς *Randglossen*, «κάθε ἐπανάσταση διαλύει τήν παλιά κοινωνία καί ἀπό τήν ἄποψη αὐτή εἶναι κοινωνική. Κάθε ἐπανάσταση ἀνατρέπει τήν παλιά ἐξουσία· ἀπό τήν ἄποψη αὐτή εἶναι πολιτική».⁴⁶ Ἡ κριτική τῆς πολιτικῆς, πού ἀναπτύσσει μέ τόση δξύτητα ὁ νεαρός Μάρξ, δέν προσανατολίζεται, λοιπόν, οὔτε καταλήγει σέ μιᾶ συνολική ἄρνηση τῆς πολιτικῆς σκέψης καί

δράσης, σέ ἕναν πολιτικό μηδενισμό ἢ σέ ἕνα μηδενισμό τῆς πολιτικῆς. Ἀναγνωρίζει, βέβαια, ὅτι δέν εἶναι ἡ κοινωνική δυσπραγία ἀλλά ἡ κοινωνική εὐμάρεια τοῦ ἀτόμου πού τό ὄδηγεῖ στήν «πολιτική λογική».⁴⁷ Παράλληλα, ὅμως, τονίζει ὅτι στόχος του εἶναι νά συνδεθεῖ ἡ κριτική του μέ τούς «πραγματικούς» ἀγῶνες γιά τήν ἐξουσία, δηλαδή μέ ἐκείνους τούς κοινωνικούς ἀγῶνες πού θά προωθοῦν σέ ὅλα τά ἐπίπεδα τίς «νέες ἀρχές» γιά τή χειραφέτηση τοῦ ἀνθρώπου.⁴⁸

Πῶς ἀντιλαμβάνεται, ὅμως, ὁ νεαρός Μάρξ αὐτή τή σύνδεση τῆς κριτικῆς μέ τούς «πραγματικούς» ἀγῶνες; Οἱ σχετικοὶ συλλογισμοὶ τοῦ Μάρξ παραμένουν γενικοί καί ἀναπτύσσονται — παρά τίς ἐπιμέρους σοβιετικές γνωσιοθεωρητικῆς καί ἄλλες διαφοροποιήσεις — σέ ἀναλογία πρὸς τίς ἀντίστοιχες ἀντιλήψεις τοῦ Φόουερμαχ. Ὅπως ὁ Φόουερμαχ⁴⁹ ἐπιμένει ὅτι «ὄργανα τῆς φιλοσοφίας» εἶναι τό κεφάλι — ὡς πηγὴ ἐνεργείας, ἐλευθερίας καί ἰδεαλισμοῦ — καί ἡ καρδιά — ὡς πηγὴ παθῶν, ἀναγκῶν καί αἰσθήσεων —, ἀνάλογα καί ὁ Μάρξ ἀναγνωρίζει, ἕως τό 1844, τά «ὄργανα» τῆς ἀνθρώπινης χειραφέτησης: κεφάλι τῆς χειραφέτησης εἶναι ἡ (κριτική) φιλοσοφία καί καρδιά τῆς εἶναι τό «παθητικὸ στοιχεῖο τῆς ἐπανάστασης», τό προλεταριάτο, οἱ «μάζες», ἡ «ἀφελὴς κοινωνική βάση».⁵⁰ Ὅπως ὁ Φόουερμαχ διαπιστώνει ὅτι «ἡ καρδιά ἐπαναστατεῖ, τό κεφάλι μεταρρυθμίζει»,⁵¹ ἀνάλογα ὁ Μάρξ προσβλέπει στήν ἐπανάσταση τῆς ἐργατικῆς τάξης καί στή «μεταρρύθμιση» (Reform) τῆς συνείδησης.⁵² Ὅπως γιά τόν Φόουερμαχ «ἡ νέα φιλοσοφία εἶ-

34. Marx, *Einleitung*, σ. 390(22).

35. Ὁ.π., σ. 390(22).

36. Ὁ.π., σ. 389(20).

37. Βλ. ἰδιαίτερα Marx, *Randglossen*, σ. 407.

38. Marx, *Einleitung*, σ. 391(38).

39. Marx, *Randglossen*, σ. 407.

40. Marx, *Briefe*, σ. 345(47).

41. Ὁ.π., σ. 345, ὅπου καί ἡ χαρακτηριστικὴ διατύπωση ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι ὁ «πίνακας περιεχομένων» τῶν θεωρητικῶν ἀγῶνων τῆς ἀνθρωπότητας, ἐνῶ τό πολιτικὸ κράτος εἶναι ὁ «πίνακας περιεχομένων» τῶν πρακτικῶν ἀγῶνων τῆς ἀνθρωπότητας.

42. Marx, *Judenfrage*, σ. 369 καί 368(43).

43. Ὁ.π., σ. 369(43).

44. Marx, *Randglossen*, σ. 409.

45. Ὁ.π., σ. 408.

46. Ὁ.π., σ. 409.

47. Ὁ.π., σ. 406.

48. Βλ. χαρακτηριστικά Marx, *Briefe*, σ. 345(48): «Τίποτε, λοιπόν, δέν μᾶς ἐμποδίζει νά πάρουμε σάν σημεῖο ἐφαρμογῆς τῆς κριτικῆς μας τήν κριτικὴ τῆς πολιτικῆς, καί νά πάρουμε θέση πολιτικὴ, νά καταπιαστοῦμε δηλαδή μέ τούς πραγματικούς ἀγῶνες καί νά ταυτιστοῦμε μέ αὐτούς. Δέν παρουσιαζόμαστε στὸν κόσμο σάν δογματιστές μέ μιᾶ καινούρια ἀρχή: ἰδοὺ ἡ ἀλήθεια, γονατίστε μπροστά της! Φέρνουμε στὸν κόσμο τίς ἀρχές πού αὐτός ὁ ἴδιος ἀνέπτυξε στοὺς κόλπους του. Δέν τοῦ λέμε: παράτησε τούς ἀγῶνες σου, εἶναι ἀνοησίες, ἐμεῖς θά σοῦ δώσουμε τό πραγματικὸ σύνθημα τῆς πάλης. Τοῦ δείχνουμε μονάχα γιά ποιὸν συγκεκριμένο λόγο ἀγωνίζεται καί ἡ αὐτοσυνείδηση πιά εἶναι κάτι πού θέλει δέν θέλει θά τήν ἀποκτήσει».

49. Feuerbach, *Thesen*, σ. 258. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Philosophie*, σ. 49.

50. Marx, *Einleitung*, σ. 391(23). Βλ. καί σ. 386(17).

51. Βλ. Feuerbach, *Thesen*, σ. 244 ἐπ.

52. Βλ. Marx, *Briefe*, σ. 346(48), ὅπου καί ρητὴ ἀναφορὰ στὸν Φόουερμαχ. Βλ. ὅμως σχετικὰ καί τίς παρατηρήσεις τοῦ Märkus, *Ansichten*, σ. 44, πού σημειώνει ὅτι, καθὼς ὁ Μάρξ στὰ *Χειρόγραφα* ξεκινᾷ ἀπὸ τήν ἀποξενωμένη ἐργασία, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τόν Φόουερμαχ, στὸ βαθμὸ πού ἀναγνωρίζει τὴ διαλεκτικὴ σχέση ἀνάμεσα στήν κοινωνικὴ ἐπανάσταση καί στίς μεταλλαγές τῆς συνείδησης. Βλ. ἐπίσης παραπάνω, σημ. 25.

ναι ή καρδιά πού εφτασε στή νόηση»,⁵³ ανάλογα γιά τόν Μάρξ ή ιστορική εξέλιξη κατανοείται ώς ή διαδικασία, όπου οι άνθρωποι αναγνωρίζουν διαδοχικά τίς ποικίλες άντικειμενοποιήσεις έως όπου αποβάλλουν και τίς τελευταίες μορφές άλλοτριώσης τους. 'Η μεταρρύθμιση τής συνείδησης» συνίσταται, έτσι, γιά τόν Μάρξ στήν αυτοκατανόηση ("Selbstverständigung") τής ανθρωπότητας «γιά τούς άγώνες και τίς επιθυμίες της», στήν «έξομολόγηση» (Beichte) τής ανθρωπότητας γιά τίς «άμαρτίες» της.⁵⁴ Αλλά και στό πρόβλημα του χρόνου, δηλαδή τής περιόδου πού συναντιούνται οι κοινωνικοί άγώνες μέ τή μεταρρυθμιστική συνείδηση, ο νεαρός Μάρξ ακολουθεί τή γενική συλλογιστική του Φόουερπαχ. 'Ο Φόουερπαχ διαπιστώνει ότι «δρισμένες άνάγκες δημιουργούνται και ίκανοποιούνται μόνο σέ δρισμένες χρονικές περιόδους (Zeiten), ότι «ό χρόνος τής ίκανοποίησης» εμφανίζεται όταν ή άνάγκη προβάλλει ώς τό «άπόλυτο δικαίωμα τής άναγκαιότητας» και, τέλος, ότι «ή άνάγκη μιάς χρονικής περιόδου είναι ή θρησκεία αυτής τής περιόδου».⁵⁵ Ανάλογα και ο Μάρξ τονίζει ότι «ή θεωρία πραγματοποιείται σέ ένα λαό μόνο στό βαθμό πού είναι ή πραγματοποίηση των άναγκών του... Δέν άρκει νά ώθει ή ιδέα στήν πραγματοποίηση, ή πραγματικότητα πρέπει νά ώθει τόν έαυτό της στήν ιδέα».⁵⁶

Μολονότι, λοιπόν, ο νεαρός Μάρξ δέν καταλήγει σέ μία συνολική άρνηση τής πολιτικής, ώστόσο στά νεανικά κείμενά του τής περιόδου 1843-45 είναι προφανής μία *υποτίμηση τής πολιτικής*. Αυτή άκριβώς ή υποτίμηση τόν ώθει νά χαρακτηρίζει άδιαφοροποίητα τούς σκληρούς άγώνες ή τούς θεωρητικούς διαζυγισμούς γιά τή μοναρχία ή γιά τήν άβασίλευτη δημοκρατία (Republik) ώς άπλές διαμάχες «στό έσωτερικό του άφηρημένου κράτους».⁵⁷ Γιά τόν νεαρό Μάρξ, τόν «άνθρωπιστή» αλλά συγχρόνως επαναστάτη και κομμουνιστή, ή πολιτική έχει σημασία μόνο διότι ή επανάσταση, στό βαθμό πού αναφέρεται στήν κατάκτηση τής πολιτικής έξουσίας, άποτελεί «μιά πολιτική πράξη».⁵⁸ «Χωρίς επανάσταση δέν μπορεί νά επικρατήσει ο σοσιαλισμός»,⁵⁹ τονίζει ο Μάρξ στίς *Randglossen*, διαφοροποιώντας μέ σαφήνεια τίς άντιλήψεις του από τίς μεταρρυθμιστικές ουτοπίες τής εποχής. Μέ τήν επανάσταση, ώστόσο, τελειώνει γιά τόν Μάρξ ή πολιτική και μαζί της έξουθενώνεται ή πολιτική λογική. 'Η πολιτική είναι, λοιπόν, ένα αναπόφευκτο προεπαναστατικό κακό, μιά δυστυχία πού προσωρινά δέν μπορεί νά άποφύγει έξ όλοκλήρου ούτε ο σοσιαλισμός. 'Αντίθετα μάλιστα, ο κοινωνικός μετασχηματισμός χρειάζεται, προϋποθέτει τήν επανάσταση άκριβώς ώς *πολιτική πράξη*: «χρειάζεται αυτή τήν πολιτική πράξη, στό βαθμό πού χρειάζεται τήν καταστροφή και τή διάλυση».⁶⁰

'Η επανάσταση, στίς πολιτικές της διαστάσεις, είναι γιά τόν νεαρό Μάρξ *μία* πράξη, είναι εκείνη ή «στιγμή», όπου τό άτομο «ξανακερδίζοντας τόν έαυτό του»⁶¹ σταματά νά είναι άνθρωπος μόνο στό πολιτικό πεδίο, στό έσωτερικό του πολιτικού κράτους. 'Η επανάσταση θεωρείται ώς ή *μοναδική ιστορική πράξη* όπου τό πολιτικό σταματά νά κυριαρχεί (ώς πολιτική λογική) πάνω στό κοινωνικό και έναρμονίζεται μαζί του καθώς κατευθύνεται στήν άνατροπή των ύπαρχουσών σχέσεων έξουσίας.

'Ο κοινωνικός μετασχηματισμός ώς στόχος τής επανάστασης δέν είναι, όμως, γιά τόν νεαρό Μάρξ μόνο μία πολιτική πράξη. 'Η επανάσταση δέν είναι μόνο

άρνηση, είναι και θέση και δημιουργία: είναι άκριβώς ή «κοινωνική ψυχή τής πολιτικής επανάστασης» πού άναιρεί τήν αντίφαση άνάμεσα στό πολιτικό και στό κοινωνικό, καθώς καταργεί τό πολιτικό κράτος ώς σχέση έξουσίας. 'Η επανάσταση είναι, από τήν άποψη αυτή, ή *τελευταία πολιτική πράξη* τής εργατικής τάξης: διότι «έκει πού άρχίζει ή οργανωτική δραστηριότητά του [του σοσιαλισμού], έκει πού προβάλλει ο αυτοσκοπός του, ή ψυχή του» έκει εκλείπει κάθε είδους πολιτική μεταμφίηση τής πραγματικότητας.⁶² Αυτό είναι και τό νόημα τής κοινωνικής επανάστασης.

'Η «κριτική τής πολιτικής», πού αναπτύσσει ο Μάρξ κατά τήν περίοδο 1843-45, τόν οδηγεί, λοιπόν, στήν άντίληψη ότι ή επανάσταση στίς πολιτικές της διαστάσεις είναι, πρώτα από όλα, μιά έκρηξη μαζικής άγανάκτησης, μιά πράξη διαμαρτυρίας και βίαιης άνατροπής. Είναι ή «άρχη του σενσουαλισμού» του Φόουερπαχ πού τόν οδηγεί στήν άντίληψη αυτή ή ή προσκόλληση στίς έμπειρίες τής γαλλικής επανάστασης; 'Ισως και τά δύο. Θα χρειαστούν, πάντως, ή έγκατάλειψη τής προβληματικής του Φόουερπαχ αλλά και οι έμπειρίες του εργατικού κινήματος στόν 19ο αιώνα γιά νά αναγνωρίσει ο Μάρξ τή σοσιαλιστική επανάσταση — σέ αντίθεση πρός τίς «βραχύβιες» άστικές επαναστάσεις — ώς μιά μακροχρόνια «διαδικασία», ώς «εποχή» γεμάτη από νέες κοινωνικές και πολιτικές άναμετρήσεις, από έντονες πολιτικές άντιφά-

53. Βλ. Feuerbach, *Grundsätze*, σ. 324.

54. Βλ. Marx, *Briefe*, σ. 346(49). Πρβλ. επίσης Marx, *Zur Judenfrage*, σ. 370(45): «Κάθε χειραφέτηση είναι επιστροφή του ανθρώπινου κόσμου, των σχέσεων, στον ίδιο τόν άνθρωπο». Μέ ανάλογο τρόπο επεξεργάζεται ο Μάρξ στήν κριτική τής έγγελιανής φιλοσοφίας και τήν έννοια τής δημοκρατίας, στήν όποια αναγνωρίζει δύο κύρια γνωρίσματα: δημοκρατία είναι: α) ή πραγματική ένότητα του γενικού και του μερικού και β) στή δημοκρατία ο λαός άποκτά αυτοσυνείδηση και αναγνωρίζει στό ισχύον Σύνταγμα τό προϊόν τής δικής του δράσης: βλ. σχετικά Η. Reichelt, *Zur Staatstheorie im Frühwerk von Marx und Engels*. K. Marx/Fr. Engels, *Staatstheorie, Materialien zur Rekonstruktion der marxistischen Staatstheorie*, έκδ. E. Henning κ.ά., 1974, σ. XVI, Cerroni, *Marx und das moderne Recht*, 1974, σ. 123 και Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική έξουσία*, 1981, σ. 55 έπ. μέ περαιτέρω βιβλιογραφικές ύποδείξεις.

55. Βλ. Feuerbach, *Beleuchtung einer theologischen Rezension vom "Wesen des Christentums"*, Werke, τόμ. I, σ. 200. Βλ. επίσης του ίδιου "Fragmente zur Charakteristik meines philosophischen Curriculum vitae", Werke, τόμ. II, σ. 298.

56. Βλ. Marx, *Einleitung*, σ. 386(17).

57. Βλ. Marx, *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Kritik des Hegelschen Staatsrechts*, MEW, τόμ. 1, σ. 232. Πρβλ. Reichelt, *δ.π.*, σ. XVIII.

58. Βλ. Marx, *Randglossen*, σ. 409.

59. "Ο.π.", σ. 409.

60. "Ο.π.", σ. 409.

61. Βλ. έτσι Marx, *Einleitung*, σ. 390(22).

62. Marx, *Randglossen*, σ. 408, 409.

σεις και άβεβαιότητες, από αυστηρή αυτοκριτική και από νέα ξεκινήματα.⁶³

Δ. Σοσιαλισμός και κομμουνισμός

Τέλος, μερικές συνοπτικές παρατηρήσεις για τον τρόπο που κατανοεί και χρησιμοποιεί ο Μάρξ στα νεανικά του έργα τις έννοιες «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Στα έργα της περιόδου 1843-45 ο Μάρξ άλλοτε δέν διαφοροποιεί τις δύο έννοιες ενώ άλλοτε μοιάζει να θεωρεί τη «σοσιαλιστική άρχη» ως μία πλευρά της ευρύτερης «άνθρωπιστικής άρχης» και τον κομμουνισμό της εποχής του ως μία «μονόπλευρη» έκδοχή της «σοσιαλιστικής άρχης».⁶⁴ Στα *Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα* εμφανίζεται για πρώτη φορά μία συστηματική έπεξεργασία των έννοιων, που φωτίζει την όλη μαρξική προβληματική και έρμηνεύει, ως ένα σημείο και άναδρομικά, τό περιεχόμενο των λέξεων «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός». Πρόκειται για συλλογισμούς που διαφέρουν ριζικά από τις μεταγενέστερες έπεξεργασίες του Μάρξ για τον σοσιαλισμό και τον κομμουνισμό, έπεξεργασίες που αναπτύχθηκαν κατά κύριο λόγο μέσα από την προβληματική για τη δικτατορία του προλεταριάτου. Οι έννοιες «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός» — όχι, όμως, ο «πρωτόγονος κομμουνισμός», στον όποιο ο Μάρξ άσκει κριτική⁶⁵ — εμφανίζονται ως δύο *διαφορετικές*, αλλά ώστόσο *συμπληρωματικές* προσεγγίσεις του ίδιου ζητήματος. Διαφορετικές, διότι άφενός έχουν διαφορετική θεωρητική άφετηρία και άφετέρου ή ιστορική τους σημασία δέν συμπύπτει χρονικά. Συμπληρωματικές, διότι και οι δύο προσεγγίσεις κατευθύνονται, ως κοινωνικά κινήματα, στην άναίρεση της ανθρώπινης αλλοτριώσης, στη χειραφέτηση του ανθρώπου.

Πιο συγκεκριμένα για τις διαφορές άνάμεσα στις δύο έννοιες:

α) 'Ο σοσιαλισμός είναι για τον νεαρό Μάρξ μία «θετική ανθρώπινη άτομική συνείδηση»⁶⁶ για τον άνθρωπο και τη φύση, είναι μία *θέση* για την «πραγματικότητα της άληθινής ανθρώπινης ουσίας», που δέν προκύπτει από κάποια άρνηση. Άντίθετα, ο κομμουνισμός άποτελεί και αυτός μία θέση, που έμφανίζεται, ώστόσο, ως *άρνηση της άρνησης*,⁶⁷ δηλαδή ως ή άρνηση σε όλες της τις διαστάσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας: «'Ο κομμουνισμός είναι τό θετικό ξεπέραςμα της ιδιωτικής ιδιοκτησίας ως ανθρώπινης αυτοαποξέωσης, και για τον λόγο αυτό πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας μέσα από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο».⁶⁸

β) Άπό αυτή τη διαφορά στό σημείο θεωρητικής έκκίνησης του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού προκύπτει, για τον νεαρό Μάρξ, και μία θεμελιώδης διαφορά στην ιστορική σημασία τους. Σοσιαλισμός και κομμουνισμός, ως κοινωνικές πρακτικές, συνδέονται με διαφορετικές ιστορικές περιόδους. 'Ο κομμουνισμός άποτελεί, βέβαια, για τον Μάρξ την πλήρη «άποκατάσταση» του κοινωνικού χαρακτήρα της ανθρώπινης ουσίας: «ως άπόλυτα άναπτυγμένος άνθρωπος ίσοδυναμεί με τον βατουραλισμό».⁶⁹ 'Ο κομμουνισμός δέν είναι, ώστόσο, με τά λόγια του Μάρξ, «άφ' εαυτού του ο σκοπός της ανθρώπινης άνάπτυξης, ή μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας».⁷⁰ Είναι μόνο «ή λύση του

αίνιγματος της ιστορίας», είναι ή «γνήσια» έπίλυση μιάς πολύπλευρης σύγκρουσης⁷¹ είναι, λοιπόν, μία λύση που, ως άρνηση, υπόκειται σε αντίστοιχες χρονικές προδιαγραφές. 'Ο Μάρξ γράφει χαρακτηριστικά: «'Ο κομμουνισμός είναι ή πράξη που προβάλλει ως ή άρνηση της άρνησης και συνακόλουθα είναι ή πραγματική φάση, άναγκαία για την έπόμενη περίοδο της ιστορικής άνάπτυξης στη χειραφέτηση και άποκατάσταση του ανθρώπινου γένους. 'Ο κομμουνισμός είναι ο άναγκαίος τύπος και τό δυναμικό πιστεύω του *άμεσου μέλλοντος*...».⁷² 'Ο,τι άκολουθεί ως «σκοπός της ανθρώπινης άνάπτυξης» αναφέρεται πιά στον σοσιαλισμό, δηλαδή στη θέση που κατανοεί την ιστορία ως τη «δημιουργία του ανθρώπου μέσα από την ανθρώπινη έργασία και την εξέλιξη της φύσης για τον άνθρωπο».⁷³

Στη συλλογιστική του νεαρού Μάρξ ή φάση του κομμουνισμού δέν διακρίνεται άπόλυτα από την κατάσταση του σοσιαλισμού, όπως ίσως μοιάζει άρχικά. Διότι, άκριβώς όπως ο κομμουνισμός ως άρνηση περιέχει και τη θέση του μέλλοντος (= ανθρώπινη ουσία), έτσι και ο σοσιαλισμός ως θέση δέν παύει να άποτελεί την άρνηση του παρελθόντος (= της ιδιωτικής ιδιοκτησίας). 'Ο Μάρξ δέν έπιχειρεί, λοιπόν, με τη διάκριση άνάμεσα στον σοσιαλισμό και στον κομμουνισμό μία αυστηρή περιοδολόγηση του μέλλοντος, μία διάκριση σε ένα πρώτο «στάδιο» του κομμουνισμού και σε ένα μεταγενέστερο του σοσιαλισμού. Πολύ περισσότερο οι συλλογισμοί του στηρίζονται σε αντιθέσεις του παρόντος και σε αντίστοιχες πολιτικές ιεραρχήσεις του έργατικού κινήματος της εποχής του. Σε αυτό άκριβώς συνίσταται και ο «κριτικοπρακτικός»⁷⁴ χαρακτήρας τους.

63. Βλ. τις χαρακτηριστικές παρατηρήσεις του Μάρξ στη μελέτη του "Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte", *MEW*, τόμ. 8, σ. 118(20 έπ.): «'Αστικές επαναστάσεις, σαν τις επαναστάσεις του δέκατου όγδοου αιώνα, όρμουν γρήγορα από έπιτυχία σε έπιτυχία, τά δραματικά τους άποτελέσματα ξεπερνούν τό ένα τό άλλο, άνθρωποι και πράγματα φαίνονται σαν σε φωτιές διαμαντιών. 'Η έκσταση είναι τό πνεύμα κάθε μέρας. Μά ή ζωή τους είναι μικρή. Σε λίγο φτάνουν κιάλας στό άνώτατο σημείο τους και μία μικρή άποχαύωση κυριεύει ύστερα την κοινωνία πρίν μάθει να άφομοιώνει νηφάλια τά άποτελέσματα της όρμητικής και θυελλώδους εποχής της. Άντίθετα, οι προλεταριακές επαναστάσεις, όπως αυτές του δέκατου ένατου αιώνα, κάνουν άδιάκοπη κριτική στον ίδιο τον έαυτό τους, διακόπτουν κάθε στιγμή την πορεία τους, γυρίζουν πάλι σε κείνο που φαίνεται πως έχει πραγματοποιηθεί για να τό ξαναρχίσουν από την άρχη, χλευάζουν με όμη άκρίβεια τις άσυνέπειες, τις άδυναμίες και τις έλλεινότητες που παρουσιάζουν οι πρώτες δοκιμές τους...».

64. Βλ. έτσι Marx, *Briefe*, σ. 344(46).

65. Βλ. Marx, *Χειρόγραφα*, σ. 123 έπ.

66. 'Ο.π., σ. 140.

67. 'Ο.π., σ. 140, 149.

68. 'Ο.π., σ. 126, 149.

69. 'Ο.π., σ. 126.

70. 'Ο.π., σ. 140.

71. 'Ο.π., σ. 126: «... Είναι (ο κομμουνισμός, έπεξ. του σ.) ή γνήσια έπίλυση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου, ή άληθινή έπίλυση της σύγκρουσης άνάμεσα στη ζωή και στο δν, άνάμεσα στην αντικειμενοποίηση και την αυτοπειθαίωση, άνάμεσα στην έλευθερία και την άναγκαιότητα, άνάμεσα στο άτομο και τό είδος. Αυτός ο κομμουνισμός είναι ή λύση του αίνιγματος της ιστορίας και τό ξέρει μόνος του ότι αυτή είναι ή λύση».

72. 'Ο.π., σ. 140.

73. 'Ο.π., σ. 139.

74. Βλ. έτσι Lowy, *Théorie*, σ. 23.

Ζητήματα ιστορικοδιαλεκτικής θεώρησης τῆς νομικῆς μορφῆς

*Ἡ ἀπουσία μαρξικῆς θεωρίας γιά τό
Δίκαιο καί ἡ ἐξήγησή της*

τοῦ Ἀντώνη Μανιτάκη

1. Ἡ ἀπουσία ἀναλυτικῆς προσέγγισης τοῦ δικαίου φαινομένου στά μαρξικά ἔργα ἔγινε αἰτία νά ἀναπτυχθοῦν, μέ βάση φράσεις ἢ ἀποσπασματικές σκέψεις τοῦ Μάρξ, διάφορες μαρξιστικές θεωρίες γιά τό Δίκαιο, ἐνῶ παράλληλα δόθηκαν διάφορες ἐρμηνεῖες γιά τή στάση αὐτή τοῦ ἰδρυτῆ τοῦ ἐπιστημονικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀπέναντι στή νομική πραγματικότητα. Τί σημαίνει, πραγματικά, ἡ ἀπουσία αὐτή; Παράλειψη, περιφρόνηση, ἀδιαφορία ἢ μήπως ὑποδήλωνε ἀντικειμενική ἀδυναμία συγκρότησης μιᾶς μαρξιστικῆς θεωρίας γιά τό Δίκαιο πού νά εἶναι ὁ ἀντίποδας κάθε ἀστικῆς νομικῆς θεωρίας; Μποροῦμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι στίς προθέσεις τοῦ Μάρξ ἦταν ἡ θεμελίωση μιᾶς νομικῆς θεωρίας, ἀλλά ὅτι ἀπλῶς δέν πρόλαβε νά πραγματοποιήσει τό στόχο του αὐτό;

Τό ἐρώτημα εἶναι ἰδιαίτερα κρίσιμο, πρῶτα διότι θέτει ἐπί τάπητος ἕνα καίριο πρόβλημα θεωρίας τοῦ Δι-

καίου, καί συγκεκριμένα ἀν εἶναι δυνατή ἡ συγκρότηση μιᾶς γενικῆς θεωρίας γιά τό Δίκαιο· καί δεύτερο διότι ἀγγίζει τήν οὐσία τοῦ μαρξισμοῦ ἀξιῶνοντας προσδιορισμό τῆς γνωσιοθεωρητικῆς του κατάστασης: κοσμοθεωρία, ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας, ἢ μέθοδος ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας;

Δύσκολα μπορεῖ, πάντως, νά σταθεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ θεωρητική ἐγκατάλειψη ἀπό τόν Μάρξ — πρόκειται στήν οὐσία γιά ἐγκατάλειψη ἀφοῦ καί νομική κατάρτιση εἶχε καί ὅταν ἦταν νέος εἶχε ἀσχοληθεῖ εἰδικά μέ τή Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου τοῦ Χέγκελ — ὀφείλεται σέ ἀδιαφορία ἢ περιφρόνηση τῆς νομικῆς πραγματικότητας, ἢ στήν πεποίθησή του ὅτι ἡ θεωρητική ἐνασχόληση μαζί της μικρό μόνο παρουσιάζει ἐνδιαφέρον καί ἐλάχιστη πρακτική σημασία ἔχει γιά τό ἐργατικό κίνημα. Οἱ νομικές κατηγορίες καί γενικά ἡ νομική ἰδεολογία δέν συγκροτοῦν ἀπλῶς μιᾶ φανταστική, μιᾶ ἰδεατή (καί ἄρα ἰδεολογική) ἀναπαράσταση τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας· ἀποτελοῦν στοιχεῖα πραγματικά, ὑπαρκτά, τῆς πραγματικότητας αὐτῆς καί λειτουργοῦν συχνά ὡς ὄρος συστατικός τῶν κοινωνικῶν σχέσεων. Τό Δίκαιο δέν συνιστᾶ μιᾶ ψευδοπραγματικότητα πού προστίθεται στήν πραγματικότητα ἀλλά φανταστική ἀναπαράσταση τῆς ἰδίας τῆς πραγματικότητας, μιᾶ πραγματικότητα ἰδεατή καί ἐνεργητική τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, μιᾶ μορφῆ πραγματικῆς τῆς κοι-

* Ἀφορμή γιά τό κείμενο αὐτό στάθηκε ἡ προφορική εἰσήγηση πού ἔκανα στό Πανελλήνιο Συμπόσιο πού ὀργάνωσε ὁ τομέας Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων τό Νοέμβριο τοῦ 1983. Ἡ γραπτή ἀπόδοση τῆς εἰσηγήσεως διαφέρει σέ πολλά σημεῖα ἀπό τήν προφορική.

νωνικής συνείδησης.¹ Πόσο «πραγματική» είναι η νομική ιδεολογία φαίνεται όταν λειτουργεί ενσωματωμένη στους νομικούς θεσμούς και στις νομικές διαδικασίες. Οί διάσπαρτες αναφορές του Μάρξ στο Δίκαιο, οί μεστές σε περιεχόμενο σχετικές παρατηρήσεις του και γενικά η αντίληψη που αναδύεται από τό συνολικό του έργο για τή σημασία των νομικών θεσμών στην παραγωγή και αναπαραγωγή δοσμένων σχέσεων παραγωγής ή ιδιοκτησίας, πείθουν για μία κριτική μέν, αλλά καθόλου περιφρονητική στάση απέναντι στη δικαιοπραγματικότητα.

2. Ή άπουσία συστηματικής έπεξεργασίας του Δικαίου από τόν Μάρξ θά πρέπει μάλλον νά αποδοθεί σέ λόγους μεθοδολογικούς,² πού έχουν σχέση με τήν ύλιστική-διαλεκτική θεώρηση τού νομικού φαινομένου, και είναι άπόρροια τής νέας αντίληψης για τήν κοινωνία και τήν ιστορία πού καθιέρωσαν οί πρωτομάστορες τού έπιστημονικού σοσιαλισμού. Ή έγκα-

1. Τόν πραγματικό χαρακτήρα τής ιδεολογίας ύπογράμμισε πρώτος ό Κάρλ Κόρς ό όποιος όνομάζει χυδαίους μαρξιστές δσους άρνούνται τήν πραγματικότητα των ιδεολογιών, δσους άντιλαμβάνονται τήν πραγματικότητα των λεγόμενων «πνευματικών» φαινομένων με έναν καθαρά άρνητικό, άφηρημένο και μή διαλεκτικό τρόπο. «Ό Μάρξ τόνιζε πάντα», σημειώνει ό Κόρς, «ότι αυτή ή "ύπερβατική περιφρόνηση" τού κράτους και τής πολιτικής δράσης ήταν θέση δλότεια μή ύλιστική και συνεπώς άνεπαρκής στο θεωρητικό πεδίο και επικίνδυνη στο πρακτικό». «Στήν ύλιστική σύλληψη τής ιστορίας, όχι μόνο ή οικονομική δομή τής κοινωνίας, πού είναι ή ύλική βάση όλων των άλλων ιστορικών και κοινωνικών φαινομένων, αλλά άκόμη και τό Δίκαιο και τό κράτος, τό νομικό και πολιτικό έτσι οικοδόμημα, αποτελούν *πραγματικότητα*». «Δίπλα στο κοινωνικό είναι και γίνεσθαι θά έπρεπε νά συμπεριλαμβάνεται ή κοινωνική συνείδηση στις διάφορες εκδηλώσεις της και νά θεωρείται ως στοιχείο πραγματικό άν και ιδεατό τής όλης ιστορικής πραγματικότητας» (K. Korsch, *Marxisme et philosophie* (1930), Minuit, σ. 114-119 και έλληνική μετάφραση, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία*, Ύψιλον-βιβλία, 1981, σ. 53-57). Τήν ύλική πραγματικότητα τού Δικαίου όπως αυτή εκδηλώνεται μέσα από τούς νομικούς θεσμούς (σύμβαση, δίκη, νόμος) θά δείξει και ό παραμελημένος σήμερα F. Jakubowski, *Les superstructures ideologiques dans la conception materialiste de l'histoire*, γαλλική μετάφραση, EDI, 1971, 96 έπ., 108, 114.

Τήν πραγματικότητα τού έποικοδομήματος και των ιδεολογιών τόνισε άργότερα ό Λουί Άλτουσέρ στη μελέτη τού "Idéologie et appareils idéologiques d'Etat", *La pensée*, 1970, no 151, σ. 3-38. Για τόν Άλτουσέρ ή ιδεολογία έχει ύπόσταση πραγματική, ύλική, και ένεργεια άποτελεσματική. Άποτελεί τήν ένεργητική και πραγματική αναπαράσταση μιας φανταστικής σχέσης των άτόμων προς τίς πραγματικές συνθήκες τής ύπαρξής τους. (Βλ. αναλυτικά, S. Karsz, *Théorie et politique: Louis Althusser*. Fayard, 1974, σ. 194-201). Τέλος ό Νίκος Πουλαντζάς, θά ύπογραμμίσει και αυτός, μιλώντας για τό Δίκαιο και τό κράτος, τόν πραγματικό χαρακτήρα τού νομικού και πολιτικού έποικοδομήματος, τήν ιδιότητα «ύλικότητάς» τους, N. Poulantzas, *L'examen marxisme de l'Etat et du Droit actuels et la question de "l'alternative"*; *Les Temps Modernes*, 1964, σ. 274 έπ., 280-281, και τού ίδιου, *L'Etat, le Pouvoir, le Socialisme*, P.U.F., 1978, σ. 31-38.

Ή μακροσκελής αυτή σημείωση δέν είχε φυσικά σκοπό νά επαναλάβει πράγματα άρκετά γνωστά, αλλά νά τόνισει μερικές άλήθειες πού λησμονούνται συχνά στον τόπο μας, με άποτέλεσμα τό «πραγματικό» νά ταυτίζεται με τό «ύλικό». Θεωρείται δηλαδή πραγματικό μόνο ό,τι είναι ύλικό.

2. Τήν άποψη αυτή αναπτύσσουν πολύ πειστικά οί Ph. Dujardin και J. Michel στο συλλογικό έργο "Pour une critique du Droit", 1, 1978, στην ειδική συμβολή τους: *Marx et la question du Droit*, σ. 13 έπ., 14.

τάλειψη θά πρέπει έπομένως νά έρμηνευτεί ως προσωρινή άπομάκρυνση από τό αντικείμενο με σκοπό τή μεταγενέστερη γνωστική ιδιοποίησή του κατά τρόπο πίο δλοκληρωμένο. Είναι άποτέλεσμα τής λογικής προτεραιότητας πού άποδίδει ή μαρξική σκέψη στην άνάλυση τού κοινωνικού είναι, των ύλικών συνθηκών τής κοινωνικής ζωής, άνάλυση πού άρχίζει ύποχρεωτικά από τήν κριτική μελέτη τής πολιτικής οικονομίας, ή όποια και μäs δίνει τήν άνατομία τής ιδιωτικής-άστικής κοινωνίας. Ή έξήγηση άρα τής θεωρητικής παράλειψης τού Μάρξ βρίσκεται στον τρόπο θεώρησης και μελέτης των κοινωνικών φαινομένων πού καθιέρωσε ό ίδιος: οί νομικές κατηγορίες δέν είναι δυνατό νά έξηγηθούν ή νά μελετηθούν από μόνες τους, ή με βάση κάποια ιδέα, δέν αποτελούν στοιχεία τής κοινωνικής ζωής αυθύπαρκτα ή αυτόνομα, αλλά στοιχεία όργανικά μιας λογικά άρθρωμένης κοινωνικής δλότητας, όπως αυτή προκύπτει από ένα δοσμένο τρόπο κοινωνικής αναπαραγωγής, από μία συγκεκριμένη «παραγωγή τής κοινωνικής ζωής»,³ πού καθορίζεται από τή συγκεκριμένη διαπλοκή των σχέσεων παραγωγής.

Τό ιστορικό περιεχόμενο τής συγκεκριμένης δλότητας

3. Τό Δίκαιο, όπως και τό κράτος, ή ήθική, ή θρησκεία, ή τέχνη, αποτελούν εκφράσεις μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας, μορφές ύπαρξης τής πραγματικότητας αυτής. Άντιστοιχεί, άρα, ως *ειδική μορφή* τού κοινωνικού είναι, σέ ιστορικά καθορισμένο τύπο κοινωνικών σχέσεων. Οί νομικές κατηγορίες δέν είναι άπλως μέρη ενός όλου, μιας άφηρημένης και άπροσδιόριστης δλότητας, αλλά αναπαραστάσεις *ειδικές* μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας με τήν όποια βρίσκονται σέ σχέση άδιάσπαστης ένότητας, αλλά όχι ταυτότητας.

Ή κατηγορία τής δλότητας άποτελεί κεντρική κατηγορία τής διαλεκτικής σκέψης και βασικό εργαλείο τής ιστορικής διαλεκτικής μεθόδου. Είναι τόσο θεμελιακό ώστε έκανε τόν Λούκατς νά γράψει στο μνημειώδες έργο του *Ιστορία και ταξική συνείδηση*,⁴ ότι «δέν είναι ή κυριαρχία των οικονομικών αιτίων στην έξήγηση τής Ίστορίας πού διακρίνει τόν μαρξισμό κατά τρόπο άποφασιστικό από τήν άστική έπιστήμη, αλλά ή όπτική γωνία τής δλότητας. Ή κατηγορία τής δλότητας, ή άποφασιστική κυριαρχία τού όλου πάνω στα μέρη, συνιστά τήν ούσία τής μεθόδου πού ό Μάρξ δανείστηκε από τόν Χέγκελ και μεταμόρφωσε με τρόπο πρωτότυπο».

Τή μεθοδολογική άξια τής κατηγορίας αυτής είχε έπισημάνει ό ίδιος ό Μάρξ ό όποιος τόνισε ότι οί σχέσεις παραγωγής κάθε κοινωνίας σχηματίζουν μία δλότητα και ότι οί φάσεις τής παραγωγικής διαδικασίας «παραγωγή, διανομή, άνταλλαγή, κατανάλωση είναι μέρη ενός όλου, διαφορετικές στιγμές μέσα στην ένό-

3. Τή σημασία τής έννοιας «παραγωγή τής κοινωνικής ζωής» ή «κοινωνική παραγωγή τής ύπαρξης των ανθρώπων» πού αναφέρει ό Μάρξ στην περίφημη *Συμβολή του στην κριτική τής πολιτικής οικονομίας*, άνάλυει με άφορμή τή μελέτη τής νομικής ύπερδομής, ό M. Miaille, *Une introduction critique au Droit*, 1976, σ. 76-80.

4. G. Lukacs, *Histoire et conscience de classe* (γαλλική μετάφραση), 1960, Minuit, σ. 47, και για τή σημασία της πίο άνάλυτικά σ. 24-28.

τητα».⁵

Ἡ γνώση τῶν διαφορῶν μορφῶν τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας δέν εἶναι δυνατή χωρὶς τὴ γνώση τῆς πραγματικότητας αὐτῆς ὡς ὁλότητας, χωρὶς τὴν ἔνταξή της σ' ἓνα ὀργανικό σύνολο. Ἡ ἀπομονωμένη καὶ ἀνεξάρτητη ἐμφάνιση τῶν διαφορῶν στοιχείων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας (δικαίου, πολιτικῆς, οικονομίας, τέχνης) ὀφείλεται στὴν «ὑποστασιοποίηση» ἢ «ἀντικειμενοποίηση» πού ἔχουν ὑποστῆ στὴν καπιταλιστική ἰδίως κοινωνία, σέ μιά κοινωνία τῆς γενικευμένης ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου ἡ σύνδεση τῶν μερῶν μέ τό ὄλο χάνεται ἢ συγκαλύπτεται ἢ συσκοτίζεται ἐξαιτίας τοῦ φετιχιστικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐμπορευματικῆς σχέσης. Ἡ σχέση ὡστόσο τῶν μερῶν εἶναι δυνατή μόνο μέσα ἀπό τὴ λογική ἔνταξή τους στό ὄλο, καθὼς καί μέσα ἀπό τὴ σχέση μεταξὺ τους, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ γνώση τῆς ὁλότητας εἶναι δυνατή μόνο μέσα ἀπό τὴ γνώση τῶν μερῶν.⁶

Ἡ κατηγορία τῆς ὁλότητας δέν καταργεῖ τὴν ἰδιαιτερότητα ἢ σχετική αὐτονομία τῶν στοιχείων τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, δέν ἐξαφανίζει τίς μεταξὺ τους σχέσεις καί ἀλληλεπιδράσεις, δέν μετατρέπει τό ὄλο σέ ἐνότητα ἀδιαφοροποίητη καί ἀπροσδιόριστη, κάνει φανερή τὴν ἀλήθεια ὅτι ἡ ὁλότητα ὑπάρχει μέσα ἀπό τὰ μέρη καί ὅτι τὰ μέρη ἀποτελοῦν συγκεκριμένες μορφές ὑπαρξῆς τῆς ὁλότητας.

Ὡς ὁλότητα ἐδῶ δέν νοεῖται ἓνα ἄθροισμα ἀνεξάρτητων καί ἀπομονωμένων πραγμάτων ἢ στοιχείων, ἓνα σύνολο ἀνεξάντλητων ἰδιοτήτων ἢ σχέσεων κάποιας ἀπροσδιόριστης οὐσίας, ἀλλὰ ἓνα σύνολο ἀρθρωμένο (ἄρα ὄχι χασοτικό) πού βρίσκεται σέ ἐξέλιξη, πού ἀναπτύσσεται διαρκῶς καί διαμορφώνεται ἀκατάπαυστα. Τὰ στοιχεία τῆς ὁλότητας ἐπιτρέπουν τὴ γνώση τῆς πραγματικότητας, ἐάν γίνουν ἀντιληπτά ὡς μέρη μίας ὁλότητας *διαλεκτικῆς καί συγκεκριμένης* καί ὄχι ὡς στοιχεία ἀμετάβλητα, ἀδιαίρετα καί μὴ ἀναγώγιμα λογικά στό σύνολο.

Ἡ ἀπώλεια τῆς γνώσης τῆς πραγματικότητας, ὡς ὁλότητας, εἶναι γνώρισμα χαρακτηριστικό τοῦ θετικιστικοῦ καί ἐμπειρικοῦ τρόπου σκέψεως. Ὁ ὑποστασιοποιημένος αὐτός τρόπος σκέψεως ἀναλύει καί διαιρεῖ τὴ συγκεκριμένη ὁλότητα σέ μέρη ἀνεξάρτητα καί ἀσύνδετα μεταξύ τους, ἔτσι ὥστε ἡ πραγματικότητα νά μὴ ἀποτελεῖ μιά ὀργανική ἐνότητα ἀλλὰ ἄθροισμα διαφορῶν μερῶν χωρὶς ὀργανική σύνδεση μεταξύ τους.

Ἡ συγκεκριμένη ὁλότητα ἀποβαίνει ἀναντικατάστατο ἐργαλεῖο τῆς ὀλιστικῆς διαλεκτικῆς σκέψεως, μόνον δταν μεταμορφωθεῖ σέ κατηγορία *ἱστορικά συγκεκριμένη*,⁷ δταν ὑποστῆ τὴν ἀναγκαῖα ὀλιστικο-

5. Κ. Μάρξ, *Συμβολή στὴν κριτική τῆς πολιτικῆς οικονομίας*: «Τό συμπέρασμα στό ὅποιο καταλήγουμε δέν εἶναι ὅτι ἡ παραγωγή, ἡ διανομή, ἡ ἀνταλλαγή, ἡ κατανάλωση ταυτίζονται, ἀλλὰ ὅτι ἀποτελοῦν στιγμές μίας ὁλότητας, διαφορῆς στους κόλπους μίας ἐνότητας... Ὑπάρχει ἀμοιβαία ἐπίδραση τῶν στιγμῶν. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση μίας ὀλοιστικῆς ὀργανικῆς ὁλότητας» καί στὴν *Ἀθλιότητα τῆς φιλοσοφίας* γράφει: «Οἱ σχέσεις παραγωγῆς κάθε κοινωνίας σχηματίζουν μιά ὁλότητα».

6. Ἐκτός ἀπό τὸν Λούκατς τὴ μεθοδολογική σημασία τῆς ὁλότητας γιὰ τὴ διαλεκτικὴ ὀλιστικὴ σκέψη τόνισε καί ὁ Κόρς, *δ.π.*, σ. 115-133 καί ἑλληνική μετάφραση 47-68, καί βέβαια ὁ μαθητὴς τους F. Jakubowsky, *δ.π.*, σ. 160-163.

7. Μέ τὴν ἔννοια καί σημασία τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας ἔχει ἀσχοληθεῖ εἰδικά καί ὁ Κ. Κοσίκ, *La dialectique du concret* (γαλλικὴ μετάφραση) 1970, σ. 27, βασιζόμενος ὁμοίως καί αὐτὸς στὴ σκέψη τοῦ Λούκατς.

ἱστορικὴ μετάλλαξη καί ἀποβάλλει τό ἰδεαλιστικό περιεχόμενο πού εἶχε στή σκέψη τοῦ Χέγκελ, δταν ἀπαρνηθεῖ δηλαδή τὴν ἰδεαλιστικὴ καταγωγή της διατηρώντας ὁμοίως τό λογικὸ της περίβλημα. Αὐτὸ προϋποθέτει θεώρηση τῆς ὁλότητας *πρῶτον* ὡς *συγκεκριμένης ἐνότητας ἀλληλοδρωσῶν ἀντιφάσεων*, καί *δεύτερον* ὡς ἐνότητας *ἱστορικά σχετικῆς* πού ὑπόκειται σέ ἀλλαγές καί ἀναδιαρθρώσεις καί ἀντιστοιχεῖ σέ καθορισμένη κάθε φορά ἱστορικὴ περίοδο.⁸ Ὁ ἱστορικός χαρακτήρας τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας φαίνεται δταν θεωρηθεῖ ὅτι ἐμπεριέχει τὴν ἔννοια τῶν σχέσεων παραγωγῆς ἢ ἰδιοκτησίας πού μαζί μέ τίς παραγωγικὲς δυνάμεις συνθέτουν ἓναν ὀρισμένο τρόπο κοινωνικῆς παραγωγῆς.

Ἡ λογικὴ ἀναγωγή στή συγκεκριμένη ὁλότητα ἀποκτᾶ ἰδιαιτέρη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς νομικῆς μορφῆς ἐφόσον συνδυαστεῖ μέ τὴν ἔννοια τῶν *διαμεσολαβήσεων*⁹ μέσα ἀπό τίς ὁποῖες ἀρθρώνεται καί διαθλάται ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα. Οἱ νομικὲς κατηγορίες ἢ ἀναπαραστάσεις εἶναι καί αὐτὲς ἀναγκαῖες διαμεσολαβήσεις, μορφές ἰδεατῆς καί ἀντικειμενοποιημένες ἐνός ἀρθρωμένου συνόλου κοινωνικῶν σχέσεων, μῆς ἱστορικά καθορισμένης κοινωνικῆς πραγματικότητας, ὅπως αὐτὴ συγκροτεῖται καί ἀναπαράγεται μέσα ἀπὸ ὀρισμένο τύπο κοινωνικῶν σχέσεων.¹⁰

Τό Δίκαιο ὡς μορφή ἱστορικά καθορισμένου κοινωνικοῦ εἶναι

4. Ἡ γνωστικὴ προσέγγιση τῆς νομικῆς μορφῆς μέσα ἀπὸ τὴν κατηγορία τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας ἔχει τίς ἀκόλουθες γνωσιοθεωρητικὲς συνέπειες: α) Συνδέει τὴ μελέτη τῆς νομικῆς μορφῆς μέ μιά ἱστορικὰ καθορισμένη κοινωνικὴ ὁλότητα τῆς ὁποίας καί θεωρεῖται ὀργανικό καί λειτουργικό στοιχεῖο, μορφή ὑπαρξῆς συγκεκριμένης κοινωνικῆς πραγματικότητας. Ἐξω ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ αὐτὴ ὁλότητα, ἡ νομικὴ μορφή, γιὰ νά νοηθεῖ, χρειάζεται νέα λογικὴ καί ἱστορικὴ θεμελίωση, ἐκτός ἂν θεωρηθεῖ προέκταση ἢ προπομπὴς τῆς. Ὑπογραμμίζεται ἔτσι ὁ ἱστορικός καί λειτουργικός της χαρακτήρας. β) Ἀποφεύγεται ἡ ἀναζήτηση κάποιας πρωταρχικῆς γενεσιουργοῦ αἰτίας γιὰ τὴν ἐξήγηση τοῦ δικαιοῦ φαινομένου, ἀποκρούεται δηλαδή ἡ ἀναγωγή σέ κάποια ἀμορφὴ οἰκονομικὴ ἢ ὑλικὴ βάση, πού ἔχει ἀπὸ μόνη της τὴ μυθικὴ ἱκανότητα νά παράγει νομικὲς κατηγορίες. γ) Ἡ νομικὴ μορφή θεωρεῖται στοιχεῖο μίας ὁλότητας πού εἶναι ἐνότητα ἀντιφατικῶν καί ἀλληλοσυγκρουόμενων στοιχείων

8. Τό ἱστορικό καί ὀλιστικό περιεχόμενο τῆς κατηγορίας τῆς συγκεκριμένης ὁλότητας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Λούκατς ἀναλύει ὁ I. Mézargos, *Lukács' Concept of Dialectic*, The Merlin Press, 1972, σ. 61-91.

9. Βλέπε I. Mézargos, *δ.π.*, σ. 71 ἐπ.

10. Τὴν ἱστορικὴ αὐτὴ σχέση ἀναζητῆσε ἐπίμονα ὁ Πασουκάνις καί τὴν ἀνεῦρε στίς ἐμπορευματικὲς σχέσεις παραγωγῆς: «Τό Δίκαιο ἀντιπροσωπεύει τὴ μυστικοποιημένη μορφή μίας εἰδικῆς κοινωνικῆς σχέσης (...), τῆς σχέσης ἀνταλλαγῆς ἀνάμεσα σέ κατόχους ἐμπορευμάτων». «Ἡ λογικὴ τῶν νομικῶν ἐνοιῶν ἀνταποκρίνεται στή λογικὴ τῶν κοινωνικῶν σχέσεων τῆς ἐμπορευματικῆς κοινωνίας» (Ε. Πασουκάνις, *Μαρξισμός καί δίκαιο*, ἑλληνικὴ μετάφραση, Ὀδυσσεύς, σ. 85, 89, 92). Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση τείνουν καί οἱ μελέτες τοῦ Miaille ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τὴ δικαιοκὴ μορφή ἄρρηκτα δεμένη μέ τὸν καπιταλιστικὸ τρόπο παραγωγῆς: «Σέ κανέναν ἄλλον τρόπο παραγωγῆς τῆς κοινωνικῆς ζωῆς τό Δίκαιο δέν ἔχει αὐτὴ τὴν ἡγεμονικὴ θέση καί αὐτὸ τὸν βαθμὸ ἀφαίρεσης», M. Miaille, *δ.π.*, σ. 109.

ή σχέσεων που βρίσκονται σε διαρκή κίνηση, σε αδιάκοπη αποδιάρθρωση και αναδιάρθρωση. δ) 'Η κατηγορία της συγκεκριμένης ολότητας επιβάλλει θεώρηση της πραγματικότητας κατά τρόπο συνολικό και αποκρούει κάθε αποσπασματική και μερική εξέταση των επιμέρους στοιχείων της από περιφερειακούς κλάδους επιστημών.

Μέσα από αυτή την οπτική γωνία τό Δίκαιο δέν αντιμετωπίζεται ως δημιουργημα γενικά της κοινωνίας ή κάθε κοινωνίας, αλλά όρισμένης κοινωνίας ή καθορισμένου τύπου κοινωνικών σχέσεων. Δέν αντιμετωπίζεται γενικά ως κοινωνικό φαινόμενο, αλλά ως φαινόμενο κοινωνικό Ιστορικά προσδιορισμένο. 'Η μελέτη του επιβάλλει τήν ένταξή του σε μία όρισμένη κοινωνική ολότητα της οποίας θεωρείται *ειδική* έκφραση. Δέν μελετάται άρα ως έκφραση ενός άπροσδιόριστου κοινωνικού είναι, αλλά ως μορφή κοινωνική, *Ιστορικά καθορισμένη*.¹¹

Τό Δίκαιο έγινε στοιχείο αυτόνομο και κυρίαρχο της κοινωνικής πραγματικότητας, ξεχώρισε από τις άλλες μορφές κοινωνικής συνείδησης, τήν ήθική και τήν πολιτική, διαμορφώθηκε σε θεσμό άπαραίτητο της κοινωνικής όργάνωσης και της κοινωνικής άναπαγωγής στις κοινωνίες της *γενικευμένης άγοράς* ή, όπως άλλως όνομάζονται, της *γενικευμένης έμπορευματικής παραγωγής*.¹² Στις κοινωνίες, δηλαδή, που στηρίζονται σ' έναν προωθημένο καταμερισμό της εργασίας και σε διάσπαρτα, ανεξάρτητα και ανταγωνιζόμενα κέντρα παραγωγής και άνταλλαγής αγαθών, τά όποια δραστηριοποιούνται από ιδιώτες παραγωγούς που συναντώνται στην άγορά για να άνταλλάξουν με βάση ένα γενικά άποδεκτό ίσοδύναμο, τό χρήμα, προϊόντα ίσης άξίας, δηλαδή έμπορεύματα. Στις κοινωνίες αυτές, της ιδιωτικής παραγωγής και της άτομικής ιδιοκτησίας, της γενικευμένης άνταλλαγής και του καθολικού ανταγωνισμού, όλοι και ό καθένας άναγνωρίζονται τυπικά ίσοι και έλευθεροι, φορείς έλευθερης και ίσότητας βούλησης, κύριοι του έαυτού τους και των στοιχείων της προσωπικότητάς τους,¹³ κύριοι της εργασίας ή της εργατικής τους δύναμης τήν όποια μπορούν να εκμισθώνουν ή να διαθέτουν έλευθερα στην άγορά, όπως και κάθε άλλο έμπόρευμα του ό-

ποίου είναι κάτοχοι.

'Ανταλλακτική σχέση και ένοχή

5. 'Ολόκληρη ή οικονομική δραστηριότητα στις οικονομίες της άγοράς όργανώνεται - άρθρώνεται γύρω από τήν άνταλλαγή αγαθών και ύπηρεσιών, άνταλλαγή που συντελείται με τή σύσταση άπειράριθμων ένοχικών δεσμεύσεων, ένοχικών άξιώσεων και ύποχρεώσεων. 'Η ένοχή, ή σχέση δηλαδή εκείνη με τήν όποια κάποιος ύποχρεώνεται άπέναντι σε κάποιον άλλον να πράξει ή να παραλείψει κάτι, ή με άλλες λέξεις ό νομικός δεσμός που δημιουργείται άνάμεσα σε κάποιον όφειλέτη, που ύποχρεώνεται να παράσχει παροχή και σε κάποιον δανειστή που δικαιούται να άξιώσει τήν έκπλήρωσή της, άποτελεί τή θεμελιωδέστερη νομική σχέση, τή βασική εκείνη νομική κατηγορία από τήν όποια προήλθαν όλες οι άλλες και πάνα στην όποια στηρίζεται όλόκληρο τό περιουσιακό ή συναλλακτικό δίκαιο (άστικό και έμπορικό). Γι' αυτό και ή φράση ότι ή ένοχή «άποτελεί τό θεμέλιο όλων των νομικών γνώσεων», δίκαια χαρακτηρίζεται ως μή ύπερβολική.¹⁴

'Η άνταλλαγή αγαθών, χάρη στην όποια ίκανοποιούνται ανθρώπινες άνάγκες, προϋποθέτει πριν άπ' όλα πράξη θεληματική και ένσυνείδητη από τή μεριά των κατόχων αγαθών, οι όποιοι άναγνωρίζονται άμοιβαία ως πρόσωπα έλευθερα και ίσα. 'Η πράξη με τήν όποια κάποιος άναλαμβάνει τήν ύποχρέωση να πράξει ή να παραλείψει κάτι βασίζεται στην έλευθερία της βούλησης, προϋποθέτει τήν άυτονομία της ιδιωτικής βούλησης, στυλοβάτη άναντικατάστατο του ιδιωτικού δικαίου.¹⁵ Με βάση τήν άρχή αυτή άναγνωρίζεται στά ύποκείμενα δικαίου ή έξουσία να παράγουν έννομα άποτελέσματα, να ιδρύουν, να καταργούν, να διαμορφώνουν τό περιεχόμενο ιδιωτικής έννομης σχέσης, άπλως και μόνο με τή δήλωση της βούλησής τους. 'Η ιδιωτική άυτονομία θεωρείται στοιχείο της προσωπικότητάς τους και συντελεστής της κοινωνικής προόδου.

'Η προηγούμενη διαπίστωση μās όδηγεί στό συμπέρασμα ότι κάθε ύποκείμενο δικαίου είναι έλευθερο, έπειδή μπορεί και ύποχρεώνεται. 'Απ' αυτό συνάγεται ότι ή έννομη σχέση άνάμεσα σε δύο ύποκείμενα είναι δυνατή μόνο έφόσον και καθόσον μπορούν να ύποχρεωθούν άμοιβαία και με τή θέλησή τους. Δέν μπορώ λοιπόν να μεταβιβάσω ένα αγαθό, ένα πράγμα ή να παράσχω ύπηρεσίες σε άλλον παρά μόνον άν ό άλλος άναγνωρίσει τήν πράξη μου ως έλευθερη και άν ό ίδιος διαθέτει τήν ίκανότητα να άποκτά κυριότητα ή να άποδέχεται τήν παροχή μου με τή θέλησή του. Δέν άρκει να άναγνωρίσω στον άλλο τήν ίκανότητα να είναι έλευθερος, πρέπει και ό άλλος να άναγνωρίσει τή δική μου ίκανότητα και έλευθερία. Αυτή ή άμοιβαία άναγνώριση της έλευθερίας είναι προϋπόθεση της έλευ-

11. Τή θεώρηση του Δικαίου ως κατηγορίας Ιστορικά καθορισμένης ή ως μορφής Ιστορικά καθορισμένου κοινωνικού είναι, έχει κυρίως άναπτύξει στις μελέτες του ό U. Cerroni, βλέπε σχετικά τήν πιο πρόσφατη εργασία του, *Logica e società*, Milano, Bompiani, 1982, ιδίως σελίδες 95-117.

12. Τή λογική και Ιστορική άντιστοιχία που ύπάρχει μεταξύ νομικής και έμπορευματικής μορφής εκτός από τον Πασουκάνις έχουν άναγνωρίσει ό Cerroni, στό *Μάρξ και τό σύγχρονο δίκαιο* (έλληνική μετάφραση, σ. 31-38), ό Miaille, *Une introduction critique au droit*, σ. 97-109, και ή κριτική σχολή του Δικαίου στη Γαλλία, βλέπε "Pour une critique du Droit", *Collection Critique du Droit*, Maspero 1978, τή μελέτη των Ph. Dujardin, J. Michel, *Marx et la question du Droit*, σ. 13-41. Τή μεθοδολογική άξία της θεωρητικής ανακάλυψης του Πασουκάνις, έχει άναγνωρίσει και ό T. Negri, *Rileggendo Pasukanis: note di discussione*, La Forma Stato, σ. 161-195, βλέπε και πιο κάτω.

13. Για τήν έννοια και σημασία της άπλης έμπορευματικής παραγωγής σε σχέση με τή γενικευμένη, βλ. Γ. Πάσχου, *Πολιτική δημοκρατία και κοινωνική έξουσία*, Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 72-92.

14. Για τήν έννοια της κοινωνίας της άγοράς, καθώς και για τή σημασία της σχετικά με τή θεμελίωση της πολιτικής ύποχρέωσης στους κλασικούς Hobbes και Locke βλέπε τις άραίες αναλύσεις του C.B. Macpherson, *La théorie politique de l'individualisme possessif*, Gallimard, 1971, σ. 61 έπ., 64 έπ. και τά συμπεράσματα, σ. 286 έπ. και Γ. Πάσχου, *δ.π.*, σ. 75 έπ.

14. 'Η διαπίστωση αυτή ύπάρχει στό πιο πρόσφατο σχετικά έγχειρίδιο ένοχικού δικαίου, γραμμένο από τον 'Απ. Γεωργιάδη, σ. 20. Είναι περιττή νομίζω ή παραπομπή στά κλασικά έργα, τόσο ή διαπίστωση μου φαίνεται άυτόνομη. Για τήν Ιστορική σημασία της ένοχής βλ. M. Villey, *Métamorphoses de l'obligation*, Archives de Philosophie du Droit (1970), σ.σ. 189-300. Για τή σύγχρονη σημασία του Δικαίου των ένοχών, T. Carbonnier, *Droit civil, Les obligations Themis*, 1972 R. Savatier, *La théorie des obligations*, Dalloj, 1974 και G. Fargat, *Droit privé de l'économie*, P.U.F. 1974.

15. Περισσότερα και έκτενέστερα, N. Παπαντωνίου, *Γενικές Αρχές*, 1983, σ. 257.

θερίας δλων.¹⁶

Ἡ διπλή ἐμφάνιση τοῦ Δικαίου, ὑποκειμενική καὶ ἀντικειμενική

Ἡ ὑποκειμενική δμως ἐλευθερία δέν εἶναι σέ θέση ἀπό μόνη της νά ἐξασφαλίσαι τήν ἀποτελεσματική ἀνταλλαγή ἀγαθῶν καὶ ὑπηρεσιῶν. Ἐπειδή κάθε ἄτομο μπορεῖ καὶ δεσμεύεται δέν σημαίνει ὅτι δεσμεύεται καὶ ἀποτελεσματικά. Τό βασικό πρόβλημα τῆς γενικῆς θεωρίας τοῦ Δικαίου ἐγκοιταί στό πῶς θά ἐγκατασταθεῖ ἡ σύνδεση μεταξὺ τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθένα μέ τήν ἀμοιβαία ὑποχρέωση δλων. Διότι δέν ἀρκεῖ καθέννας νά μπορεῖ νά ὑποχρεώνεται ἄλλοι, πρέπει καθέννας νά μπορεῖ νά ὑποχρεώνει ἄλλους καὶ ἀντίστροφα.¹⁷ Ἡ καθολική αὐτή ἀλληλοὑποχρέωση ἢ ἀλληλοδέσμευση τῶν ὑποκειμένων ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἐγκαθίδρυση τῆς ἔννομης τάξης, μέ τήν ἐπικράτηση τῆς ἔννομιας τοῦ Δικαίου (σύστημα κανόνων συμπεριφορᾶς καταναγκαστικῶν γενικῶν καὶ ἀφηρημένων), τό ὅποιο ἐπιβάλλεται σ' ἄλλους καὶ στόν καθένα ὡς ἐτερόνομη ρύθμιση καὶ γίνεται ἀποδεκτή σάν τέτοια, ἐπειδή μπορεῖ καὶ ἐξασφαλίζει τήν εἰρηνική συνύπαρξη τῶν ὑποκειμένων.

Ἐφόσον καθέννας μπορεῖ νά ὑποχρεώνεται, καὶ νά ἀναλαμβάνει δεσμεύσεις, τότε μπορεῖ νά ὑποχρεώνει τόν ἄλλο, γιατί ὁ ἄλλος τόν ὑποχρεώνει. Τό Δίκαιο ὡς ἐξωτερικός καταναγκασμός ἀναδύεται ἀπό αὐτή τήν δυνατότητα τῆς ἀμοιβαίας δέσμευσης. Ὁ κανόνας δικαίου κατασκευάζει τή γέφυρα πού ἐπιτρέπει «κάθε ὑποκείμενο δικαίου νά περάσει ἀπό τήν κατάσταση ὅπου καθέννας μπορεῖ καὶ ὀφείλει νά ὑποχρεωθεῖ στήν κατάσταση ὅπου μπορεῖ ἕμμεσα νά ὑποχρεώσει ἄλλον ἐπειδή ὁ ἄλλος μπορεῖ ἕμμεσα νά τόν ὑποχρεώσει».¹⁸

Τό Δίκαιο παρουσιάζει διπλή ὄψη, ἔχει ταυτόχρονα ὑποκειμενικό καὶ ἀντικειμενικό χαρακτήρα: εἶναι ἀπό μιά ἄποψη σύνολο ἔννομων σχέσεων, ἀμοιβαίων δεσμεύσεων ἢ σχέσεων δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων, ὑποκειμενικό δικαίο, καὶ ἀπό μιά ἄλλη, σύστημα ἀφηρημένων κανόνων συμπεριφορᾶς, ἀντικειμενικό δικαίο. Ἡ διπλή αὐτή ὄψη τοῦ Δικαίου, ὑποκειμενική καὶ ἀντικειμενική μαζί, συμπληρώνεται καὶ ἀπό μιά διπλή φύση τῆς νομικῆς πραγματικότητας, ἡ ὅποια εἶναι σύνθεσις λόγου καὶ μύθου, ἔλλογης ρύθμισης καὶ ἰδεατῆς ἀναπαράστασης, μορφή τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας μυστικοποιημένη καὶ ἐκλογικευμένη.

Ὡς σύστημα κανόνων ἐπιτακτικῆς συμπεριφορᾶς, γενικῶν καὶ ἀφηρημένων πού περιέχονται σχεδόν ἀποκλειστικά σέ πράξεις κρατικές, στοὺς νόμους, ἀποτελεῖ τή γενικευμένη καὶ ἀφηρημένη μορφή μιᾶς ἀτέρμονης ἀλυσίδας ἔννομων σχέσεων ἢ δεσμεύσεων καὶ λειτουργεῖ ὡς θεμελιώδης συνδετικός καὶ ὀργανωτικός ἰστός μιᾶς κοινωνίας ἀνεξάρτητων καὶ αυτόνομων ὑποκειμένων μέ ἀντίθετα καὶ ἀνταγωνιστικά συμφέροντα.

Ἡ νομική πραγματικότητα ἐμφανίζεται λοιπόν ἄλλοτε ὡς ἓνα σύνολο δικαιοπραξιῶν, μονομερῶν ἢ διμερῶν, ὡς μιά ἀνεξάντλητη σειρά ἀμοιβαίων σχέσεων δικαιωμάτων καὶ ὑποχρεώσεων πού συνάγονται ὡστό-

σο λογικά ἀπό κανόνες γενικούς τοὺς ὁποίους καὶ ἐξειδικεύουν — ὅποτε ἀποτελεῖ τήν ἀναγκαῖα *διαμεσολάβηση* ἀνάμεσα σέ ἀνεξάρτητες καὶ μορφοποιημένες νομικά ὄντοτητες καὶ λειτουργεῖ ὡς *σύνδεσμος ἢ μέσο ἐπικοινωνίας* ἀνάμεσα σέ ἄτομα καὶ σέ ὁμάδες, ἀνάμεσα σέ ἄτομα καὶ στήν κοινωνία, ἀνάμεσα σέ σχέσεις ἰδιωτικές καὶ καταστάσεις διυποκειμενικές. Ἄλλοτε πάλι ἐμφανίζεται ὡς σύστημα λογικά ἱεραρχημένων κανόνων συμπεριφορᾶς πού θεσπίζονται καὶ ἐπιβάλλονται καταναγκαστικά ἀπό τό κράτος μέ τή μορφή τοῦ νόμου, ὅποτε δμως ὀφείλει ὡς ἔννομη τάξη αὐτῆ τῆ φορά, ἀφοῦ *ἐκφράσει γενικά καὶ ἀφηρημένα καὶ μυστικοποιημένα* τίς διάφορες κοινωνικές σχέσεις, τίς σχέσεις μεταξύ ἀτόμων, ἢ τίς σχέσεις ἀτόμου καὶ κοινωνίας, ἢ ἀκόμη τίς σχέσεις κοινωνίας καὶ κράτους, νά *ἐγγυηθεῖ* τήν ὑπαρξη καὶ ἀναπαραγωγή τῶν σχέσεων αὐτῶν, νά τίς *ὀργανώσει* ἐντάσσοντάς τες ὀργανικά στή συνολική κοινωνική διαδικασία. Ὄφείλει δηλαδή τό Δίκαιο μέ αὐτή τή δεύτερη ἔννοια νά ὀργανώσει μέ τρόπο ἐπιτακτικό καὶ ἀποτελεσματικό ἄλλα καὶ συμβολικό μαζί, τήν παραγωγική διαδικασία καὶ γενικότερα τήν κοινωνική ἀναπαραγωγή, δημιουργώντας τίς κατάλληλες προϋποθέσεις, γιά τή σύσταση καὶ ἀναπαραγωγή τῶν δοσμένων σχέσεων παραγωγῆς ἢ ἰδιοκτησίας.

Τῆ λειτουργία δμως αὐτή τό Δίκαιο τήν ἀναλαμβάνει καὶ τήν ἐπιτελεῖ κύρια στίς κοινωνίες τῆς γενικευμένης ἐμπορευματικῆς παραγωγῆς, ὅπου κυριαρχοῦν οἱ σχέσεις κεφαλαίου—ἐργασίας, ὡς ἐμπορευματικές σχέσεις. Οἱ σχέσεις αὐτές ἔχουν ἐκτός τῶν ἄλλων τοῦτο τό ἰδιάζον, ὅτι δέν μποροῦν νά ἀναπαραχθοῦν ἀπό μόνες τους χωρίς τήν ἐξωτερική παρέμβαση ἑνός τρίτου ὄρου, ἑνός θεσμοῦ ὅπως εἶναι τό Δίκαιο, τό ὅποιο ἐνῶ εἶναι δημιουργημένο δικό τους λειτουργεῖ ταυτόχρονα ὡς μέσο ἀναγκαῖο καὶ ἀναντικατάστατο γιά τήν ἀναπαραγωγή τους, δέν παράγεται ἄπλως ἀπ' αὐτές, τίς παράγει καὶ τίς ἀναπαράγει, βρίσκεται πρῖν καὶ μετὰ ἀπ' αὐτές, μέσα καὶ ἐξω ἀπὸ τίς ἴδιες αὐτές σχέσεις τίς ὁποῖες ἀποτυπώνει καὶ ἐκφράζει καὶ παρεμβαίνει ἐνεργά κατὰ τή σύστασή τους.

Ἡ διπλή αὐτή ἐμφάνιση τοῦ Δικαίου, ὑποκειμενική καὶ ἀντικειμενική, καθώς καὶ ἡ ὑπατή διαίρεσή του σέ δημόσιο καὶ ἰδιωτικό ἀντιστοιχεῖ στή διάσπαση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας σέ ἰδιωτική καὶ πολιτική καὶ τοῦ ἀτόμου σέ ἰδιώτη καὶ πολίτη. Τό ἄτομο-ἰδιώτης ἀναγνωρίζεται φορέας ἰδιωτικῆς αὐτονομίας, ὑποκείμενο ἀφηρημένης δυνατότητας αὐτοκαθορισμοῦ καὶ αὐτοδιάθεσης, ἐνῶ τό ἄτομο-πολίτης, πρόσωπο ἀφηρημένο ἐξ ὀρισμοῦ ἴσο μέ ἄλλα τά ἄτομα, φορέας ἰσοδύναμης πολιτικῆς βούλησης, μετέχει ἰσότητα στή διαμόρφωση τῆς γενικῆς θέλησης ὅπως αὐτή ἐνσαρκώνεται ἀπό τό νόμο. Ὁ νόμος, ὡς ἐκφραση τῆς γενικῆς θέλησης τοῦ πολιτικοῦ σώματος τοῦ ὁποίου εἶναι ὅλοι οἱ πολῖτες ἰσότητα μέλη, δέν οἰκοδομεῖται ἄπλως πάνω στήν ἀρχή τῆς ἰσότητας· ὀφείλει νά ἀντιμετωπίζει ἢ νά μεταχειρίζεται τοὺς πάντες κατ' ἴσο τρόπο. Ὅλοι εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου ἀλλά καὶ ὁ νόμος εἶναι ἴσος γιά ἄλλους. Ἡ ἰσότητα αὐτή τοῦ νόμου ἐπιτρέπει τήν ἀνάρτηση τῆς νομικο-πολιτικῆς σφαίρας πάνω ἀπὸ τίς ἰδιαιτερότητες καὶ ἀντιθέσεις τῆς ἰδιωτικῆς κοινωνίας καθώς καὶ τήν ὀργάνωση καὶ σύνθεση τῶν ἀντιθέσεων αὐτῶν σέ ἓνα καθολικό ἐπίπεδο, τό πολιτικό ἢ κρατικό.

Τό Δίκαιο, ὡς ἔννομη τάξη, ὀργανώνει λοιπόν τήν ἐπικοινωνία ὑποκειμένων μέ ἀντίθετα ἢ ἀνταγωνιστικά συμφέροντα ξεπερνώντας ἢ ἀνασυνθέτοντας τίς ἀντιθέσεις τους μέσα ἀπὸ τήν κρατική μορφή, μέ τή θέσι-

16. Γιά τήν ἀμοιβαία ἀναγνώριση τῆς ἐλευθερίας τῶν ὑποκειμένων σέ σχέση μέ τή νομική ὑποχρέωση βλέπε Α. Manitakis, "Réflexions sur le fondement de l' obligation juridique et politique," *Ἐπιθ. Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 1979, 158 ἐπ., 160 ἐπ. 17. Ὁ.π., σ. 160.

18. Mersier-Josa S., «Liberté et propriété, les apories de la "doctrine du Droit", de Kant, et les "fondements de la philosophie du Droit de Hegel"», *La Pensée*, 1973, No 170, σ. 50 ἐπ.

ση και έπιβολή από τό ίδιο τό κράτος κανόνων συμπεριφοράς. Μέ τόν τρόπο αυτό ή νομική μορφή σέ άδιάλυτη ένότητα μέ τήν κρατική όργανώνει ταυτόχρονα τό χωρισμό και τή συνένωση τών άτόμων μεταξύ τους, καθώς τό χωρισμό και τή συνένωση τής ιδιωτικής κοινωνίας και του πολιτικού κράτους.¹⁹

‘Η σφαίρα τής ανταλλαγής τών αγαθών και οι νομικές κατηγορίες

6. Τό Δίκαιο, λοιπόν, ως ένοχή, ως σύμβαση, δικαιοπραξία ή άδικοπραξία, ανταποκρίνεται στή λογική και στίς ανάγκες τής ανταλλακτικής οικονομίας διασφαλίζοντας τήν αναγκαία σύνδεση τής θέλησης του ενός μέ τή θέληση του άλλου, καθώς και τήν άνάλψη τών αναγκαίων ύποχρεώσεων του ενός άπέναντι στον άλλο, και αντίστροφα. Μέ αυτή τήν έννοια, δέν άποτελεί άπλό σχήμα λόγου, ή φράση ότι τό Δίκαιο συνάγεται λογικά, πρώτα, από τή σχέση της ανταλλαγής. Λείπει ώστόσο από τήν κατασκευή αυτή ή κρατική δήλωση βουλήσεως, ή έννοια δηλαδή του νόμου και τής έννομης τάξης, λείπει άρα έντελώς τό στοιχείο τής κρατικής όργάνωσης και έξουσίας καθώς και τής κρατικής ρύθμισης, στοιχεία άπαραίτητα ώστόσο για τή συγκρότηση τής σύνθετης έννοιας Δίκαιο. ‘Η άπουσία όμως αυτή, λογικά ήθελημένη αλλά και αναγκαία για τήν άρχική σύλληψη τής έννοιας Δίκαιο, είναι έντελώς προσωρινή. Είναι συνέπεια τής γνωστικής εκείνης διαδικασίας πού άρχίζει τήν παρουσίαση ενός θέματος από τους πιο άπλους, τους πιο φτωχούς και πιο άφηρημένους προσδιορισμούς πριν καταλήξει στίς νοητικά συγκεκριμένες και παράλληλα πιο σύνθετες και πιο πλούσιες σέ προσδιορισμούς έννοιες. Προηγούμενως όμως έχει λάβει ύπόψη της τό έμπειρικά συγκεκριμένο, αυτό πού άποτελέσει και τήν πραγματική (όχι τή λογική) άφετηρία τής όλης γνωστικής διαδικασίας. ‘Η πορεία τής διαλεκτικής σκέψης διαγράφει ένα κύκλο πού έχει άφετηρία μέν πραγματική τό έμπειρικά συγκεκριμένο, από τό όποιο άνυψώνεται προς τό άφηρημένο, για να καταλήξει πάλι στο συγκεκριμένο, αλλά αυτή τή φορά σ’ ένα συγκεκριμένο μέσα από τή σκέψη πού είναι ή σύνθεση, τό άποτέλεσμα μιας νοητικής έπεξεργασίας και όχι αυτό πού προκύπτει από τήν άμεση έμπειρική προσέγγιση του αντικειμένου.²⁰

‘Η λογική αυτή διαδικασία έπιβάλλει έπομένως και δικαιολογεί τή λογική πρωταρχικότητα του ύποκειμενικού δικαίου άπέναντι στο αντικειμενικό, του δικαιώματος άπέναντι στο δίκαιο. Κάνει φανερή τήν προτεραιότητα πού έχουν κατά τή διαδικασία σύλληψης τής έννοιας «Δίκαιο» οι κατηγορίες ένοχή, ύποκείμενο δικαίου και δικαίωμα. ‘Η προτεραιότητα αυτή στηρίζεται λογικά και ιστορικά στήν πρωταρχική σημασία πού έχει για τή μελέτη και κατανόηση, αλλά και άναπαγωγή τών άστικών σχέσεων παραγωγής ή ανταλλαγής. ‘Η πράξη τής ανταλλαγής είναι ό πιο θεμελιώ-

δης κοινωνικός δεσμός τής άστικής κοινωνίας, αυτός πού κατ’ έξοχήν τήν χαρακτηρίζει και τής έπιτρέπει να άναπαράγεται.²¹

Δικαιολογημένα ή σφαίρα τής κυκλοφορίας τών αγαθών άποκαλείται ό έπίγειος παράδεισος τών νομικών κατηγοριών. Στο χώρο αυτό τής ιδιωτικής κοινωνίας, πού ό Χέγκελ όνόμασε σφαίρα τών αναγκών, πρέπει να άναζητηθεί ή ιστορική και λογική προέλευση τής νομικής μορφής. Στή σφαίρα όμως αυτή τής κυκλοφορίας, όπου συντελείται ή διαδικασία τής ανταλλακτικής άξιας, δέν «παράγεται» άπλώς ή δικαιοκή μορφή, τίθεται ή ίδια ως προϋπόθεση, ως όρος συστατικός κάθε ανταλλαγής, και τελικά κάθε έπικοινωνίας πού πραγματοποιείται μέσω τής ανταλλαγής.²²

Στίς κοινωνίες εκείνες όπου άμεσος σκοπός τής παραγωγικής δραστηριότητας είναι ή παραγωγή ανταλλακτικών άξιών και όχι άξιών χρήσης, ή ανταλλαγή άποβαίνει ή αναγκαία διαμεσολάβηση κάθε παραγωγικής διαδικασίας και όρος καθοριστικός κάθε μορφής έπικοινωνίας. ‘Η ανταλλακτική άξια μέ τή μορφή του έμπορεύματος, άναδεικνύεται σέ κυρίαρχη μορφή τών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, τίς όποιες ένσαρκώνει, εκφράζει άφηρημένα και τελικά δυναστεύει. Μετατρέπεται σέ χώρο όπου κατεξοχήν άκμάζει ή νομική ιδεολογία και βρίσκουν γόνιμο έδαφος για να άναπτυχθούν οι ιδέες τής ισότητας και τής έλευθερίας.²³

‘Η άνάγκη άναγωγής στήν παραγωγική διαδικασία

7. Παρόλο πού οι νομικές κατηγορίες άναπτύσσονται στή σφαίρα τής κυκλοφορίας τών αγαθών, ό πραγματικός χώρος τής κυκλοφορίας τους είναι ώστόσο ή σφαίρα τής παραγωγής. Στο μυστικό έργαστήρι τής δεύτερης δημιουργείται ή άξια και ή υπεραξία και πραγματοποιείται ή ιδιοποίηση τής κυριαρχίας από τόν ιδιοκτήτη τών μέσων παραγωγής, έστω και άν τυπικά ή ιδιοποίηση αυτή έπιτυγχάνεται στή σφαίρα τής κυκλοφορίας μέσα από τό μηχανισμό τής ανταλλαγής ίσοδύναμων άξιών.²⁴ Αυτό άποδεικνύει τόν καθοριστικό ρόλο πού παίζει στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής ή ανταλλακτική άξια, ή όποια άποτελεί τήν αναγκαία διαμεσολάβηση και προϋπόθεση κάθε παραγωγικής διαδικασίας. Στο μέτρο άρα, πού ή «ανταλλακτική άξια μετατρέπεται σέ βάση πραγματική τής παραγωγής, τό Δίκαιο παίζει ρόλο πρωταρχικό στή σύσταση και έγγύηση τών σχέσεων παραγωγής», ή λειτουργία του παραπέμπει άναγκαστικά στή σχέση παραγωγή-άνταλλαγή, «στή σχέση πού ή ανταλλακτική άξια διατηρεί μέ τήν πραγματική της βάση πού είναι ή παραγωγή».²⁵

‘Επαληθεύεται έτσι και ή διαπίστωση του Πουλαντζά²⁶

21. Βλέπε σχετικά και Η. Lefebvre, *De l'Etat*, 3. *Le mode de production etatique*, 10/18, Paris, 1977, σ. 19-48, J.-M. Vincent, *Είσαγωγή, L'Etat contemporain et le marxisme*, σ. 17-19 και τή μελέτη του J. Hirsch, *Eléments pour une théorie matérialiste de l'Etat*, σ. 25-30 και Γ. Πάσχου, *δ.π.*, σ. 77.

22. Βλέπε άναλυτικότερα, Ph. Dujardin και J. Michel, *δ.π.*, σ. 23 έπ.

23. B. Edelman, «Θέσεις για μία μαρξιστική θεωρία του δικαίου», *Ό Πολίτης*, τ. 17, σ. 62-68, μετάφραση τμήματος του βιβλίου του, *Le Droit saisi par la photographie*, Maspero, 1973, σ. 85-108 και Γ. Πάσχου, *δ.π.*, σ. 72 έπ.

24. Ph. Dujardin - M. Michel, *δ.π.*, σ. 24-29 και Ph. Dujardin (1946), *Le Droit mis en scène*, P.U.F. Collection critique du Droit, 1979, σ. 223-233.

25. B. Edelman, *δ.π.*, σ. 101, σημ. 1.

26. N. Πουλαντζάς, *L'Etat, le Pouvoir, Le Socialisme*, P.U.F. 1978, σ. 29.

19. M. Mialle, *La specificité de la forme juridique bourgeoise*, Procés, 9 (1982), σ. 89, 107.

20. Για τήν πορεία τής σκέψης από τό άφηρημένο στο συγκεκριμένο και τόν τρόπο παρουσίασης μιας μελέτης βλέπε πρόχειρα Α. Μανιτάκη, *Τό ύποκείμενο τών συνταγματικών δικαιωμάτων*, 1981, σ. 29. Θεμελιώδες για τό ζήτημα αυτό είναι τό έργο του C. Della Volpe, *Logica come scienza storica*, Editori Riuniti, Roma 1969, όπου και οι μελέτες του «Sulla dialettica», «Dialettica in nuce», και έλληνική μετάφραση τών μελετών αυτών μέ τίτλο, *Γιά τή διαλεκτική*, Όδυσσεάς, 1977.

δι «οί ιδεολογικοπολιτικές σχέσεις δέν προστίθενται απλώς στις σχέσεις παραγωγής, δέν βρίσκονται μαζί τους σέ σχέση έξωτερική, είναι παρούσες και συμμετέχουν άμεσα κατά τή σύσταση τών σχέσεων παραγωγής... Οί πολιτικοϊδεολογικές σχέσεις μπορούν και παίζουν ούσιαστικό ρόλο στή διαδικασία άναπαραγωγής τών σχέσεων παραγωγής επειδή είναι πάντα παρούσες κατά τή συγκρότηση τών σχέσεων αυτών». Μόνο πού ό Πουλαντζάς γενικεύει τή διαπίστωσή του και τήν έπεκτείνει σέ κάθε είδους σχέσεις παραγωγής.

Μιά συνολική πάντως θεώρηση του δικαίου φαινομένου δέν έξαντλείται στή λογική συναγωγή του από τή σφαίρα τής ανταλλαγής ή από τήν έμπορευματική μορφή, όπως έκανε ό Πασουκάνας. Περνά άναγκαστικά μέσα από τούς νόμους τής ανταλλαγής στους νόμους τής παραγωγής, έρευνά και άναζητά στή διαδικασία τής εργασίας, στις παραγωγικές δυνάμεις (τεχνολογική άνάπτυξη, κ.λπ.), στον κοινωνικό καταμερισμό τής εργασίας και στις σχέσεις παραγωγής τό μυστικό τής εξήγησης τής νομικής μορφής.²⁷ Παραγωγή, κυκλοφορία και κατανάλωση αγαθών αντιμετώπιζονται μέσα από τήν όπτική αυτή ως στιγμές μιάς και τής αυτής ένότητας.

Όσο είναι άλήθεια έπομένως ότι ή συναγωγή τής νομικής μορφής ξεκινά από τή σφαίρα τής ανταλλαγής, έχει δηλαδή ως άφετηρία τής λογική τήν έμπορευματική σχέση — πού τής επιτρέπει νά εξηγήσει άλλωστε και τόν γενικό, άφηρημένο και άντικειμενοποιημένο χαρακτήρα της — άλλο τόσο είναι σίγουρο ότι μιά συνολική και συνθετική σύλληψη του Δικαίου προχωρά λογικά από τή διαδικασία τής ανταλλαγής στή διαδικασία τής παραγωγής και από εκεί στους όρους ή στις συνθήκες γενικά τής κοινωνικής άναπαραγωγής, ως συνολικής πιά διαδικασίας. Ή όπτική γωνία τής κοινωνικής άναπαραγωγής είναι ή πίο άποφασιστική γωνία γιά τήν εξήγηση και μελέτη τής νομικής μορφής, άφου ή άναπαραγωγή τών δοσμένων σχέσεων παραγωγής στους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς έξασφαλίζεται βασικά μέσα από τούς μηχανισμούς και τίς πρακτικές του Δικαίου.

Ή μεθοδολογική σημασία τής έμπορευματικής μορφής

8. Άπό τή λογική κατασκευή τής έμπορευματικής μορφής λείπει έξάλλου τό στοιχείο τής έξουσίας, τό στοιχείο του κράτους καθώς και του ταξικού άνταγωνισμού. Ή έλλειψη άκριβώς του πολιτικού και ταξικού στοιχείου είναι πού κάνει τή θεωρία του Πασουκάνας χωλή. Μιά προσεκτική ώστόσο μελέτη τής θεωρίας του θά έδειχνε ότι τά στοιχεία αυτά έμπεριέχονται λογικά και πάντως δέν άποκλείονται από τή θεμελιακή μεθοδολογική άνακάλυψή του, σύμφωνα μέ τήν όποία «ή λογική τών νομικών έννοιών άνταποκρίνεται στή λογική τών κοινωνικών σχέσεων τής έμπορευματικής κοινωνίας» και άρα «ή έννομη σχέση μεταξύ τών ύποκειμένων δικαίου δέν είναι παρά ή άλλη πλευρά τής σχέσης μεταξύ τών προϊόντων τής εργασίας πού έγιναν έμπορεύματα».²⁸

Διότι ή άντιστοιχία μεταξύ έμπορευματικής και νο-

μικής μορφής δέν είναι έδω μηχανιστική, δέν πρόκειται γιά άντιστοιχία ύλης ή οικονομικής βάσης και έποικοδομήματος, όπως λαθεμένα ύποστηρίζεται από αυτούς πού έχουν διαβάσει τόν Πασουκάνας μέ τά παραμορφωτικά γυαλιά του έμπειρισμού ή του άπλοϊκού μαρξισμού, ούτε έχει τήν έννοια τής ιστορικής άντιστοιχίας ή τήν άξία τής ιστορικής διαπίστωσης. Ή σημασία και άξία της είναι κυρίως μεθοδολογική και έρχεται ως συνέπεια μιάς κριτικής λογικής άνάλυσης τής καπιταλιστικής κοινωνίας, άνάλυση πού δείχνει ότι «στή φάση αυτή τής εξέλιξης τής άνθρωπότητας δέν ύπάρχει πρόβλημα ή λύση του όποιου νά μήν άναζητείται στή λύση του αίνιγματος τής έμπορευματικής διάρθρωσης. Τό πρόβλημα του έμπορεύματος είναι τό κεντρικό διαρθρωτικό πρόβλημα τής καπιταλιστικής κοινωνίας σ' όλες τίς ζωντανές έκδηλώσεις της. Στή διάρθρωση άποκλειστικά τής έμπορευματικής σχέσης μπορεί κανείς νά άνακαλύψει τό πρότυπο κάθε μορφής ύποκειμενικότητας και κάθε μορφής άντικειμενικότητας τής άστικής κοινωνίας».²⁹

Τό έμπόρευμα «είναι τό κύτταρο τής καπιταλιστικής κοινωνίας, ό άφηρημένος σπόρος, ή άνάπτυξη του όποιου άναπαράγει τήν έσωτερική δομή τής κοινωνίας αυτής. Γιά τήν άστική κοινωνία τό έμπόρευμα είναι ή άπόλυτη πραγματικότητα, ή ένότητα όλων τών προδιορισμών, τό έμβρυο όλων τών συγκρούσεων».³⁰ Μέ αυτήν άκριβώς τήν έννοια τό χρησιμοποίησε ό Πασουκάνας και γ' αυτό τό λόγο τό άνήγαγε σέ άφετηρία μεθοδολογική γιά τήν άνάλυση τής νομικής μορφής.

Οί έκρηκτικές θεωρητικές συνέπειες τής μεθοδολογικής άνακάλυψης του Πασουκάνας γίνονται άντιληπτές άν σκεφτεί κανείς ότι στή μορφή έμπόρευμα έμπεριέχεται έννοιολογικά ή σχέση κεφάλαιο — εργασία, και ότι χάρη στή μορφή αυτή έξασφαλίζεται ή ιδιοποίηση τής υπεραξίας και συντελείται ή άντιφατική διαδικασία τής άξιοποίησης του κεφαλαίου. Ή άνταλλακτική έμπορευματική μορφή έμπεριέχοντας τήν άντιφατική και άνταγωνιστική σχέση κεφάλαιο — εργασία, έγγράφει μέ άνεξίτηλους χαρακτήρες τόν άντιφατικό και άνταγωνιστικό της χαρακτήρα στήν άρθρωση και φύση τής νομικής μορφής. Ή άνάπτυξη τής νομικής μορφής γίνεται ή ίδια άντιφατική και άνταγωνιστική. Τό κανονιστικό της στοιχείο δέν ένισχύεται πάντα σταθερά και εύθύγραμμο αλλά και ούτε και άποδυναμώνεται μέ τήν πάροδο του χρόνου συστηματικά. Συνοπάρχει άνταγωνιστικά και άντιφατικά άλλοτε μέ τό καταναγκαστικό και άλλοτε μέ τό οργανωτικό του στοιχείο. Ή νομική μορφή έξελίσσεται, και ή εξέλιξη της δέν είναι γραμμική ούτε μονόδρομη.

Άναγνωρίζοντας και άξιοποιώντας τή συμβολή του Πασουκάνας στό θέμα αυτό, ό Τόνι Νέγκρι θά σημειώσει έβστοχα ότι ή συναγωγή τής νομικής μορφής από τήν άνταλλακτική άξία και τήν έμπορευματική μορφή άποκαλύπτει και τή δική της άντινομική φυσιογνωμία, ή όποία έκδηλώνεται στά δύο βασικά χαρακτηριστικά της στοιχεία: στό οργανωτικό και στό έξουσιαστικό.³¹ Ή οργανωτική και έξουσιαστική λειτουργία του Δικαίου βρίσκονται μεταξύ τους σέ σχέση άντινομίας, μιά άντινομία πού πηγάζει από τήν άνάγκη όργάνωσης τής παραγωγικής διαδικασίας μέσα από τή σχέση όργάνωσης τής μισθωτής εργασίας, καθώς και μέσα από τή θεμελιώδη άντίφαση πού διαπερνά κάθε

27. Τήν άνάγκη προσανατολισμού τής έρευνας προς τήν κατεύθυνση αυτή έπισημάναν έγκαιρα οι Edelman, Ph. Dujardin και Michel στά έργα τους πού άναφέρονται πίο πάνω.

28. Πασουκάνας, δ.π.

29. Λούκατς, δ.π., σ. 109.

30. Κόσικ, δ.π., σ. 26.

31. T. Negri, *Rileggendo Pasukanis: note di discussione*, La Forma Stato, σ. 161 έπ., 164 έπ.

αστικό κοινωνικό σχηματισμό μεταξύ του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής και του ιδιωτικού χαρακτήρα της ιδιοκτησίας.

Τό δίκαιο αναλαμβάνοντας να οργανώσει μία παραγωγική διαδικασία που συντελείται μέσα από τους τυφλούς μηχανισμούς της αγοράς με βάση έναν αυτόματο καταμερισμό της εργασίας, οφείλει παράλληλα να πειθαρχήσει τις ανταγωνιστικές συμπεριφορές των ιδιωτών και να εξασφαλίσει με τρόπο καταναγκαστικό την ύποταξη όλων των κοινωνιών του δικαίου στους αδήριτους νόμους της αγοράς και στη λογική του κέρδους. Είναι υποχρεωμένο να παρακολουθεί από κοντά την κινητήρια δύναμη της καπιταλιστικής οικονομίας που είναι τό κεφάλαιο και να συμμετέχει ενεργά σ' όλες τις φάσεις ανάπτυξής του: στη διαδικασία αξιοποίησης, συσώρευσης και συγκέντρωσής του σε εθνική και διεθνή κλίμακα.

Ελέγχει έτσι την αντιφατική διαδικασία κοινωνικοποίησης της παραγωγής προβλέποντας ή άμβλύνοντας τις άρνητικές κοινωνικές επιπτώσεις της διαδικασίας αυτής. Οργανώνει τη συγκέντρωση και ένισχυση του κρατικού μηχανισμού και καταναγκασμού άπεναντι σε μία ταραγμένη και παραζαλισμένη ιδιωτική αστική κοινωνία που σπαράσσεται από τις ταξικές αντιθέσεις και τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες οφείλει να οργανώσει με τρόπο επιτακτικό τους δρους της κοινωνικής αναπαραγωγής, εξασφαλίζοντας όμως πάντα την αναπαραγωγή των δοσμένων σχέσεων παραγωγής.

Η σύνδεση της νομικής μορφής με τό κράτος

Τό Δίκαιο ως έννομη τάξη, επιβάλλεται καταναγκαστικά και έρχεται ως δύναμη «έξωτερική» να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και αναπαραγωγή. Συμμετέχει άρα ενεργά στη σύσταση και λειτουργία των δρων της κοινωνικής ύπαρξης των ατόμων και συμβάλλει άποφασιστικά στη συγκρότηση και αναπαραγωγή μιας συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας.

Αυτό σημαίνει ότι τό Δίκαιο ενώ έχει πραγματικά «τίς ρίζες του στις εμπορευματικές σχέσεις δέν πραγματοποιείται παρά μόνο μέσα από τό κράτος. Ο γενικός και άφηρημένος χαρακτήρας του σύγχρονου δικαίου διασφαλίζεται άποτελεσματικά από τό κράτος τό όποιο του προσδίδει τά χαρακτηριστικά του»³² και έγγυάται την ύπαρξή του. Μπορεί ή ανταλλαγή να συνιστά τόν δρο γένεσης, την ύλική προϋπόθεση για την εμφάνιση και ανάπτυξη της νομικής μορφής, άδυνατεί όμως από μόνη της να εξασφαλίσει τό γενικό τυπικό και θεσμικό χαρακτήρα της μορφής αυτής, άδυνατεί να έγγυηθεί την άποτελεσματική και όμοιομορφη έπιβολή της. Η τυποποίηση και καθολική άναγνώριση του δικαυκού κανόνα συντελείται τελικά «έξω» από την «ύλική» διαδικασία της ανταλλαγής, πραγματοποιείται στη σφαίρα της «πολιτικής κοινωνίας», της κρατικής όργάνωσης και έξουσίας. Ο δικαυκός κανόνας δέν γίνεται σεβαστός, δέν επιβάλλεται καθολικά, παρά με την παρέμβαση του κράτους, τό όποιο τόν εξαγγέλλει ρητά και τόν κατοχυρώνει άποτελεσματικά. Άπό τή μία μεριά τό Δίκαιο όργανώνει, μορφοποιεί και νομιμοποιεί την κρατική έξουσία και

32. J.J. Gleizal, *Le droit politique de l'Etat*, P.U.F. 1980 σ. 15. Για τό ίδιο ζήτημα και ειδικότερα για τις άδυναμίες της θεωρίας του Πασουκάνις, Ph. Dujardin, *Le Droit mis en scene*, σ. 217-233.

άπό την άλλη τό κράτος θεσπίζει, διαμορφώνει και έγγυάται τό Δίκαιο.³³

Η όργανική και λειτουργική σχέση που διατηρεί ή νομική μορφή με την παραγωγική διαδικασία από τή μία και την κρατική έξουσία από την άλλη, επιβάλλει τή θεώρηση και μελέτη της ως στοιχείου μιας συγκεκριμένης κοινωνικής όλότητας. Μόνο μέσα από μία συνολική θεώρηση μιας ιστορικά προσδιορισμένης κοινωνικής πραγματικότητας είναι δυνατή και ή έπιστημονική σύλληψη και εξήγηση των λειτουργιών που άσκει και των δεσμών που διατηρεί ή νομική μορφή με τά άλλα στοιχεία της πραγματικότητας αυτής.

Η άδυναμία συγκρότησης μιας γενικής θεωρίας για τό Δίκαιο και ή εξήγησή της

10. Αύτή είναι μία από τις πιο ουσιαστικές συμβολές της μαρξικής θεωρίας και μεθόδου στην εξήγηση και μελέτη της νομικής μορφής: «Όποιοδήποτε θέμα και άν πραγματεύεται ή διαλεκτική μέθοδος, τά πάντα γυρίζουν γύρω άπό τό ίδιο πρόβλημα τή γνώση της όλότητας της ιστορικής διαδικασίας... Για τόν μαρξισμό δέν υπάρχουν έπιστήμες όπως ή νομική, ή οικονομική, ή πολιτική, αυτόνομες, ύπάρχει μόνο μία έπιστήμη ιστορική και διαλεκτική, έναία και μοναδική, ή έπιστήμη της εξέλιξης της κοινωνίας ως όλότητας».³⁴ Και ό Κόρς πιο κατηγορηματικός άκόμη από τόν Λούκατς θά διακηρύξει ότι «ό μαρξισμός δέν έχει ως σκοπό να στήσει στη θέση της παλιάς αστικής θεωρίας του Δικαίου και του κράτους μία νέα θεωρία για τό Δίκαιο και τό κράτος. Αυτό που έκανε ό Μάρξ ήταν μία κριτική όλων των κοινωνικών έπιστημών και της άστικής ιδεολογίας ειδικότερα από τή σκοπιά του προλεταριάτου. Η βάση κάθε κριτικής, της φιλοσοφίας, της πολιτικής, ή του Δικαίου βρίσκεται δέν βέβαια στην πιο ριζική κριτική όλων: στην κριτική της πολιτικής οικονομίας».³⁵

Αυτός είναι ό λόγος για τόν όποιο ό Μάρξ δέν χρειάστηκε να επανέλθει ειδικά στην κριτική της νομικής πραγματικότητας, έφόσον ή κριτική αυτή μπορούσε να συναχθεί από την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Η μη ένασχόληση του Μάρξ ειδικά με τό Δίκαιο δέν ύποδηλώνει, άρα, έγκατάλειψη ή άδιαφορία, ούτε σημαίνει ότι ή νομική πραγματικότητα δέν μπορεί να άποτελέσει άντικείμενο ξεχωριστής άνάλυσης ή μελέτης.³⁶ Σημαίνει άπλά ότι ή μελέτη της νομικής μορφής οφείλει να διδαχτεί από την κριτική της πολιτικής οικονομίας, διότι έμπεριέχεται σ' αυτήν, ή συνάγεται άπ' αυτήν και ότι δέν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί μία μαρξική έπιστήμη για τό Δίκαιο γενικά ή μία γενική θεωρία για τό Δίκαιο, αλλά μόνο μία ύλιστική και διαλεκτική κριτική του νομικού συστήματος και της νομικής ιδεολογίας.

33. Άναλυτικότερα, Άρ. Μάνεση, *Συνταγματικό Δίκαιο 1980*, σ. 21 έπ.

34. Lukacs, δ.π., σ. 55, 56, βλέπε και J.-M. Brohm, *L. Althusser et la dialectique matérialiste*, "Contre Althusser", 1974, 10/18, σ. 15, 38-39.

35. Κόρς, δ.π., σ. 137, 141-142.

36. Ο Πασουκάνις παροτρύνοντας τους μαρξιστές νομικούς να άσχοληθούν με τή μελέτη της νομικής μορφής καθαυτής και να μην περιορίζονται στην άναζήτηση του ύλικού της ή ταξικού περιεχομένου γράφει ότι «άντι να χρησιμοποιόυμε ένα πλούσιο σύνολο όρισμών και έσωτερικών δομών άρκούμαστε στους μέτριους και κατά προσέγγιση όρισμούς, έτσι που ή σφαίρα ή νομική να μη διακρίνεται από τις άλλες σφαίρες» (σ. 63).

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ Ο ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΠΟΠΕΙΡΕΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΟΥ

της Μαρίας Ν. Ἀντωνοπούλου

Σήμερα δύσκολα μπορεί νά διατείνεται κανείς ότι οι έννοιες «διαλεκτικός» και «ιστορικός υλισμός» είναι διαφανείς, ότι ανακαλούν συγκεκριμένο και μάλιστα σαφές νόημα, ακόμα και για όσους εξακολουθούν νά τοποθετούνται στό χώρο του λεγόμενου «ὀρθόδοξου» ή «κλασικοῦ» μαρξισμού. Πολύ λιγότερο, είναι πλέον διαυγής τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά-πολιτικά, ή φόρμουλα του Στάλιν ότι «ὁ ιστορικός υλισμός είναι ή εφαρμογή στην κοινωνία τῶν νόμων του διαλεκτικοῦ υλισμοῦ».

Παρόλο ὅμως πού ή πανθομολογούμενη «κρίση» τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας έχει ήδη καταγραφεί ὡς ή διάρρηξη τῶν μέχρι τουδε κυρίαρχων πολιτικά και θεωρητικά ἔκδοχῶν της (διαλεκτικός — ιστορικός υλισμός, μαρξισμός — λενινισμός, μαρξισμός — λενινισμός — σκέψη Μάο Τσέ Τούγκ) κάτι ἐξαιρετικά περίεργο εξακολουθεῖ νά συμβαίνει: Ἡ ἀδιαμφισβήτητη κυριαρχία και ὁ ἐγκλωβισμός τῆς μαρξιστικῆς σκέψης, στό σύνολό της σχεδόν, σ' αὐτές τίς ἴδιες κατηγορίες διαλεκτικός — ιστορικός υλισμός και στίς ἐννοιολογήσεις πού συνεπάγονται και πού έχουν πλέον καταχωρηθεῖ στην κοινή και καθημερινή χρήση, στό καθημερινό λεξιλόγιο, ὡς ή σύνοψη τῆς μαρξιστικῆς φιλοσοφίας και ἐπιστήμης.

Τό ζήτημα πού θά θέσουμε ἐδῶ είναι διττό: Θά ἐπιχειρήσουμε νά δείξουμε ότι ή κυριαρχία αὐτή ὀρίζει και ὀριοθετεῖ τή σημερινή κρίση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἀπό τήν ἄλλη, θά ἐπιχειρήσουμε νά δείξουμε ότι οι κατηγορίες αὐτές, και μάλιστα στίς ἀλλεπάλληλες ἔκδοχές πού τίς έχουμε δεῖ και ὅπως έχουν συστηματοποιηθεῖ σέ ποικίλα διαφορετικά θεωρητικά συστήματα, ἀποτελοῦν ξένες πρὸς τό ἔργο του Μάρξ ἐννοιολογήσεις. Δέν ἀρκεῖ ἀσφαλῶς νά θυμίσουμε πῶς οι δύο αὐτές κατηγορίες του «διαλεκτικοῦ» και «ιστορικοῦ υλισμοῦ», ἦταν ἐντελῶς ξένες στόν ἴδιο τό Μάρξ. Ὅτι τή μέν κατηγορία του «ιστορικοῦ υλισμοῦ» χρησιμοποίησε γιά πρώτη φορά, και μετά τό θάνατο του Μάρξ, ὁ Ἐνγκελς, τήν δέ κατηγορία του «διαλεκτικοῦ υλισμοῦ» σκαρφίστηκαν ἐν ὀνόματι τῶν Μάρξ και Ἐνγκελς, οι ἐπίγονοι τῆς 2ης Διεθνούς.

Ὅλοι βεβαίως ὅσοι δέχονται ή δέχτηκαν στό παρελθόν τόν χαρακτηρισμό του «μαρξιστή», συμφωνοῦν ότι τό ἔργο του Μάρξ σηματοδοτεῖ μιά «τερά-

στια», κατά τήν ἔκφραση του Ἄλτουσέρ, «θεωρητική ἐπανάσταση». Ὅτι τό ἔργο του Μάρξ ἀποτελεῖ «τομή» είναι κοινός τόπος, ότι ή τομή αὐτή συνιστᾶ τήν ἐναρξη μιᾶς «νέας ἐπιστήμης», ἐνός νέου δηλαδή τρόπου προσέγγισης, κατανόησης και ἐξήγησης τῆς πραγματικότητας και του κοινωνικοῦ γίνεσθαι, είναι ἐπίσης κοινός τόπος. Παρ' ὅλα αὐτά, τό ἐρώτημα τί συνιστᾶ τήν «τομή», τήν «ἐπιστήμη», εξακολουθεῖ νά τίθεται παρά τίς ἀλλεπάλληλες ἐρμηνείες του μαρξικοῦ ἔργου, και παρά τίς ἀλλεπάλληλες προσπάθειες διατύπωσης μιᾶς ὀριστικῆς ἀπάντησης μέ και μέσω τῆς «ἀνάγνωσης» και ἐπανανάγνωσης, ἐπίκλησης και

1. Τόν ὄρο «μαρξιστικός» χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ, προκειμένου νά δηλωθεῖ τό θεωρητικό ἔργο πού μέ τόν ἕνα ή ἄλλο τρόπο ἐπικαλεῖται τόν Μάρξ. Περιλαμβάνομε δηλαδή τό ἔργο τῶν μαρξιστῶν μετά τόν Μάρξ συμπεριλαμβανόμενου και του Ἐνγκελς, ἐνῶ ὁ ὄρος «μαρξικός» ἀφορᾶ ἀποκλειστικά στό ἔργο του Μάρξ.

ἐπανεπίκλησης τῶν κειμένων τοῦ Μάρξ, ἀκριβέστερα, μερικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ Μάρξ.

Ἄλλὰ τὸ ἐρώτημα τί συνιστᾷ τὴ μαρξιστικὴ «τομὴ», τὴ μαρξιστικὴ «ἐπιστήμη», ἰσοδυναμεῖ μὲ τὴν ἀναζήτηση στοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ ἐνός συγκροτημένου «ἐπιστημολογικοῦ» καὶ «ἐπιστημονικοῦ» «παραδείγματος», ἢ ἐνός θεωρητικοῦ συστήματος γενικῆς ἰσχύος. Δὲν θὰ μπορούσε λοιπὸν νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνακριβῆς ἢ ἐκτίμηση ὅτι ὄλες οἱ ἐκδοχῆς τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας πού εἶδαν τὸ φῶς μέχρι σήμερα, μὲ ἐξαιρέση μοναδικῆ ἴσως τῆ Ρόζα Λούξεμπουργκ καὶ τὸν Ἀντόνιο Γκράμσι, χαρακτηρίζονται ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν τάση, τὴν τάση δηλαδὴ τῆς διατύπωσης τῆς καθολικῆς θεωρίας, τῆς διατύπωσης τοῦ μαρξισμού σέ κοσμοθεωρία (Weltanschauung), ἢ ἔστω σέ θεωρία γενικῆς, δυστορικῆς ἰσχύος.² Ὅλες, ἢ τουλάχιστον οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ἐκδοχῆς αὐτές, δικαιολογοῦν τίς συστηματοποιήσεις πού ἐπιχειροῦν ἐπικαλούμενες κάποια μονομέρεια, κάποια κενά, ἢ κάποιες «σιωπές», ὅπως θὰ προτιμοῦσε ὁ Ἄλτουσερ, στοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ, πού ἔρχονται νὰ καλύψουν, ὅπως ἰσχυρίζονται, καὶ πού προκειμένου νὰ τὸ πετύχουν προχωροῦν σέ μιὰ φιλοσοφικὴ «ὑποστήριξη», σέ μιὰ φιλοσοφικὴ θεμελίωση δηλαδὴ καὶ ὁμογενοποίηση τῆς θεωρίας τοῦ Μάρξ, ἢ τοῦ Μάρξ καὶ τοῦ Ἐνγκελς.^{2α} Τὸ σταθερὸ πλαίσιο αὐτῶν τῶν συστηματοποιήσεων ἀποτελέσαν οἱ κατηγορίες τοῦ «διαλεκτικοῦ» καὶ τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμου».

Ἡ ἱστορία τοῦ μαρξισμού ὁμως, χαρακτηρίζεται ἐπίσης ἀπὸ ἀτέλειωτες θεωρητικὲς καὶ πολιτικὲς διαμάχες. Ἀπὸ τὴ συνεχῆ ἀμφισβήτηση καὶ ἀπόρριψη τῆς μίας ἀπὸ μιὰ ἄλλη θεωρητικὴ σύλληψη καὶ πρόγραμμα δράσης. Ἀλλά, ἐνῶ ἀμφισβητεῖται καὶ διαρκῶς ἀναδιατυπώνεται σέ ὅλη τὴ διαδρομὴ τοῦ μαρξισμού τὸ περιεχόμενο τῶν ἐννοιῶν τοῦ «διαλεκτικοῦ» καὶ τοῦ «ἱστορικοῦ ὕλισμου», ἐκεῖνο πού δὲν ἀμφισβητεῖται εἶναι τὸ πλαίσιο τὸ ἴδιο πού συγκροτοῦν, ἢ ἀναγκαιότητα καὶ ἢ χρησιμότητα τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν, αὐτῶν καθαυτῶν. Μὲ ἄλλα λόγια, δὲν ἀμφισβητεῖται τὸ κανάλι, στοῦ ὁποῦ ἀναγκάζεται νὰ μπεῖ ἡ σκέψη καὶ ἡ δράση μας μὲ ὀδηγὸ τίς ἐννοιες αὐτές, ὅποιο κι ἂν εἶναι τὸ εἰδικὸ περιεχόμενό τους. Μπορεῖ, ἀντίθετα, νὰ πῆ κανεὶς ὅτι οἱ δύο αὐτές κατηγορίες ἔχουν ἀποτελέσει τὰ σταθερά καὶ ἀπαράβατα a priori ὄλων τῶν μαρξιστῶν μετὰ τὸν Μάρξ. Θὰ ἐπιχειρήσουμε λοιπὸν ἐδῶ, νὰ ἀμφισβητήσουμε τὴν κυριαρχία τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν καὶ τὰ καθολικὰ θεωρητικὰ συστήματα πού ὑποστήριξαν, προκειμένου νὰ δείξουμε ὅτι τὸ μαρξικὸ ἔργο, παρόλο πού ἔδωσε πολὺ ἀπὸ τὸ ὕψος μὲ τὸ ὁποῖο φτιάχτηκαν οἱ διάφοροι μαρξισμοὶ πού τὸ διαδέχτηκαν, ἀποτελεῖ, ἀντίθετα, τὴν ἄρνηση καὶ τὴν ὑπέρβαση κάθε τέτοιου συστήματος.

Βεβαίως, τὸ νὰ ἐξηγήσει κανεὶς γιατί ἐντέλει συνέβη αὐτὴ ἡ ἐκτροπὴ καὶ συνεπῶς νὰ τὴν κατανοήσει στίς πραγματικὲς καὶ ἱστορικὲς τῆς διαστάσεις, εἶναι ζήτημα ἱστορικῆς-κοινωνικῆς, μαρξικῆς ἀνάλυσης, καὶ σημαίνει, καὶ συνεπάγεται θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ, καὶ τὴν ὑπέρβαση τῆς κρίσης, γιατί μιὰ τέτοια ἀνάλυση σημαίνει πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἐπανεκτίμηση τῆς ἱστορικῆς

ἐμπειρίας τοῦ μαρξισμού, ὄχι ὡς θεωρητικῆς κατασκευῆς ἀλλὰ ὡς πολιτικῆς πράξης. Κι αὐτό μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο ἂν πράγματι ἀποδεσμευτεῖ τόσο ἡ θεωρία ὅσο καὶ ἡ πράξη μας ἀπὸ τὴν κυριαρχία τῶν παραδοσιακῶν σχημάτων. Αὐτὸ ἐντέλει εἶναι ζήτημα συλλογικὸ, πρακτικὸ καὶ αὐτόχρονο πολιτικὸ. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε, ἐδῶ μπορούμε νὰ πετύχουμε μόνο μερικὲς νύξεις μὲ κατεύθυνση περισσότερο τὴν ἐπισήμανση τῆς πραγματικότητος αὐτῆς καὶ τὴ διαγραφή ἐνός πλαισίου κι ὄχι βέβαια τὴν ἐπίλυση τῶν ἀντιφάσεων, ἢ τὴν ὑπέρβαση τῆς κρίσης. Ἀλλὰ ἄς δοῦμε τὰ πράγματα πιὸ συγκεκριμένα.

Α. Η ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΡΥΣΤΑΛΛΩΣΗ ΤΟΥ ΣΕ ΚΛΕΙΣΤΟ, ΚΑΘΟΛΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΣΤΟΡΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Ι. Τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο

Δὲν εἶναι περιέργο πού στὴν πιὸ πρόσφατη ἱστορία τοῦ μαρξισμού ὁ Ἐνγκελς βρίσκεται στοῦ κέντρου τῶν συζητήσεων κάθε φορὰ πού τίθεται τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ καὶ ἐγκαλεῖται ὡς ὑπεύθυνος γιὰ μιὰ σειρά ἐκτροπῶν τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας. Ἀντίθετα, οἱ πρῶτοι μετὰ τὸν Μάρξ καὶ τὸν Ἐνγκελς μαρξιστῆς ἐπικαλοῦντο τὸ ἔργο τοῦ Ἐνγκελς, προκειμένου νὰ τὸν ἐπαινέσουν διότι, ὅπως πίστευαν, μὲ τὸ ἔργο του συντέλεσε νὰ ἄρθῃ ἡ μαρξιστικὴ θεωρία σέ «ὑψηλότερο», πιὸ περιεκτικὸ-γενικὸ ἐπίπεδο. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ διατύπωση τοῦ Μάξ Ἄντλερ, θεωρητικοῦ ἡγέτη τῆς τάσης τῆς 2ης Διεθνούς πού εἶναι γνωστὴ ὡς «αὐστρομαρξισμός», ὅτι ὁ Ἐνγκελς ἀπάλλαξε τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ «ἀπὸ τὴ μονομέρεια τῆς ἀναφορᾶς ἀποκλειστικὰ στὴν εἰδικὴ οἰκονομικοκοινωνικὴ μορφή»,³ καὶ πέτυχε νὰ τὸ ἐπεκτείνει καὶ στοὺς λοιποὺς τομείς τοῦ ἐπιστητοῦ. Τὴν ἄποψη αὐτὴ, πού δὲν συμμερίζεται σήμερα σχεδὸν κανεὶς — μὲ ἐξαιρέση ἴσως τὸν σοβιετικὸ μαρξισμό⁴ — τὴ συμμερίστηκαν στοῦ σύνολό τους οἱ μαρξιστῆς τῆς 2ης Διεθνούς πού ἔθεσαν καὶ τὸ πλαίσιο ὄλων τῶν κατοπινῶν συζητήσεων.

Μεγάλο μέρος τῆς εὐθύνης γι' αὐτὴν τὴν ἐξέλιξη φέρουν τὰ ἔργα τοῦ Ἐνγκελς *Διαλεκτικὴ τῆς φύσης* καὶ τὸ περίφημο *Ἀντι-Ντύρινγκ*, πού, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἐπῆρασε περισσότερο κι ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ *Κεφάλαιο* τοὺς πρῶτους μαρξιστῆς. Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἐνγκελς νὰ καταγράψει τὴ μαρξιστικὴ μέθοδο, τὴ διαλεκτικὴ, καὶ νὰ τὴν κωδικοποιήσει σέ μιὰ σειρά «νόμων» πού διέπουν τόσο τὴν κοινωνικὴ ὅσο καὶ τὴ φυσικὴ πραγματικότητα, συνιστᾷ τὴν πρώτη καὶ καθοριστικὴ γιὰ τίς παραπέρα ἐξελίξεις θεωρησιακῆ ἐκδοχῆς τοῦ μαρξισμού. Ὁ Ἐνγκελς ἐπιχείρησε, μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν κωδικοποίηση, νὰ γεφυρώσει τὴν ἐγγεληνὴ διαλεκτικὴ, τὴν ὁποία θεώρησε ὡς τὸ ἀνώτατο στάδιο στοῦ ὁποῦ ἔφτασε ἡ ἀστικὴ σκέψη, μὲ μιὰ ὕλιστικὴ ὀντολογία, ἕνα μεταφυσικὸ ὕλισμό, σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ «ὕλη» εἶναι ὄχι μόνο πρότερη ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὰ προϊόντα του, ἀλλὰ καὶ συνιστᾷ τὴν αἰώνια οὐσία τοῦ κόσμου, ἡ ἀνώτερη μορφή καὶ δημιουργία τῆς ὁποίας εἶναι ὁ «σκεπτόμενος νοῦς», τὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα, τοῦ ὁποῦ τὰ προϊόντα, ὅπως γράφει στὴ *Διαλεκτικὴ τῆς φύσης*, εἶναι κι αὐτὰ σέ τελευταία ἀνάληψη ἀπότοκα τῆς φύσης.⁵

2. Γιὰ λόγους συντομίας χαρακτηρίζουμε ἐδῶ ὡς «θεωρησιακὸ μαρξισμό» κάθε τέτοια προσπάθεια καθολικοποίησης, ἢ ἔστω γενίκευσης σέ δυστορικὸ σχῆμα τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

2α. Βλ. G. McLennan, *Marxism and the Methodologies of History*, Verso, NLB, 1981, κεφ. 2, σελ. 24-44. Ἐπίσης A. Callinikos, *Althusser's Marxism*, Pluto Press 1976, σελ. 31 κ.ε.

3. Ἀναφέρεται στοῦ L. Colletti, *Bernstein and the Marxism of the Second International*, στοῦ *From Rousseau to Lenin*, N.L.B., 1968, σελ. 62, σημ. 32. Βλ. καὶ L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, τόμ. 1, σελ. 1 κ.ε.

4. Βλ. McLennan, *δ.π.*, σελ. 5, σελ. 337, σημ. 6.

5. F. Engels, *Dialectics of Nature*, Moscow, 1968, σελ. 38.

Ἐνῶ ὁμως στὸν Ἑγκελς παρατηρεῖται μιὰ ἀσταθῆς ἰσορροπία, μιὰ ἔνταση καὶ πολλή ἀσάφεια στὶς διατυπώσεις, ὅσον ἀφορᾶ τὴ σχέση τῆς διαλεκτικῆς μὲ αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὴν ὕλιστικὴ ὄντολογία, ἥδη ἡ πρώτη συζήτηση πού ἐγινε μὲ συστηματικὴ ἀναφορά στοῦ ἔργου του ὀδήγησε στὴ διάσπαση τῆς σύνθεσης πού ἔχει πετύχει μὲ πολλή εὐστοχία κατὰ τοὺς μὲν, μὲ καταστρεπτικὲς συνέπειες κατὰ τοὺς δέ. Ἔτσι, ὁ Πλεχάνοφ διακήρυξε ὅτι ἡ μαρξιστικὴ ὄντολογία, ἡ φιλοσοφία τῶν Μάρξ καὶ Ἑγκελς βρίσκεται ἥδη ὀλοκληρωμένη στὸν προμαρξικὸ ὕλισμό, ἐνῶ, ἀντίθετα, ὁ Ντίτσκεν, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε καὶ τὸν ὄρο «διαλεκτικὸς ὕλισμός», ὑποστήριξε τὴ θέση πού συνήθως χαρακτηρίζεται ὡς «λογικὸς μονισμός», τὴ θέση δηλαδή ὅτι ἡ σκέψη καὶ ἡ φύση, ἡ φύση καὶ ἡ ἱστορία, ἡ φύση καὶ ἡ κοινωνία, ἐφόσον συνδέονται ὀργανικά, ἐφόσον ἀποτελοῦν κάτι τὸ ἐνιαῖο, ἀποτελοῦν μέρος τῆς ἴδιας καθολικῆς, λογικῆς οὐσίας, μὲ τὴν ἐγγελιανὴ ἔννοια.⁶

Ἡ συζήτηση συνεχίστηκε γιὰ νὰ πάρει αὐτὴ τὴ φορά διαφορετικὴ τροπὴ καὶ νὰ θεθεῖ τὸ ζήτημα τῆς αἰτιότητας τῆς ἀνθρώπινης δράσης. Ὁ Μπερνστάιν, ὁ πατέρας τοῦ λεγόμενου ρεβιζιονισμοῦ, ἐπισήμανε τὸν φαταλισμὸ καὶ τὸν ντετερμινισμό τῆς ὕλιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἱστορίας. «Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ὕλιστὴς», ἔγραφε, «σημαίνει πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἀνάγει κάθε συμβάν ἢ γεγονός στὴν ἀναγκαστικὴ κίνηση τῆς ὕλης» κι αὐτὸ δὲν μπορούσε νὰ σημαίνει παρά τὴν κατάρρηση τῆς δυνατότητας ἀδέσμευτου, ἐλεύθερου προσανατολισμοῦ τῆς ἀνθρώπινης δράσης καὶ βούλησης. Δὲν εἶναι, συμπέρανε, παρά «ἕνας καλβινισμὸς χωρὶς θεό».⁷ Ὁ Μπερνστάιν πίστευε πὼς μαζί μὲ τὴν ἀπόρριψη αὐτῶν τῶν λαθεμένων προϋποθέσεων τῆς θεωρίας, κατέρριπτε καὶ τὴν περίφημη θεωρία τῆς νομοτελειακῆς κατάρρευσης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐπικαλούμενος ἄλλωστε τὸ πραγματικὸ γεγονός ὅτι ὁ καπιταλισμὸς στὶς μέρες του ἐβγαίνει ἀπὸ τὴν κρίση του ἀναδιαρθρώνομενος, ἀντὶ νὰ ὀδηγεῖται στὴν καταστροφὴ του. Διαφαινόταν, συνεπῶς, ἡ δυνατότητα ἐγγενοῦς ἀναπροσαρμογῆς καὶ αὐτορρυθμισῆς του στοῦ διηνεκές.

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Κάουτσκι καὶ τοῦ Πλεχάνοφ — ὁ τελευταῖος ἔγραψε τότε τὸ *Ὁ ρόλος τοῦ ὑποκειμένου στὴν ἱστορία* — ἦταν ὅτι ὁ ἱστορικὸς ὕλισμός μὲ κανέναν τρόπο δὲν παραβλέπει τὴν οὐσιαστικὴ συμβολὴ τῆς ἀνθρώπινης παρέμβασης, γιὰ νὰ ἐπισημάνουν ὅτι ὁ Μάρξ ὑπογράμμισε ἰδιαίτερα τὴ σημασία τῆς «ῥιμότητος καὶ τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τῆς ἐργατικῆς τάξης», τὸ «ἐπίπεδο συνειδητοποίησης» κ.λπ. Οἱ ἐπισημάνσεις ὁμως ἦταν περισσότερο φραστικὲς παρά οὐσιαστικὲς, περισσότερο διαβεβαιώσεις παρά διαφορετικὴ σύλληψη γιὰ τὴ σχέση «κοινωνικοῦ εἶναι» καὶ «κοινωνικῆς συνείδησης», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ μαρξικὴ ὀρολογία. Οἱ ἀντίληψεις τοῦ Κάουτσκι καὶ τοῦ Μπερνστάιν συνέκλιναν ἐντέλει γιὰ νὰ συμπέσουν στὴν υἰοθέτηση τῆς καντιανῆς διάκρισης καὶ τοῦ ἀποχωρισμοῦ ἀνάμεσα στοῦ εἶναι καὶ στοῦ δέον, προκειμένου νὰ ἐμπιστευτοῦν καὶ οἱ δύο τὴν πραγμάτωση τοῦ σοσιαλισμοῦ στοῦ ἠθικὸ ἰδεώδες πού θεωρήθηκε ἐντελῶς ἀναγκαῖο στὴν καθοδήγηση τῆς ταξικῆς πάλης. Βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ διαφορετικὲς ἐκδοχὲς τῆς νεοκαντιανῆς ἐπιλογῆς πού ἐγινε τό-

τε, στὴν προσπάθεια μιᾶς νέας φιλοσοφικῆς θεμελίωσης τοῦ μαρξισμοῦ, καὶ πάλι ἔξω καὶ πέρα ἀπὸ τὸ μαρξικὸ ἔργο. Αὐτὴ ἡ ἐπιλογὴ ἦταν ἀπόλυτα σύμφωνη μὲ τὸν ἐπιστημονισμό τῆς ἐποχῆς: τὴν ἀστικὴ πεποίθηση ὅτι ἡ ἐπιστῆμη εἶναι διακριτὴ σφαῖρα, ἀνεξάρτητη ἀπὸ κάθε εἶδους ἀξιολογήσεις. Ἡ υἰοθέτησή της ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν μαρξιστῶν ὀδήγησε στὴν πῶ ἀντιμαρξικὴ ἀντίληψη πού εἶδε ποτὲ τὸ φῶς: τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ ἐπιστῆμη καὶ ἡ γνώση, ἡ συνείδηση ἐντέλει, ἔχει τὴ δικὴ της αὐτονομία, ὅτι εἶναι ξεχωρη, διακριτὴ καὶ ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ πρακτικὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ ἐμπειρία.⁸

Τὸ φιλοσοφικὸ σύστημα πού συνθέτουν οἱ παραπάνω ἔννοιολογήσεις διαπέρασε ὀλόκληρη τὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν κοινωνικὸ σχηματισμὸ, καθὼς καὶ τὴ θεωρία τῆς κοινωνικῆς μετάβασης.

II. Τὸ θεωρητικὸ σχῆμα τῆς ὕλιστικῆς ἀντίληψης τῆς κοινωνίας καὶ τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς. Ὁ οἰκονομισμὸς

Τὸ δίπολο τῆς προτεραιότητας τῆς ὕλης ἐναντι τῆς συνείδησης, βρίσκει τὴν ἀντιστοιχιστὴ του στοῦ δίπολο τῆς προτεραιότητας τῆς οἰκονομικῆς βάσης ἐναντι τοῦ ἐποικοδομήματος. Πράγματι, τὴν περίοδο αὐτὴ ἡ «μεταφορά» τοῦ Μάρξ περὶ «βάσης καὶ ἐποικοδομήματος» ἀνάγεται σὲ καθολικὸ κοινωνικὸ νόμο. Ἡ «οἰκονομικὴ βάση» τῆς κοινωνίας ἐξισώνεται μὲ τὴν «ὄλη» πού ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει ἀπροσδιόριστη, γίνονται τὰ πάντα καὶ τίποτα, καὶ ὅλα ἀνάγονται στὴν εὐφημιστικὰ χαρακτηριζόμενῃ «διαλεκτικῇ» κίνησὶ τῆς.⁹

Ἡ κοινωνικὴ παραγωγή συλλαμβάνεται ὡς «οἰκονομικὴ βάση» καὶ ἡ κοινωνικὴ δράση καὶ οἱ κοινωνικὲς σχέσεις κατατέμνονται σὲ ξεχωριστοὺς, σαφῶς διακριτοὺς «τομεῖς», «πεδία» ἢ «ἐπίπεδα»: οἰκονομία, κοινωνία, πολιτικὴ, ἰδεολογία. Ἀναπαράγεται ἔτσι ἡ ἀστικὴ διάκριση τῆς πολιτικῆς ἀπὸ τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνία, διάκριση πού, ὅπως ἐπιχειρηματολόγησε ὁ Μάρξ ἥδη ἀπὸ τὸ 1857,¹⁰ εἶναι ἀναγκαία, ἐγγενῆς συνθήκη, προϋπόθεση τῆς ἀστικῆς παραγωγῆς τῶν ἐμπορευμάτων.

Ὅπως μὲ μεγάλη διαύγεια ἀνέλυσε ὁ Κολέτι, ὅλοι οἱ μαρξιστὲς τῆς περιόδου αὐτῆς, οἱ μαρξιστὲς τῆς 2ης Διεθνούς, συμμερίστηκαν ἐντέλει τὴν ἴδια «συρρικνωμένη ἔννοια τῆς οἰκονομίας» πού μεταβάλλεται ὅπως λέει σὲ

«ἕνα ἀπομονωμένο παράγοντα, ξεχωριστὸ ἀπὸ τίς ἄλλες «στιγμὲς» (στοιχεῖα-ροπές) καὶ συνεπῶς ἀποστερημένο ἀπὸ ὅποιοδήποτε κοινωνικο-ἱστορικὸ περιεχόμενο πού ἀντιπροσωπεύει ἀντίθετα, μιὰ πρότερη σφαῖρα, προγενέστερη ὀποιασδήποτε ἀνθρώπινης διαμεσολάβησης. Ἡ κοινωνικὴ παραγωγή μεταβάλλεται ἔτσι σὲ «τεχνικὴ τῆς παραγωγῆς», τὸ ἀντικείμενο τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας γίνεται ἀντικείμενο τῆς τεχνολογίας...».¹¹

Τῆς ἀντίληψης αὐτῆς μετεξέλιξη εἶναι ἡ θεωρία τῆς

6. Βλ. L. Colletti, *Marxism and Hegel*, Verso eds, N.L.B., 1979, ἰδίως κεφ. III.

7. Βλ. L. Colletti, *Bernstein and the second international*, δ. π., σελ. 63.

8. Βλ. Corrigan, R., Ramsey H., Sayer, D., *Socialist Construction and Marxist Theory, Bolshevism and its Critique*, Macmillan, 1978, σελ. 29.

9. Ὁ π., σελ. 70.

10. Βλ. «Εἰσαγωγή 1857» (στὰ *Grundrisse*): K. Marx, *Texts on Method*, μετφ., σχόλια T. Carver, Oxford, 1975, σελ. 46-87.

11. Βλ. L. Colletti, δ. π., σελ. 65.

«προτεραιότητας των παραγωγικών δυνάμεων» έναντι των «σχέσεων της παραγωγής», της επικρατέστερης δηλαδή μέχρι σήμερα έκδοχης του «ιστορικού υλισμού», έκδοχης που επιβιώνει αναλλοίωτη στη βάση της, είτε ως «τεχνολογικός ντετερμινισμός»,¹² είτε σε πίο εκσυγχρονισμένες εκδοχές όπως αυτή του «δομικού επικαθορισμού»,¹³ είτε ακόμη και πίο πρόσφατα στην έκδοχή της «λειτουργιστικής συνάρτησης».¹⁴

Οι σχέσεις της παραγωγής θεωρείται ότι περιλαμβάνουν κυρίως τις σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, όπου, στίς πίο προχωρημένες συλλήψεις, «ιδιοκτησία» δέν σημαίνει νομική κατοχή, αλλά «άποτελεσματικό έλεγχο».¹⁵ Στίς σχέσεις της παραγωγής άλλοτε περιλαμβάνονται και άλλοτε αποκλείονται οι «σχέσεις εργασίας», οι σχέσεις που αναδεικνύονται μέ την όργάνωση της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας. Ή φράση του «Προλόγου του 1859» «τό σύνολο των σχέσεων της παραγωγής συνιστά την οικονομική βάση της κοινωνίας» έξηγείται ότι σημαίνει πώς οι «παραγωγικές δυνάμεις» δέν περιλαμβάνονται στην «οικονομική βάση» αλλά αντίθετα, προσδιορίζουν-καθορίζουν την τελευταία,¹⁶ που στη συνέχεια προσδιορίζει τό έποικοδόμημα. Ή σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και τό έποικοδόμημα είναι στην πίο όρθόδοξη έκδοχή της θεωρίας, σχέση αίτιακή, έξωτερική: ή βάση καθορίζει τό έποικοδόμημα, ενώ ή ίδια έχει την ικανότητα νά ύφίσταται, νά συντηρείται, νά αναπαράγεται και νά ανέλίσσεται ανεξάρτητα από τό έποικοδόμημα, που άκολουθεί ως «ανάκλαση» ή «άντανάκλαση» την κίνηση της βάσης.

Σύμφωνα μέ την αντίληψη αυτή, κάθε τρόπος παραγωγής, κάθε κοινωνικός σχηματισμός, γνωρίζει μία περίοδο όπου οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται σέ άρμονία, σέ αντίστοιχία μέ τις παραγωγικές σχέσεις. Έντούτοις, οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτυσσόμενες πέρα από ένα όρισμένο επίπεδο, έρχονται σέ σύγκρουση και άναντιστοιχία μέ τις παραγωγικές σχέσεις, οδηγούν στην άνατροπή των τελευταίων και έντέλει στην κοινωνική άνατροπή και τή μετάβαση σέ νέο κοινωνικό σχηματισμό, σέ νέο τρόπο παραγωγής, οι υλικές προϋποθέσεις του όποιου έχουν ήδη δημιουργηθεί από τις αναπτυγμένες παραγωγικές δυνάμεις μέσα στό πλαίσιο του προηγούμενου τρόπου παραγωγής.¹⁷

Πόρισμα της θεωρίας είναι ή διαδοχή σταδίων ή φάσεων στην ιστορική πορεία των ανθρώπινων κοινωνιών: ή περίφημη θεωρία των 5 σταδίων (κοινοτικού - δουλοκτητικού - φεουδαρχικού - καπιταλιστικού - σοσιαλιστικού).

Έκτός από τό *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, τό *Locus Classicus* της έκδοχης αυτής έγινε ό «Πρόλογος» στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* του 1859 (για συντομία «Πρόλογος του '59»). Τό σύντομο αυτό κείμενο — ή σχετική παράγραφος δέν υπερβαίνει τούς έξήντα στίχους¹⁸ — έγινε τό σημείο άναφοράς άλλεπάλληλων προσπάθειών συστηματοποίησης της έκδοχης αυτής.

12. Για μία πρόσφατη διατύπωση βλ. W. H. Shaw, *Marx's Theory of History*, Hutchinson Univ. Library, 1978.

13. Βλ. παρακάτω, «άλτουσερικός επανευκλωβισμός».

14. Βλ. G. A. Cohen, *Karl Marx's Theory of History*, Clarendon Press, Oxford, 1978. Βλ. G. McLennan, *δ.π.*, σελ. 58-65.

15. Βλ. π.χ. G. A. Cohen, *δ.π.*, σελ. 35.

16. Βλ. *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας 1859*. Μτφ. Φ. Φωτίου, Θεμέλιο, 1978, «Πρόλογος», σελ. 23.

17. Βλ. π.χ. M. Cornforth, *Historical Materialism*, London 1976, σελ. 52 κ.έ.

18. *Ο.π.*, σελ. 23-24.

Πρόκειται για τό γνωστό κείμενο όπου ό Μάρξ διατυπώνει, όπως λέει, τό «συμπέρασμα» στό όποιο όδήγησαν οι «Έρευνές» του, και όπου βρίσκεται ή παράγραφος που συμπυκνώνει κατά την έκφραση του Λένιν την «ύπόθεση του ιστορικού υλισμού» που εφαρμόστηκε στό *Κεφάλαιο*.¹⁹

Οί διατυπώσεις του «Προλόγου» είναι έλλειπτικές και σαφώς γενικευτικές και γι' αυτό έντελώς έπιδεκτικές στη θεωρησιακή χρησιμοποίηση που τούς έγινε. Ήλλά πός έπίρρωση της θεωρίας αυτής και του οικονομισμού γενικότερα, ήρθε άκόμα και ό πρώτος τόμος του *Κεφαλαίου*. Ήπιλέχτηκε βέβαια τό προσφορότερο άπόσπασμα όπου ό Μάρξ λέει:

«Ή συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και ή κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν έντέλει σέ κάποιο σημείο όπου γίνονται άσυμβίβαστα μέ τό καπιταλιστικό περιβλήμα. Τό περιβλήμα αυτό τινάζεται στόν άέρα».

Και παρακάτω:

«Ή καπιταλιστική παραγωγή γεννά μέ την άδυσώπιτη ισχύ ενός νόμου της φύσης την ίδια της την άρνηση. Είναι ή άρνηση της άρνησης...» κ.λπ. κ.λπ.²⁰

B. ΟΙ «ΣΤΙΓΜΕΣ» ΥΠΕΡΒΑΣΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΣΙΑΚΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΚΑΙ Η ΑΚΥΡΩΣΗ ΤΟΥΣ

I. Ή πρώτη ύπέρβαση, ό λενινισμός

Ή ύπέρβαση της πολιτικής και θεωρητικής κρίσης της 2ης Διεθνούς έγινε, ως γνωστόν, ύστερα από μία μακρά θεωρητική και πολιτική διαμάχη μέσα από την όποια διαμορφώθηκε ό μαρξισμός - λενινισμός, που συμπυκνώνει τή θεωρητική και πολιτική πρακτική του μπολσεβικισμού. Ό λενινισμός σηματοδοτεί την πρώτη πρακτική άπόρριψη του παραπάνω σχήματος: άπόρριψη κυρίως στό πρακτικό-πολιτικό επίπεδο που εκφράστηκε όμως και ως θεωρητική τομή. Έτσι, ή πεποίθηση του Λένιν μετά τό 1905, ότι ήτανε δυνατή στην «υπανάπτυκτη» Ρωσία ή σοσιαλιστική και όχι άπλώς άστική επανάσταση, σηματοδοτεί μία τομή που στό θεωρητικό επίπεδο συνιστά άπόρριψη της θεωρίας των σταδίων. Ήλλά και τό συνολικότερο έργο του Λένιν σημειώνει έπιστροφή στόν Μάρξ γιατί έπιχειρεί συγκεκριμένη-ιστορική άνάλυση των πραγματικών συνθηκών της Ρωσίας. Άρκεί νά θυμηθούμε μόνο την περίφημη ρήση του Λένιν «*επιβάλλεται πάντοτε ή συγκεκριμένη άνάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης*», ρήση που έφτασε μέχρις έμας άποστεωμένη, αλλά που στίς τότε συνθήκες σήμαινε αντίδιαστολή του λενινισμού και ρήξη του μέ τά γενικευτικά δυστορικά σχήματα της 2ης Διεθνούς.

Έντούτοις, ενώ πριν και κατά τή διάρκεια της επανάστασης του 1917 επικράτησε ή αντίληψη της πρωτοπορίας και της επαναστατικής πρωτοβουλίας των μαζών, μετά την επικράτηση της επανάστασης άποκαταστάθηκε σταδιακά και εφαρμόστηκε μέ κάθε δυνατή συνέπεια ή αντίληψη για την οικοδόμηση του σοσιαλι-

19. V.I. Lenin, *What the Friends of the people are and how they fight the Social Democrats*, Collected Works, Vol. I, Moscow, 1972. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας.

20. *Capital*, Vol. I, Lawrence and Wishart, London, 1970, σελ. 763.

σμού — τό γιατί δέν μπορούμε νά τό ξετάσουμε ἐδῶ — πού ἦταν σύμφωνη μέ τήν προεπαναστατική θεωρία τῆς «ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων», πού ἐν προκειμένῳ σήμαινε τήν πάση θυσία καί μέ κάθε κόστος ἐκβιομηχάνιση. Σέ τοῦτο ὁ Λένιν ὄχι μόνο ἦταν σύμφωνος, ἀλλά καί ἐπιχειρηματολόγησε ἐναντίον κάθε προσπάθειας ἀπόκλισης ἀπό τό δρόμο αὐτό. Ἦταν χωρίς ἀμφιβολία ὁ ἐγκέφαλος τῆς στρατηγικῆς πού συνοψίστηκε στό σλόγκαν «σοβιέτ καί ἐξηλεκτρισμός» καί πού σήμαινε ὄχι ἕνα πρόγραμμα προώθησης τῆς βιομηχανίας μέ τήν χρησιμοποίηση τῆς διαθέσιμης καί προσιτῆς στούς ἄμεσους παραγωγούς τεχνολογίας, δηλαδή μέ καί μέσω τῆς πρωτοβουλίας τῶν παραγωγῶν, ἀλλά ἀντίθετα σήμαινε τήν ἐκβιομηχάνιση μέ τήν τεχνολογία καί τίς τεχνικές παραγωγῆς πού χρησιμοποιοῦσε ὁ καπιταλισμός στήν Εὐρώπη καί κυρίως στήν Ἄμερική. Ἡ τεχνολογία καί οἱ τεχνικές παραγωγῆς πού υἱοθετήθηκαν ἀπό τοὺς μπολσεβίκους, καί πού συνιστοῦσαν ἀκριβῶς τήν ἀνώτερη τότε βαθμίδα διαχωρισμοῦ τῆς πνευματικῆς ἀπό τή χειρωνακτική ἐργασία πού εἶχε πετύχει ἡ καπιταλιστική ἀνάπτυξη τῆς τεχνολογίας καί συνεπῶς τήν παραπέρα ἀπομάκρυνση τοῦ ἐλέγχου τῆς διαδικασίας τῆς παραγωγῆς ἀπό τόν ἄμεσο παραγωγό, θεωρήθηκαν ἀπό τοὺς μπολσεβίκους, σέ ἀπόλυτη συνέπεια μέ τήν θεωρία τῆς προτεραιότητας καί τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὅτι ἀποτελοῦσαν τίς «κατακτήσεις», τό ἀνώτερο στάδιο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων στόν καπιταλισμό, πού ὄφειλε ἀκριβῶς νά γίνεο σημείο ἐκκίνησης τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Φυσική συνέπεια ἦταν ἡ διατήρηση καί μάλιστα ἡ ἐπίρρωση τῆς διάκρισης τῆς πολιτικῆς ἀπό τήν οἰκονομία, τοῦ «ἐποικοδομήματος» ἀπό τή «βάση». Τό «σοσιαλιστικό ἐποικοδομημα», τό «σοσιαλιστικό κράτος» θεωρήθηκε σοσιαλιστικό, γιατί εἶχε στά χέρια του ὄχι μόνο τόν ἐλεγχό τῆς οἰκονομίας καί τῶν μέσων παραγωγῆς, ἀλλά γιατί, τό σπουδαιότερο, μπορούσε, ὅπως πιστευόταν, νά ἐξαλείψει μέ τήν παρέμβασή του τίς ὅποιες ἀρνητικές συνέπειες, τά ὅποια ἀρνητικά φαινόμενα συνόδευαν τήν ἐφαρμογή τῶν καπιταλιστικῶν μεθόδων στήν παραγωγή.²¹

Τήν πλήρη ἀποκατάσταση, σέ κοσμοθεωρητικό ἐπίπεδο πάλι, τοῦ διπολικοῦ θεωρητικοῦ σχήματος «βάση καί ἐποικοδομημα» καί ὄλων ὅσα συνεπάγεται, σημειώνει τό περίφημο πόνημα τοῦ Στάλιν *Διαλεκτικός καί ἱστορικός ὕλισμός*, πού τώρα ταυτίζεται πλέον μέ τόν μαρξισμό — λενινισμό, καί πού τροφοδότησε θεωρητικά καί πολιτικά ὄλες τίς μετέπειτα γενεές τῶν μαρξιστῶν καί βρῆκε «ἐφαρμογή» σ' ὅλα σχεδόν τά μήκη καί τά πλάτη τῆς γῆς, ἀλλά καί σ' ὄλους τοὺς χώρους τοῦ ἐπιστητοῦ, ἀπό τή βιολογία μέχρι τή λογοτεχνία καί τή γλωσσολογία.²²

Ἐγγελιανός μαρξισμός

Στό σημείο αὐτό εἶναι σκόπιμο νά κάνουμε μιά σύντομη ἀναφορά στόν «ἐγγελιανό μαρξισμό» (Κ. Κόρς, Γκ. Λούκατς), πού ἐπισημαίνοντας τόν μηχανιστικό χαρακτήρα τῆς σταλινικῆς κωδικοποίησης τοῦ μαρξισμού,

ἀναζήτησε τή διέξοδο στήν ἐπιστροφή στή διαλεκτική τοῦ Χέγκελ καί ἔθεσε ὡς κύριο τό ζήτημα τῆς σχέσης τῆς «συνειδησης» μέ τήν πραγματικότητα. Ὁ Λούκατς χαρακτήρισε τήν ἐπέκταση τῆς διαλεκτικῆς στό χώρο τῆς φύσης ὡς ὑποχώρηση σέ ἀστικές θέσεις,²³ γιά νά ὑποστηρίξει ὅτι ἡ μαρξιστική διαλεκτική ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τό χώρο τῆς ἱστορίας καί τῆς κοινωνικῆς δράσης. Ὁ Λούκατς συλλαμβάνει τή μαρξιστική διαλεκτική ὡς διαδικασία «ἐνοποίησης - ἐνόητας ὑποκειμένου - ἀντικειμένου», «θεωρίας καί πράξης», καί ἀντιλαμβάνεται ἐντέλει τόν «κόσμο ὡς προϊόν τῆς ἀνθρώπινης δράσης». Ὡς φορέα αὐτῆς τῆς ἐνόητας συλλαμβάνει τό προλεταριάτο, πού μέσω τῆς «καθολικῆς ταξικῆς συνειδησης» μπορεί νά πραγματοποιήσει τήν ταύτιση «ὑποκειμένου - ἀντικειμένου» καί τήν καθολική ἀπελευθέρωση.²⁴

Ὁ Λούκατς ἀσκήσε δεινή κριτική στόν ἐμπειριστικό, θετικιστικό καί καντιανό μαρξισμό ἀπορρίπτοντας ὄλους τοὺς μέχρι τῶν ἡμερῶν του μαρξισμούς, γιά νά καταλήξει ὅμως, στήν ἀκύρωση ἐντέλει τῆς ἐμπειρικῆς-ὕλικῆς πλευρᾶς τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας ὑπέρ τῆς «διαλεκτικῆς ὁλότητας». Ρώτησε λοιπόν «τί εἶναι ὀρθόδοξος μαρξισμός» γιά νά ἀπαντήσει ὅτι «ἡ ὀρθόδοξια ἀφορᾶ ἀποκλειστικά τή μέθοδο».²⁵ «Ὁρθόδοξος» εἶναι δηλαδή, ἐκεῖνος πού δέν ἀποκλίνει ἀπό τή διαλεκτική καθολική θεώρηση.

Μπορεῖ νά δεῖ κανεὶς τόν Λούκατς, καί κατ' ἐπέκταση τόν ἐγγελιανό μαρξισμό, ὡς μιά ἀκραία ἀπόληξη τῆς θεωρησιακῆς ἀντίληψης πού ὑποκαθιστᾶ τή «διαλεκτική τῆς ὕλης» μέ τή «διαλεκτική τοῦ ὑποκειμένου - ἀντικειμένου», τή «διαλεκτική ὁλότητα».^{25α}

II. Ἡ μαοϊκή ὑπέρβαση

Ἡ δεύτερη μεγάλη ὑπέρβαση τῆς κρίσης τόσο τοῦ θεωρητικοῦ ὅσο καί τοῦ πρακτικοῦ-πολιτικοῦ ἀδιέξοδου «πραγματώθηκε» μέ τήν ἐπανάσταση στήν Κίνα καί βέβαια μέ τόν τεράστιο προβληματισμό πού τήν συνόδευσε, γιά τά γενικότερα προβλήματα τῆς θεωρίας, κυρίως ὅμως γιά τό πρόβλημα τῆς οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, δηλαδή τό πρόβλημα τῆς σχέσης τῆς θεωρίας καί τῆς πράξης. Ὁ μαοϊσμός στήν πράξη ἀπέρριψε τόν οἰκονομισμὸ, ἀκριβῶς γιατί στήν πράξη κατάργησε τή διάκριση οἰκονομίας - κοινωνίας, «οἰκονομικῆς - ὕλικῆς βάσης» καί «ἐποικοδομήματος», γιά νά ἐπιβεβαιώσει τή μαρξική θέση ὅτι ἡ παραγωγική δύναμη εἶναι τῆς κοινωνίας στό σύνολό της, ὅτι οἱ παραγωγικές δυνάμεις ἀφοροῦν καί εἶναι ἐντέλει ἀδιαίρετες ἀπό τίς παραγωγικές σχέσεις, καί ἡ ἀνάπτυξη καί προώθησή τους εἶναι ὑπόθεση κοινωνικῶν σχέσεων καί ὄχι τεχνολογίας,²⁶ ἡ ἔστω ἐφαρμοσμένης καί ἐφαρμόσιμης ἐπιστημονικῆς γνώσης, ὅπως δέχτηκε ἡ πιό ἐκσυγχρονισμένη ὀρθόδοξη ἐκδοχή.

Μπορούμε νά δοῦμε τήν Πολιτιστική Ἐπανάσταση ὡς προσπάθεια ἐπανεπιβεβαίωσης τῆς ρήξης αὐτῆς.

23. Βλ. L. Kolakowski, *δ.π.*, τόμ. 3, σελ. 273-274.

24. Βλ. G. Lukács, *History and Class Consciousness*, μτφ. R. Livigstone, Merlin Press, 1971, σελ. 70.

25. Βλ. *δ.π.* σελ. 1-24.

25α. Βλ. καί L. Colletti, *Marxism and Hegel*, *δ.π.*, σελ. 180 κ.ε.

26. Βλ. Corrigan Ph., Ramsey H. and Sayer, D., *For Mao*, Macmillan Press Ltd, London, 1973, τόμος Β', σελ. 45-113. Βλ. ἐπίσης τῶν ἰδίων, *Socialist Construction and Marxist theory*, *δ.π.*, σελ. 90-104.

21. Βλ. Corrigan, Ramsey and Sayer, *δ.π.*, ἰδίως σελ. 47 κ.ε.

22. Ἡ πιό ἀκραία περίπτωση εἶναι ἡ γνωστή περίπτωση τοῦ Lysenko. Βλ. D. Lecourt, *Proletarian Science: The case of Lysenko*, N.L.B. London, 1978.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαιότητας τῆς «ἐπιστροφῆς στὶς μάζες», ὅπως παρατηρεῖ ὁ Μπετελέμ, πού ἀναμφισβήτητα σηματοδοτεῖ μιὰν «ἐπιστροφή» στὸν Μάρξ, καὶ κυρίως ἡ πρακτικὴ τῆς ἐπιστροφῆς στὶς μάζες δὲν εἶναι ἓνα *ειδικό* χαρακτηριστικό τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης ἀλλὰ τὸ *γενικό* χαρακτηριστικό τῆς δράσης τοῦ κινέζικου κόμματος καὶ τῆς σκέψης τοῦ Μάο Τσέ Τούγκ.²⁷

Συχνὰ γράφεται καὶ λέγεται ὅτι ἡ κινέζικη ἐπανάσταση δὲν θεωρητικοποίησε, δὲν διατύπωσε σέ νέο θεωρητικό σύστημα τίς κατακτήσεις της καὶ ὅτι ὁ Μάο Τσέ Τούγκ ἦτανε ἓνας «ἀ-θεωρητικός» «πρακτικιστῆς-ἐθνικιστῆς» ἡγέτης. Ἡ Ροσάνα Ροσάντα, γιὰ παράδειγμα, καταγράφει ὡς ἀδυναμία τὸ ὅτι δὲν ἔχει γίνει μιὰ «ἀκριβὴς ἐρευνα στὴν ἱστορικὴ σχηματοποίηση τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ Μάο Τσέ Τούγκ...» γιὰ νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ «συνοχή του», ὅπως χαρακτηριστικά τὸ διατυπώνει.²⁸

Ἄλλὰ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀπάντηση πού δίνει ἡ Ρ. Ροσάντα,²⁹ ὅ,τι καταγράφεται ὡς ἀδυναμία εἶναι αὐτὸ πού ἐμεῖς θὰ θεωρούσαμε προτέρημα, καὶ συγκεκριμένα τὴν ἔλλειψη θεωρησιακῆς συστηματοποίησης κατὰ τὸ σχῆμα μαρξισμός-λενινισμός.³⁰ Τὴ μὴ ἀνάδειξη δηλαδὴ τῆς πείρας καὶ τοῦ προβληματισμοῦ τῆς κινέζικης ἐπανάστασης σέ γενικὴ-καθολικὴ θεωρία.

Εἶναι γεγονός πάντως ὅτι μετὰ τὴν ὀπισθοδρόμηση ἀπὸ τίς «κατακτήσεις» — θεωρητικὲς καὶ πρακτικὲς — τῆς Πολιτιστικῆς Ἐπανάστασης, ἔχει παρατηρηθεῖ ἐπίσης μιὰ τάση κωδικοποίησης τῆς προβληματικῆς πού ἀνέπτυξε ἡ κινέζικη ἐμπειρία, καὶ μιὰ ἐπιστροφή σέ ἔννοιες καὶ πρακτικὲς προμαοϊκῆς, τόσο στὸν κοινωνικο-οικονομικό ὅσο καὶ στὸν πολιτικό τομέα. Ὅπως ὅλοι πολὺ καλά ξέρουμε, ὁ οἰκονομισμός ἔχει ἤδη κερδίσει πολὺ ἔδαφος στὴν Κίνα.³¹

Ὁ ἄλτουσερικός ἐπανεγκλωβισμός

Μεγάλῃ ἐπιρροῇ ἄσκησε τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἄλτουσερική ἀναδιатάση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας.

Ἐπιχειρώντας νὰ ἀφομοιώσει κάποια στοιχεῖα ἀπὸ τὴ μαοϊκὴ ἐμπειρία (κυρίως τὴν ἔννοια τῆς «ἄνιση ἀνάπτυξης») καὶ μέ κύριο μέτωπο κατὰ τοῦ ἐγγελιανού,

ἱστοριστικοῦ μαρξισμοῦ, διαμορφώθηκε ὁ «δομικός μαρξισμός» τοῦ Λουί Ἄλτουσέρ, πού συσπείρωσε πολλοὺς μαρξιστῆς στὴν πεποίθηση ὅτι συνιστοῦσε τὴν ἐπιθυμητὴ ὑπέρβαση τῶν ἀδυναμιῶν τόσο τοῦ «χυδαίου» οἰκονομισμοῦ, ὅσο καὶ τοῦ ἱστορισμοῦ στὶς διάφορες ἐκδοχῆς του. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ὁ Ἄλτουσέρ ἐπιχειρηματολόγησε κατὰ τοῦ «ἐμπειρισμοῦ»³², ὡς τῆς κατεξοχὴν ἀστικῆς ἐπιστημολογικῆς θέσης, γιὰ νὰ ἀναζητήσει τὴν «ἐπιστήμη» τοῦ Μάρξ στὴ σαφῆ, κάθετη διάκριση ἀνάμεσα στὸ «ὑποκείμενο» — ἔννοια πού ἐπίσης θεώρησε ἀστικό ἰδεολόγημα — καὶ τὸ «ἀντικείμενο», ἀνάμεσα στὴν γνώση-ἐπιστήμη πού ὡς «αὐτόνομη πρακτικὴ» ἐνεργεῖ καὶ συγκροτεῖται μέσω τῆς θεωρητικῆς ἐπεξεργασίας ἐννοιῶν πού «προϋπάρχουν», «πρακτικῶν ἐννοιῶν» ὅπως τίς ὀνόμασε, καὶ τοῦ «πραγματικοῦ ἀντικειμένου», τῆς πραγματικότητας, πού διατηρεῖ τὴν πλήρη, τὴν ἴδια «αὐτονομία» τόσο πρὶν, ὅσο καὶ μετὰ τὸ πέρας τῆς γνωστικῆς διαδικασίας.³³ Ἐπανελάβε δηλαδὴ παρά τοὺς νεολογισμοὺς τῆ γνωστῆ θέσης πού, ὅπως εἶδαμε παραπάνω κυριάρχησε στὴ διάρκεια τῆς 2ης Διεθνούς, τῆ θέσης τῆς διάκρισης τῆς «ἐπιστήμης» ὡς αὐτόνομης πρακτικῆς, πού συγκροτεῖται ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς. Ὁ Ἄλτουσέρ διέκρινε ἀκόμα, τὴν «πολιτικὴ» ἀπὸ τὴ «θεωρητικὴ» πρακτικὴ. Ἡ θεωρία τῆς τελευταίας συγκροτεῖται κατὰ τὴν ἀποψή του τῆ μαρξιστικῆς φιλοσοφίας, τὸν «διαλεκτικό ὕλισμό», ἐνῶ ἡ ἴδια «πρακτικὴ» στὴν ἱστορία, ὁ «ἱστορικός ὕλισμός» συνιστᾷ τὴν «ἐπιστήμη τῆς ἱστορίας», τὴν νέα «ἡπειρο» τῆς γνώσης πού «ἀνακάλυψε» ὁ Μάρξ.

Συνέπεια τῶν καινοτομιῶν καὶ τῶν ἀνασκευῶν αὐτῶν τοῦ Ἄλτουσέρ, εἶναι ἡ θεωρία τῆς «ἱστορίας χωρὶς ὑποκείμενο»,³⁴ πού μεταθέτει τὴ «δράση» ἀπὸ τὰ πραγματικά κοινωνικά ὑποκείμενα, τὰ ἱστορικά κοινωνικά σύνολα καὶ τάξεις, στὶς «δομές» καὶ τοὺς «φορεῖς» δομικῶν «ἐπικαθορισμῶν», ὅπως ἀντιλαμβάνεται ἡ θεωρία αὐτὴ τὰ κοινωνικά ἐνεργὰ ἄτομα καὶ τάξεις.³⁵ Ὁ

32. Ὡς «ἐμπειρισμό» χαρακτηρίζει ὁ Ἄλτουσέρ κάθε «ἀνά-γνωση» πού ἀποκαλύπτει ἄμεσα τὸ πραγματικό «νόημα» ἐνός ὑπὸ «μελέτη» κειμένου. Κι ἀκόμα τὴν ἐπιστημολογία πού κατὰ τὴ γνώμη του χαρακτηρίζει τὴν ἀστικὴ σκέψη τουλάχιστον μετὰ τὸν Γαλιλαῖο, σύμφωνα μέ τὴν ὁποία ἡ ἀλήθεια, ἡ «οὐσία» εἶναι ἄμεσα φανερὴ στὰ φαινόμενα πού βρίσκονται ὑπὸ τὴν ἄμεση παρατήρησή μας. Σ' αὐτὴν τὴν ἐπιστημολογία περιλαμβάνει ὄχι μόνο τὸν παραδοσιακό ἐπαγωγικό ἐμπειρισμό, ἀλλὰ καὶ κάθε μεθοδολογία πού ὑποθέτει ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ σύλληψη τῆς ἀλήθειας ἢ τῆς οὐσίας μέσω τῆς διαπίστωσης θεμελιακῶν ἀρχῶν, μηχανισμῶν κίνησης ἢ λειτουργίας τῆς πραγματικότητας. Γι' αὐτὸ «ἐμπειριστικός» χαρακτηρίζεται καὶ ὁ ἱστορισμός σ' ὄλες τίς ἐκδοχῆς του καὶ βεβαίως στὴν πιὸ ἀπαράδεκτη, γιὰ τὸν Ἄλτουσέρ, τὴν ἐγγελιανὴ ἐκδοχή. Βλ. L. Althusser, E. Balibar, *Reading Capital*, μτφ. B. Brewster, N.L.B. London 1970, σελ. 34-40.

33. Βλ. *For Marx*, μτφ. B. Brewster, A. Lane The Renguin Press, London 1969, κεφ. 6 On the Materialist Dialectic, ἰδίως σελ. 182-200. Βλ. ἐπίσης L. Althusser and E. Balibar, *Reading Capital*, ὁ.π., σελ. 66-67.

34. Βλ. L. Althusser *Politics and History*, N.L.B. London 1972, σελ. 181-183. Βλ. ἐπίσης, A. Callinicos, ὁ.π., σελ. 66-71.

35. Ὅπως ἔχει κατ' ἐπανάληψη ἐπισημανθεῖ (βλ. π.χ. Callinicos, ὁ.π.), τὸ ἔργο τοῦ Ἄλτουσέρ περιέχει ἀντιφάσεις καὶ εἶναι ἐπιδεκτικὸ διαφόρων ἐρμηνειῶν. Δέν μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ νὰ τίς παρακολουθήσουμε, ἢ νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν πολλαπλὴ κριτικὴ πού ἔχει ἀσκηθεῖ στὸ ἔργο του, ἀλλὰ νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἐντάσσεται στὸ χῶρο πού χαρακτηρίσαμε «θεωρησιακό μαρξισμό» καὶ στὸν χῶρο αὐτὸ τὸν ἐντάσσει τόσο ἡ θεωρία τῆς γνώσης ὡς «αὐτόνομης πρακτικῆς», ὅσο καὶ ἡ θεωρία τῆς «δομῆς», ὡς πάντοτε «ἐνυπάρχουσας στὰ ἀποτελέσματά της», ὡς «πάντοτε προ-δεδομένης» (structure toujours-déjà-donnée). Βλ. καὶ Λ. Ἄλτουσέρ, *Γιὰ τὸν Μάρξ*, Γράμματα 1978, Γλωσσάρι σελ. 253.

27. Σ. Μπετελέμ, «Ἐπιστολὴ γιὰ τὸ Μάο», στὸ Ρ. Ροσάντα καὶ Σ. Μπετελέμ, *Ὁ μαρξισμός τοῦ Μάο Τσε Τούνγκ καὶ ἡ διαλεκτικὴ*, Στοχαστής, Ἀθῆνα, 1978, σελ. 67.

28. Βλ. Ρ. Ροσάντα, *Ὁ μαρξισμός τοῦ Μάο Τσε Τούνγκ*, Ρ. Ροσάντα καὶ Σ. Μπετελέμ, ὁ.π., σελ. 51.

29. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι τὸ ἄρθρο στὸ ὁποῖο παραπέμπουμε ἐδῶ ἀναζητᾷε ὅπως δηλώνει ὁ τίτλος του τὸν «μαρξισμό τοῦ Μάο Τσε Τούνγκ», ὁ.π., σελ. 18-52. Ἡ ἴδια τάση ἐκφράστηκε ἀπὸ ἀρκετοὺς σχολιαστῆς τοῦ Μάο, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους εἶτε ἀπέρριψαν τὸ συνολικὸ του ἔργο ὡς «ἀσχετο» πρὸς τὴν «ὀρθολογικὴ παράδοση τοῦ δυτικοῦ μαρξισμοῦ», εἶτε θεώρησαν ὅτι χαρακτηρίζεται ἀπὸ «ἀφέλεια» καὶ «πρωτογονισμό». Βλ. σχετικὰ, Corrigan, Ramsey and Sayer, *For Mao* ὁ.π. Introduction, σελ. XI-XV. Βλ. ἐπίσης L. Kolkowski, ὁ.π., τ. 3, κεφ. XIII, 6. The peasant marxism of Mao Tse Tung, σελ. 494-522.

30. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴ συζήτηση γιὰ τὴ «μαοϊκὴ διαλεκτικὴ» ὡς ἐντελῶς «νέα» καὶ «ἀντίθετη» πρὸς τὴν προμαοϊκὴ «ἐγγελιανὴ» διαλεκτικὴ. Βλ. Μπετελέμ, ὁ.π., σελ. 71-81.

31. Βλ. C. Bettelheim, «The Great Leap Backwards» *Monthly Review*, July/August, 1978. Βλ. ἐπίσης, M. Sweezy, «Marxism, and Revolution 100 years after Marx» *Monthly Review*, March 1983, σελ. 11.

Ἄλτουσέρ συλλαμβάνει τὴν κοινωνικὴ πραγματικότη-
τα ὡς «δομικὴ ὁλότητα», τὰ μέρη, «ἐπίπεδα», «πρα-
κτικὲς» (οἰκονομία, πολιτικὴ, ἰδεολογία), τῆς ὁποίας
«συναρτῶνται» καὶ συγκροτοῦν ἔτσι τὴ «δομικὴ ὁλ-
τητα», ἐνῶ συγχρόνως συνιστοῦν ἱστορικὰ «ἄνισα» ἢ
διαφορετικῆς ἱστορικῆς «ἀνάπτυξης» στοιχεῖα: ὡς
«σχετικὰ αὐτόνομα» στοιχεῖα συναρτῶνται στὴ «δομι-
κὴ ὁλότητα» πού συνιστᾶ ἐντέλει τὸν «κοινωνικὸ σχη-
ματισμό».

Ἡ σύλληψη αὐτὴ ἐπιχειρεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν
προηγούμενη ἀκαθόριστη σχέση τῆς «βάσης» (οἰκονο-
μίας) καὶ τοῦ «ἐπικουδομήματος» (ἰδεολογίας, πολιτι-
κῆς) μὲ τὴν ἔννοια τὴν «δομικῆς αἰτιότητας»,³⁶ πού ση-
μαίνει ὅτι τὰ στοιχεῖα τῆς δομῆς ἀλληλο-καὶ ἐπικαθορί-
ζονται, ἐνῶ τὸν «ὑπερκαθορισμό» διατηρεῖ σὲ «τελευ-
ταῖα ἀνάλυση» ἢ «οἰκονομικὴ δομὴ», πού ἐπιλέγει κά-
θε φορά ποιά ἐπιμέρους δομὴ ἢ ἐπίπεδο εἶναι καθοριστι-
κό. Ὅμως ἡ ἔννοια τῆς δομῆς ὄχι μόνον παραμένει ἐξί-
σου ἀπροσδιόριστη καὶ εὐθέως θεωρεῖται ὡς τὸ πάντοτε
«προ-δεδομένο», ἀλλὰ ὑποκαθιστᾶ, ἐντέλει, τὴν
«ὄλη», ὡς διυποκειμένη ὄντοτητα, στὴν ὁποία ὅλα ἀνά-
γονται καὶ ἢ ὁποῖα τὰ πάντα καθορίζει.

Γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, ἡ συστηματοποίηση τῆς μαρξιστι-
κῆς ἐπιστήμης τῆς ἱστορίας στὴ θεωρία τῶν «τρόπων
παραγωγῆς» πού ἐπιχειρήσε ὁ Μπαλιμπάρ, προχωρεῖ,
παρὰ τὶς ἐκ τῶν ὑστέρων διαβεβαιώσεις, πρὸς τὴν ἀντί-
θετη κατεύθυνση³⁷— στὴ διατύπωση διυποκειμένης θεω-
ρίας τῆς ἱστορίας, ὡς διαδοχῆς «τρόπων παραγωγῆς»,
μέσω τοῦ γνωστοῦ μηχανισμοῦ τῆς ἀναντιστοιχίας τῶν
δυνάμεων καὶ τῶν σχέσεων παραγωγῆς (δομικῆς μετα-
τόπισης), πού ὁμως συνθέτει τὸν «μεταβατικὸ τρόπο
παραγωγῆς». Ὁ Μπαλιμπάρ ὄχι μόνον καταφεύγει στὶς
παραδοσιακὰς ἔννοιες, τρόπον, μέσα, δυνάμεις, σχέσεις
τῆς παραγωγῆς πού τὶς χαρακτηρίζει μάλιστα — ἀφοῦ
βεβαίως τὶς ὑποβάλλει στὴ «θεωρητικὴ πρακτικὴ» τῆς ἀ-
ναδιατύπωσής τους σὲ «ἐπιστημονικὲς ἔννοιες» — ὡς
τὶς «θεμελιακὰς ἔννοιες τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμου»,³⁸ ἀλλὰ
ἐπίσης ἀντλεῖ ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀντλη-
σε ὅλη ἡ «προβληματικὴ», πού τόσο ὁ Ἄλτουσέρ ὅσο
καὶ ὁ ἴδιος ἐπιχειρήσαν νὰ ξεπεράσουν.³⁹

Γ. Η ΜΑΡΞΙΚΗ ΘΕΣΗ ΩΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΗΣ ΦΥΣΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Ἄλλὰ, ἄς ἐρθοῦμε ἐντέλει, στὸν ἴδιο τὸν Μάρξ. Ἐνῶ
πράγματι τὰ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ κείμενά του στὰ
ὁποῖα ἀναφερθήκαμε ἤδη, τροφοδοτοῦν ἀπὸ μὴ τους
τὶς ἐρμηνεῖες στὶς ὁποῖες ὑποβλήθηκαν, δὲν εἶναι δυνα-
τὸν νὰ ἰσχυριστῆ κανεὶς σοβαρὰ πῶς τὸ ἔργο του, στὸ
σύνολό του ἰδωμένο, ἐντάσσεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ θεωρη-
σιακὰ σχήματα στὰ ὁποῖα ἀναφερθήκαμε παραπάνω

36. *Reading Capital*, δ.π., σελ. 181 κ.ε.

37. E. Balibar, «Sur la Dialectique Historique. Quelques remarques critiques à propos de "Lire le Capital"», *La Pensée*, No 170, Αὐγ. 1973, σελ. 24-47. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἴδιου, «Self Criticism An Answer to Questions from "Theoretical Practice"», *Theoretical practice*, Jan-Oct. 1972, σελ. 56-72.

38. Βλ. E. Balibar, «On the Basic Concepts of Historical Materialism», *Reading Capital*, δ.π., μέρος III, σελ. 199-308.

39. Ἄξιζε νὰ σημειώσουμε ὅτι παρόλο πού ὁ Ἄλτουσέρ στή-
ριξε τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν ἐπιστημολογικῶν του καινοτο-
μιῶν στὴν «Εἰσαγωγή τοῦ 1857», ὁ Μπαλιμπάρ ἐπιστρέφει
στὸν «Πρόλογο τοῦ 1859», ὅπου, μᾶς διαβεβαιώνει, βρισκε-
ται ἡ «ἀπάντηση»(!!) στὸ ἐρώτημα πού ἐπιχειρεῖ νὰ «ἀνα-
σκεύασει», τ.ε. τὸ ἐρώτημα τῆς κοινωνικῆς μεταβολῆς. Βλ.
E. Balibar, δ.π., σελ. 201-208.

καὶ τῶν ὁποίων τὶς δύο μεγάλες ὑπερβάσεις εἶδαμε νὰ
πραγματώνονται στὴν ἐπανάσταση τοῦ '17 καὶ στὴν κι-
νέζικη ἐπανάσταση.

Καταρχῆν, ὅσο ἀφορᾶ τὸ φιλοσοφικὸ πλαίσιο πού
ἐπιχειρήσαν οἱ ἐπίγονοι νὰ συγκροτήσουν, θέτοντας τὸ
ζήτημα τῆς προτεραιότητος τῆς ὄλης ἔναντι τῆς συνεί-
δησης. Ὁ Μάρξ δὲν μῆκε ποτέ στὸ δίλημμα νὰ ἐπιλέ-
ξει ἀνάμεσα στὴν προτεραιότητα εἴτε τῆς «ὕλικῆς βά-
σης», ὅπως δὴποτε κι ἂν νοηθεῖ, εἴτε τῆς «ἐνεργοῦς
πλευρᾶς», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τὴ φράση πού ὁ ἴ-
διος χρησιμοποιοῖ στὶς *Θέσεις στὸν Φόουερμαχ*, ἰδωμέ-
νης εἴτε ὡς βούλησης, εἴτε ὡς ἐλευθερίας ἐπιλογῆς, ἢ
ἐλευθερίας τῆς ἰδέας, ἢ τέλος ὡς πρακτικοδιαλεκτικῆς
τελεολογίας. Ὁ Μάρξ ἀντιμετώπισε τὸ πρόβλημα μόνον
γιὰ νὰ ἀπορρίψει καὶ τὶς δύο ἐπιλογές.⁴⁰

Ὅτι ὁ ἄνθρωπος βρίσκεται σὲ μεταβολικὴ σχέση μὲ
τὴ φύση καὶ ὅτι ἀκόμα ὁ ἄνθρωπος «σκέφτεται» καὶ
«δρα», «πράττει» μὲ βάση τὶς ἰδέες καὶ τὴ «γνώση» πού
σχηματίζει, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀρνηθεῖ. Ἐκεῖ πού
διαφέρει ὁ Μάρξ εἶναι τὸ ὅτι ἐννοεῖ νὰ τὰ συνδέει μὲν,
ἀλλὰ νὰ μὴν τὰ θεωρεῖ τὸ ἓνα αἰτία τοῦ ἄλλου. Ἡ φύση
καὶ ἡ κοινωνία συνδέονται, ὄχι ἀπλῶς γιὰ τὴν κοινωνία
εἶναι «μέρος» τῆς φύσης — ὁ ἄνθρωπος ἔχει φυσικὴ ὑ-
πόσταση — ἀλλὰ γιὰ τὴ φύση εἶναι μὲ τὴ σειρά τῆς
δοσμένης «πλευρᾶς» τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητος.
Στὴν ὄλική παραγωγή τῆς ζωῆς τοῦ ὁ ἄνθρωπος ἐρχε-
ται σὲ ὀρισμένη σχέση μὲ τὴ φύση· ἡ σχέση αὐτὴ εἶναι
κοινωνικὴ, γιὰ τὴ ὄλική παραγωγή τῆς ζωῆς τοῦ ἄν-
θρώπου δὲν εἶναι παραγωγή μεμονωμένων ἀτόμων,
ἀλλὰ συλλογικῆ-κοινωνικῆ παραγωγή. Ἡ φύση δηλα-
δὴ γίγνεται ἀναπόσπαστο μέρος τῆς κοινωνικῆς πρα-
κτικῆς, γενικότερα τῆς κοινωνίας.⁴¹

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ τελευ-
ταῖα τουλάχιστον κείμενα τοῦ Ἐνγκελς, οἱ διατυπώ-
σεις τοῦ Μάρξ γιὰ τὴ φύση εἶναι πάντοτε συνδεδεμένες
μὲ μιά συγκεκριμένη φάση ἢ μορφή οἰκειοποίησης τῆς
φύσης ἀπὸ τὴν κοινωνία, γιὰ τὴν κοινωνία, γιὰ τὸν Μάρξ,
ἢ βιολογικὴ ἐναλλαγή τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴ φύση μεσο-
λαμβάνεται ἀπὸ τὴν κοινωνικὴ του ὑπαρξη: Ἡ παραγωγή
τῶν μέσων διαβίωσης γίνεται πάντοτε μὲσω μιάς συγ-
κεκριμένης κοινωνικῆς ὀργάνωσης, ὅσο στοιχειώδης
κι ἂν εἶναι αὐτή.⁴² Λέει χαρακτηριστικὰ στὴ *Γερμανι-
κὴ Ἰδεολογία*:

«Γνωρίζουμε μόνον μιά ἐπιστήμη, τὴν ἐπιστήμη
τῆς ἱστορίας. Ἡ ἱστορία μπορεῖ νὰ ἰδωθεῖ ἀπὸ
δύο πλευρὰς, μπορεῖ νὰ διαιρεθεῖ στὴν ἱστορία
τῆς φύσης καὶ τὴν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος.
Οἱ δύο πλευρὰς ὁμοῦ, δὲν πρέπει γι' αὐτὸ τὸ λό-
γο νὰ ξεχωρίζονται· ἐφόσον ὑπάρχουν ἄνθρω-
ποι, ἢ ἱστορία τῶν ἀνθρώπων καὶ ἢ ἱστορία τῆς
φύσης, προσδιορίζονται ἀμοιβαῖα».⁴³

Ἄλλωστε,
«δὲν εἶναι ἡ ἐνότητα τῆς φύσης καὶ τοῦ δρῶν-
τος ἀνθρώπου... [δηλαδή ἡ ἐνότητα τοῦ
ἀνθρώπου] μὲ τοὺς φυσικοὺς καὶ ἀνόργανους
δρους τῆς μεταβολικῆς του ἀνταλλαγῆς μὲ τὴ

40. Βλ. «Θέσεις στὸν Φόουερμαχ», ἰδίως τὴ θέση I, III καὶ V,
στὸ Κ. Μάρξ καὶ Φ. Ἐνγκελς *Ἡ Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, μτφ.
Κ. Φιλίηνη, Gutenberg, σελ. 45-48.

41. Γιὰ μιά διεξοδικὴ ἀνάλυση βλ. A. Schmidt, *Der Begriff der Natur in der Lehre von Marx*, Fankfurter Beiträge zur Soziologie II, 1962.

42. Βλ. π.χ. «Εἰσαγωγή τοῦ 1857» (στὸ *Grundrisse*) δ.π., σελ. 54.

43. Marx, Engels, *Collected Works*, Vol. 5, London 1976 σελ. 28
βλ. καὶ *Γερμανικὴ Ἰδεολογία*, μτφ. Φιλίηνη, δ.π., σελ. 60.

φύση, πού χρειάζεται να εξηγηθεί, ή πού είναι άποτέλεσμα ιστορικής διαδικασίας, αλλά μάλλον ό άποχωρισμός τους πού δλοκληρώνεται μόνο στή σχέση τής μισθωτής εργασίας και τού κεφαλαίου».⁴⁴

Ή σχέση τού ανθρώπου μέ τή φύση είναι λοιπόν σχέση κοινωνική και γι' αυτό ιστορικά διαμορφώμενη. Ήλη και συνείδηση δέν άποτελούν παρά «πλευρές» τής ανθρώπινης κοινωνίας, όπως αυτή συλλογικά δρά και διαμορφώνει τούς δρους τής υλικής παραγωγής της, και όπως συλλογικά πάλι διαμορφώνει τή «έπίγνωση» αυτών των δρων, δηλαδή τή συνείδησή της. Ήλη και συνείδηση δέν είναι στον Μάρξ όνότητες τελειωμένες, δηλαδή αιώνιες και αναλλοίωτες, αλλά ιστορικά διαμορφούμενες.

Σ' αυτήν τήν αντίληψη τού Μάρξ δέν χωράει κανένα σχήμα προτεραιότητας τής Φύσης έναντι τής ανθρώπινης κοινότητας, ή προτεραιότητας τής ύλης έναντι τής συνείδησης και τό αντίστροφο, προτεραιότητας δηλαδή τής συνείδησης έναντι τής ύλης. Δέν χωράει δηλαδή κανένος είδους αναζήτηση τής «πρώτης αρχής» τού κόσμου προκειμένου να έρμηνευτεί ή ανθρώπινη κοινότητα, ή να συναχθούν επαγωγικά οι νόμοι τής ανέλιξης και κίνησής της, δηλαδή ή ιστορία της, όπως επιχειρήθηκε από τά φιλοσοφικά συστήματα στα όποια αναφερθήκαμε. Αντίθετα, ή αντίληψη τού Μάρξ συνιστά τήν υπέρβαση κάθε τέτοιου συστήματος, τήν υπέρβαση δηλαδή κάθε φιλοσοφίας τής Φύσης και τής Ίστορίας.⁴⁵ Στή Γερμανική Ίδεολογία διαβάζουμε:

«Όταν ή πραγματικότητα εξεικονιστεί τότε ή φιλοσοφία ως ανεξάρτητος κλάδος τής γνώσης χάνει τό μέσο ύπαρξής της».⁴⁶

Άλλά έξίσου ξένος πρός τήν μαρξική αντίληψη είναι ό διπολισμός των σχημάτων «βάση-εποικοδόμημα» και τά διστορικά σχήματα κοινωνικής μεταβολής και εξέλιξης πού τόν συνόδευσαν (ιστορικός υλισμός, οικονομισμός, εξελικτισμός).

«... Τό γεγονός ότι ή προαστική ιστορία, και κάθε μία από τίσ φάσεις της έχει επίσης τή δική της οικονομία και τήν οικονομική βάση τής κίνησής της, είναι στό βάθος μόνο ή ταυτολογία ότι ή ανθρώπινη ζωή βασίζεται από άμνημονεύτων χρόνων στην παραγωγή και μέ τόν έναν ή τόν άλλον τρόπο, στην κοινωνική παραγωγή, πού τίσ σχέσεις της τις δνομάζουμε, άκριβώς, οικονομικές σχέσεις».⁴⁷

Είναι φανερό ότι για τόν Μάρξ άποτελεί θεωρητικό έκτρωμα τό να άνάγεται σε διστορική καθολική θεωρία μία, όπως λέει, ταυτολογία.

Γι' αυτήν άλλωστε τήν πρακτική άσκηση κριτική όχι μόνο στους ιδεαλιστές αλλά και στους κλασικούς οικονομολόγους. Ό Μάρξ φαίνεται να κατηγορούσε τούς αντιπάλους του για δύο λάθη: 1) Για τό ότι ταυτίζανε τήν κοινωνική παραγωγή μέ τήν άστική κοινωνική παραγωγή, πράγμα πού τούς όδηγούσε στό λάθος τής καθολίκευσης των άστικών σχέσεων παραγωγής. 2) Τό γεγονός ότι βλέπανε καθολικές τίσ άστικές σχέσεις δέν τούς έπέτρεπε να δούνε τή μεταβατικότητα, τήν ιστορικότητα τής άστικής μορφής τής παραγωγής.

Έτσι, στην περίφημη «Εισαγωγή τού 1857» (Εισαγωγή στό *Grundrisse*), έδειξε άποτελεσματικά τόν λαθεμένο χαρακτήρα των γενικευτικών έννοιολογήσεων. Ή «Εισαγωγή» στόχο έχει τήν κριτική άπόρριψη τής πρακτικής των οικονομολόγων να αρχίζουν τίσ μελέτες τους εκθέτοντας τίσ «προϋποθέσεις τής παραγωγής γενικά». Ό Μάρξ προχωράει προκειμένου να δείξει τόν ταυτολογικό και άνιστορικό χαρακτήρα των έννοιολογήσεων των άστων οικονομολόγων.

Τό Κεφάλαιο, τέλος, τό άποκορύφωμα πράγματι των θεωρητικών σπουδών και έρευνητικών προσπαθειών τού Μάρξ όχι μόνο δέν αρχίζει εκθέτοντας ένα γενικό έννοιολογικό σύστημα, όχι μόνο δέν έπιχειρεί τόν έλεγχο μιάς θεωρητικής ύπόθεσης, αλλά αντίθετα άφορά μιά συγκεκριμένη ιστορική ανάλυση, μιά ιστορική κριτική ανάλυση τού καπιταλισμού. Ξεκινάει μέ τήν ανάλυση ενός πολύ συγκεκριμένου και χειροπιαστού πράγματος (ein äusserer Ding) τού έμπορεύματος, πού συνιστά τήν ιστορική ιδιαιτερότητα τού καπιταλισμού και συγχρόνως, και γι' αυτό, τή γενικότερη κατηγορία τής πολιτικής οικονομίας. Ό Μάρξ λοιπόν όχι μόνο δέν έπιχειρεί να έλέγξει κάποια προκατασκευασμένη θεωρία, αλλά αντίθετα ζητάει, όπως λέει άλλωστε και στον «Πρόλογο τού '59», «τήν ανατομία τής κοινωνίας των πολιτών... στην Πολιτική Οικονομία».

Στή «Εισαγωγή τού '57» άκόμα και σε διάφορα σημεία άλλων έργων του, όπως στή Γερμανική Ίδεολογία, στην Άθλιότητα τής Φιλοσοφίας, στην Άγία Οικογένεια, στό Κεφάλαιο τέλος, διατυπώνει τή βασική μαρξική θέση για τόν ιστορικό χαρακτήρα των «κατηγοριών» τής πολιτικής οικονομίας και τής «έπιστημονικής» αλλά και γενικότερα τής κοινωνικής γνώσης και συνείδησης.

Αντίθετα, οι φερόμενες ως «οι θεμελιακές έννοιες τού ιστορικού υλισμού», οι κατηγορίες δηλαδή «τρόπος», «δυνάμεις», «μέσα» και «σχέσεις» τής παραγωγής άποκρυσταλλώνονται σαφώς, στό σχήματα πού αναφερθήκαμε, σε διστορικές κατηγορίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ οι παραπάνω έννοιες συναντώνται συχνά στό Κεφάλαιο και στό άλλα κείμενα τού Μάρξ πού συνδέονται άμεσα μέ τήν Κριτική τής Πολιτικής Οικονομίας, δέν περιλαμβάνονται έντούτοις, στίς «κατηγορίες» τής «Πολιτικής Οικονομίας»: άξία, έμπορεύμα, ήμερομίσθιο, κέρδος, γαιοπρόσοδος, κ.λπ., στίς έννοιες πού είναι ιστορικές ως πρός τή γένεσή τους και κοινωνικές ως πρός τόν χαρακτήρα και τό περιεχόμενό τους, πού «έκφράζουν τούς δρους και τίσ σχέσεις ενός συγκεκριμένου και ιστορικά προσδιορισμένου τρόπου παραγωγής».⁴⁸ Και ενώ οι διστορικές άφαιρέσεις, οι «άφηρημένες στιγμές» τής παραγωγής όπως τίσ χαρακτηρίζει στην Εισαγωγή τού 1857,⁴⁹ «δέν έχουν από μόνες τους καμιά άπολύτως άξία», όπως μäs διαβεβαιώνει στην Γερμανική Ίδεολογία,⁵⁰ αντίθετα, ή «κριτική ανάλυση»⁵¹ των κατηγοριών τής πολιτικής οικονομίας, ή «κριτική ανάλυση» δηλαδή τής δοσμένης κοινωνικής συνείδησης τής άστικής κοινωνίας, όδηγεί στή σύλληψη τής ιστορικής πραγματικότητας του καπιταλισμού.

«Τό ένλόγω έργο» (τό Κεφάλαιο) έγραφε ό Μάρξ στον

48. *Capital*, I, δ.π., σελ. 76.

49. *Εισαγωγή τού 1857*, δ.π., σελ. 55-56.

50. «Ίδωμένες έξω από τήν πραγματική ιστορία, αυτές οι άφαιρέσεις δέν έχουν από μόνες τους καμιά άπολύτως άξία». *Collected Works*, δ.π., σελ. 37.

51. Για τήν έννοια τής «κριτικής ανάλυσης» στον Μάρξ όπως χρησιμοποιείται έδω, βλ. A. Sohn Rethel, δ.π., Μέρος IV, και ίδίως κεφ. 39, "Marx's Own Object Lesson", σελ. 194-6.

44. *Grundrisse*, The Pelikan Marx Library, μφ. και εισαγωγή Martin Nikolaus Pelikan, London, 1973, σελ. 489.

45. Για τή μαρξική θεωρία ως άσυμβίβαστη μέ όποιοδήποτε «πρώτη φιλοσοφία» βλ. A. Sohn Rethel, *Intellectual and Manual Labour. A critique of Epistemology*, Macmillan, Critical Social Studies, London, 1978, σελ. 18 κ.ε.

46. *Collected Works*, δ.π., σελ. 37.

47. *Grundrisse*, δ.π., σελ. 489.

Λασάλ, «είναι μιά κριτική τῶν οικονομικῶν κατηγοριῶν, ἢ μιά κριτική παρουσίαση τοῦ συστήματος τῆς ἀστικής οικονομίας. Είναι μιά παρουσίαση τοῦ συστήματος καί ταυτόχρονα, μέσω τῆς παρουσίασης, μιά κριτική».⁵²

Ἐπιμύθιο

Μέ κανένα τρόπο δέν ἐπιχείρησα ἐδῶ νά ἀπαλλάξω τό μαρξικό ἐργο ἀπό τίς διατυπώσεις ἐκεῖνες στίς ὁποῖες στηρίχτηκαν οἱ «μαρξισμοί» πού φαίνεται νά εἶναι ἱστορικά ξεπερασμένοι καί πέρα γιά πέρα πλέον «ἀναληθεῖς», μέ τήν ἔννοια ὅτι συσκοτίζουν παρά ἀποκαλύπτουν τήν ἀλήθεια τοῦ σήμερα. Οὔτε ἐπιχείρησα ἀλλοστε νά ἀποκαλύψω τόν ἀληθινό Μάρξ. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τό ἐγχείρημα εἶναι, νομίζω, ματαιοπονία καί στή βάση

52. Μάρξ πρὸς Lassalle, Marx, Engels, *Selected Correspondence*, Moscow, 1975, σελ. 96-97.

του ἀντιμαρξικό. Ἐάν κάτι ἔχει καί σήμερα ἀξία στό ἐργο του, αὐτό εἶναι πού ἀναζητᾶμε καί πού μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει στήν κριτική ἀπόρριψη τῶν θεωρησιακῶν μαρξισμῶν, πού ὄχι μόνο καταπονοῦν χωρίς ἀποτέλεσμα τὰ μυαλά τῶν διανοουμένων ἀλλά, τό σπουδαιότερο, ἀποπροσανατολίζουν τοὺς ἀγῶνες γιά κοινωνική ἀπελευθέρωση, ὅπως ἀναπτύσσονται στόν κόσμο σήμερα. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι οἱ μεγάλες κοινωνικές ἐπαναστάσεις τοῦ αἰῶνα μας ἔγιναν κατορθωτές ὕστερα ἀπό τήν ἀπόρριψη καί τήν ὑπέρβαση — στή θεωρία καί τήν πράξη — τῶν σχημάτων αὐτῶν (ὁ λενινισμός τῆς θεωρίας τῶν σταδίων, ὁ μαοῖσμός τῆς θεωρίας τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων). Φαίνεται λοιπόν, ὅτι τό πρῶτο βῆμα γιά νά ἀνακτήσουμε ὅ,τι στό ἐργο τοῦ Μάρξ μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει νά συγκροτήσουμε τήν κοινωνικοπολιτική δράση, πού θά σημάει παράλληλα καί τήν ὑπέρβαση τῆς σημερινῆς κρίσης, εἶναι ἡ ἀπόρριψη τῶν καθολικῶν διανοητικῶν σχημάτων ὅπως ἀποκρυσταλλώθηκαν στίς διάφορες συστηματοποιήσεις τοῦ «διαλεκτικοῦ καί ἱστορικοῦ ὕλισμου».

ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΖΩΟΔΟΧΉ ΠΗΓΗΣ 17,
903639780

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΕΠΙΛΟΓΗ
ΧΑΜΗΛΟΤΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ

ΠΛΗΡΗΣ ΚΑΙ ΜΟΝΙΜΗ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΟΛΩΝ
ΤΩΝ ΑΝΤΙΕΞΙΣΤΑΣΤΙΚΩΝ
ΒΙΒΛΙΩΝ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
"Ελεύθερος Τύπος"

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΚΤΙΡΙΩΝ ΤΗΣ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ (1821-1940)

Ἀπό τή διατύπωση προδιαγραφῶν στό κρατικό πρόγραμμα

τῆς Ἑλένης Καλαφάτη

Ἄν δεχτοῦμε ὅτι μιά κοινωνία σέ μιά συγκεκριμένη ἱστορική στιγμή ἔχει ὀρισμένες κτιριακές ἀνάγκες, πού βρίσκουν τήν ἔκφρασή τους σέ μιά κατασκευαστική τυπολογία, τότε ὀφείλομε νά διαπιστώσουμε ὅτι τό σχολικό κτίριο ἔχει σήμερα μιά σημαντική θέση στήν τυπολογία αὐτή. Ἡ παρουσία τοῦ σχολείου, ὡς δημοσίου κτιρίου σέ κάθε ἑλληνικό οἰκισμό εἶναι σήμερα αὐτονόητη· τό κτιριολογικό του πρόγραμμα καί οἱ κατασκευαστικές του προδιαγραφές ἀπασχολοῦν παιδαγωγούς καί ἀρχιτέκτονες καί ἀποτελοῦν ἀντικείμενο προτυποποίησης γιά τή διοίκηση. Ὑπάρχει ἕνας κρατικός ὀργανισμός — ὁ Ὄργανισμός Σχολικῶν Κτιρίων — πού ἔχει μόνη δραστηριότητα αὐτές τίς κατασκευές, καί μιά διεύθυνση στό ὑπουργεῖο Παιδείας πού μελετᾶ τίς ἀνάγκες καί προγραμματίζει τήν κάλυψή τους σέ ἔθνικό ἐπίπεδο· καί τό γεγονός ὅτι αὐτές οἱ ἀνάγκες δύσκολα καλύπτονται θεωρεῖται κοινωνικό πρόβλημα: ἔστω καί στήν ἀρχή κάθε σχολικῆς χρονιάς ὁ τύπος θρηνεῖ γιά τίς ἐλλείψεις καί ἀναρωτιέται ἂν μπορούμε νά ἔχουμε παιδεῖα στεγασμένη σέ παλιά νοικιασμένα κτίρια, μέ συστεγασμένα σχολεῖα κ.λπ.

Οἱ πρακτικές αὐτές δέν εἶναι βέβαια τόσο καινούριες, ἀλλά δέν εἶναι καί παλιές: στά 1911 σέ ἀντίθεση μέ τόν «οἶκο τοῦ χωρικοῦ» καί τόν «ναός», τό σχολεῖο θεωρεῖται «νεώτατον δημιούργημα (τό ὁποῖο) ἀνεβλάστησε ταχέως ἀπό τά πρῶτα του σπέρματα (καί) ἐξη-

λίθη, ἰδιαιτέρως κατά τās τελευταίας δεκαετηρίδας, εἰς νέαν ἐκδήλωσιν τοῦ δημοσίου βίου».¹

Πραγματικά, ἂν καί ἀπό τό 16ο αἰώνα ἑλληνόφωνα σχολεῖα διαφόρων «βαθμίδων» λειτουργοῦν στό χῶρο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, καί μετά τό 1750 ἀξάνονται σημαντικά σέ ἀριθμό, ὥστόσο δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού νά μᾶς ἐπιτρέπουν νά ὑποθέσουμε ὅτι τό σχολικό κτίριο κατέχει ξεχωριστή θέση στήν κατασκευαστική τυπολογία τῆς ἐποχῆς, δίπλα στήν ἐκκλησία καί στό σπίτι. Τά σχολεῖα στεγάζονται κατά περίπτωση ὅπως καί ὁ δάσκαλος «κάννει σχέδιόν του κατά τήν ἀμέλειάν του, τήν ἀμάθειαν ἢ τήν δύναμίν του ἢ κατά τήν ἀρέσκειάν του»,² ἀφοῦ δέν δεσμεύεται γιά τήν ὀργάνωση τῆς διδασκαλίας ἀπό διατυπωμένες παιδαγωγικές ἀρχές.

Οἱ πιό σημαντικές σχολές, ὅπου τά μαθήματα πού παραδίδονται εἶναι ἀνωτέρου ἐπιπέδου καί συγκεντρώνουν μεγάλο ἀριθμό μαθητῶν, συνήθως οἰκοτρόφους, εἶναι ἐγκατεστημένες σέ κτίρια λειτουργικά καί καλοκατασκευασμένα. Ἄλλά αὐτά τά κτίρια, ἀκόμη κι ἂν εἶναι ἀπό τήν ἀρχή χτισμένα γιά νά στεγάσουν τίς σχολές (πράγμα σπάνιο), ἔχουν πρότυπο τῆς ὀργάνωσής του τό μοναστήρι ἢ τό παραδοσιακό ἀρχοντικό. Ὅσο γιά τή λειτουργία τῶν σχολείων τῶν κοινῶν καί ἱερῶν γραμμάτων, ἐκεῖ δηλαδή πού τά παιδιά μαθαίνουν νά διαβάζουν στήν Ὀκτώηχο καί στό Ψαλτή-

Τό κείμενο αὐτό εἶναι εἰσηγητική ὁμιλία στά ἐγκαίνια τῆς ἐκθεσῆς «Τά δημοτικά στοιχεῖα στήν Ἑλλάδα 1821-1940» πού ὀργάνωσε ἡ Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας τόν Νοέμβριο τοῦ 1983.

1. Ἐμμ. Κριεζῆς, «Δημόδης Ἀρχιτεκτονική», Ἀρχιμήδης, ἔτος ΙΓ', ἀρ. 1, Μάιος 1912, σ. 1-8.

2. Ν. Δάρβαρις, Λόγιος Ἑρμῆς, 1811, ἀναφέρεται στό Ἄ. Ἀγγέλου, «Ἡ Ἑκπαίδευση», Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους, τόμος ΙΑ', σ. 324.

ρι, λίγη γραφή και λίγη αριθμητική — αυτό που θα μπορούσαμε πολύ σχηματικά να παρομοιάσουμε με τη δική μας πρωτοβάθμια εκπαίδευση —, τό σπίτι του δασκάλου, ή εκκλησία, ή χώρος κάποιου μοναστηριού και μερικές ψάθες στο πάτωμα άρκοουν, τουλάχιστον μέχρι τις άρχές του 19ου αιώνα.

Ή αναζητώντας λοιπόν μέσα στό χρόνο τή γέννηση τής σύγχρονης εικόνας του σχολικού κτιρίου θά σταθούμε στην έλληνική επανάσταση και θά τή συνδέσουμε με τις προσπάθειες έγκαθίδρυσης ενός έθνικου σχολικού συστήματος, δηλαδή τήν άνάληψη από τό κράτος «τής όμοιοτρόπου και τακτικής προεκπαιδευσεως τής νεολαίας», σύμφωνα με τή διατύπωση του Ι. Π. Κοκκώνη.³ Στά πρώτα έπίσημα κείμενα τής επανάστασης, διαδηλώνεται ή πίστη στό ρόλο τής παιδείας για τή συγκρότηση του έθνικου κράτους και, κυρίως, διατυπώνεται ή θέση ότι για τή «διάδοση των Φώτων» δέν άρκει άπλώς ή ύπαρξη σχολείου, αλλά είναι άνάγκη ή εκπαίδευση νά οργανωθεί βάσει σχεδίου, με τόν έλεγχο τής κεντρικής διοίκησης και με όμοιο τρόπο σ' όλόκληρη τή χώρα. Ήτσι στά 1823 διορίζεται και στά 1825 καθορίζονται λεπτομερώς οι άρμοδιότητες του «Έφόρου τής Παιδείας και ήθικης άνατροφής των παιδιών» (κεντρικό εκτελεστικό όργανο για τά ζητήματα τής εκπαίδευσης) ενώ στό Σύνταγμα του 1827 προβλέπεται ή θέση «Γραμματέως επί του Δικαίου και τής Παιδείας». Σέ ό,τι άφορά δέ τόν τρόπο διδασκαλίας, ή Έλλάδα είναι ή μόνη χώρα τής Εύρώπης, αυτή τήν εποχή, που ή εφαρμογή μιάς συγκεκριμένης μεθόδου, τής άλληλοδιδασκτικής, έχει θεσμοθετηθεί για όλόκληρη τήν έπικράτεια.⁴

Στήν κατοδιστριακή περίοδο εντείνεται ή προσπάθεια για τή συγκεντρωτική και όμοιογενοποιημένη όργάνωση τής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: έγκαθιδρύεται ένα έπιθεωρητικό σύστημα διαρθρωμένο σε όλα τά επίπεδα από τό σχολείο μέχρι τόν Κυβερνήτη — δημιουργείται τό Κεντρικό Σχολείο τής Αίγινας, «φυτώριο», κατά τήν έκφραση του Καποδίστρια, «των διδασκάλων τής άλληλοδιδασκτικής που τόση άνάγκη έχει τό έθνος»⁵ καθίσταται ύποχρεωτική ή όργάνωση ό-

λων των άλληλοδιδασκτικων σχολειων τής έπικράτειας σύμφωνα με τό διάταγμα αριθ. 1032 τής 12ης Ήουλίου 1830, τό όποιο καθορίζει τόν τρόπο και τό περιεχόμενο τής διδασκαλίας, σύμφωνα με τόν «Όδηγό τής Άλληλοδιδασκτικής» του Sarazin, που μεταφράζει με έντολή του Κυβερνήτη ό Ι.Π. Κοκκώνης,⁶ τό όρολόγιο πρόγραμμα, τις άργίες και τις διακοπές, τις έξετάσεις, τά βραβεία κ.λπ.

Τό πρώτο κεφάλαιο του έγχειριδίου είναι άφιερωμένο στό σχολικό κτίριο και τόν έξοπλισμό του. Τό άλληλοδιδασκτικό σχολείο ως κτίριο είναι άπλό. Άποτελείται από μία αίθουσα σε σχήμα όρθογωνίου παραλληλογράμμου (οί διαστάσεις της σε σχέση με τόν αριθμό των μαθητών προδιορίζονται έπακριβώς από τόν Όδηγό), μιά αύλή και ένα προαύλιο. Ό Όδηγός άναφέρεται στην έπιλογή τής θέσης του σχολείου μέσα στον οικισμό καθώς και σε μερικά τεχνικά τοιχεία που έξασφαλίζουν ένα μίνιμουμ υγιεινων συνθηκών. Έκείνο όμως που καταλαμβάνει τή σπουδαιότερη θέση είναι ή έσωτερική όργάνωση τής αίθουσας και ό έξοπλισμός της. Ή θέση του κάθε παιδιού σε κάθε ώρα τής ημέρας μέσα στην αίθουσα όρίζονται με τή μεγαλύτερη ακρίβεια, έτσι ώστε νά ίκανοποιούνται τόσο οι άνάγκες τής διδασκαλίας, όσο και ή διατήρηση τής πειθαρχίας και ή ήθικης τάξης: «Είς τόπος διά καθέν πράγμα και κάθε πράγμα εις τόν ίδιον του τόπον» είναι τό γνωμικό που σύμφωνα με τό έγχειρίδιο πρέπει νά βρίσκεται άναρτημένο πάνω από τή διδασκαλική καθέδρα.

Είναι λοιπόν άναγκαία συνθήκη για τήν εφαρμογή του θεσμοθετημένου συστήματος διδασκαλίας ή προσαρμογή των υλικων συνθηκών των διδασκτριων στις προδιαγραφές τής κεντρικής διοίκησης. Και είναι ακριβώς εκείνη που μέσα από τόν έπιθεωρητικό μηχανισμό θά έχει τόν έλεγχο αυτής τής υλικής όργάνωσης. Σύμφωνα με τό διάταγμα αριθ. 735 τής 11 Μαΐου 1830 οι έφοροι των άλληλοδιδασκτικων σχολειων, υπεύθυνοι μεταξύ άλλων και για τό κτίριο «... Δέν θέλουν έπιχειριζεσθαι καμμίαν έπισκευήν σημαντικήν ή μεταρρυθμισιν του καταστήματος όπου ύπάρχει, ή τήν οικοδομήν αυτου όπου δέν ύπάρχει, πριν λάβωσι τήν άδειαν τής Κυβερνήσεως, άναφερόμενοι διά του Διοικητου, οστις θέλει έχει τήν διεύθυνσιν τής οικοδομής κατά τό όποιον άπαιτείται σχεδίου». Ό σχεδιασμός των συγκεκριμένων κτιριων ανατίθεται, όπως και ή έπιβλεψη τής κατασκευής, στους όχυρωματοποιους και στους αρχιτέκτονες τής κυβέρνησης. Μ' αυτή τή διαδικασία και με χρηματοδότηση που προέρχεται κυρίως από συνεισφορές των κατοικων και δωρεές, θά κατασκευαστούν αρκετά σχολεία σύμφωνα με τους όρους των κτιριακων αναγκων. Μερικά απ' αυτά διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Ή δολοφονία του Καποδίστρια και ή κατάσταση που ακολουθεί θά άναστείλουν τις προσπάθειες για τήν άνάπτυξη του σχολικού συστήματος. Τά περισσότερα σχολεία θά σταματήσουν τήν λειτουργία τους μέχρι τήν έγκαθίδρυση τής αντιβασιλείας και τήν άφιξη του Όθωνα, και τήν έκδοση του νόμου τής 6ης Φεβρουαριου 1834, που θά διέπει τά της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης μέχρι τό τέλος του 19ου αιώνα.

Σ' αυτό τό θεσμικό πλαίσιο βλέπουμε νά διαγράφεται και πάλι ή πρόθεση για τή διαμόρφωση ενός σχολικού συστήματος συγκεντροποιημένου και όμοιογε-

3. Ι. Π. Κοκκώνης, *Περίληψις τής γενομένης άναφοράς εις τήν έπί τής Προπαιδείας Έπιτροπήν...*, Αίγινα, 1830, σ. 26.

4. Ή άλληλοδιδασκτική μέθοδος βασίζεται σε μιά άυστηρή κωδικοποίηση τής διδασκτικής διαδικασίας στην όποια ό δάσκαλος κρατάει τή θέση του έπόπτη και έξεταστή ενώ ή διδασκαλία γίνεται από τους περισσότερο προχωρημένους μαθητές, τους πρωτόσχολους. Οι μαθητές χωρίζονται σε «κλάσεις» άνάλογα με τήν πρόδό τους σε καθένα από τά μαθήματα που διδάσκονται και μπορούν νά περάσουν από τή μιά κλάση στην άλλη μετά από έξετάσεις που γίνονται περιπου κάθε μήνα. Ή μέθοδος γνωρίζει στις άρχές του 19ου αι. μεγάλη διάδοση στην Εύρώπη ως μέσο γρήγορου άλφαβητισμού με χαμηλό κόστος — άφου ό κάθε μαθητής μπορεί νά ακολουθήσει τόν προσωπικό του χρόνο στην άπόκτηση των στοιχειωδων γνώσεων και ένας δάσκαλος μπορεί θεωρητικά νά παρακολουθεί με τή βοήθεια των πρωτοσχολων άπερίοριστο αριθμό μαθητων. Έξάλλου έξαιρείται τήν ίδια εποχή ό δημοκρατικός της χαρακτήρας: «Τό παιδί διδάσκον εν ταυτώ και διδασκόμενον, μανθάνει νά διοικη και νά άρχηται, νά προστάζει και νά πείθεται, κατά τās διαφόρους άναφοράς τής καταστάσεώς του, μάθημα άναγκαϊότατον εις τό καθ' ένα, έπειδή και καθείς είναι κατά τό μάλλον ή ήττον άρχων και άρχόμενος». (Γ. Κλεόβουλος, *Λόγιος Έρμής*, 1919).

5. J. Capodistrias, *Correspondance du comte J. Carodistrias, president de la Grèce, comprenant les lettres diplomatiques, administratives et particulieres, écrites par lui depuis le 20 avril 1827 jusq' au 9 octobre 1831, publiées par E.A. Bétant*, Genève-Paris, 1839.

6. *Έγχειρίδιον διά τά άλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Όδηγός τής άλληλοδιδασκτικής μεθόδου, υπό Σαραζίνου, διευθυντου του εν Παρισίαις Προτύπου σχολείου...*, Αίγινα, 1830.

νοϋς σέ ἔθνικό ἐπίπεδο. Ἡ ἐκπαίδευση εἶναι ὑποχρεωτική καί παρέχεται οὐσιαστικά δωρεάν. Οἱ καποδιστριακές διατάξεις γιά τήν ἐσωτερική ὀργάνωση τῶν σχολείων παραμένουν σέ ἰσχύ ἀφοῦ ἡ ἀλληλοδιδασκική ἐπιλέγεται ὡς μέθοδος διδασκαλίας κυρίως γιά λόγους οἰκονομικούς καί ἔλλειψης διδασκάλων, ἐνῶ ἡ λογική τοῦ γρήγορου ἀλφαριθμητισμοῦ, συστατικό στοιχεῖο τῆς μεθόδου, ἀναιρεῖται ἀπό τήν ἐπιβολή τῆς ὑποχρεωτικῆς ἑπταετοῦς ἐκπαίδευσης.

Ἔτσι, στήν ἀναθεωρημένη ἐκδοση τοῦ Ὁδηγοῦ, στά 1842, θά προβλεφθεῖ ἕνα ἀκόμη τμήμα, τό συνδιδασκικό, γιά τοὺς προχωρημένους μαθητές τῶν δημοτικῶν σχολείων — ὅπου ὁ δάσκαλος διδάσκει ὁ ἴδιος σέ περιορισμένο ἀριθμό παιδιῶν τοῦ ἴδιου πάνω κάτω ἐπιπέδου γνώσεων. Αὐτό συνεπάγεται τό διπλασιασμό τῶν χώρων διδασκαλίας στό σχολικό κτίριο, στοὺς ὁποίους ἀρχίζει νά προστίθεται ἕνα γραφεῖο — γιά τό δάσκαλο καί τό βοηθό του —, κάποιες φορές κατοικία γιά τό δάσκαλο, καί βέβαια — ἡ καινοτομία τῶν κτιριολογικῶν προδιαγραφῶν τοῦ νέου Ὁδηγοῦ — τά «ἀναγκαῖα ἢ οἱ ἀπόπατοι», γιά τοὺς ὁποίους καθορίζεται: «...Πρέπει νά εἶναι εἰς μέρον χωριστόν τοῦ προαυλίου, ὄχι ὁμως πολὺν μακράν ὥστε νά μή φθάνη τό βλέμμα τοῦ διδασκάλου ἐκ τοῦ βήθρου, ὅστις καί ἀπό μέρος ἀπόκρυφον εἶναι καλόν νά ἐμπορῆ νά παρατηρῆ μή τινας κακοήθειαι πράσσωνται μέσα εἰς τοὺς ἀποπάτους, διότι τοιαῦται κακοήθειαι, φθοροποιαί καί τῶν ἡθῶν καί τῆς υἰγείας τῶν μαθητῶν, γίνονται κατά δυστυχίαν εἰς τά ἀπροσέκτως διοικούμενα σχολεῖα».

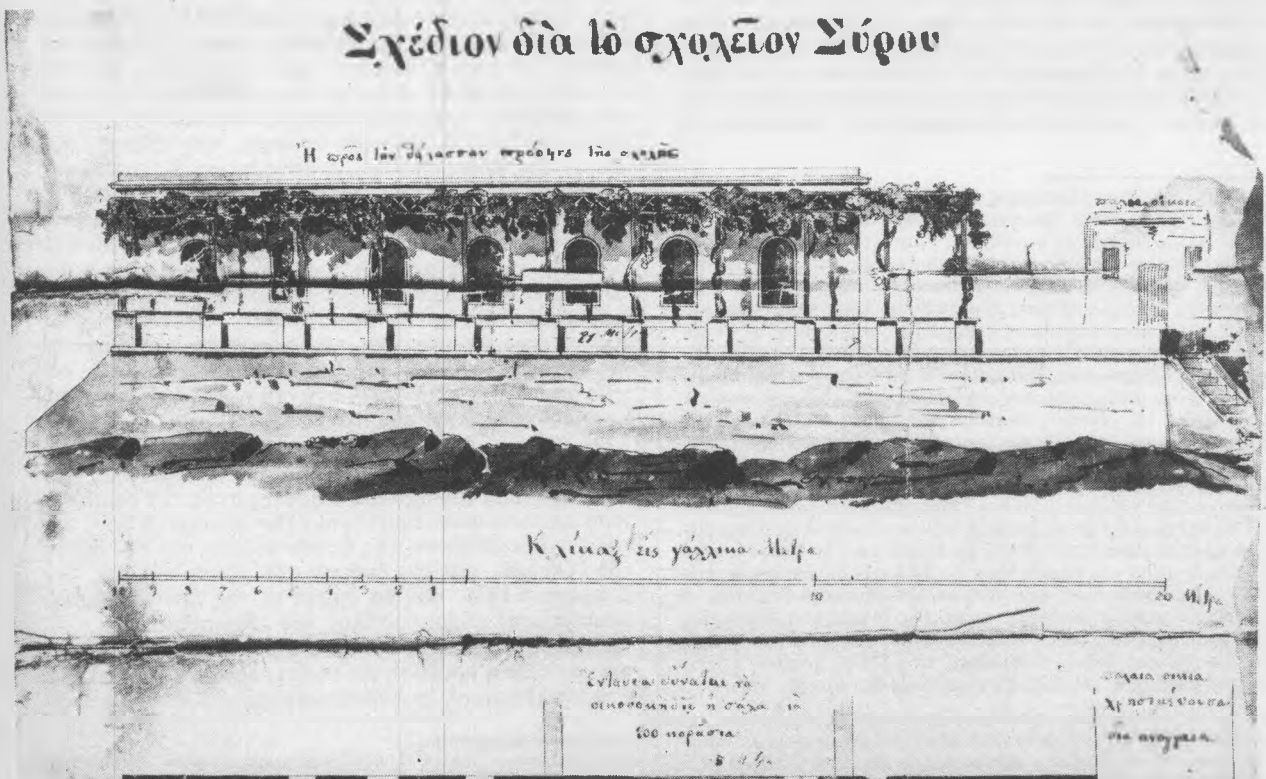
Σ' αὐτές τίς προδιαγραφές περιορίζεται ἡ ἄμεση κρατική παρέμβαση στήν κατασκευή τῶν σχολικῶν κτιρίων γιά διάστημα 60 περίπου χρόνων. Γιατί ἂν καί τό κράτος καθορίζει καί ἐπιβλέπει τά τῆς πρωτοβάθ-

μιας ἐκπαίδευσης, ἡ φροντίδα γιά τήν παροχή τῆς ἀφήνεται στοὺς δήμους. Κάθε δήμος εἶναι ὑποχρεωμένος νά καλύπτει ἀπό τά δημοτικά ἔσοδα τή μισθοδοσία τῶν δημοδιδασκάλων, τό μόνιμο ὑλικό καί τά τρέχοντα ἔξοδα τοῦ σχολείου, καί κυρίως νά παρέχει ἕνα οἶκημα γιά διδασκῆριο εἴτε μέ ἐνοικίαση, εἴτε μέ κατασκευή νέων εἴτε μέ μεταρρύθμιση ὑπαρχόντων δημοτικῶν κτιρίων. Αὐτός ὁ τελευταῖος εἶναι καί ὁ ἀπαράβατος ὅρος γιά νά δοθεῖ ἡ ὁποιαδήποτε βοήθεια ἀπό τό κράτος γιά τήν κάλυψη τῶν ἄλλων ἀναγκῶν. Ἡ κεντρική διοίκηση θά προσπαθήσει ἐπίσης νά παρέμβει ἔμμεσα στήν ἐξασφάλιση τῶν ὑλικῶν συνθηκῶν τῆς ἐκπαίδευσης μέ τόν ἔλεγχο τῶν δημοτικῶν προϋπολογισμῶν, χωρίς ὁμως οὐσιαστικό ἀποτέλεσμα.

Ἡ οἰκονομική κατάσταση τῶν δήμων συνιστᾷ ἕνα πρῶτο ἐμπόδιο. Γιά παράδειγμα, στά 1856, ὅταν ἡ κατασκευή ἑνός διδασκηρίου κοστίζει περίπου 15.000 δρχ. ὁ δήμος Ναυπλίου μέ προϋπολογισμό 38.000 δρχ. θά πρέπει νά ἀνταποκριθεῖ στά ἔξοδα τῆς δημοτικῆς διοίκησης, τῆς δημοτικῆς ἀστυνομίας, τοῦ φωτισμοῦ καί τῆς ὑδρευσης τῆς πόλης, τῆς συντήρησης καί τῆς καθαριότητος τῶν δημοσίων χώρων, τοῦ δημοτικοῦ νοσοκομείου κ.λπ., καί νά ἐξασφαλίσῃ τή λειτουργία σχολείων πού νά ἐπαρκοῦν γιά τή φοίτηση ὄχι μόνον τοῦ σχολικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης ἀλλά καί 16 χωριῶν διεσπαρμένον στήν περιοχή. Ἀποτέλεσμα: λειτουργοῦν μόνο τρία σχολεῖα — δύο στήν πόλη κι ἕνα στήν Πρόνοια — πού τά τρέχοντα ἔξοδά τους ἀνέρχονται σέ 4.500 δρχ. καί τά ὅποια εἶναι ἐγκατεστημένα σ' ἕνα τζαμί, σέ μιά παλιά ἐθνική οἰκία, σ' ἕναν πρῶην στρατώνα τῆς χωροφυλακῆς.

Στίς λίγες περιπτώσεις πού ἀναλαμβάνεται ἀπό κάποιο δήμο ἡ κατασκευή σχολικοῦ κτιρίου, ἡ διαδικα-

Σχέδιον διαὶ τὸ σχολεῖον Σύρου

Σχέδιο γιά ἀλληλοδιδασκικό σχολεῖο στήν Ἄνω Σύρο, 1839 (ἀρχιτ. W. Weiler).

σία σύνταξης και έγκρισης τών σχεδίων και του προϋπολογισμού είναι διοικητικά δύσκολη και χρονοβόρα. Έχουμε παραδείγματα όπου μεσολαμβάνουν ένα και δύο χρόνια ανάμεσα στην εξασφάλιση της χρηματοδότησης και στην έναρξη τών εργασιών. Καθυστερήσεις που οφείλονται τόσο στο φόρτο εργασίας τών διευθύνσεων του Μηχανικού, που γενικά αναλαμβάνουν τον σχεδιασμό τών δημοσίων και δημοτικών έργων, όσο και στον άσφυκτικό νομαρχιακό έλεγχο.

Άλλά ακόμη και η εξέυρεση κατάλληλου κτιρίου για έννοικίαση παρουσιάζει δυσκολίες λόγω του περιορισμένου μεγέθους και της κακής συντήρησης του διαθέσιμου οικοδομημένου όγκου, κυρίως στους τρίτης τάξεως δήμους, που αποτελούνται από μικρά χωριά.

Και τό κυριότερο: η νοοτροπία που επικρατεί στον πληθυσμό σέ σχέση με την εκπαίδευση, και η όποια άντανakλάται φυσικά στην έπιλογή τών δημοτικών άρχων, δέν επιτρέπει τό ξεπέρασμα τών άντικειμενικών αυτών δυσκολιών: «Δέν κατεδείχθη προσηκούντως, τοίς έν κόμαις και χωρίοις μάλιστα γονεΰσι, ότι τό σχολείον δέν είναι τόπος διατριβής τών τέκνων των, όταν σχολάζουσι τών κατ' οίκον ή κατ' άγρούς εργασιών αυτών, αλλά τόπος έν' ώ παρασκευάζεται ό παις εις λογικών βίον και διά της άποκτήσεως στοιχείων κοινωφελών γνώσεων και διά της μορφώσεως της καρδιάς και του χαρακτήρος αυτού», θά γράψει στην έκθεσή του ό ύπουργός Παιδείας στά 1868, και θά συμπληρώσει: «Η δημοτική εκπαίδευσις εις την Ελλάδα μένει ξένη τών βελτιώσεων, άς ή φιλόσοφος μελέτη τών νεωτέρων παιδαγωγών επήνεγκεν εις αυτήν και την κατέστησεν άληθή του πνεύματος τροφόν...».7 Τό διδακτήριο δέν αποτελεί παρά ένα άπό τά στοιχία τά άπαραίτητα για τή λειτουργία του σχολείου και η κακή κατάστασή του είναι συνήθως μία όψη της δυσλειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος.

«Ός διδακτήρια χρησιμεΰουσιν αι εκκλησιαί παραπλεύριως τών όποιων εύρηται τό κοιμητήριον και έντός μέν τών εκκλησιών διά της άμεθοδίας ένταφιάζεται τό πνεΰμα του παιδός έν δέ τω παρακειμένω κοιμητηρίω τό σΰμα». Έτσι θά συνοψίσει την εικόνα της εκπαίδευσης στην Ελλάδα ένας άπό τούς συμμετέχοντες στην μεγάλη επιθεώρηση του 1883,⁸ που θά έρθει μέ τά συμπεράσματά της νά ενισχύσει τό μεταρρυθμιστικό κίνημα που εκδηλώνεται γύρω στά 1870 και άπαιτεί άναπροσανατολισμό της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Τό «παιδαγωγικό σχολείο» είναι τό σύνθημα. Τό σχολείο όπου τό παιδί δέν μαθαίνει «μηχανικά» τά στοιχειώδη της γραφής, της άνάγνωσης και της αριθμητικής, αλλά *ανατρέφεται*, δηλαδή μαθαίνει νά εργάζεται, νά ύπακούει και νά προσβλέπει προς την κοινωνική άρμονία, μακριά άπό την κακή έπιρροή της οικογένειας και του περιγύρου της πόλης και ύπό την άμεση έπιτήρηση και ήθική έπιρροή του δασκάλου που είναι και ό μόνος που πρέπει νά άσκει διδακτικό έργο.

Στά 1880 καταργείται έπίσημα η άλληλοδιδασκτική και εφαρμόζεται η συνδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία. Πρόκειται για τή μέθοδο διδασκαλίας που έχουμε γνωρίσει κι έμεις.

Η σημασία που άποδίδεται στον παιδαγωγικό χα-

7. Έκθεσις προς την Α.Μ. τόν Βασιλέα περί της καταστάσεως της Έκκλησίας της Ελλάδος και περί της δημοσίας παιδεύσεως άπό του 1866 άχρι Δεκεμβρίου 1868, Αθήνα, 1869, σελ. 8.

8. Αναφέρεται στο Χ. Παπαμάρκος, Παράρτημα τών εκπαιδευτικών νομοσχεδίων..., Αθήνα 1890, σελ. 22.

Μονοτάξιο Δημοτικό Σχολείο Ν. Έπιδαύρου (1903, Πρόγραμμα Καλλία).

ρακτήρα του σχολείου αναζωοπυρώνει τό ενδιαφέρον για τίς ύλικές συνθήκες της λειτουργίας του: «... Έν τώ σχολείω, πολλές ώρας διατρίβων ό παις, κατ' όλιγον δύναται νά λάβη άκριβή έννοιαν της καθαριότητας, της τάξεως, της φιλοκαλίας: μεγάλη δέ είναι η μορφωτική δύναμις, ην άσκούσι επί του ήθους τών παιδών τά καθ' ήμέραν προσπίπτοντα εις την αίσθησίν των άντικείμενα», σημειώνεται σέ ύπουργική έγκύκλιο της 20ής Σεπτεμβρίου 1879 μέ θέμα τή βελτίωση τών δημοτικών σχολείων.

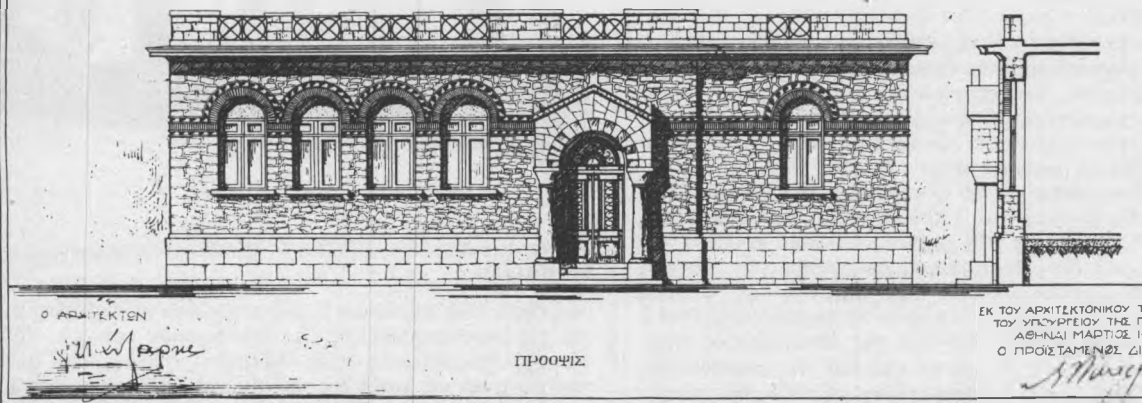
Ό Σπ. Μωραΐτης, ένας άπό τούς θερμούς ύποστηρικτές της συνδιδασκτικής, θά γράψει στο έργο του *Διδασκαλική*, όπου διαπραγματεύεται τά της νέας μεθόδου: «Η οικοδομή και ό καταρτισμός του διδακτηρίου πρέπει νά θεωρείται ως τό ήμισυ της όλης επιχειρήσεως της συστάσεως σχολείου τινός...».9 Και θά προχωρήσει στη διατύπωση κτιριολογικών προδιαγραφών που θά αποτελέσουν τό μοντέλο για την όργάνωση τών διδακτηρίων μέχρι τό 1894.

Τό συνδιδασκτικό σχολείο είναι τελείως διαφορετικά όργανωμένο άπό τό άλληλοδιδασκτικό. Η τάξη δέν είναι πιά όλο τό σχολείο, αλλά ένας πυρήνας επαναλήψιμος τόσες φορές όσες επιβάλλεται άπό τόν αριθμό τών μαθητών, δεδομένου ότι μία τάξη συνδιδασκτικής δέν πρέπει νά περιλαμβάνει περισσότερους άπό 80 μαθητές. Δημιουργείται έτσι ένα σύνθετο συγκρότημα διατεταγμένο γύρω άπό διαδρόμους, ώστε νά είναι δυνατός ό έλεγχος του συνόλου άπό τό γραφείο του διευθυντή του σχολείου (νέα θέση που επιβάλλεται άπό τόν πολλαπλασιασμό τών δασκάλων).

Όι προδιαγραφές της *Διδασκαλικής* ακολουθούν τό θεματολογικό τρίπτυχο που, άπό τόν «Όδηγό» ήδη, συναντάμε σέ κάθε παιδαγωγικό έγχειρίδιο που θίγει τό πρόβλημα του διδακτηρίου: προσαρμογή στις διδακτικές άνάγκες, δυνατότητα όπτικού έλέγχου όλης της σχολικής δραστηριότητας, εξασφάλιση ύγιεινών συνθηκών. Αυτό τό τελευταίο θέμα θά άρχισι άπό τό 1880 και μετά νά άπασχολεί όχι μόνον τούς παιδαγωγούς αλλά και τούς υγιεινολόγους. Η κατασκευή τών σχολικών κτιρίων σύμφωνα μέ τίς άπαιτήσεις της ύγιεινης θά κωδικοποιηθεί, με κριτήρια που θά διατυπωθούν μέ μεγάλη λεπτομέρεια: εκλογή του γηπέδου στην βάση τών γεωλογικών και μικροκλιματικών συν-

9. Δ. Μωραΐτης, *Διδασκαλική*, Αθήνα, 1880, σελ. 9.

ΔΙΔΑΚΤΗΡΙΟΝ ΕΝ
ΚΑΜΠΩ - ΧΙΟΥ

Σχέδιο για ένα Δημοτικό Σχολείο στον Κάμπο Χίου. 'Αρχιτεκτονικό τμήμα του 'Υπουργείου Παιδείας, 1924.

θηκῶν, καθορισμός τοῦ προσανατολισμοῦ τοῦ κτιρίου σέ σχέση μέ τό μέγεθος καί τή θέση τῶν παραθύρων, ἐγκατάσταση συστημάτων ἐξαερισμοῦ καί θέρμανσης, ἐπιλογή κατάλληλων ὑλικῶν γιά κάθε τμήμα τῆς κατασκευῆς κ.λπ.

Τό κτιριολογικό πρόγραμμα λοιπόν καί οἱ τεχνικές κατασκευῆς τοῦ διδακτηρίου γίνονται πιό σύνθετες τήν ἐποχή αὐτή, ἐνῶ συγχρόνως συνειδητοποιεῖται ἡ σημασία τῶν ὑλικῶν ἐγκαταστάσεων γιά τή σωστή λειτουργία τῆς ἐκπαίδευσης καί ἀπαιτεῖται ἡ ὀρθότερη κατανομή τους σέ ὁλόκληρη τή χώρα: «'Αλλ' ἵνα ἔχωμεν στοιχειώδη ἐκπαίδευση ἀξίαν τοῦ τίτλου τούτου, ἵνα ἐλκύνωμεν τό τέκνον τοῦ χωρικοῦ πρὸς αὐτήν δέον νά τῷ παρέχωμεν οἶκημα κατάλληλον, σχολεῖον εὐπρεπές. Εἶναι ἀληθές ὅτι ἡ ἀνέγερσις εὐπρεπῶν δημοτικῶν σχολείων καθ' ἅπαν τό Κράτος ἤθελεν ἀπαιτήσῃ δαπάνην οὐ μικράν, ἀλλ' ἐλπίζομεν ὅτι τό ἔθνος, ἀποβλέπον εἰς τόν σκοπόν δέν θέλει ὑποχωρήσῃ πρὸ τῆς δαπάνης ταύτης, ἀρκεῖ ἡ ἀνέγερσις τῶν σχολείων τούτων νά γίνῃ καθ' ἅπαν τό Κράτος, ταυτοχρόνως, ἀμερολήπτως καί ἀνεξαρτήτως κομματικῶν καί προσωπικῶν συμφερόντων», τονίζεται στήν ἀπάντησι τῆς κοινοβουλευτικῆς πλειοψηφίας (τρικουπικῆς) στό βασιλικό λόγο τόν Ὀκτώβριον τοῦ 1888, ὅπου ἀναγγέλλεται ἡ πρόθεσις σύναψις δανείου 10.000.000 δρχ. γιά τήν κατασκευή δημοτικῶν σχολείων σ' ὁλόκληρη τή χώρα.¹⁰ Τό νομοσχέδιο δέν ψηφίστηκε, ὅμως ἡ πεποίθησι γιά τήν ἀναγκαιότητα κρατικῆς παρέμβασις τόσο στίς προδιαγραφές, τόν ἔλεγχον ἀλλά καί τή χρηματοδότηση εἶναι πιά γενική.

Τό βασιλικό διάταγμα τῆς 17 Μαΐου 1894 «περί τοῦ τρόπου τῆς κατασκευῆς τῶν σχολείων», ἐρχεται νά ἱκανοποιήσῃ τό πρῶτο σκέλος. Καθιστᾷ ὑποχρεωτική τήν κατάθεσι τῶν διαγραμμάτων καί προϋπολογι-

σμῶν κάθε σχολικοῦ κτιρίου στό ὑπουργεῖο τῶν Ἐσωτερικῶν ὥστε νά ἐξετάζονται ἀπό τό Συμβούλιο τῶν δημοσίων ἔργων. Στή συνέχεια, καθορίζει μέ ἐξαντλητική λεπτομέρεια πρότυπα μεγέθη, διάταξι κάτωτης τῆς αἴθουσας καί τεχνικές κατασκευαστικές. Τέλος, περιλαμβάνει σέ παράρτημα δύο διαγράμματα μονοταξίων διδακτηρίων πού προορίζονται γιά ὀλιγοπληθεῖς οἰκισμούς, παρεμβαίνοντας ἔτσι στό ἐπίπεδο τοῦ σχεδιασμοῦ, ἐκεῖ πού ἡ κατάστασι εἶναι περισσότερο προβληματική.

Ἡ ψήφισι τοῦ νόμου ΒΤΜΘ' τῆς 3ης Σεπτεμβρίου 1895 συνιστᾷ τή σημαντικότερη ἴσως τομή στήν ἱστορία τοῦ σχολικοῦ κτιρίου. Τό κράτος ἀναλαμβάνει ἄμεσα τήν κατασκευή τῶν σχολικῶν κτιρίων, ἐξασφαλίζοντας τή χρηματοδότηση ἀπό εἰδικό κονδύλι τοῦ δημοσίου προϋπολογισμοῦ, διατυπώνοντας προτεραιότητες πού πρέπει νά ἀκολουθήσουν — ἡ κάλυψι τῶν ἀναγκῶν θά ἀρχίσει ἀπό τοῦς μικρότερους καί οἰκονομικά δυσπραγέστερους δήμους καί θά ἐπεκταθεῖ σταδιακά στοῦς μεγαλύτερους —, κινητοποιώντας γιά τήν ἐκτέλεσι καί τόν ἔλεγχο κρατικούς μηχανισμούς (ἐπιθεωρητικά ἐκπαιδευτικά συμβούλια, νομομηχανικοί, μέ πλήρη ἀποδέσμευσι ἀπό τοῦς δήμους), ἐπιβάλλοντας τέλος ἐνιαίους τύπους διδακτηρίων σέ ὁλόκληρη τή χώρα.

Βρισκόμαστε λοιπόν μπροστά στό πρῶτο κρατικό πρόγραμμα σχολικῶν κτιρίων, πού ἐμεῖς ὀνομάσαμε πρόγραμμα Καλλία (ἀπό τόν νομομηχανικό Ἀττικῆς Δ. Καλλία, στόν ὁποῖο ὀφείλεται τόσο τό βασιλικό διάταγμα τοῦ 1894 ὅσο καί ἡ ἐπεξεργασία τῶν τύπων τοῦ προγράμματος τοῦ 1895), καί πού μέχρι σήμερα εἶναι γνωστό σάν «σχολεῖα Συγγρού» — ἐμμονή, χάρη σέ μιά σύμπτωση, τοῦ μύθου τῆς συνεισφορᾶς τῶν ἐθνικῶν εὐεργετῶν στήν ἐξάπλωσι τοῦ σχολικοῦ συστήματος. Στήν πραγματικότητα, ὁ Α. Συγγρός διαθέτει, μέ τή διαθέσιμη πού συντάσσει στά 1896, τό ποσόν τῶν 750.000 δρχ. γιά κατασκευή δημοτικῶν σχολείων

10. Ἐφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, Περίοδος ΙΑ', Σύνοδος Γ', 1888-89, σελ. 2,8,1135.

σ' όλους τους δήμους της χώρας εκτός από την πρωτεύουσα. 'Αλλά τό κληροδότημα δέν χρησιμοποιήθηκε ποτέ καί παραμένει άκέραιο, μέ κεφαλαιοποιημένους τούς τόκους στήν 'Εθνική Τράπεζα, τουλάχιστον μέχρι τό 1926.¹¹

Τό 1898 θά άρχισεί ή εφαρμογή του προγράμματος μέ τήν έγκριση, από έπιτροπή που αποτελείται από τίς σημαντικότερες προσωπικότητες —παιδαγωγούς καί γιατρούς— που έχουν άσχοληθεί μέ τό σχολικό κτίριο, τή λιθογράφηση καί τήν άποστολή στίς νομαρχίες τών 4 τύπων Καλλία. 'Ο ποσοτικός άπολογισμός ίσως δέν είναι εξαιρετικά έντυπωσιακός (400 κτίρια από τό 1898 ώς τό 1911). 'Αλλά τά νεοκλασικά αυτά κτίρια μέσα στον άγροτικό χώρο θά γίνουν ή εικόνα του «σχολείου» γιά μιά όλόκληρη έποχή, έτσι ώστε 30 χρόνια άργότερα, στίς εκθέσεις τών σχολικών άρχιτεκτόνων, αλλά άκόμη καί σήμερα νά χαρακτηρίζεται σαν «τύπος Καλλία» ή «σχολείο Συγγρού» κάθε νεοκλασικό κτίριο, όποια κι αν είναι ή χρονολογία κατασκευής του.

'Η έμπειρία ώστόσο της εφαρμογής του προγράμματος άναδεικνύει νέα προβλήματα έξορθολογισμού καί άποτελεσματικότητας του μηχανισμού. 'Ο Γ. Δροσίνης έπισημαίνει ήδη από τό 1898: «Παρ' ήμιν ό νόμος ΒΤΜΘ' προνοεί όπως ή εκτέλεσις τών σχολείων άνατεθί λόγω οικονομίας εις τούς κατά νομούς μηχανικούς τών δημοσίων έργων... Πλήν της διά τήν εκτέλεσιν τών σχολείων προβλέψεως ταύτης περί ουδεμιάς άλλης ύπηρεσίας προνοεί. Διά τήν εξέλεξις όμως τών υποβαλλομένων διά του έπιθεωρητού τών σχολείων εις τό 'Υπουργείον της Παιδείας προϋπολογισμών, διαγραμμάτων, διά τήν χορήγησιν τεχνικών, άρχιτεκτονικών καί οικοδομικών οδηγίων, αίτινες είνε πολλαί καί άπαραίτητοι κατά τήν πρόοδον της οικοδομής τών σχολείων, διά τήν έν γενεί διευθύνσιν τών σχολικών κτιρίων καί διά τήν συμπλήρωσιν της τεχνικής νομοθεσίας άπαραίτητος άνάγκη είναι ή ίδρυσις έν τώ ύπουργείω της Παιδείας ειδικής ύπηρεσίας άρχιτεκτονικής τών σχολικών κτιρίων, ήτις νά άποτεληται από άρχιτέκτονας, διαφωτίζοντας τόν 'Υπουργόν της Παιδείας επί όλων τών συναφών ζητημάτων πρός τά σχολικά κτίρια... διότι έν ή περιπτώσει άνευ μέτρων αναλόγων... έπιχειρηθή ή εκτέλεσις τών δημοτικών σχολείων, τό ναύαγιον αυτών είναι βέβαιον καί προτιμότερα ή μή κατασκευή αυτών...».¹²

'Από τό 1908 θά άρχισεί νά λειτουργεί άρχιτεκτονικό γραφείο στο ύπουργείο Παιδείας, καί στά 1910, ό νόμος «περί οργανώσεως της Κεντρικής 'Υπηρεσίας του ύπουργείου τών 'Εκκλησιαστικών καί της Δημοσίας 'Εκπαιδύσεως» θά προβλέπει τή συστηματική του όργάνωση καθώς καί εκείνη του Γραφείου Σχολικής 'Υγεινής, εξασφαλίζοντας έτσι τή λειτουργία ενός ειδικού διοικητικού μηχανισμού έπιφορτισμένου μέ τόν συντονισμό καί τόν έλεγχο της παραγωγής καί κατανομής τών σχολικών έγκαταστάσεων.

'Η νέα αυτή φάση άρχίζει μέ τήν κατάργηση στα 1911 τών τύπων Καλλία. 'Η λογική άκριβώς του ενιαίου τύπου σχολικού κτιρίου γιά όλη τή χώρα άμφισβητείται —τουλάχιστον από τούς άρχιτέκτονες— μέσα στο πνεύμα της αναβίωσης τών διδαγμάτων της λαϊκής άρχιτεκτονικής. «'Αλλ' ώς μεγαλύτερον δυ-

στύχημα δέν νά χαρακτηρίσωμεν τό ότι διά τούς διάφορους τόπους έχουν συνταχθή καί καθιερωθή ώρισμένα σχέδια δημοτικών σχολείων άτινα εφαρμόζονται άδιακρίτως εις πάν μέρος της 'Ελλάδος όπου παρίσταται άνάγκη. Δύνатаι βεβαίως διά τας διάφορους κλάσεις τών σχολείων νά υπάρχουν τά αυτά οικονομικά προγράμματα όχι όμως καί τά αυτά σχεδιαγράμματα... ό ικανός άρχιτέκτων δύναται νά τά φέρη εις άρμονίαν μέ τά άλλα υπάρχοντα οικοδομήματα καί τό έν γενεί περιβάλλον καί νά διατηρήσει συγχρόνως τόν ιδιαίτερον εις έκαστον άτομικόν χαρακτήρα», γράφει ό 'Εμ. Κριεζής σε άρθρο μέ τίτλο «Δημόδης 'Αρχιτεκτονική» στα 1911.¹³

'Ο τοπικισμός άρχίζει νά κερδίζει έδαφος εις βάρος τών άρχών του νεοκλασικισμού. Μ' αυτή τή λογική ή Τεχνική 'Υπηρεσία του ύπουργείου Παιδείας θά άναπτύξει σημαντική σχεδιαστική δραστηριότητα. Πάμπολλες παραλλαγές πάνω στον ίδιο βασικό τύπο όργάνωσης της κάτωσης, θέλουν νά καλύψουν τήν αισθητική όσο καί τή λειτουργική —κυρίως γιά θέματα φωτισμού— προσαρμογή στίς άπαιτήσεις όχι ενός συγκεκριμένου μόνο αλλά όλων τών δυνατών γηπέδων. Στο λειτουργικό επίπεδο τροφοδοτείται από τήν 'Υπηρεσία Σχολικής 'Υγεινής ή όποία μέ διευθυντή τόν 'Εμ. Λαμπαδάριο επιδίδεται σε μιά προσπάθεια διατύπωσης «έλληνικών προδιαγραφών» σε ό,τι άφορā κυρίως άνθρωπομετρικά μεγέθη καί συνθήκες κλιματολογικές, ήλιασμού καί φωτισμού. Μέχρι τό 1920 θά κατασκευαστούν έτσι 54 διδακτήρια μέ χρηματοδότηση όμοια μ' εκείνη του προγράμματος Καλλία. 'Ενώ στο διάστημα 1920-1928 ή κατασκευή 1.000 περίπου διδακτηρίων θά χρηματοδοτηθεί από τοπικούς πόρους, μέσω τών Ταμείων 'Εκπαιδευτικής Προνοίας καί μέ έπιχορήγηση από τό Δημόσιο. Σημαντική σ' όλη αυτή τήν περίοδο —άλλά καί άργότερα— είναι ή συμμετοχή τών κατοίκων στην προσπάθεια, τόσο στην άνάλψη πρωτοβουλίας γιά τήν άνέγερση, όσο καί σε συνεισφορά σε ύλικά καί προσωπική εργασία. 'Η στάση του πληθυσμού —του άγροτικού κυρίως— άπέναντι στην εκπαίδευση έχει μεταβληθεί ριζικά σ' αυτά τά 80 χρόνια.

Τό 1929 ξεκινάει τό μεγαλύτερο πρόγραμμα κατασκευής σχολικών κτιρίων στην 'Ελλάδα, τό γνωστό ως «Πρόγραμμα Παπανδρέου». 3.500 περίπου διδακτήρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης θά κατασκευαστούν σε διάστημα λίγων χρόνων. 'Η χρηματοδότηση εξασφαλίζεται περίπου στο 1/3 της από δάνειο που συνάπτει ή κυβέρνηση μέ τήν πρόβλεψη ή έξυπηρέτησή του νά γίνει κυρίως από τά έξοικονομούμενα μισθώματα τών σχολείων καί από μέρος τών εκπαιδευτικών τελών, ώστε νά μήν είναι σημαντική ή έπιβάρυνση του προϋπολογισμού. Τό υπόλοιπο ποσόν καλύπτεται από συνεισφορές δήμων καί κοινοτήτων καί από τήν προσφορά τών κατοίκων σε ύλικά ή προσωπική εργασία.

'Ολα αυτά τά διδακτήρια κατασκευάζονται μέ σχέδια καί έπίβλεψη της Τεχνικής 'Υπηρεσίας, ένω οι παιδαγωγικοί, τεχνικοί καί υγεινολογικοί όροι που εφαρμόζονται στην οικοδόμησή τους έχουν εκπονηθεί μέ συνεργασία της Τεχνικής 'Υπηρεσίας, του Γνωμοδοτικού 'Εκπαιδευτικού Συμβουλίου καί του Τμήματος της Σχολικής 'Υγεινής του ύπουργείου Παιδείας. 'Ο Πατρ. Καραντινός, μέλος της ομάδας τών άρχιτεκτόνων που εργάζεται στο πρόγραμμα υπό τή διέθυν-

11. Μητρών των εις τήν άμεσον διαχείρισιν καί των εις τήν έποπτείαν του 'Υπουργείου Παιδείας καί Θρησκευμάτων ύπαγομένων κληροδοτημάτων, 'Αθήνα, 1929, τόμος 1, σ. 593.

12. Χ***, «Τά νέα κτίρια τών δημοτικών σχολείων», 'Εθνική 'Αγωγή, έτος Α', άρ. 2, 13 Μαρτίου 1898, σελ. 18.

13. 'Εμ. Κριεζής, ό.π., σελ. 7.

ση του Θ. Μιχαλόπουλου —ή ομάδα περιλαμβάνει ή συνεργάζεται με τους σημαντικότερους εκπροσώπους της ελληνικής αρχιτεκτονικής του αιώνα μας—, θα διατυπώσει ως εξής τους προβληματισμούς και τους στόχους της: «Λόγω του ότι οι ανάγκες ήταν τεράστιες και τα οικονομικά μέσα σχετικά περιορισμένα, προτιμήθηκε να κτιστούν όσο το δυνατόν περισσότερα σχολεία όπου αντιμετώπιζονταν οι στοιχειώδεις ανάγκες της εκπαίδευσης παρά να ανεγερθεί περιορισμένος αριθμός σχολείων κατά πάντα άρτίων. Κατά τον τρόπο αυτό το κτιριολογικό πρόγραμμα περιορίστηκε στις αίθουσες διδασκαλίας, ενώ χώροι σαν τά εργαστήρια, αίθουσες συγκεντρώσεων κ.λπ. έγιναν μόνο σε όρισμένα μεγάλα συγκροτήματα. Όπου δέν ήταν δυνατόν, έγινε πρόβλεψη για μελλοντική επέκταση και ολοκλήρωση... Ίδιαίτερη σημασία κατά τη μελέτη των κτιρίων αυτών δόθηκε στο θέμα του προσανατολισμού... Γιά πρώτη φορά τό 1932 σ' ένα δημοτικό σχολείο στά Ταμπούρια του Πειραιά, γίνεται εφαρμογή του προσεγγάματος με μεγάλη επιτυχία ώστε τό χειμώνα ό ήλιος νά θερμαίνει ελεύθερα και νά ξηγαιίνει τόν χώρο των αιθουσών, ενώ στους θερινούς μήνες του σχολικού έτους νά αποκλείεται τελείως. Έτσι αντιμετώπιστηκε τό πρόβλημα του ήλιασμού και ταυτόχρονα δημιουργήθηκε ένα νέου τύπου σχολικό κτίριο με άμφίπλευρο φωτισμό, —κύριο μεσημβρινό και συμπληρωματικό βορεινό».¹⁴

Κρατικό πρόγραμμα, με άπαιτήσεις παραγωγικότητας, οικονομίας, προσαρμογής της κατασκευής σε προδιαγραφές που «άντικειμενικά» διατυπώνονται από παιδαγωγούς, υγιεινολόγους, τεχνικούς, τά σχολικά κτίρια εκπληρούν τους όρους για νά άναδειχθούν σε προνομακό χώρο σύνδεσης των ελληνικών προβληματισμών με τή διεθνή αρχιτεκτονική θεωρία της εποχής, αυτό που ονομάζουμε μοντέρνο κίνημα. Και είναι ώραία ή υλοποίηση αυτής της σύνδεσης με τήν ευκαιρία των εκδηλώσεων που οργανώνονται στην Άθήνα, στά πλαίσια του IV Διεθνούς Συνεδρίου Σύγχρονης Αρχιτεκτονικής (CIAM) τόν Αύγουστο 1933:¹⁵

• Στην έκθεση που οργανώνεται από τίς 3-9 Αύγουστου με θέμα τήν «όργανική πόλη», ή ελληνική ομάδα θά συμμετάσχει με φωτογραφίες και σχέδια των σχολείων Παπανδρέου.

14. Π. Καραντιός, «Εισήγηση στό Δ' Πανελλήνιο Αρχιτεκτονικό Συνέδριο», *Τεχνικά Χρονικά*, έκτακτο τεύχος άρ. 3, Μάρτιος 1967, σελ. 24-46.

15. *Τεχνικά Χρονικά*, 15 Οκτωβρίου-15 Νοεμβρίου 1933, σελ. 1001, 1049.

• Η ξενάγηση που οργανώνεται στις 2, 3 και 4 Αύγουστου για τους ξένους συνέδρους στην Άθήνα περιλαμβάνει επίσκεψη στην Άκρόπολη, στή λίμνη του Μαραθώνα, στο έργοστάσιο Παπαστράτου και στά νέα σχολικά κτίρια. Σ' αυτή τήν επίσκεψη ό Λέ Κορμπιζέ θά γράψει στόν τοίχο του σχολείου των όδών Λιοσίων και Μιχαήλ Βόδα *Compliments* (Συγχαρητήρια).

• Και ό πρόεδρος του Τ.Ε.Ε. Ν. Κιτσίκης στην πρόποσή του στή δεξίωση των συνέδρων, θά τονίσει: «Τά είδωλα είχαν καταλυθεί ήδη είς τήν Έλλάδα υπό των πρωτοπόρων της εκπαιδευτικής μεταρρυθμίσεως, οίτινες μäs έκαμαν ικανούς νά δεχθώμεν ως φυσικές, ως εξαιρετικής ρωμαλεότητας τάς εξαγγελιομένας νέας άρχας, κατά τάς όποιás αί μορφά δέν είναι δυνατόν ν' άποτελούν άποκλειστικών σκοπόν των αρχιτεκτονικών επιδιώξεων, ανεξάρτητον των κόσμων τους όποιους πρόκειται νά έγκλεισουν... Οί Έλληνες αρχιτέκτονες είχαν τήν ευκαιρία νά δημιουργήσουν έφαρμόζοντες τάς νέας έπιταγás εις ένα θαυμασιον θέμα: τό σχολείον». Και θά συμπληρώσει: «Τό χαρακτηριστικόν έν Έλλάδι είναι ότι τό έπίσημον Κράτος έτόλμησε τήν Έπανάστασιν».¹⁶

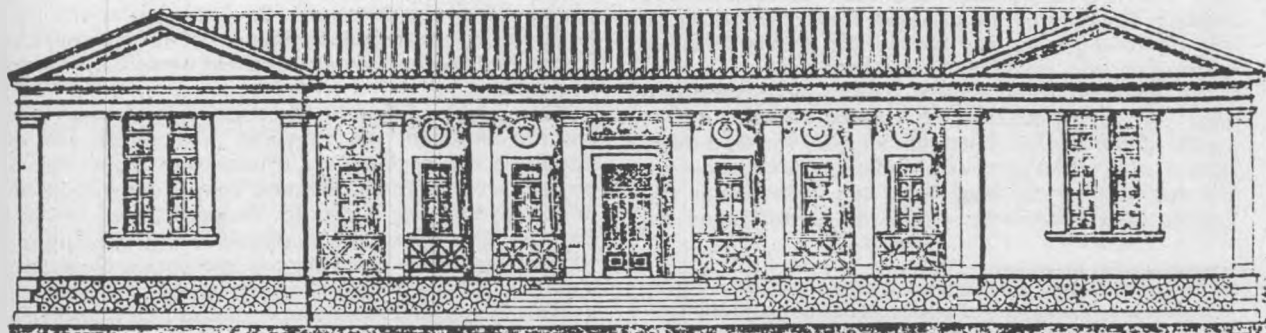
Έπανάσταση στην αρχιτεκτονική τά νέα σχολικά κτίρια. Δέν θά μπορούσαμε όμως νά πούμε τό ίδιο και για τήν παιδαγωγική. Έκτός από έλάχιστες μεμονωμένες εξαίρεσεις —τό σχολείο στά Πευκάκια του Πικύνη, ένα-δύο σχολεία του Μητσάκη— τό διδακτήριο του 1930 δέν άποτελεί παρά τελειοποίηση από άποψη υγιεινής και κατασκευαστικού όρθολογισμού της παλιάς γνωστής φόρμας. Ό ίδιος κλειστός ιεραρχημένος χώρος, συνάθροιση «όπου ό δάσκαλος κάθεται στην έδρα του, τά παιδιά στά θρανία, δεσμώτες, άκροατές και θεατές του μοναδικού ήθοποιου, του δάσκαλου...».¹⁷ Και πώς μπορούσε νά είναι διαφορετικά. Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση δέν έγινε.

Κλείνουμε τό σύντομο αυτό ιστορικό με τόν πόλεμο του 1940. Συμβατική ήμερομηνία. 15 χρόνια μετά τή λήξη του πολέμου βρίσκουμε νά στέλλονται θεωρημένα για κατασκευή τά σχέδια των τύπων του 1920 και του 1930.

Η νέα περίοδος για τό σχολικό κτίριο στην Έλλάδα θά άρχισεί με τή διάλυση της Τεχνικής Υπηρεσίας και τή δημιουργία του Όργανισμού Σχολικών Κτιρίων στά 1962.

16. Ν. Κιτσίκης, «Πρόποσις κατά τήν υποδοχή των μελών του IV CIAM», *Τεχνικά Χρονικά*, ό.π., σελ. 999.

17. Μ. Κουντουράς, «Τό Σχολικό Κτίριο», *Διδακταλικόν Βήμα*, 1930.

Διάγραμμα τετραταξίου Δημοτικού Σχολείου. Τύπος Καλλία, 1898.

Δημοτικό τραγούδι: Όροι για μιά ένταξη στή νεοελληνική ζωή

Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου

Στή Λαογραφία είναι πολύ γνωστή ή διάκριση που έχει κάνει ο Σουηδός έρευνητής Carl W. v. Sydow¹ ανάμεσα στους «ένεργητικούς» και στους «παθητικούς φορείς» των διαφόρων παραδόσεων μιās αγροτικής κοινωνίας. Ο όρος «παραδόση» στή συγκεκριμένη περίπτωση δηλώνει τή γνώση και τήν πρακτική που σχετίζονται με όρισμένες έκδηλώσεις ενός κοινωνικού συνόλου καθώς και τά δημιουργήματα που γεννιούνται από αυτήν τή γνώση και τήν πρακτική, όπως είναι π.χ. τό παραμύθι ή τό τραγούδι, ή ύφαντική ή ή κεραμική. Και οί δύο φορείς, και ό ένεργητικός και ό παθητικός, συντελούν, ό καθένας με τόν τρόπο του, στή διαμόρφωση, διάδοση και εξέλιξη τής συγκεκριμένης τέχνης. Έμας θά μās απασχολήσει εδώ τό τραγούδι και, ειδικότερα, τό έλληνικό δημοτικό τραγούδι.

Τούς ένεργητικούς φορείς στό δημοτικό τραγούδι αποτελούν τά πρόσωπα εκείνα που γνωρίζουν ένα τραγούδι και τό επαναλαμβάνουν όποτε τούς δίνεται ή ευκαιρία, είτε μόνα τους μπροστά σέ ακροατήριο είτε ως μέλη κάποιας ομάδας. Τά άτομα αυτά όχι μόνο διατηρούν ζωντανή και διαδίδουν τήν παράδοση τής συγκεκριμένης τέχνης αλλά και τή διαπλάθουν, γιατί ανάμεσα τούς βρίσκονται εκείνοι που ή δημιουργική τους επέμβαση — περιορισμένη, βέβαια, αφού πρόκειται γιά τέχνη με παραδοσιακό χαρακτήρα — συμβάλει στήν εξέλιξη τής και δέν τήν αφήνει νά μείνει στατική. Έξίσου σημαντικός όμως εμφανίζεται στό δημοτικό τραγούδι και ό ρόλος των παθητικών φορέων, αυτών που με τή σημερινή αντίληψη και όρολογία θά όνομάζαμε ακροατήριο, μολονότι διαφέρουν ουσιαστικά από ένα σημερινό ακροατήριο. Οί παθητικοί φορείς, οί όποιοι γνωρίζουν και αυτοί τήν παράδοση, δέν είναι οί ίδιοι εκτελεστές των τραγουδιών, αλλά παραμένουν ακροατές· ένα ακροατήριο όμως που έλέγχει και επεμβαίνει στό έργο του τραγουδιστή καθορίζοντας του μέ αυτό τόν τρόπο και τά όρια, σύμφωνα με τούς νόμους τής τέχνης, μέσα στα όποια οφείλει νά κινηθεί.²

Τά παραπάνω άφορούν, όπως ήδη αναφέραμε, τή λεγόμενη «αγροτική» ή «παραδοσιακή» κοινωνία,³ ή όποια έχει πιά σχεδόν έκλειψει στον έλληνικό χώρο.

* Τό άρθρο αυτό βασίζεται σέ μιά εισήγηση που έγινε στήν Τέχνη Θεσσαλονίκης στό πλαίσιο μιās σειράς διαλέξεων με θέμα «Η Λαογραφία στή ζωή μας».

Σήμερα τό έλληνικό κοινό, τό όποιο ανήκει στό μεγαλύτερο μέρος του στήν κατηγορία του άστικού πληθυσμού, διατηρεί μιά άλλου είδους σχέση με τό δημοτικό τραγούδι, είτε γιατί έχει άποξενωθεί από αυτό είτε γιατί δέν υπήρξε ποτέ πραγματικά έξοικειωμένο. Ποιά είναι όμως ή σχέση των πρώτων, δηλαδή των φορέων, με τό δημοτικό τραγούδι και ποιά ή σχέση του νεότερου κοινού; Πού οφείλεται ή διαφορά όσον άφορά τή δεκτικότητα μας άπέναντι στό δημοτικό τραγούδι; Άξίζει άραγε νά προσπαθήσουμε νά τό επαναφέρουμε στήν ζωή μας και πώς μπορούμε νά τό πετύχουμε αυτό;

Γιά νά άπαντήσουμε σ' αυτά τά κρίσιμα έρωτήματα, θά πρέπει προηγουμένως νά έπιχειρήσουμε νά προσδιορίσουμε μερικούς από τούς όρους που συνετέλεσαν στή δημιουργία και τή διάδοση των δημοτικών τραγουδιών και νά παραβάσουμε τούς όρους τής σύγχρονης πραγματικότητας, προκειμένου νά έντοπίσουμε κοινά τυχόν σημεία στα όποια θά μπορούσε νά στηριχτεί ή προσπάθεια γιά τήν ένταξη του δημοτικού τραγουδιού στή δική μας ζωή.

Θά ήθελα καταρχήν νά ξεχωρίσουμε και νά σχολιάσουμε τρία βασικά χαρακτηριστικά που διέπουν και προσδιορίζουν τό δημοτικό τραγούδι ειδικότερα, αλλά και γενικότερα τίς κοινωνίες στις όποια αυτό άναπτύχθηκε. Τά δύο πρώτα είναι ή *προφορικότητα* και ή *συλλογικότητα*, που τό χαρακτηρίζουν τόσο στό επίπεδο της δημιουργίας του όσο και στό επίπεδο τής λειτουργίας του. Τό τρίτο στοιχείο είναι ή *μυθολογία* που συναντούμε στό δημοτικό τραγούδι, πιά άπλά, τό θεματικό του περιεχόμενο: ποιά σημασία είχε αυτή γιά

1. C.W.v. Sydow, *Selected Papers on Folklore*, Copenhagen 1948, σ. 11-43. Κατάταξη των φορέων μιās παράδοσης, κυρίως όσον άφορά τά παραμύθια έχουν κάνει και άλλοι μελετητές. Βλέπε σχετικά Linda Degh, *Folktales and Society: Story-Telling in a Hungarian Peasant Community*, Bloomington Indiana 1969, σ. 165-186.

2. Έκτενέστερα βλ. P. Bogatyrev και R. Jakobson, *Die Folklore als eine besondere Form des Schaffens. Donum natalicium Schrijnen*, Nijmegen-Utrecht 1929, σ. 900-913 καθώς επίσης και τό άρθρο του W. Hendricks, "Linguistics and Folkloristics", σ. 661-679, στή σειρά *Current Trends in Linguistics*, vol. 12, 1974.

3. Οί όροι εδώ χρησιμοποιούνται συμβατικά σέ αντίδιαστολή με τίς σύγχρονες άστικές κοινωνίες. Γιά τή σημασία του όρου παραδοσιακός πολιτισμός βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά μελετήματα*, Άθήνα 1975, σ. 41-55.

τούς γνήσιους φορείς και ποιά σημασία έχει σήμερα; Δεδομένου ότι και τα τρία αυτά στοιχεία, που αναφέραμε, έχουν μετασχηματιστεί στη σύγχρονη κοινωνία και έχουν εκλείψει σε μεγάλο βαθμό, μία αξιολόγησή τους θα βοηθούσε να κατανοήσει κανείς τους λόγους για τους οποίους η θέση του δημοτικού τραγουδιού στην παλιότερη ελληνική κοινωνία ήταν διαφορετική από αυτήν που είναι σήμερα.

Θά ξεκινήσουμε με όρισμένες διαπιστώσεις που άφορούν το πρώτο μοντέλο κοινωνίας, αυτήν που προηγουμένως χαρακτηρίσαμε αγροτική κοινωνία. Για την κοινωνία αυτή το τραγούδι ήταν κατά κανόνα μία συλλογική εκδήλωση. Είτε λέγονταν από πολλούς είτε από έναν μπροστά σε άκροατήριο, τα τραγούδια ήταν υπόθεση μίας ομάδας ανθρώπων. Ή εκτέλεσή τους συνδεόταν οργανικά με κάποια γεγονότα, με κάποιες πράξεις ενός συνόλου.⁴ "Άλλοτε συνόδευαν κάποια εργασία, άλλοτε κάποια τελετουργία, όπως είναι ο γάμος ή ο θάνατος, άλλοτε διάφορα λατρευτικά ξθιμα (π.χ. τά κάλαντα, τά τραγούδια του Κλήδονα κ.λπ.). Σε όλες τις περιπτώσεις τά τραγούδια αποτελούσαν ένα λειτουργικό και αναπόσπαστο κομμάτι κάποιων κοινωνικών εκδηλώσεων τόσο απαραίτητο, που η απουσία τους να είναι κυριολεκτικά αδιανόητη: ήταν αδύνατο λ.χ. να γίνει γάμος χωρίς να άκουστούν τά συγκεκριμένα τραγούδια του γάμου ή η γιορτή του Κλήδονα χωρίς να τραγουδηθούν τά σχετικά τραγούδια. Τό τραγούδι λοιπόν αποτελούσε στοιχείο λειτουργικό, αφού η απουσία του σήμαινε αδυναμία πραγματοποίησης και των υπόλοιπων στοιχείων που συντελούσαν στη διεξαγωγή μιάς πράξης. Άλλά και όταν ακόμη τά τραγούδια λέγονταν άπλως και μόνο για διασκέδαση, όπως στά γλέντια, πάλι μπορεί να διακρίνει κανείς τόν λειτουργικό τους ρόλο. Άκόμη και τότε έχουμε να κάνουμε με μιά ομαδική εκδήλωση, όπου τό τραγούδι συμβάλλει σε μεγάλο βαθμό στην επικοινωνία των μελών της ομάδας, με δ,τι συνεπάγεται αυτό το είδος ή επικοινωνία. Στο επίπεδο λοιπόν της λειτουργίας του τό δημοτικό τραγούδι ήταν μιά συλλογική εκδήλωση. Άλλά και στο επίπεδο της δημιουργίας μπορεί να έντοπίσει κανείς τόν πρωταρχικό ρόλο που παίζει ή συμβολή του συλλογικού παράγοντα. Αυτό όμως θά τό δούμε καλύτερα αφού μιλήσουμε για την έννοια της προφορικότητας.

Τό δημοτικό τραγούδι ήταν μιά τέχνη σύνθετη: ποιητικός λόγος, μουσική και, πολλές φορές, χορός μαζί. Θά αναφερθώ σύντομα σε όρισμένες πλευρές που άφορούν τό πρώτο συστατικό αυτής της τέχνης, τόν ποιητικό λόγο. Παλιότερα επικρατούσε στόν χώρο της έρευνας ή άποψη ότι τά δημοτικά τραγούδια δέν είναι τέχνη άλλα φύση. Τή δημοτική ποίηση ό Ν.Γ. Πολίτης δέν τή θεωρεί ιδιαίτερο είδος ποίησης άλλα «σταθμό», από τόν όποιο ό λαός θά προχωρήσει πρός την έντεχνη ποίηση. Ή ύπεροχή της δημοτικής ποίησης, κατά τόν Ν.Γ. Πολίτη, όφείλεται «εις την έκφαινομένην έν αυτή άπλότητα και άλήθειαν». Σύμφωνα με την άποψη αυτή ή δημοτική ποίηση μπορούσε να μάς περιγράψει με σαφήνεια και άκρίβεια τά πράγματα στην φυσική τους μορφή. Ώστόσο της έλειπε ή τέχνη. "Όμως όπως σημειώνει πάλι ό Ν.Γ. Πολίτης, «ή

δύναμις των πραγμάτων άναπληρώνει την έλλείπουσαν τέχνην».⁵

Σήμερα μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, και με τή βοήθεια της σύγχρονης γλωσσολογίας, ότι τά δημοτικά τραγούδια είναι ποίηση. Και αυτό γιατί έχουν δλες εκείνες τίς ιδιότητες που χαρακτηρίζουν έναν ποιητικό λόγο, τόν διαφοροποιούν από τόν καθημερινό λόγο και τόν τοποθετούν πάνω από τό επίπεδο του τελευταίου.⁶ Δέν πρόκειται όμως έδω να άσχοληθούμε με την ποιητικότητα του δημοτικού τραγουδιού. Θά θεωρήσουμε δεδομένο ότι έχουμε να κάνουμε με ποιητικό λόγο και μάλιστα τίς περισσότερες φορές με περίτεχνο ποιητικό λόγο. Σας θυμίζω μόνο τούς στίχους που μνημονεύει ό Σεφέρης στις *Δοκιμές* του,⁷ για να εκφράσει την όφειλή της ποίησης του στην δημοτική ποίηση.

*Έγώ για τό χατίρι σου τρεις βάρδιες είχα βάλει.
Είχα τόν ήλιο στά βουνά, και τόν από στους κάμπος,
και τό βοριά τό δροσερό τόν είχα στά καράβια.
Μά ό ήλιος έβασίλεψε, κι ό απός άποκοιμήθη,
και τό βοριά τό δροσερό τόν πήραν τά καράβια.
Κι έτσι του δόθηκε καιρός τή Χάρου και σε πήρε.*

Άξίζει να σημειωθεί ότι ή παλιότερη άποψη, δηλαδή ότι ή δημοτική ποίηση δέν είναι έντεχνος λόγος, λανθάνει άκόμη και σήμερα στά σχολεία μας, όπου βλέπουμε να διακρίνονται δύο κατηγορίες ποίησης, ή έντεχνη από τή μιά μεριά και ή δημοτική από την άλλη.⁸

Άς ξαναγυρίσουμε όμως στο θέμα μας. Αυτό που μάς ενδιαφέρει έδω είναι ή ιδιαιτερότητα αυτής της ποίησης, αυτό δηλαδή που τή διαφοροποιεί από την ποίηση που γνώρισαν και γνωρίζουν οι σύγχρονες κοινωνίες. Ή δημοτική ποίηση είναι ποίηση που δημιουργούνταν και διαδιδόταν με τόν προφορικό λόγο, χωρίς τή μεσολάβηση της γραφής. Τό τί συνεπάγεται αυτή ή προφορικότητα είναι κάτι που σήμερα είμαστε σε θέση να τό προσδιορίσουμε χάρη στις έρευνες που έγιναν πρόσφατα στόν χώρο της λεγόμενης «προφορικής λογοτεχνίας».⁹ Δημιουργοί των δημοτικών τραγουδιών δέν ήταν κάποιες εξαιρετικές διάνοιες που κατάφεραν προφορικά και εκ του μηδενός να συνθέτουν ποιήματα. Τόσο ή επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε κοντά σε τέτοια πρόσωπα σε άλλες χώρες όσο και ή ανάλυση της δομής των δημοτικών τραγουδιών όδήγησαν σε όρισμένες άναμφισβήτητες πιά σήμερα

5. Για τίς άπόψεις του Ν.Γ. Πολίτη σχετικά με τό πρόβλημα της δημιουργίας και της φύσης του δημοτικού τραγουδιού, βλ. τό άρθρο του «Γνωστοί ποιητά δημοτικών άσμάτων», *Λαογραφία* 5(1915), σ. 489-521.

6. Βλ. σχετικά R. Jakobson, "Linguistics and Poetics" στόν τόμο *Style in Language* (έκδότης Thomas Sebeok), Cambridge Mass. 1960, σ. 350-377 και W. Bascom, "Verbal Art", *Journal of American Folklore* 68, σ. 245-252.

7. Γ. Σεφέρης, *Δοκιμές*, Α', 3η έκδ., Άθήνα 1974, σ. 158.

8. Α. Κυριακίδου-Νέστορος — Δ. Τάνη, «Ή διδασκαλία του δημοτικού τραγουδιού στην μέση εκπαίδευση και στο Πανεπιστήμιο», *Φιλολογος* 21(1980), σ. 111-133.

9. Προφορική λογοτεχνία είναι ή λογοτεχνία που δημιουργείται και διαδίδεται με τόν προφορικό λόγο σε κοινωνίες όπου ή γραφή δέν είναι διαδεδομένη. Ό δρος είναι μετάφραση του άγγλικού oral literature. Ή μελέτη της προφορικής λογοτεχνίας, σε αντίδιαστολή με τή γραπτή λογοτεχνία, καθιερώνεται από τόν Μ. Parry και τόν μαθητή του Α. Lord. Τό έργο του Μ. Parry δημοσιεύτηκε ολοκληρωμένο μετά τόν θάνατό του από τόν γιό του Adam Parry, *The Making of Homeric Verse*, Oxford, 1971. Οι άπόψεις του Α. Lord συνοψίζονται στο κλασικό βιβλίο του *The Singer of Tales*, Cambridge Mass. 1964.

4. Για τή λειτουργία του δημοτικού τραγουδιού στην ελληνική παραδοσιακή κοινωνία, βλ. τό άρθρο του Α. Πολίτη, «Τό δημοτικό τραγούδι», στην *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμος ΙΑ, σ. 284-299. Γενικότερα βλ. τό άρθρο του Κ. Horálek, "Folk Poetry: History and Typology", σ. 471-789, στην σειρά *Current Trends in Linguistics*, vol. 12, 1974.

θέσεις, πού θά τίς ἀναφέρω πολύ περιληπτικά. Ἐπειδή οἱ δημιουργοί τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν συνέθεταν μέ τόν προφορικό λόγο, δέν εἶχαν τήν εὐχέρεια νά στηρίζονται στήν ἔμπνευση τῆς στιγμῆς. Πίσω ἀπό τόν δημιουργό ὑπῆρχε μιὰ δλόκληρη παράδοση διαμορφωμένη μέχρι καί στίς τελευταῖες λεπτομέρειες.¹⁰ Πρόκειται γιά ἕναν λόγο καί ἕνα ὕλικό διαμορφωμένο καί σχηματοποιημένο ἔτσι πού μπορούσε νά χρησιμοποιηθεῖ κάτω ἀπό τή χρονική πίεση τῆς ζωντανῆς ἐκτέλεσης. Στόν προφορικό ποιητικό λόγο μονάδα κατασκευῆς εἶναι ὄχι ἡ λέξη, ὅπως συμβαίνει στόν γραπτό λόγο, ἀλλά μιὰ ομάδα λέξεων πού ἐκφράζουν ἕνα συγκεκριμένο νόημα. Ἔτσι, ἡ μοναξιά ἐνός προσώπου ἀποδίδεται στερεότυπα μέ τήν φράση «*ἔμεινε μοναχή σάν καλαμιά στόν κάμπο*», ὁ γενναῖος κλέφτης εἶναι «*μπαῖράκι στό βουνό καί φλάμπουρο στούς κάμπους*», ἡ λυπημένη γυναίκα «*σάν περδικούλα θλιβεται καί σάν παπί μαδιέται*», ὁ ἥρωας πού πεθαίνει ἡ πού χτυπιέται θανάσιμα «*σάν δέντρο ἐραγίστηκε, σάν κυπαρίσσι πέφτει*» καί πλήθος ἄλλα παραδείγματα. Αὐτός ὁ τρόπος ὀργάνωσης τοῦ ποιητικοῦ λόγου βοηθοῦσε τόν δημιουργό νά θυμᾶται καί νά χειρίζεται εὐκόλως τὸ ὕλικό του.

Ἄλλά καί ὁ ἀριθμός τῶν θεμάτων, γύρω ἀπό τὰ ὁποῖα κινεῖται ἡ δημοτική ποίηση, δέν εἶναι ἀπεριόριστος. Ἄπεναντίας εἶναι πολύ περιορισμένος. Γιά νά ἀναφέρω ἕνα παράδειγμα, ὁ τρόπος τοῦ θανάτου στά κλέφτικα τραγούδια εἶναι ὁ ἴδιος γιά τούς περισσότερους ἥρωες, μολονότι ὁ καθένας τους ἦταν ἕνα διαφορετικό ἱστορικό πρόσωπο. Εἴτε πρόκειται γιά τόν Κασσαντώνη, εἴτε γιά τόν Λιάκο, εἴτε γιά τόν Σαφάκα, εἴτε γιά τόν Κίτσο Μπότσαρη, τό μοτίβο τοῦ θανάτου εἶναι ἕνα γιά ὅλους καί περιγράφεται μέ τούς ἐξῆς πάνω κάτω στερεότυπους στίχους:

*Τρία τουφέκια τοῦ ἴδωκαν, τά τρία ἀράδα ἀράδα.
Τὸ νὰ τόν παίρνει ζώπλατα καί τ' ἄλλο εἰς τή μέση,
τό τρίτο τό φαρμακερό, τόν πῆρε εἰς τ' ἀστήθι.
Τὸ στόμα τ' αἶμα γέμισε, τ' ἀχειλί του φαρμάκι
κι ἡ γλώσσα τ' ἀηδονολαλεῖ καί κελαηδεῖ
καί λέγει¹¹*

Ἐνας δημιουργός χάρη στήν ἀσκήσή του καί στή μαθητεία του σ' αὐτή τήν τέχνη καταφέρνει νά «ἀνασυνθέτει» τό διαμορφωμένο πρῖν ἀπό αὐτόν ὕλικό. Καί ἐκεῖ εἶναι πού διαφέρει ὁ ἕνας ποιητής ἀπό τόν ἄλλο: στόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀναδημιουργεῖ τό ὕλικό πού παίρνει ἀπό τήν παράδοση.¹² Ἡ δημιουργία στή δημοτική ποίηση οὔτε ἀρχίζει οὔτε σταματᾶ σέ ἕνα πρόσωπο. Προεκτείνεται σέ πολλούς καί σέ πολλές γενιές καί ποτέ δέν φτάνει σέ μιὰ τελική μορφή ὅσο ἡ τέχνη διατηρεῖται ζωντανή. Ἐδῶ ἀκριβῶς μπορεῖ νά ἐντοπίσει κανεῖς τόν ρόλο πού παίζει ὁ παράγοντας τῆς συλλογικότητας στόν χώρο τῆς δημιουργίας μιᾶς τέτοιας τέχνης: Ὅχι ὅτι ἕνα τραγούδι φτιάχνεται ἀπό πολλούς, ὅπως πίστευαν παλιότερα, ἀλλά ὅτι ἕνας συγκεκριμένος δημιουργός φτιάχνει καί μέ ἐργαλεῖα πού τὰ ἔχουν τελειοποιήσει ἄλλοι πρῖν ἀπό αὐτόν.

Οἱ διαπιστώσεις αὐτές ἔχουν καί ἕνα ἄλλο πολύ ση-

μαντικό ἐπακόλουθο: τόσο στή γλώσσα τῆς ὅσο καί στά θέματα τῆς ἡ δημοτική ποίηση κυριαρχεῖται ἀπό τόν νόμο τῆς ἐπανάληψης. Αὐτό ὀφείλεται βέβαια στό γεγονός ὅτι καί ὁ πομπός, δηλαδή ὁ ποιητής, καί ὁ δέκτης, δηλαδή τό ἀκροατήριό του, κινούνται στόν χώρο τοῦ «προφορικοῦ». Ὅταν ἀκούμε κάτι πολλές φορές, μᾶς ἐντυπώνεται, τό κατανοοῦμε καλύτερα, τό συνηθίζουμε, ἐξοικειωνόμαστε μαζί του. Ἀντίθετα, στή γραπτή ποίηση, ὅπως καί στόν γραπτό λόγο, ἡ ἐπανάληψη εἶναι ἐλάττωμα, ἐπειδή τό ἔργο «κεῖται», προσφέρεται ὀπτικά καί μπορεῖ κανεῖς νά ἀνατρέχει στό κείμενο, γιά νά δεῖ καί νά ξαναδεῖ κάτι προκειμένου νά τό κατανοήσει.

Ὁ νόμος τῆς ἐπανάληψης ἔχει καί μιὰ ἄλλη συνέπεια. Μέ τήν ἐπανάληψη καί τήν ἐπιλογή ἐξασφαλίζεται τελικά ἡ ἐπικράτηση ἐκείνων τῶν στοιχείων πού ἔχουν μεγαλύτερη ἀπήχηση, πού ἀρέσουν, δηλαδή, περισσότερο. Αὐτό σημαίνει ὅτι τόσο στό ποιητικό λεξιλόγιο ὅσο καί στό θεματολόγιο ἐπικρατοῦν ἐκεῖνες οἱ μορφές πού ἔχουν τή μεγαλύτερη ἀποδοχή. Ἡ πρωτοτυπία εἶναι ἕνας ἀξιολογικός κανόνας πού διέπει τίς τέχνες στή σύγχρονη κοινωνία.¹³ Ἀποφεύγει κανεῖς νά οικειοποιηθεῖ κάτι πού ἐπινόησε κάποιος ἄλλος. Στίς παραδοσιακές ὁμογενεῖς, ἐπειδή ἡ δημιουργία χαρακτηρίζεται ἀπό συλλογικότητα, ἡ πρωτοτυπία δέν ἀποτελεῖ ἀρετή. Ἀντίθετα, ἐκεῖ ὁ ἀκροατής δέν δέχεται εὐκόλα νεωτερισμούς. Περιμένει νά ἀκούσει κάτι πού τό ἔχει ξανακούσει, κάτι πού τοῦ εἶναι οἰκεῖο. Καί αὐτό εἶναι ἕνα μέρος τῆς εὐχαρίστησης πού νιώθει: ἡ ἀναγνώριση τοῦ οἰκεῖου.

Καί ἐρχόμαστε στό τελευταῖο ἀπό τὰ χαρακτηριστικά πού διακρίναμε, τό εἶδος τῆς μυθολογίας πού βρίσκουμε στό δημοτικό τραγούδι. Τό δημοτικό τραγούδι, ὅπως καί κάθε εἶδος παραδοσιακῆς τέχνης, εἶναι ἕνα μέσο μέ τό ὁποῖο ἐκφράζεται μιὰ συγκεκριμένη κοινωνία. Ὁλόκληρος ὁ πολιτισμός μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας, ὁ τρόπος πού ἀντιμετωπίζουν τά μέλη τῆς τά καθημερινά ἢ τήσχόλη, τό τί πιστεύουν γιά τή ζωῆ καί γιά τό θάνατο, ὅλα ἔχουν συλλογικό χαρακτήρα. Οἱ διαφοροποιήσεις στόν τρόπο ζωῆς καί στίς πεποιθήσεις ἀπό ἄτομο σέ ἄτομο εἶναι φαινόμενο πού παρατηρεῖται στίς σύγχρονες μόνο κοινωνίες. Ἔτσι ἡ δημοτική ποίηση, συλλογική ἔκφραση μιᾶς παραδοσιακῆς κοινωνίας ὅπως εἶναι, πραγματεῖται τέτοια θέματα καί μέ τέτοιο τρόπο πού νά ἔχουν γενική ἀποδοχή. Καί κάτι ἀκόμη: ἐπειδή ἡ συγκεκριμένη ποίηση δημιουργεῖται καί ἐπιζει μέ τόν προφορικό λόγο, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ ὡς ἀποτελεσματικό ἐργαλεῖο τήν ἐπανάληψη, ἐπικρατοῦν σ' αὐτήν τελικά ἐκεῖνα τά θέματα καί ἐκεῖνες οἱ μορφές πού ὄχι μόνο ἀφοροῦν ὅλους ἀλλά εἶναι καί τό πιό ἀγαπητά.

Καί ἐρχόμαστε στή δική μας πραγματικότητα. Ἡ γνωριμία μας μέ τό δημοτικό τραγούδι προέρχεται εἴτε ἀπό βιβλία, ὅπου τό τραγούδι ἔχει τή μορφή ἐνός κειμένου, εἴτε, πιό συχνά, ἀπό τὰ μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης, ὅπου προσφέρεται ὡς ἀκουσμα. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἐκεῖνοι οἱ λίγοι πού λόγο καταγωγῆς εἶχαν τήν εὐκαιρία νά τό γνωρίσουν ἀπό πιό κοντά καί κάποτε δίνεταί ἡ εὐκαιρία, σέ ἄλλους ἀπό αὐτούς συχνό-

10. Πρβλ. Στ. Κυριακίδη, *Ἑλληνική λαογραφία*, μέρος Α', Μνημεῖα τοῦ λόγου, Ἀθήνα 1965, σ. 91-92, καθώς ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Ἀρχαῖκή τέχνη καί δημοτικά τραγούδια*, Η.Μ.Ε., Ἀθήνα 1928, σ. 64-5.

11. Δ. Πετρόπουλου, *Ἑλληνικά δημοτικά τραγούδια Α'*, Ἀθήνα 1958, σ. 196.

12. Ὁ Α. Lord, δ.π. διακρίνει τούς τραγουδιστές σέ δημιουργούς καί ἐκτελεστές. Πρβλ. καί τούς ἀρχαίους ἑλληνικούς ὁδούς «ἀοιδός» καί «ραψωδός».

13. Γιά τόν χαρακτήρα τῶν «παραδοσιακῶν» καί τῶν «ἐμπειρικῶν» τεχνῶν καθώς καί τῶν κοινωνιῶν μέσα στίς ὁποῖες αὐτές ἀντίστοιχα ἀναπτύσσονται, βλ. Γ.Μ. Σηφάκη, «Ὁ παραδοσιακός χαρακτήρας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς λογοτεχνίας καί τέχνης», *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.*, τόμος ΙΒ', σ. 453-470 καθώς ἐπίσης καί Κ. Horálek, δ.π.

τερα και σε άλλους σπανιότερα, να συμμετέχουν σε εκδηλώσεις όπου το δημοτικό τραγούδι έχει θέση. Τέτοιες ευκαιρίες όμως τείνουν να εκλείψουν με τον καιρό για το σύγχρονο κοινό. Από την άλλη μεριά, ούτε το δημοτικό τραγούδι-κείμενο ούτε το δημοτικό τραγούδι-δίκτυο έχουν καμιά σχέση με τον ρόλο που είχε το δημοτικό τραγούδι στην παραδοσιακή κοινωνία. Και αυτό γιατί είτε διαβάζουμε ένα τραγούδι είτε το ακούμε στο ραδιόφωνο, δεν μετέχουμε σε κάποια συλλογική εκδήλωση, της οποίας λειτουργικό μέρος είναι το δημοτικό τραγούδι. Έμεις είμαστε οι «άναγνώστες» ή οι «ακροατές», μεμονωμένα άτομα σε «άτομικές» εκδηλώσεις. Στις νεότερες κοινωνίες και οι καλλιτέχνες δουλεύουν ως άτομα αλλά και το κοινό έρχεται ατομικά σε επαφή με το έργο τους τις πιο πολλές φορές. Έργο όμως που δεν διαθέτει το στοιχείο της συλλογικότητας ούτε στο επίπεδο της δημιουργίας του ούτε στο επίπεδο της λειτουργίας του δεν μπορεί να εξασφαλίσει την γενική αποδοχή, όπως είδαμε ότι συμβαίνει στην παραδοσιακή κοινωνία. Έτσι το δημοτικό τραγούδι από τον χώρο της παραδοσιακής κοινωνίας με τη μορφή της σύνθετης τέχνης, της συλλογικής εκδήλωσης και του κοινωνικού γεγονότος αποβάλλει στον χώρο της δικής μας κοινωνίας όλα αυτά τα χαρακτηριστικά και γίνεται μία ατομική υπόθεση. Ένω είναι τέχνη που χαρακτηρίζεται από συλλογικότητα, αντιμετωπίζεται όμως μία σύγχρονη τέχνη, ή όποια σε όλα της τα στάδια περνάει από τη διεργασία του ατόμου.

Αλλά και η μυθολογία του δημοτικού τραγουδιού όπως οδύποτε δεν αγγίζει πια το σύγχρονο κοινό. Το περιστατικό, που έτυχε πρόσφατα να καταγράψω μία φοιτήτρια της Φιλοσοφικής Θεσσαλονίκης, σχετικά με έναν γεράκο που τραγουδούσε με πάθος το τραγούδι του Άνδρουτσου και ξεσπούσε σε κλάματα για τα παθήματα του «Δυσσέα», όπως έλεγε, δεν θα το θεωρούσαμε εύκολα φαινόμενο των ημερών μας. Άλλωστε, τα μόνα είδη τραγουδιών που επιβίωσαν και ανανεώθηκαν είναι εκείνα που προσαρμόστηκαν σε σύγχρονο θεματολόγιο και πέρασαν από ανάλογα στάδια δημιουργίας και διεργασίας όπως το γνήσιο δημοτικό τραγούδι. Σαν τέτοια θα μπορούσαν να αναφερθούν τα τραγούδια του Μακεδονικού Αγώνα, τα τραγούδια της αντίστασης και τα έρωτικά ή σατιρικά δίστιχα, που σε μερικά νησιά επιβιώνουν και ανανεώνονται ως τις μέρες μας.

Με την πάροδο όμως του χρόνου ολοένα και απομακρυνόμαστε από τις συνθήκες εκείνες που εδνοούν μία λειτουργική παρουσία του δημοτικού τραγουδιού στη ζωή μας. Είναι οδυτοπία να ελπίζουμε ότι θα μπορούσε να αναβιώσει στις μέρες μας η λειτουργικότητα που είχε το δημοτικό τραγούδι στην παλιότερη ελληνική κοινωνία. Ούτε μπορούμε να κάνουμε τους γάμους μας με βολιά ούτε έχει νόημα να «ζωντανεύουμε» με άκαμπτες στημένες παραστάσεις το έθιμο του Κλήδονα στην τηλεόραση. Από την παλιά ωστόσο λειτουργικότητά του το δημοτικό τραγούδι θα μπορούσε να κρατήσει εκείνη που είχε στον χώρο της διασκέδασης. Για να γίνει όμως κάτι τέτοιο, χρειάζεται προηγουμένως η εξοικείωση μας μαζί του. Δεν ισχυρίζομαι, φυσικά, ότι ο μόνος λόγος για τον οποίο πρέπει να στραφούμε προς το δημοτικό τραγούδι είναι για το ρόλο που ενδεχομένως μπορεί ακόμη και σήμερα να έχει στη διασκέδασή μας.

Στις κοινωνίες εκείνες στις οποίες η χρήση της γραφής δεν ήταν διαδεδομένη, ή λογοτεχνία δημιουργούνταν και διαδιδόταν με τον προφορικό λόγο, συχνά με

τη μορφή του τραγουδιού. Στο δικό μας δημοτικό τραγούδι έχουν αποτυπωθεί τόσο η ποιητική διάθεση και η ευαισθησία όσο και η κοσμοθεωρία πολλών γενιών που έζησαν στον τόπο μας πριν από εμάς. Έπειδή αποτελεί την πιο γνήσια έκφραση της λαϊκής διάνοησης, μάς επιτρέπει περισσότερο από κάθε άλλη παραδοσιακή τέχνη να γνωρίσουμε τον πολιτισμό του λαού μας και μέσα από αυτόν την ίδια την πολιτιστική μας ταυτότητα. Ιδιαίτερα σήμερα που κατακλυζόμαστε από κάθε λογής ετερόκλητες και ξενόφερτες επιδράσεις, μία τέτοια προσέγγιση της πολιτιστικής μας ιστορίας είναι απόλυτως αναγκαία. Πόσο αναγκαία θα το έννοήσουμε καλύτερα, αν λάβουμε υπόψη ότι οι σημαντικότερες προσφορές σ' αυτό τον τόπο και στον χώρο της ποίησης και στον χώρο της μουσικής δόθηκαν από ανθρώπους που γνώριζαν και αγαπούσαν το δημοτικό τραγούδι. Από το δημοτικό τραγούδι έχει βαθιά επηρεαστεί ή νεότερη προσωπική ποίηση του Σολωμού, του Καβάφη, του Σεφέρη, του Ρίτσου, του Έλύτη ή η μουσική του Καλομοίρη, του Κωνσταντινίδη, του Θεοδωράκη και άλλων ίσως.

Οι άνθρωποι όμως αυτοί με τη δική τους ατομική προαίρεση και τον δικό τους μόχθο γνώρισαν το δημοτικό τραγούδι. Και εδώ είναι αυτό που μάς έχει λείψει. Το δημοτικό τραγούδι δεν μπήκε ποτέ στην παιδεία μας, ούτε στη λογοτεχνική ούτε πολύ περισσότερο στη μουσική, που φυσικά είναι ανύπαρκτη. Γιατί βέβαια λίγες σελίδες σε κάποια ανθολόγια δεν φτάνουν για να καλύψουν το κενό. Ο λόγος για τον οποίο δεν συγκινεί σήμερα το δημοτικό τραγούδι τους νεότερους Έλληνες είναι ακριβώς ότι δεν είχαν την ευκαιρία να το γνωρίσουν πραγματικά, όπως είδαμε να συμβαίνει στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία, όπου το τραγούδι είχε μία συνεχή παρουσία στην κοινωνική ζωή των ανθρώπων. Και δυστυχώς, αυτό το κομμάτι του νεοελληνικού πολιτισμού, σε αντίθεση με τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, ελάχιστα έχει μελετηθεί και η παιδευτική του αξία ελάχιστα έχει συνειδητοποιηθεί και εκτιμηθεί.

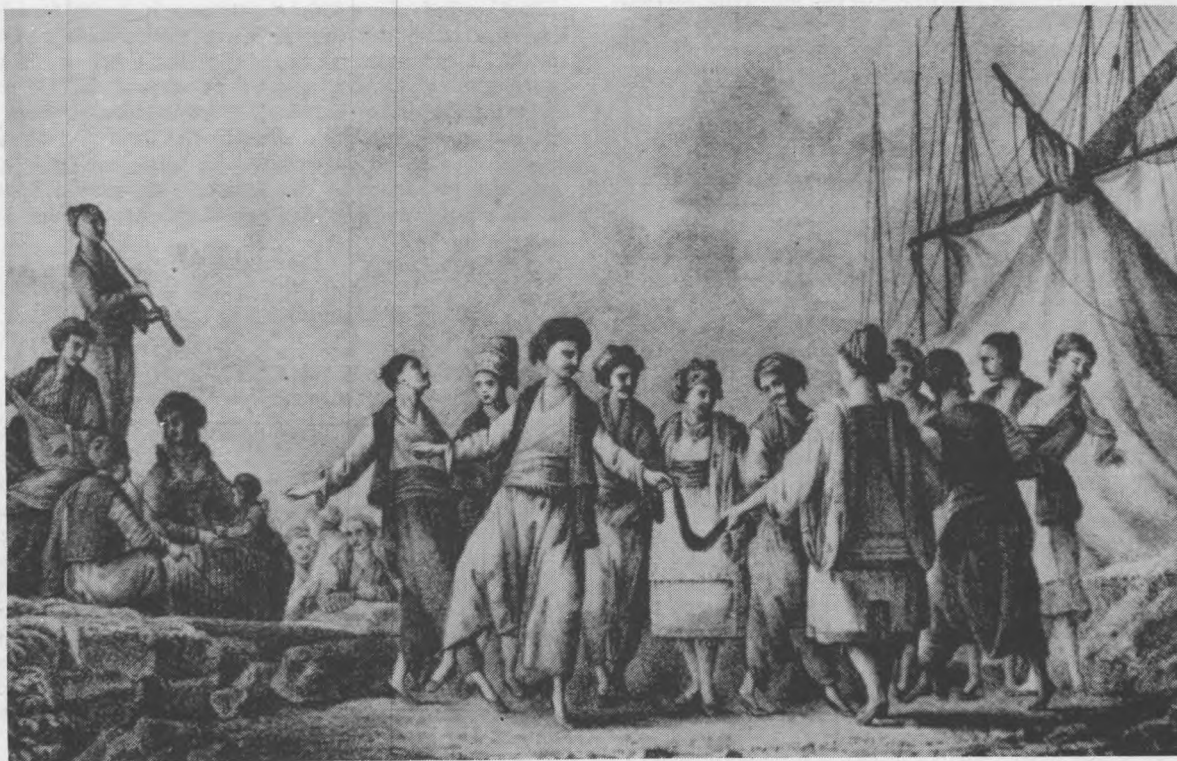
Ας δούμε όμως με ποιό τρόπο θα μπορούσαμε σήμερα να προσεγγίσουμε και να γνωρίσουμε το δημοτικό τραγούδι. Τονίσαμε ήδη ότι πρόκειται για μια σύνθετη τέχνη, ποιητικός λόγος και μουσική ταυτόχρονα. Η ανάγκη να μελετηθεί από τη διπλή αυτή σκοπιά είναι κάτι που επαναλαμβάνεται συχνά από τους ερευνητές. Αν κάτι τέτοιο δεν έγινε μέχρι σήμερα,¹⁴ είναι επειδή έλειψαν λαογράφοι με μουσικές γνώσεις όπως και μουσικολόγοι με λαογραφικές γνώσεις. Ωστόσο, παρόλο που το δημοτικό τραγούδι είναι τέχνη σύνθετη, οι δεσμοί του ποιητικού λόγου και της μουσικής δεν ήταν άρρηκτοι, όπως συμβαίνει με το τραγούδι στη σύγχρονη κοινωνία, όπου κάθε τραγούδι έχει αποκλειστικά τη δική του μελωδία. Στο δημοτικό τραγούδι ένα κείμενο μπορεί να τραγουδηθεί με πολλές μελωδίες και μία μελωδία μπορεί να προσαρμοστεί σε διαφορετικά κείμενα τραγουδιών. Δεν ήταν μάλιστα σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες τραγούδια, κυρίως διηγηματικά, απαγγέλλονταν μόνο, λέγονταν «μιλητά», όπως αναφέρουν παλιές μαρτυρίες. Είναι φανερό λοιπόν ότι υπήρχε κάποια αυτοτέλεια των δύο αυτών παραγόντων, του ποιητικού λόγου από τη μία μεριά και της μουσικής επένδυσής του από την άλλη. Βέβαια, τη στιγμή της εκτέλεσης ή αυτοτέλεια δεν λειτουργεί τουλάχιστον σε πρώτο επίπεδο. Πιστεύω,

14. Έξαιρέση αποτελούν οι μελέτες του S. Baud-Bovy για το δημοτικό τραγούδι.

παρ' όλα αυτά, ότι ο τραγουδιστής ή ο ακροατής του δημοτικού τραγουδιού είχε αμεσότερη και πιο ξεκάθαρη σχέση με τον ποιητικό λόγο από ό,τι με τη μουσική, επειδή τα λόγια ήταν κάτι το συγκεκριμένο και χειροπιαστό, ενώ η μουσική όχι. Οι απόψεις αυτές ενισχύονται και από πολλές παλιές μαρτυρίες. Θα αναφέρω δύο: Στο βιβλίο του *Ίστορία και στατιστική της Τραπεζούντας*, τυπωμένο στα 1870, ο Σ. Ίωαννίδης, αφού αναφέρει πολλά τραγούδια που λέγονταν στα πανηγύρια, στους γάμους και σε διάφορες άλλες περιστάσεις, σημειώνει: «Πολλάκις δέ οι γέροντες και αι γραΐαι επαγορεύουσι ταυτα άνευ μέλους, ως άλλοι ραψωδοί εις τούς παρακαθημένους και μετά προθυμίας ακρωμένους αυτών». Σε ένα άλλο βιβλίο, τυπωμένο στα 1899, *Η Συνασός του Σαραντίδη Αρχέλαου*, διαβάζουμε τα εξής: «Ευθύς ως εξαγγέλετο άσμα τι υπό του χορού, μέχρις ότου άρχισαι έτερον, οι παρακαθημένοι επέφερον διάφορους συζητήσεις και κρίσεις επί της έννοίας του άσματος, οι δέ γεραίτεροι άνέπτυσον κατά παράδοσιν τά αίτια και την ίστορίαν αυτου». Αξιίζει άκόμη να σημειώσουμε εδώ την άποψη που διατυπώνει ένας παλιός, πολύ αξιόλογος μελετητής των ελληνικών χορών και των δημοτικών τραγουδιών, ο Α. Ανδρεόπουλος, στο βιβλίο του *Έλληνικοί χοροί και δημοτικά τραγούδια*, Θεσσαλονίκη 1932, σ. 4-5: «Μέ τό αυστηρό όμως συνταΐριασμα που έκανα της μουσικής και του χορού με βάση τις παρατηρήσεις που είχα κάμει για τό ρυθμό και την καταγωγή τους, διαπίστωσα, όσο προχωρούσα στη νέα μου αυτή προσπάθεια, πώς τό τρίτο στοιχείο, ο στίχος, στο στόμα των τραγουδιστών βρισκότανε σε μεγάλη διάσταση με τ' άλλα στοιχεία, τη μουσική και τό χορό, με ελάχιστες μονάχα εξαιρέσεις άρμονίας». Μαρτυρίες όπως

αυτές δείχνουν ότι στο δημοτικό τραγούδι υφίσταται σχετική αυτοτέλεια των δύο τεχνών, της ποίησης και της μουσικής, και στο συγχρονικό και στο διαχρονικό επίπεδο· στο συγχρονικό, γιατί οι γνήσιοι φορείς του δημοτικού τραγουδιού διατηρούσαν μία διαλεκτική σχέση χωριστά με την ποίηση και χωριστά με τη μουσική· στο διαχρονικό πάλι, γιατί ή καθεμία από τις δύο τέχνες αναπτυσσόταν ανεξάρτητα από την άλλη, όπως φαίνεται και από τό γεγονός ότι τό κείμενο ενός τραγουδιού ταξιδεύει από τόπο σε τόπο και προσαρμόζεται στα μουσικά καλούπια της κάθε περιοχής.

Αν επέμεινα σ' αυτή τη διπλή καλλιτεχνική ύποσταση του δημοτικού τραγουδιού είναι γιατί πιστεύω ότι ή προσέγγισή του σήμερα και μπορεί και επιβάλλεται να γίνει χωριστά από τις δύο πλευρές του, την πλευρά της ποίησης και την πλευρά της μουσικής, κυρίως μέσα από τον χώρο της παιδείας μας και ιδιαίτερα της στοιχειώδους. Με ποιό τρόπο θά μπορούσε ή δημοτική μουσική να ενσωματωθεί στην παιδεία μας είναι άλλοι άρμοδιότεροι να άπαντήσουν. Όσο για τη δημοτική ποίηση, έφόσον σήμερα πιά δεχόμαστε ότι έχουμε να κάνουμε με έντεχνο ποιητικό λόγο μιας διαφορετικής κοινωνίας, πιστεύω ότι δέν θά ήταν έκτός τόπου και χρόνου, επειδή ο ποιητικός αυτός λόγος είχε κάποτε τη μορφή τραγουδιού, να τον προσεγγίσουμε μέσα από τά βιβλία, δηλαδή ως γραπτό κείμενο, δεδομένου ότι με αυτόν τον τρόπο οι σύγχρονες κοινωνίες γνωρίζουν την ποίηση. Μία τέτοια προσέγγιση δέν θά πρόδινε τη φύση του δημοτικού τραγουδιού γιατί σ' αυτό, ποίηση και μουσική, δέν άποτελοΰσαν ένα γενετικά ενιαίο σύνολο.

Ο ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΣΩΤΗΡΗΣ ΖΗΣΗΣ

Μιά πρώτη προσέγγιση

της Μαρίας Ίατρού

Σκοπός της εργασίας αυτής δεν είναι η αισθητική ανάλυση και αποτίμηση της ζωγραφικής παραγωγής του Σωτήρη Ζήση. Οι βασικές επιδιώξεις της είναι τρεις: α) η παρουσίαση μερικών απόψεων του ίδιου του ζωγράφου για το έργο του και για την τέχνη γενικότερα· β) ο έντοπισμός και η καταγραφή των κύριων χαρακτηριστικών της ζωγραφικής του· γ) μία πρώτη συζήτηση του προβλήματος σχετικά με το περιεχόμενο του δρου «λαϊκός ζωγράφος». Τό υλικό, στό οποίο βασίζεται η εργασία, προέρχεται κατά τό μεγαλύτερο μέρος του από έπιτόπια έρευνα, από μαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις με τόν ζωγράφο.¹

Οι παρατηρήσεις και τά συμπεράσματα στηρίζονται κυρίως σέ όσα έργα βρίσκονται αυτή τή στιγμή στό σπίτι του ζωγράφου και, κατά δεύτερο λόγο, σέ φωτογραφίες έργων πού δεν βρίσκονται πιά στην κατοχή του. Έδώ πρέπει να έπισημανθούν όρισμένες δυσκολίες πρακτικού χαρακτήρα, πού θέτουν περιορισμούς στην έρευνα και έμποδίζουν τήν καθολίκευση τών συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, πολλά έργα του Ζήση βρίσκονται σέ ιδιωτικές συλλογές (σέ μερικές περιπτώσεις ο ζωγράφος δεν θυμάται καν ποιά είναι τά έργα αυτά και σέ ποιούς τά έχει παραχωρήσει), πράγμα πού δυσχεραίνει τήν έξαντλητική καταλογογράφηση τών πινάκων του. Για τόν λόγο αυτό, ο αναγνώστης θά πρέπει πρός τό παρόν να άρκεστεί σέ μία ένδεικτική δειγματοληψία. Ένα δεύτερο στοιχείο πού δρā ανασταλτικά έγκκειται στό γεγονός ότι ο ζωγράφος δεν έχει αναγράψει στους πίνακές του ή δεν έχει συγκρατήσει άκριβώς στην μνήμη του τή χρονολογία σύνθεσης τών έργων του. Για τούς παραπάνω λόγους ένδέχεται μερικά από τά συμπεράσματα τής εργασίας αυτής να χρειαστούν κάποια τροποποίηση, αν προκύψουν νέα στοιχεία πού δεν στάθηκε άντικειμενικά δυνατό να ληφθούν ύπόψη.

1. Από τή θέση αυτή θά έπιθυμούσα να εύχαριστήσω θερμά τόν κ. Σωτήρη Ζήση και τήν οικογένειά του για τίς χρήσιμες πληροφορίες πού μου έδωσαν και για τήν πρόθυμη βοήθειά τους γενικότερα.

Έπίσης θά ήθελα να εύχαριστήσω θερμά τήν Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου πού όχι μόνο μου υπέδειξε τό θέμα, αλλά και συζήτησε μαζί μου διάφορα προβλήματα τής εργασίας αυτής.

Α. Ό ζωγράφος

Ό Σωτήρης Ζήσης, πρώτο από τά έννιά παιδιά του Ζήση και τής Εύδοκίας Ζήση, γεννήθηκε στην Κουλακιά (Χαλάστρα) τής Μακεδονίας τό 1902. Ό πατέρας του είχε ανάμιξη στόν Μακεδονικό Άγώνα, πράγμα πού έπηρέασε, όπως είναι εύλογο, τίς θεματικές έπιλογές του ζωγράφου. Έπίσης, δεν είναι χωρίς σημασία τό γεγονός ότι ο πατέρας και οι άδελφοί τής μητέρας του ήταν άγιογράφοι, έστω και αν δεν τούς γνώρισε ποτέ. Σύμφωνα με δική του μαρτυρία, οι πρώτες του εικαστικές έντυπώσεις προέρχονται από λιθογραφίες πού παρίσταναν άγωνιστές του Μακεδονικού Άγώνα ή διάφορες σκηνές πατριωτικού περιεχομένου με συμβολικό χαρακτήρα.

Σέ ήλικία δώδεκα έτών έγκαταστάθηκε στην Θεσσαλονίκη, όπου έμαθε τήν τέχνη τής τυπογραφίας. Μετά τό 1922 εργάστηκε σέ πολλές πόλεις (Άθήνα, Άλεξανδρούπολη, Σέρρες), για να καταλήξει τό 1933 στην Θεσσαλονίκη, όπου ως τό 1970 εργάστηκε ως τσιγκογράφος στην έφημερίδα *Μακεδονία*. Από τό 1959 άρχισε να ζωγραφίζει συστηματικά, ακολουθώντας κυρίως την παρότρυνση του Βασίλη Λαούρδα. Σήμερα ζει με τήν οικογένειά του στην Θεσσαλονίκη και δεν ζωγραφίζει πιά.

Β. Ό ρόλος τής ζωγραφικής

«Είμαι νοσταλγός του παρελθόντος· μου άρέσουν τά νεανικά μου χρόνια»

Τόσο η έπιλογή τών ζωγραφικών θεμάτων όσο και οι έκφρασμένες θέσεις του ίδιου του καλλιτέχνη, φανερώνουν ότι για τόν Σωτήρη Ζήση κυριότερο έργο τής ζωγραφικής είναι η *ανάπλαση και συντήρηση του παρελθόντος* και, ειδικότερα, τών στοιχείων εκείνων πού έχουν χαθεί όριστικά ή κινδυνεύουν να χαθούν: «Άπεικονίζω τήν παλιά ζωή. Δεν υπάρχουν αυτά τά πράγματα τώρα. Ό,τι πέρασε θέλω να τό άποτυπώσω για να υπάρχει». Η έπιμονή του στην έξασφάλιση τής εικαστικής επιβίωσης του παρελθόντος έκφράζεται και με τήν έπιλογή τών υλικών μέσων τής τέχνης του· ζωγραφίζει άποκλειστικά με λάδι, επειδή πιστεύει ότι αυτό τό υλικό άντέχει περισσότερο στόν χρόνο.

Τά θέματα από τη σύγχρονη ζωή δέν τόν συγκινούν ιδιαίτερα. Πιστεύει ότι αυτά πρέπει να προκαλέσουν τό ενδιαφέρον της νεότερης γενιάς, όταν γίνουν μέ τή σειρά τους παρελθόν, ώστε να μήν εξαλειφθούν από τή μνήμη τών μεταγενεστέρων. Ένα θέμα άποκτᾶ, έπομένως, ζωγραφικό ενδιαφέρον για τόν καλλιτέχνη, από τή στιγμή πού περνᾶ μέσα από τό φίλτρο τής μνήμης. Χαρακτηριστικό από τήν άποψη αυτή είναι ότι, όταν τά θέματα τής «παλιάς ζωής» έξαντλούνται, ό ζωγράφος παύει να παράγει ή αναζητᾶ τήν έμπνευση σέ άλλου είδους παρελθοντικές πηγές, όπως π.χ. τά τραγούδια τών νεανικῶν του χρόνων, τά όποια μετατρέπει σέ ζωγραφική.

Στό πλαίσιο αυτό έντάσσεται και τό παρελθόν ως ιστορία —μέ τήν καθιερωμένη πρωτοβάθμια σημασία του όρου—, ή όποια άπεικονίζεται σέ μία ομάδα έργων του Ζήση. Αυτή τή φορά όμως ή μνήμη δέν είναι προσωπική. Πρωτογενές ύλικό τών έργων αυτών είναι ιστορικές άφηγήσεις και δημοτικά τραγούδια (βλ. τόν πίνακα «Κώστας Γαρέφης» και τόν πίνακα πού αναπαριστᾶ τή μάχη τών Γρεβενῶν²) αλλά και βιβλία, κυρίως άπομνημονεύματα ήρώων του Μακεδονικού Άγώνα. Οί προσωπικές «ιστορικές» έμπειρίες —ό ζωγράφος έχει ζήσει από κοντά όλόκληρη τή Μικρασιατική έκστρατεία— δέν καταγράφονται ζωγραφικά, μολονότι επανέρχονται διαρκώς στον προφορικό του λόγο. Άπό τά παραπάνω προκύπτει ή διαπίστωση ότι υπάρχει μία διχοτόμηση στις θεματικές έπιλογές του ζωγράφου: από τά προσωπικά του βιώματα άπομονώνεται και αναπαριστᾶ μόνο ειρηνικές στιγμές— έξαίρεση άποτελεῖ «Τό 1941». Άπό τήν άλλη μεριά, έμμεσες ή βιβλιακές έμπειρίες τόν οδηγούν σέ θέματα «ήρωϊκού» χαρακτήρα.

Η άπαθανάτιση του παρελθόντος είναι στενά συνδεδεμένη μέ έναν άλλο, έξίσου σημαντικό, στόχο τής ζωγραφικής, τήν ακριβή αναπαράσταση τής πραγματικότητας μέ κάθε λεπτομέρεια: «Έκείνο πού μου έκανε έμένα έντύπωση είναι ή λεπτομέρεια. Όταν παίρνω να κάνω κατιτί, έπρεπε να φαίνονται και τά μάτια του και τά φρύδια του και τό μουστάκι του, οί πτυχές από τά ρούχα του πώς είναι διπλωμένα —όχι έτσι τυχαία». Η αντίπαθείά του για τό «κατά προσέγγιση» εκφράζεται και στή δυσπιστία του άπέναντι στήν άφηρημένη τέχνη, αυτά «τά άνακατώματα μογοιάς» πού «δέν συμβολίζουν τίποτα». Η άφηρημένη τέχνη, έπομένως, για τόν Ζήση δέν είναι προϊόν έλεγχόμενης καλλιτεχνικής βούλησης αλλά άποτέλεσμα συμπτωματικής ανάμιξης χρωμάτων, ή όποια μάλιστα, όπως πιστεύει ό ζωγράφος, ύπακούει στον συρμό τής εποχής και έχει κερδοσκοπικό χαρακτήρα. Για τόν καλλιτέχνη ή πιστή αναπαράσταση είναι πιό σημαντική και από τήν πρωτοτυπία και από τή φαντασία. Αυτή ή σχολαστική προσκόλληση στα πράγματα τόν οδηγεί συχνά στήν αντιγραφή, τήν όποια όχι μόνο θεωρεί θεμιτή αλλά και επιβεβλημένη. Όπως μαρτυρεί ό ίδιος ό ζωγράφος, συχνά συμβουλευέται φωτογραφίες ή εικονογραφημένες έγκυκλοπαίδειες και περιοδικά, και σπανιότερα, όταν τό άπαιτεί ή περίσταση, καταφεύγει στα ίδια τά αντικείμενα, τά όποια σκισάρει πρόχειρα εκ του φυσικού ή τά φωτογραφίζει. Η εύσυνείδητη συλ-

λογή ύλικού είναι μία από τίς βασικές αρχές τής τέχνης του: «Ός ζωγράφος καλά θά κάνει, όταν σου τυχαίνουν τίποτα εικόνες, ή από περιοδικά ή από όπουδήποτε, κανέναν σκύλο, κανέναν γάτος, κράτησέ τες. Θα 'ρθεί ή ώρα πού θά σου χρειαστούν». Ό ζωγράφος βλέπει τή δική του άποστολή να συνίσταται κυρίως στή σύνθεση και στή δημιουργική άφομοίωση τών ξένων στοιχείων, πού άποκτούν έτσι προσωπικό τόνο. Η κριτική πού του άσκήθηκε για τίς φωτογραφικές επιδράσεις στο έργο του³ τόν άφήνει άδιάφορο: «Μπορείς όλο αυτό τό πράγμα να τό φωτογραφίσεις; Πρέπει να τό πάρεις από άεροπλάνο», λέει χαρακτηριστικά για τόν πίνακα «1η Μαΐου 1925».

Έκτός από τά παραπάνω, ή ζωγραφική θεραπεία και όρισμένες συγκεκριμένες (πρακτικές) ανάγκες. Σύμφωνα μέ μαρτυρία του ίδιου του ζωγράφου, άρχισε να άσχολείται μέ τή ζωγραφική, όταν έχτισε τό σπίτι του και χρειάστηκε να καλύψει τούς άδειους τοίχους μέ μερικά «κάδρα». «Φτιάξαμε τό σπίτι, και ήταν άδειο. Έπρεπε να βάλουμε και κάνα δυό κάδρα. Και πήγε τό μυαλό μου να φτιάξω μερικά γεγονότα του χωριού μου». Ό Ζήσης όδηγήθηκε στή ζωγραφική άπό τήν ίδια ανάγκη πού τόν ώθησε να κατασκευάζει ό ίδιος όποια οικιακά είδη του ήταν άπαραίτητα και, για διαφόρους λόγους, δέν μπορούσε να τά αγοράσει.

Πίσω από όλα αυτά, βέβαια, ύπάρχει και τό «μεράκι» του καλλιτέχνη, πού μέ τή ζωγραφική δίνει διέξοδο στις δημιουργικές του δυνάμεις, χωρίς τόν παραμικρό έμπορικό ύπολογισμό. Άξίζει να σημειωθεί ότι ό Ζήσης εκθέτει τά έργα του σπάνια και πάντα μετά από έπίμονες παραινέσεις, δέν πουλάει πίνακες (όσοι βρίσκονται σέ ιδιωτικές συλλογές είναι χαρισμένοι) και γενικά, όπως προκύπτει από τά λεγόμενά του, αντιμετώπιζει μέ δυσφορία τή δημοσιότητα. Τό κοινό του δέν θά ξεπερνούσε ποτέ τά όρια του στενού οικογενειακού και φιλικού του περιβάλλοντος, αν δέν τόν είχαν ανακαλύψει οί λόγιοι τής Θεσσαλονίκης: «Έκανα μία δουλειά για τό μεράκι μου, χωρίς έννοια εκμεταλλευτική».

Γ. Θεματικοί κύκλοι

Ό Σωτήρης Ζήσης έχει ζωγραφίσει από τό 1959 ως σήμερα περί τούς όγδόντα πίνακες —ό ίδιος δέν είναι σέ θέση να ύπολογίσει τόν ακριβή αριθμό τους. Άπό αυτούς, σαράντα βρίσκονται στο σπίτι του, τέσσερις στο Μουσείο του Μακεδονικού Άγώνα στή Θεσσαλονίκη και οί υπόλοιποι σέ ιδιωτικές συλλογές. Τά πρώτα του έργα είναι αναπαραστάσεις χαρακτηριστικών σκηνών από τήν «παλιά ζωή» στήν ύπαιθρο, όπως έχουν άποτυπωθεί στή μνήμη του. Στήν ίδια περίοδο ανήκει και τό πρώτο έργο πού έμπνεύστηκε από τόν Μακεδονικό Άγώνα και τό όποιο βασίζεται σέ μία διήγηση του πατέρα του. Ό πίνακας παριστάνει τόν Κώστα Γαρέφη να σκοτώνει τούς κομιτατζήδες Λούκα και Καρτάσεφ.⁴ Σύμφωνα μέ πληροφορίες του Ζήση, βλέποντας αυτόν τόν πίνακα ό Βασίλης Λαούρδας τόν παρακίνησε να ζωγραφίσει και άλλους μέ ανάλογα θέματα και του προμήθευσε για τόν σκοπό αυτό σχετικά βιβλία,

3. Βλ. Β. Λαούρδα, περιόδ. *Ήώς*, τεύχ. 63-65 (1962).

4. Βλ. σχετικά «Ό Μακεδονικός Άγώνας», έφημ. *Μακεδονία*, Κυριακή 5.2.1984, σ. 6. Στο σημείο αυτό άξίζει να θυμίσουμε ότι τήν πατρίδα του ζωγράφου Κουλακιά τήν αναφέρει ή Πηνηλόπη Δέλτα στο βιβλίο της *Τά μυστικά του βάλτου* ως τόπο άποβίβασης μακεδονομάχων πού έφταναν από τήν έλεύθερη Έλλάδα.

2. Στήν περίπτωση του δεύτερου πίνακα είναι άξιοσημείωτο ότι δημοτικό τραγούδι και ιστορική άφήγηση — άνεξάρτητα από τό αν αυτή προέρχεται από προφορική ή γραπτή πηγή — άπαντούν συνδυασμένα. Ό πίνακας αναφέρεται στήν έξέγερση τής ύπόδουλης Έλλάδας κατά τόν ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1854.

κυρίως απομνημονεύματα (Γερμανού Καραβαγγέλη, Μακρή, Σουλιώτη⁵). Έτσι ο Ζήσης ζωγράφησε δέκα πίνακες ιστορικού περιεχομένου, από τους οποίους τέσσερις αγοράστηκαν από το υπουργείο Βορείου Ελλάδος, για να εκτεθούν στο Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα. Από τότε (περίπου 1960) ο Ζήσης δεν έχει επανέλθει σε παρόμοια θέματα.

Σήμερα το έργο του Ζήση μπορεί να κατανεμηθεί σε τρεις κύκλους:

Α' Ιστορικά: Στόν κύκλο αυτό ανήκουν λίγα έργα εμπνευσμένα από τη ζωή των κλεφτών και την επανάσταση του 1821. Στο μεγαλύτερο ποσοστό όμως η κατηγορία αυτή περιλαμβάνει σκηνές από τον Μακεδονικό Αγώνα. Έδω κύρια πηγή του είναι τα βιβλία (με εξαίρεση τόν πίνακα «Κώστας Γαρέφης» που βασίζεται σε προφορική αφήγηση), γεγονός που έχει αποτέλεσμα την έντονη παρουσία μιάς «λόγιας» επίδρασης πανηγυρικού χαρακτήρα. Συγκεκριμένα, στους πίνακες αυτούς παρατηρείται ένας διάχυτος στόμφορ, μιά ρητορική διάθεση, που εκδηλώνεται με συμβατικές, στιλιζαρισμένες συνθέσεις και άφθονες προσωποποιήσεις αφηρημένων έννοιων.⁶ Παράλληλα, γίνεται αίσθητό και τό στοιχείο της αντιγραφής από παλιές φωτογραφίες, εικονογραφήσεις βιβλίων, περιοδικών, εγκυκλοπαιδειών κ.λπ. Τό ύλικό του είναι άντλημένο από τόσσο ετερόκλητες πηγές, ώστε συχνά ούτε ο ίδιος ο ζωγράφος δεν είναι σε θέση να βεβαιώσει από πού δανείστηκε τά διάφορα στοιχεία που άπαρτίζουν τούς πίνακές του. Μερικές φορές ή ζωγραφική σύνθεση παίρνει μιά μορφή που θυμίζει κάρτ ποστάλ. Είναι διαιρε-

Ο έθνομάρτυρ Χρυσόστομος

5. Βλ. Πηνελόπη Δέλα *Αρχείον Μακεδονικού Αγώνος*, τόμ. Ι, Θεσσαλονίκη 1958 (Απομνημονεύματα Γερμανού Καραβαγγέλη), τόμ. ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1959 (Απομνημονεύματα Γεωργίου Δικωνόμου Μακρή)· βλ. επίσης *Αθανάσιου Σουλιώτη-Νικολαΐδη Ο Μακεδονικός Αγών. Η «οργάνωσις Θεσσαλονίκης» 1906-1908*, Θεσσαλονίκη 1959. Τά παραπάνω Απομνημονεύματα υπάρχουν στη Βιβλιοθήκη της Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών και, όπως μάς πληροφορεί ο ζωγράφος, τού τά δάνεισε ο Βασίλης Λαούρδας.

6. Χαρακτηριστικός από αυτή τήν άποψη είναι ο πίνακας «Πάυλος Μελάς». Ο ήρωας παριστάνεται τή στιγμή που ύψώνεται στόν οδρανό άγκαλιασμένος μ' έναν άετό, ενώ δίπλα του θρηνεί προσωποποιημένη ή Ιστορία περιτοχιτισμένη από σωρούς βιβλίων. Στο κάτω μέρος τού πίνακα ή Ναταλία Μελά έπισκέπτεται κρυφά τόν τάφο τού συζύγου της.

μένη στά δύο μέ τή βασική μορφή στό κέντρο σε ύπερφυσικό μέγεθος (Έθνομάρτυρ Χρυσόστομος) ή μέσα σε πλαίσιο (Η δολοφονία τού Άσκητού και ή κηδεία του). Ένα άλλο διακριτικό χαρακτηριστικό τής κατηγορίας αυτής είναι τά κείμενα που συνοδεύουν τόν πίνακα (συχνά μέ τή μορφή εγχάρακτων κλισέ), «για να καταλάβει ο κόσμος». Τίς περισσότερες φορές τά κείμενα αυτά προέρχονται από τά βιβλία που, σύμφωνα μέ πληροφορίες του, χρησιμοποίησε ως πηγές. Τέτοιου είδους συνοδευτικά σχόλια άπουσιάζουν τελείως, για εδνόητους λόγους, από πίνακες μέ μή ιστορικά θέματα.

Ένα τελευταίο γνώρισμα τής «ιστορικής» κατηγορίας — που άποτελεί και γενικό χαρακτηριστικό τής ζωγραφικής τού Ζήση — είναι ή αγάπη τού συγκεκριμένου, τό κινήγι τής ρεαλιστικής λεπτομέρειας στήν άπόδοση επιμέρους μορφών και άντικειμένων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ή τελική σύνθεση, συνολικά θεωρημένη, είναι ρεαλιστική.

Β' «Η παλιά ζωή»: Οί πίνακες αυτού τού κύκλου μπορούν να ένταχθούν σε δύο ύποκατηγορίες: Σκηνές τού χωριού και σκηνές τής παλιάς Θεσσαλονίκης. Στή πρώτη ύποκατηγορία άπουσιάζουν σχεδόν τελείως τά φωτογραφικά και γενικά τά αντιγραφικά στοιχεία. Μοναδική πηγή εμπνευσης είναι ή άναπλαστική μνήμη, ή όποία οδηγεί σε μιά τέτοια άφαίρεση, ώστε τό άποτέλεσμα να είναι όχι κάποιες *συγκεκριμένες* και *χρονικά έντοπισμένες* σκηνές αλλά κάποιες σκηνές μέ *τυπικό χαρακτήρα*. Στή δεύτερη ύποκατηγορία άπαντούν κάποια φωτογραφικά στοιχεία, άφομοιωμένα όμως και προσαρμοσμένα στο πνεύμα τού πίνακα, έτσι ώστε να μή διακρίνονται τόσο έντονα όσο στους ιστορικούς πίνακες. Έξαίρεση άποτελεί ο πίνακας «Η Θεσσαλονίκη μέ τά άλογόσυρτα τράμ», όπου ή φωτογραφική ακρίβεια τών αναγλύφων τής Καμάρας προδίδει άμέσως τήν αντιγραφή. Σπανιότερα ο καλλιτέχνης ζωγραφίζει άντικείμενα εκ τού φυσικού (δπως στήν περίπτωση τής λατέρνας στά «Κουτσαβάκια»⁷) ή άναζητά και φωτογραφίζει ο ίδιος τά μοντέλα του, για να τά αντιγράψει στή συνέχεια (δπως στήν περίπτωση τών φορτηγών στόν πίνακα «Τό 1941» ή τού παλιού ύποδηματοποιού στόν πίνακα «Θεραπευτήριο ύποδημάτων»). Σε άλλες περιπτώσεις ο ζωγράφος συγκρατεί κάποιες έντυπώσεις από σκηνές, τίς όποίες άναπαριστά από μνήμης άργότερα. Άντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής τής τεχνικής είναι οί άνθρωποι που χορεύουν καρσιλαμά στόν πίνακα «1η Μαΐου 1925». Για τήν άπόδοση αυτής τής σκηνής ο Ζήσης ζήτησε από τόν άνιψιό του να χορέψει καρσιλαμά, προκειμένου να επαναφέρει στή μνήμη του τίς σχετικές κινήσεις, που άργότερα άποτύπωσε στόν πίνακα.⁸ Είναι αξιοσημείωτο από τήν άποψη αυτή ότι στή συνείδηση τού ζωγράφου τά δρια άνάμεσα στή ζωγραφική από μνήμης και τή ζωγραφική εκ τού φυσικού είναι ρευστά: «Όταν ζωγραφίζεις, πρέπει να 'χεις κάποιο μοντέλο μπροστά σου, ή μέ τή φαντασία

7. Σύμφωνα μέ δική του πληροφορία, ο ζωγράφος έντόπισε τή λατέρνα σ' ένα ούζερί τής όδου Ίπποδρομίου τής Θεσσαλονίκης και έκανε ένα πρόχειρο σκαρίφημά της, τό όποιο άργότερα τό μετέφερε έπεξεργασμένο στόν πίνακα. Η γυναικεία μορφή που παριστάνεται στήν μπροστινή πλευρά τής λατέρνας είναι ή Ζακελίν Κένεντυ, από φωτογραφία τήν όποία ο ζωγράφος είδε στόν χώρο τής καθημερινής του δουλειάς. Η λεπτομέρεια αυτή είναι χαρακτηριστική για τόν τρόπο μέ τόν όποιο εργάζεται ο Ζήσης.

8. Βλ. σχετικά Γ. Σαματούρα, *Δώδεκα λαϊκό ζωγράφοι*, Αθήνα 1974, σ. 246.

Ὁ ψαράς

σου ἢ ἓνα ἀντικείμενο νά τό 'χεις μπροστά σου, γιά νά τό ζωγραφίσεις». Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου σγκερασμοῦ εἶναι ὁ πίνακας «Ὁ ψαράς», ὅπου, σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ ζωγράφου, τό σπίτι στό πρώτο πλάνο εἶναι ἀντιγραμμένο ἀπό τό περιοδικό *Μακεδονική Ζωή*, ἡ καγκελόπορτα εἶναι ζωγραφισμένη ἐκ τοῦ φυσικοῦ (πρόκειται γιά τήν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ τοῦ ζωγράφου), καί ὁ ψαράς εἶναι τελειῶς φανταστικός, καθῶς καί τό κόκκινο σπίτι στό δεύτερο πλάνο.

Ἡ περίπτωση τοῦ πίνακα αὐτοῦ ὀδηγεῖ στό συμπέρασμα πού ἰσχύει καί γιά τήν κατηγορία τῶν ἔργων μέ σκηνές τοῦ χωριοῦ: παρά τήν προσήλωσή του στή ρεαλιστική λεπτομέρεια, ὁ Ζήσης δέν ἐνδιαφέρεται ἰδιαίτερα γιά τήν πιστή ἀπόδοση τῆς «πραγματικότητας», ὅπως θά τείναμε νά πιστέψουμε βασιζόμενοι στίς πρώτες μας ἐντυπώσεις. Συνήθως δέν ζωγραφίζει *συγκεκριμένους ἀνθρώπους⁹ καί σκηνές*. Ζωγραφίζει μᾶλλον *τύπους ἀνθρώπων καί τυπικές σκηνές*. Γιά παράδειγμα, τό ὑπαίθριο γλέντι στόν πίνακα «1η Μαΐου 1925» δέν εἶναι τό συγκεκριμένο γλέντι ἐκείνης τῆς Πρωτομαγιάς ἀλλά τό «ιδανικό» γλέντι μέ ὑπερχρονικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα. Ὅυτε οἱ ψαράδες, οἱ χασάπηδες, οἱ «λεμονατατζήδες» καί οἱ κουτσαβάκηδες τοῦ Ζήση εἶναι «πρόσωπα». Εἶναι μᾶλλον στυλιζαρισμένοι, συμβατικοί τύποι ἀνθρώπων πού κινῶνται σέ χώρους ἐξίσου τυποποιημένους καί συμβατικούς, συρραφές ἀπό μεμονωμένα στοιχεῖα, ὑπαρκτά ἢ δυνάμει ὑπαρκτά, πού δέν εἶναι ὅμως καθόλου ὑποχρεωτικό νά συνυπάρχουν μέ τόν τρόπο πού παριστάνονται στόν πίνακα.

9. Μεμονωμένες περιπτώσεις ἀποτελοῦν τά πορτρέτα τῆς μητέρας του καί τοῦ Φωκίωνα Δημητριάδη. Σέ διαφορετική κατηγορία ὑπάγονται τά ἱστορικά πορτρέτα, τά ὁποῖα δέν ἀποτελοῦν αὐτοσκοπό, ἀλλά συμβάλλουν στή δημιουργία κλίματος ἐθνικῆς ἐξαρσης.

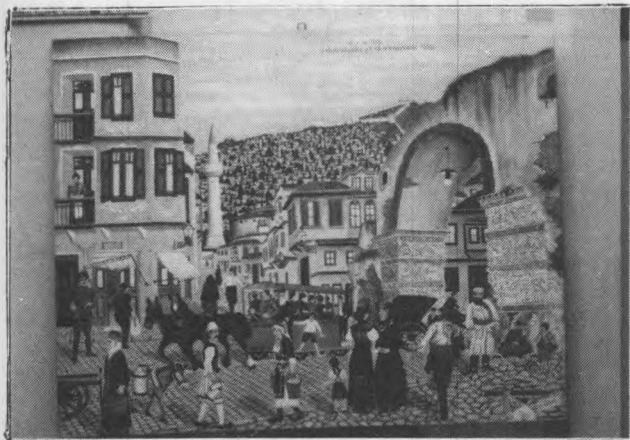
Γ' «*Εἰκονογράφηση*» τραγουδιῶν: Ὁ κύκλος αὐτός περιλαμβάνει τά πιά πρόσφατα (καί τά λιγότερα σέ ἀριθμό) ἔργα τοῦ Ζήση. Ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ ἴδιος, στράφηκε πρὸς τά τραγούδια τῆς νεανικῆς του ἡλικίας (τά χαρακτηρίζει «δημοτικά»,¹⁰ χωρίς αὐτό, βέβαια, νά ἰσχύει γιά ὅλα), ὅταν τά θέματα τῆς «παλιᾶς ζωῆς» ἄρχισαν νά ἐξαντλοῦνται. Στά ἔργα τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἀπαντοῦν — ἐξαιτίας τῆς φύσης τῶν θεμάτων — πάλι συμβολικά στοιχεῖα, πού τά συναντήσαμε καί στήν ἱστορική κατηγορία. Ὁ πίνακας εἶναι συμβατικά διαιρεμένος σέ θεματικές ἐνότητες πού συνδέονται μεταξύ τους καί γίνονται κατανοητές χάρι στοῦ κείμενο τοῦ τραγουδιοῦ, τό ὁποῖο καταγράφεται ἀπαραίτητα στόν πίνακα. Κύριο ἀναγνωριστικό χαρακτηριστικό τοῦ κύκλου αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀξονική ἀντίθεση «παρόν — παρελθόν». Τό πρώτο ἀντιπροσωπεύεται ἀπό τήν ἐξελιγμένη τεχνολογία καί τά «νέα ἤθη» (γιά πρώτη φορά ἐμφανίζονται αὐτοκίνητα, ἀεροπλάνα, οὐρανοξύστες, κοπέλες μέ μίνι φοῦστα, ἱερωμένοι πού ὀδηγοῦν αὐτοκίνητο), ἐνώ τό δεύτερο ἐκπροσωπεῖται ἀπό εἰδυλλιακές φουστάνελες, τσαρούχια, κληματαριές καί ἐθνικούς χορούς, ὅπως στόν πίνακα «Ὁρέ νά 'ταν τά νιάτα, πουλί μου, δύο φορές». Ἀνάλογου τύπου εἶναι καί ἡ ἀντίθεση «Ἑλλάδα — ἐξωτερικό» ἢ Ἑλλάδα ταυτίζεται μέ μιά παρωχημένη βουκολική ἀτμόσφαιρα, ἐνώ τό ἐξωτερικό μέ τή σύγχρονη τεχνολογία, ὅπως στόν πίνακα «Ὁρέ πουλιά μου διαβατάρικα».

Σέ γενικές γραμμές θά μπορούσαμε νά ἀποδώσουμε στήν τέχνη τοῦ Ζήση τά ἀκόλουθα χαρακτηριστικά:

10. Ἐδῶ πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ ζωγράφος κατατάσσει τόν Ἑθνικό Ὑμνο στά δημοτικά τραγούδια, πράγμα πού ἀνακαλεῖ στή μνήμη μας ἓνα «παράλληλο». Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ ἐκδότης τῶν ἑλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς συλλογῆς Φοριέλ πρόσθεσε στό τέλος τοῦ τόμου, χωρίς τή συγκατάθεση τοῦ Γάλλου συλλογέα, τόν «Ὑμνο στήν Ἑλευθερία» τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ πίνακας τοῦ Ζήση, πού εἶναι ἐμπνευσμένος ἀπό τίς δύο πρώτες στροφές τοῦ Ὑμνου, ἀποτελεῖ μιά προσωπική ἐρμηνεία τῶν στίχων ἀπό τόν ζωγράφο. Ἐπειδή οἱ τρέχουσες ἐρμηνεῖες δέν τόν ἱκανοποιοῦσαν, ἐπιχείρησε νά ἐξηγήσει τοὺς στίχους αὐτοῦς συγκεκριμενοποιώντας ὅλες τίς ἀφηρημένες ἐννοιες. Ἐτσι, ὁ στίχος «πού μέ βία μετράει τή γῆ» ἀποδίδεται εἰκαστικά μέ βάση τήν ἐκφραση τοῦ χωριοῦ του «θά σοῦ δώσω μιά, καί θά μετρήσεις τή γῆ». Ἐπομένως, σύμφωνα μέ τόν ζωγράφο, ἐδῶ δέν γίνεται λόγος γιά τή γοργή διάδοση τῆς ἰδέας τῆς ἐλευθερίας ἀπό χώρα σέ χώρα ἀλλά γιά τό βίαιο πλήγμα πού ἡ προσωποποιημένη Ἑλευθερία καταφέρει στόν τυραννικό δυνάστη.

1 Μαΐου 1925

Ἡ Θεσσαλονίκη μέ τά ἀλογόσυρτα τράμ

1. Ἔντονα, στιλπνά, ἀμιγῆ χρώματα· ἀποκλειστική προτίμηση στή χρήση λαδιού.
2. Προτίμηση στό μεγάλο μέγεθος τοῦ πίνακα.
3. Γραπτά συνοδευτικά σχόλια ἢ καταγραφή τραγουδιῶν.
4. Διαίρεση τῶν εἰκόνων σέ ἐνότητες.
5. Προβολή τῆς κεντρικῆς μορφῆς.
6. Ἡ σύνθεση ἀναπτύσσεται γύρω ἀπό ἕναν κεντρικό πυρήνα πού ἐπαυξάνεται μέ τήν προσθήκη νέων στοιχείων,¹¹ τά ὁποῖα ὁμως δέν ὑποτάσσονται ἀπόλυτα, ἀλλά διατηροῦν κάποια αὐτονομία στό πλαίσιο τῆς εἰκόνας.
7. Συνδυασμός τοῦ φανταστικοῦ μέ τήν ἐκ τοῦ φυσικοῦ ἢ ἀπό μνήμης ἀναπαράσταση καί μέ τήν ἀντιγραφή.
8. Ἐπιδίωξη ρεαλισμοῦ στά ἐπιμέρους, χωρίς τό τελικό ἀποτέλεσμα νά εἶναι ρεαλιστικό.
9. Δημιουργία ἀνθρώπινων τύπων καί τυπικῶν καταστάσεων.
10. Ἀγάπη τοῦ συγκεκριμένου παράλληλα μέ τήν χρήση συμβολικῶν - ἀλληγορικῶν στοιχείων.

11. Γιά νά ἀναφέρουμε ἕνα παράδειγμα: Στά «Κουτσαβάκια» τόν ἀρχικό πυρήνα τόν ἀποτελοῦν οἱ δύο μορφές πού χορεύουν χασάπικο. Βλ. σχετικά περ. *Διαγώνιος 5* (Ἰαν. - Μάρτ. 1966) 27.

12. Πρόκειται γιά τόν Κάρολο Τσίζεκ. Εἶναι φανερό ἀπό τήν δήλωση αὐτή ὅτι ὁ Ζήσης δέν ἀποδέχεται τόν χαρακτηριστικό «λαϊκός».

13. Γιά τούς ὄρους folk καί pop βλ. *Encyclopaedia Britannica* τ.

14, σσ. 1034-1037, W. Uhde, *Fünf primitive Meister*. Ζυρίχη 1947.

14. Γιά τόν ὄρο naïf βλ. *Kindlers Malerei Lexikon*, τ. 14, σ. 170.

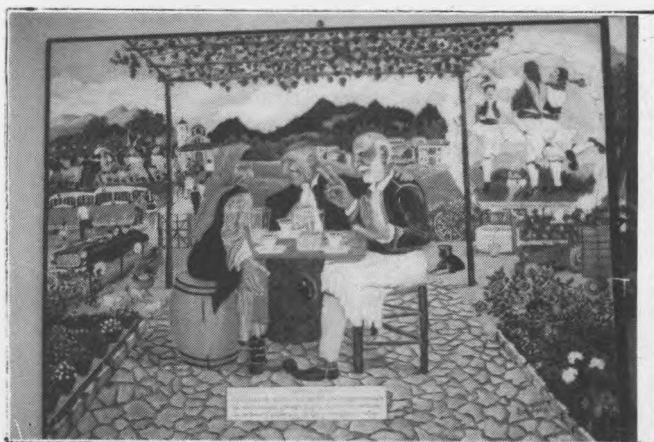
15. Βλ. σχετικά Oto Bihalji-Merin, *Die Naiven der Welt*, Wiesbaden 1973, σ. 31· αὐτό, βέβαια, δέν σημαίνει ὅτι ἐξαφανίζεται τελείως ἡ προσωπική συμβολή· βλ. σχετικά *Encyclopaedia of World Art*, τ. 5, στήλη 453.

Δ. Ὁ Σωτήρης Ζήσης ὡς λαϊκός ζωγράφος

«Ρέ Κάρολε,¹² τοῦ λέω, τί θά πῆ λαϊκός ζωγράφος; Οἱ ἄλλοι τί εἶναι; Ἀριστοκράτες; Ὅχι, μοῦ λέει, λαϊκό ζωγράφο ἐννοοῦν τόν ἀσπούδαστο. Ἐσύ σπούδασες πουθενά; Ὅχι. Ἐ, εἶσαι λαϊκός ζωγράφος».

Στήν ἑλληνική γλώσσα ὁ ὄρος λαϊκός εἶναι πολυσήμαντος. Καλύπτει ἐξίσου — ἀνάλογα μέ τά συμφραζόμενα — τή σημασία τῶν ὄρων folk, pop¹³ καί naïf (primitif),¹⁴ ἔτσι ὥστε σέ κάθε περίπτωση χρήσης του νά εἶναι ἀπαραίτητες κάποιες διευκρινίσεις. Ἐδῶ θά μᾶς ἀπασχολήσουν οἱ ὄροι folk καί naïf, ἀφοῦ εἶναι προφανές ὅτι ὁ ὄρος pop(ular) ἀφορᾷ τήν τέχνη πού προορίζεται γιά τόν λαό καί, ἐπομένως, δέν ἔχει ἄμεση σχέση μέ τήν περίπτωση πού ἐξετάζουμε.

Τό ἐρώτημα πού προβάλλει στό σημείο αὐτό εἶναι ἂν ὁ Ζήσης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ «λαϊκός» (folk) ζωγράφος. Ἡ ἀπάντηση εἶναι ἀρνητική, γιατί ἡ ζωγραφική του δέν ἐντάσσεται καί δέν ἀκολουθεῖ τούς κανόνες κάποιας συγκεκριμένης παράδοσης,¹⁵ ὅπως συμβαίνει π.χ. μέ τόν δημιουργό ἑνός δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ὁ ὁποῖος ἀντλεῖ τό ὕλικό του ἀπό μιά πλούσια παρακαταθήκη παραδεδωμένων μοτίβων καί τά ἐπεξεργάζεται μέ βάση σταθερούς, ἐπίσης παραδεδωμένους, κανόνες. Ὁ Ζήσης, ἀντίθετα, δημιουργεῖ ὁ ἴδιος τούς κανόνες καί τούς ὄρους τῆς τέχνης του, καί ἀπό αὐτή τήν ἀποψη ἡ ζωγραφική του εἶναι σέ μεγάλο βαθμό προσωπική. Ἄλλωστε, τά πράγματα δέν θά μπορούσαν νά εἶναι διαφορετικά, δεδομένου ὅτι ἡ ζωγραφική ὡς «καλή» τέχνη δέν ἀνήκει στό σῶμα τῶν «λαϊκῶν» τεχνῶν, γιατί, ὅταν κατά τήν ἐποχή τῆς ἀκμῆς τοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ (Τουρκοκρατία) διαμορφώθηκαν οἱ κανόνες τῶν λαϊκῶν τεχνῶν, δέν δημιουργήθηκε αὐτόνομη συγκροτημένη τέχνη τῆς ζωγραφικῆς μέ τήν

Ὅρε νάταν τά νιάτα δύο φορές

τρέχουσα έννοια, δηλαδή τήν έννοια του πίνακα που αποτελεί αισθητικό αυτοσκοπό. Τά δείγματα λαϊκής ζωγραφικής που γνωρίζουμε έχουν κατά πρώτο λόγο λειτουργικούς και μόνο κατά δεύτερο λόγο αισθητικούς στόχους. (Π.χ. ή ζωγραφική στά ταβάνια και τίς φρίζες των άρχοντικών). 'Ο ζωγράφος μας, λοιπόν, δέν μπορεί νά ένταχθεί σέ μία παράδοση (τουλάχιστον όσον άφορά τήν τεχνική) και γι' αυτό πρέπει νά θεωρηθεί προσωπικός δημιουργός.

'Επιπλέον, ή ζωγραφική του δέν είναι προϊόν εκείνων των ιστορικοκοινωνικών όρων που κατά τό παρελθόν δημιούργησαν αυτό που ονομάζουμε σήμερα λαϊκή τέχνη.¹⁶ 'Από τήν άποψη αυτή ή βιογραφία του καλλιτέχνη μάς προσφέρει μία εβγλωττη μαρτυρία. 'Ο Ζήσης εγκατέλειψε σέ ηλικία δώδεκα ετών τό χωριό και εγκαταστάθηκε στήν πόλη. Βέβαια, διατήρησε κάποιους δεσμούς μέ τόν τόπο τής καταγωγής του, αλλά τό αστικό περιβάλλον και ή «λόγια» παιδεία έχουν σφραγίσει τήν προσωπικότητά του. Τό έπάγγελμά του έγινε άφορμή νά έρθει σέ έπαφή μέ τόν κύκλο των διανοομένων τής Θεσσαλονίκης. Στίς άφηγήσεις του επανέρχονται συχνά τά όνόματα του Βασίλη Λαούρδα, του Χρυσάνθου Χρήστου, του Ντίνου Χριστιανόπουλου, του Κάρολου Τσίζεκ, του Γιάννη Σβορώνου, του Κώστα Λαχά κ.δ. Είχε επίσης τήν εύκαιρία νά σχηματίσει κάποιες παραστάσεις σχετικά μέ τίς τάσεις τής σύγχρονης τέχνης (δέν έχει σημασία άν δέν επηρεάστηκε από αυτήν) και νά διαβάσει άρκετά βιβλία εγκυκλοπαιδικού και ιστορικού περιεχομένου. "Αν, λοιπόν, «λαϊκός» άνθρωπος θεωρείται είτε τό μέλος μις «άπλοϊκής» άγροτικής κοινωνίας είτε ό άνθρωπος που ζει στό περιθώριο μις ανεπτυγμένης κοινωνίας (όπως π.χ. οί ρεμπέτες), τότε ό Ζήσης δέν ανήκει σ' αυτήν τήν κατηγορία ούτε ή τέχνη του είναι «λαϊκή».

'Από τήν άλλη μεριά όμως, είναι σαφές ότι τό έργο του Ζήση δέν μπορεί νά ένταχθεί στον χώρο τής έντεχνης ζωγραφικής. 'Ο καλλιτέχνης είναι αυτοδιδάκτος, δέν ανήκει ούτε έχει επηρεαστεί από κάποια σχολή και, επιπλέον, βρίσκειται μακριά από σύγχρονους προβληματισμούς και άναζητήσεις. "Ετσι καταλήγουμε στό συμπέρασμα ότι ή διαίρεση τής ζωγραφικής σέ λαϊκή και έντεχνη δέν έπαρκει για νά έρμηνεύσει τήν περίπτωση Ζήση, ίσως ούτε τίς ύπόλοιπες περιπτώσεις «λαϊκών» ζωγράφων. Πιό χρήσιμη για τόν σκοπό αυτό φαίνεται ή διάκριση που εισάγει ό Γ. Μ. Σηφάκης στό άρθρο του «'Ο παραδοσιακός χαρακτήρας τής άρχαίας έλληνικής λογοτεχνίας και τέχνης».¹⁷ Συγκεκριμένα, πρόκειται για τή διάκριση σέ «έμπειρικές» και «συμβατικές» τέχνες. Οί πρώτες προϋποθέτουν έξελιγμένες κοινωνίες και χαρακτηρίζονται βασικά από τήν τάση νά αποδώσουν και νά έρμηνεύσουν τήν πραγματικότητα μέ βάση τά δεδομένα των αισθήσεων και τήν προσωπική αντίληψη του καλλιτέχνη. Οί δεύτερες προϋποθέτουν «άπλοϊκές» κοινωνίες και άναπαριστούν τόν κόσμο όχι μέ βάση τήν ύποκειμενική έμπειρία αλλά μία κοινωνικά προσδιορισμένη Weltanschauung. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι ό μεγάλος βαθμός άφαιρέσης, που όδηγεί στή δημιουργία τύπων και άρχετύπων.¹⁸ 'Η τελευταία διαπίστωση μάς φέρνει

άρκετά κοντά σέ ένα από τά χαρακτηριστικά τής ζωγραφικής του Ζήση, τό όποιο έντοπίσαμε παραπάνω. Διακινδυνεύοντας μία γενίκευση και σχηματοποιώντας τίς έντυπώσεις που άποκομίζει κανείς από τό έργο του, θά μπορούσε νά ισχυριστεί ότι οί «άνθρώπινοι τύποι» και οί «τυπικές σκηνές» ως θεματική ύλη (σέ αντίθεση μέ τόν προσωπικό χαρακτήρα τής τεχνικής του) αποτελούν τό βασικό άναγνωρίσιμο στοιχείο «λαϊκότητας» στήν τέχνη του Ζήση, ένα «άπλοϊκό» έπιβίωμα στό πλαίσιο μις ανεπτυγμένης κοινωνίας.

'Επιπλέον, ό Ζήσης έχει και ένα άκόμη χαρακτηριστικό που άπαντά κατά κύριο λόγο σέ καλλιτέχνες προβιομηχανικών κοινωνιών: έννοιά τή μή διάκριση άνάμεσα στίς καλές και τίς εφαρμοσμένες τέχνες,¹⁹ τό ώραίο και τό χρήσιμο. Οί λαϊκοί καλλιτέχνες ήταν κατά βάση τεχνίτες, χειροτέχνες κάποιου είδους, που προεξέτειναν τήν τέχνη τους και τήν άνύψωσαν στήν περιοχή τής καλλιτεχνίας. Τό ίδιο ισχύει και για τόν Ζήση: είναι τεχνίτης, και μάλιστα όχι από τούς συνηθισμένους. 'Εκτός από τοιχογράφος, είναι τυπογράφος, βιβλιοδέτης, σφραγιδοποιός και κατασκευαστής ύδρόγειων σφαιρών και άλλων (άρκετά πολύπλοκων μάλιστα) έποπτικών μέσων διδασκαλίας. Οί τεχνικές του δεξιότητες του επέτρεψαν νά κατασκευάσει κάθε είδους έπιπλα και συσκευές οικιακής χρήσης, που ήταν απαραίτητα στό σπίτι του. Μέσα στό ίδιο πνεύμα και κάτω από τίς ίδιες συνθήκες ζωγράφισε και τά πρώτα του «κάδρα»: θεώρησε απαραίτητο νά καλύψει μία συγκεκριμένη — αισθητική αυτή τή φορά — ανάγκη. Στή συνέχεια, βέβαια, και άφού δέχτηκε «λόγιες» επιδράσεις, ή τέχνη του άυτονομήθηκε από κάθε πρακτική άναγκαιότητα. Είναι πάντως άξιοσημείωτο ότι άκόμη και σήμερα, όταν ό Σωτήρης Ζήσης άκούει τή λέξη «τέχνη», δέν σκέφτεται τή ζωγραφική: τό μυαλό του πηγαίνει αυτόματα στήν τέχνη του, τήν τοιχογραφία.

'Επομένως, λαμβάνοντας ύπόψη τίς όμοιότητες του ζωγράφου μέ τούς παραδοσιακούς (folk) τεχνίτες, κυρίως στον τομέα τής *σύλληψης των θεμάτων*, αλλά και τίς *ανάποφευκτες διαφορές* του από αυτούς στον τομέα *τόσο τής τεχνικής όσο και των κοινωνικών συμφοραζομένων*, νομίζω ότι ό Ζήσης θά μπορούσε νά ένταχθεί μέ άρκετή ασφάλεια στους παιf. Οί ζωγράφοι αυτοί θεωρούνται συνεχιστές τής λαϊκής τέχνης στό πλαίσιο των νέων δεδομένων που δημιουργήθηκαν μετά τή συρρίκνωση των άγροτικών κοινωνιών και τήν έξαφάνιση του παραδοσιακού τρόπου ζωής.²⁰ Τά χαρακτηριστικά των παιf, όπως έχουν διατυπωθεί κατά καιρούς,²¹ συμπίπτουν σέ μεγάλο βαθμό μέ τά χαρακτηριστικά τής ζωγραφικής του Ζήση, που έπισημάνθηκαν σέ προηγούμενο μήμα τής εργασίας αυτής. Τό μόνο στοιχείο που άπαντάται σέ πολλούς παιf, αλλά άπουσιάζει τελείως από τό έργο του Ζήση, είναι τό όνειρικό-φανταστικό.

Μέ τίς παραπάνω σκέψεις δέν επιδίωξα τήν τελεσίδικη άπάντηση σ' ένα έρώτημα που ούτε άπλό ούτε εύκολο είναι. "Αν ή εργασία αυτή μπορεί νά θεωρηθεί άφρητηρία για μία συζήτηση, τότε ή συγγραφέας θά ένιωθε ότι πέτυχε τόν σκοπό τής.

16. Για τούς θεωρητικούς όρους δημιουργίας του παραδοσιακού πολιτισμού βλ. Α. Κυριακίδου-Νέστορος, *Λαογραφικά Μελετήματα*, 'Αθήνα 1975, σ. 45.

17. *Επιστημονική Έπετηρίς τής Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ.*, 12(1973) 453-470· και 'Αλός Σιδέρη, «Λαϊκές εικαστικές τέχνες», περ. *'Ο Πολίτης* 66 (Φεβρ. 1984) 51-59.

18. Βλ. Σηφάκης, *δ.π.*, σ. 458.

19. Βλ. σχετικά Χρυσούλα Χατζητάκη-Καψωμένου, *'Οδηγός για τή συλλογή του ύλικού και τήν όργάνωση τοπικού λαογραφικού μουσείου*, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 10· Bihalji-Merin, *δ.π.*, σ. 32.

20. Βλ. Bihalji-Merin, *δ.π.*, σ. 32.

21. Βλ. π.χ. τό άρθρο του Τώνη Σπήτερη «'Ο Θεόφιλος: Διεθνής ζωγραφική ίδιοφυία» στό βιβλίο του Σαματούρα, *δ.π.*, σσ. 98-99 και *Kindlers Malerei Lexikon*, *δ.π.*

‘Ο λογοτεχνικός Πολίτης

‘Επιμέλεια τεύχους: *Μαριάννα Δήτσα*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διονύσης Καψάλης
Τυφλό Τοπίο

Σελίν

‘Από τόν ξνα πύργο ό άλλος (απόσπασμα)
μετάφραση: ‘Αχιλλέας ‘Αλεξάνδρου

‘Ηρακλής Πουαρώ

‘Η έσωτερική ζωή του ‘Ηρακλή Πουαρώ

Νάσος Βαγενάς

Τέσσερις θέσεις για τή μετάφραση τής ποίησης
‘Ο Σεφέρης ως μεταφραστής τής άγγλικής ποίησης

Γιώργος ‘Αράγης

‘Αβασάνιστες υίοθετήσεις

‘Ασπασία Βελησσαρίου

‘Η διάσταση του «έγώ» και ή *Τελευταία*
ταινία του Κράπ

Δημήτρης Δημηρούλης

Τί συμβαίνει στην («έλληνική») κριτική;

Ντίνος Χριστιανόπουλος

Οί πεζογράφοι και τά λογοτεχνικά περιοδικά
τής Θεσσαλονίκης μέχρι τό 1950

Διονύσης Καψάλης

ΤΥΦΛΟ ΤΟΠΙΟ

Γιά τή ζωγραφική τῆς Ἀρχαιότητας γνωρίζουμε ἐλάχιστα πράγματα· μπορούμε ὅμως νά ὑποθέσουμε ὅτι ἐβλεπε τούς ἀνθρώπους ὅπως οἱ κατοπινοὶ ζωγράφοι βλέπουν τό τοπίο.

Rainer Maria Rilke

*Alone with our madness and favorite flower
We see that there is really nothing left to write about.
Or rather, it is necessary to write about the same old things
In the same way, repeating the same things over and over
For love to continue and be gradually different.*

John Ashbery, "Late Echo"

Α'

Νύχτα λευκή, κοπιάζοντας, τά ὄραματα
κοινός ψευδάργυρος, τόπος ὁ χειμῶνας
προετοιμασία τῆς μέρας καί τοῦ κήπου
τά πρῶτα χρώματα κι ἔστερα γνήσιες λάμπεις
πού χρυσώνουν τά σκιάσματα ἀνοίγοντας
ἤχους στό φῶς, ὁ φλῶρος, τά σπουργίτια
κι ἐκεῖνα τά μαῦρα, δέν ξέρω τ' ὄνομά τους
σημαδόφωνα τῆς ἄλλης μουσικῆς
στή χαλκοπράσινη μηλιά θά ἐπαληθεύονται
ὅσο πληθαίνει ἡ ἀναπαράσταση, ὁ ἔρωτας.

Ἡ πασχαλιά στήν ἄλλη ἄκρη, διχασμένη
σάν ἄκαιρη μνήμη ἢ μισή κάτω στό χῶμα
ὑψώνει νεκρωμένες ρίζες, ἡ ἄλλη μισή
γέρνει στό φράχτη γυμνωμένη, ἀδιάφορη·
θά ἔχουμε φύγει ὅταν ἀνθίξει.

Γιά μιά στιγμή τό πλήρες φῶς: ἡ εἰκόνα
ἀδειάζει, σφύζει, δέν θυμᾶμαι τίποτε
νά λείπει — τελειώματα, ἡ πρωινή δροσιά
καθώς στίς φυλλωσιές σωπαίνουν οἱ ἀφηγήσεις
στήν κάμαρά μου, νύχτα, πού ἀποσύρομαι.

Β'

Κάπου στό βάθος σκοτεινή ούλή τό άλλοτε ποτάμι
σημάδι πώς ή μνήμη κατέβαινε ώς τή θάλασσα
σκοτεινό ποτάμι τό χειμώνα παραμίλημα
σκοτεινότερα φυλλώματα στό πλήρωμα τών αισθήσεων
τά ύπολείμματα τών χρόνων μας, στουπιά, κατράμια
σάπια ξύλα μέ τό λιγοστό κιννάβαρι τών ποντοπόρων
στήν παραλία τοῦ μεγάλου κόσμου οὔτ' ἓνα σκάφος.

"Ἦσουν ἐκεῖ μέ τό αἷμα καί τή λεπτομέρεια
τά μεγάλα μάτια νά βαθαίνουν, ἄδειες μνήμες
ἀδειάζοντας τό φῶς τοῦ κόσμου, τό παρόν
ἐπιστρέφοντας στόν κόσμο σκοτεινότερη κατάφαση·
ἦταν τά πρόσωπα ἐπιτύμβια, προσηλωμένα
ή ἐγκανυστική τοῦ χρόνου ὅταν ὁ ἔρωτας ξαναγυρνᾷ
ἀνύμφευτος, στά βλέφαρα σκοτωμένο φῶς
τόσο λευκό πού μαύρισε ή σελίδα
τυφλό τοπίο στήν τυραννία τών ἐποχῶν.

Γ'

Ἡ ἄνοιξη τώρα, σάν νά μοῦ ἔδωσε τό λόγο
πρῶτες οἱ μυγδαλιές κι ἀκολουθοῦν ἐσωτερικευμένα
τ' ἀπογεύματα μέ τ' ἀφηρημένο φῶς
καθώς ἀπλοποιεῖται ὁ κόσμος κι ἐπαναλαμβάνεται
λευκοφοροῦν οἱ χορευτές καί μεταπειθόμαι
στήν ἡσυχία τῆς κάμαρας βλέποντας τόν κήπο.

Τόπος τό χρῶμα κι ὅ,τι διαρκεῖ ἀλλάζοντας
τά ἴδια πεπρωμένα πράγματα περιβλημένα
ἄδολη αἴγλη μέ τό πένθος τῆς πραγματικότητας
τ' ἀγριόχορτα, οἱ κρίνοι, τά σονέτα
τά σύνεργα τῆς νέας ζωῆς μου στό τραπέζι
ὄλα φωτισμένα ἀπ' τή μεριά τῆς ἀφθαρσίας
ὄλα βαθύσκιωτα νά δείχνουν τή νεκρή τους φύση
κι ὅ,τι δέν φαίνεται πεισμώνει, ὑπαγορεύοντας.

Σάν ἀπ' τό ὄρος *Ste Victoire* ἀπλώνεται ὁ χρόνος
τοπίο τῆς Αἴγινας, οἱ ἴδιες ἀπλές γραμμές
προσώπου, τώρα σκύβει, σκέφτεται, στό χέρι μου
γίνεται πάλι χρόνος, ἔρωτας καί μέ καθοδηγεῖ
στήν ἄλλη ἄκρη τῆς ζωῆς, στό πάθος τῆς σαφήνειας
μέ τό βορεινό παράθυρο στήν ὥρα τών ἐνδείξεων
αἰῶνες φῶς νά ὀρίζουν τό μισό μου πρόσωπο
ὅταν τό ἄλλο μισό βαθαίνει πρὸς τή μνήμη.

Δ'

Κουρασμένος τόπος, καταμετρημένος
συντηχάινεις κάποτε περιδιαβάζοντας ἐδῶ
τήν ἄνοιξη πού πρέπει τώρα νά τήν ξαναπείς
τήν ἐκκλησία τῆς μέρας, τήν ἴδια ἀστερωμένη νύχτα

ὅ,τι ὀνόμασες πατρίδα κι εὐωδιάζει
 συντυχαίνεις κάποτε τ' ἀγαπημένα πρόσωπα κι ἀκοῦς
 τὴν ἀρχαγγελική φωνή πού σφύζει ἀπ' τὴ δική σου.

Κοινός ὁ τόπος κι ὁμως μὲ τὸν καιρό
 γυρνοῦν τὰ ὀνόματα στίς πρῶτες ἐκδοχές τους
 (ὅπως στὸν "Ὀμηρο οἱ προσωποποιήσεις)
 τίς πίστενες παρωχημένες: πῶς σέ μετροῦν
 τὰ μάτια τους καί πῶς τὰ φτερουγίσματα
 σέ κύκλωναν ἀνέτομο, παραμιλᾶς.

Θά 'ρθει ὥρα νά μ' αἰφνιδιάσει τό τοπίο
 ὄχι μὲ τὴν ἀσηκμήνη ἀσηκτική ὁμορφιά του
 ἀλλά ὅπως ἀνοίγεται ἀκαριαῖο τό χάσμα
 κι εἶναι σάν νά τό πάλευες ὅλα τὰ χρόνια σου
 ἢ ὅπως πληγώνεται ἡ μέρα ἀπ' τὴν προσήλωση
 ἀνθρώπου πού ἀπορεῖ στό τόσο φῶς κι ἀνθοβολᾶ
 ἀντίστροφα τό αἷμα του στή σκοτοδίνη.

"Ὅπως θάλλει κάποια ὥρα καί μᾶς εὐλογεῖ μέ τίς εἰκόνες του
 τό σκοτεινό τοπίο τῆς αὐτοβιογραφίας.

Ε'

Ἀπόγευμα χωρίς πατρίδα, ἡ ἀνάσα τῆς βροχῆς
 κι ὁ πληγωμένος οὐρανός μετά τούς καθαρομούς
 ἀλληγοροῦσε στή χρυσήλατη διαύγεια
 ἐδῶ πού ἀκούγεται ὁ ἥλιος σάν τὴ σκέψη·
 μαβιές βουνοκορφές κατίσχυσαν στό βάθος
 γράφοντας ἀπ' τὴν ἀρχή τό δῶρο τῶν ματιῶν
 πιό πίσω ἄλλα βουνά, γκρίζο ὑπόμνημα κατά τὴ δύση
 ἐκεῖ πού μεγαλώνει ἡ θάλασσα σάν τὴ φωνή
 καί φεύγει ὁ κόσμος μονομιᾶς τετελεσμένος.

"Ὅμως τόσον καιρό φοβόσουν τὴν προσήλωση
 τὴν ὕστατη προσπάθεια πού ἐξαντλεῖ τὸν τελευταῖο κῆπο
 τίς μεγάλες προσφωνήσεις, ὦ βουνά
 πάρτε τό βᾶρος μου στή μαύρη περισυλλογή σας
 σκεφτεῖτε βράχο ἀπό τὴ σκέψη μου, σκεφτεῖτε χῶμα
 ἀπό τό σῶμα μου, δεῦτε, σκεφτεῖτε φῶς.

Τότε ἄκουσα τὴ σκοτεινὴ φωνή κι εἶδα τὴ θάλασσα
 βάθος πού ἀπλώθηκε γαμήλιο στό φῶς
 καί μιὰ γλυκιὰ φωνή μου ἀπάλυνε τό πρόσωπο
 ἀναρριπίζοντας στό σπλάχνο τὴ δροσάτη φλόγα.

ΣΤ'

Πῶς ἀλλιῶς νά γνωρίσεις τὴν παραφορά:
 τόσα χρόνια τώρα πού χτίστηκε ἡ πόλη σου
 πυργώθηκε, δοξάστηκε, ἀρχάγγελοι στά τείχη της
 γλυκὰ ἀγκαλιάσματα στά σπίτια καί μέσα στοὺς ναοὺς
 πέτρινα εἶδωλα νά ἐπικυρώνουν τὴν ὑπερβολή.

Κάλεσαν τεχνίτες τῆς πέτρας καί τοῦ ἀνυπέβλητου
 ἀπό ἄλλες πολιτείες πού παρήκμασαν κι ἀλώθηκαν
 κάλεσαν τούς ἀρχαίους μύθους νά στεριώσουν τά θεμέλια
 τούς θεούς νά τεχνουργήσουν σι' ὄνομα τοῦ ἀνθρώπου·
 ἔπειτα οἱ πλούσιες καλλιέργειες, ἄς μὴν ἀπαριθμήσω —
 ὥσπου ἔφτανε τό βλέμμα πλαταίνοντας τήν ἀνάσα
 μεγαλύνοντας τό αἶμα καί τήν πίκρα τ' ἀνθισμένου κάμπου
 μέ τό ἐγκώμιο τῶν καρπῶν, τοῦ κορμιοῦ τόν κάματο
 ἀναπαυμένο ν' ἀνεβαίνει πάλι τίς πλαγιές
 τ' ἀμπέλια καί τούς ἐλαιῶνες, πιό πολύ γυρεύοντας
 τό σχῆμα τῶν βουνῶν τριγύρω γιά νά εὐφραίνεται τό φῶς
 κι ὕστερα νά κατεβαίνει πάλι μέ τά νερά στή θάλασσα
 στήν παραλία τοῦ μεγάλου κόσμου ὀλοκληρώνοντας τόν
 ἄνθρωπο.

Πῶς ἀλλιῶς νά γνωρίσεις τήν παραφορά: αἰῶνες
 κι οὔτε μιά τοιχογραφία, μόνο μέ τά μελτέμια
 λές πῶς ἀκοῦς τά μαστιγώματα στήν ἴδια σάρκα
 πού κάποτε πευκοβελόνες κέντριζαν τήν ἡδονή της
 τίποτε, μόνο στίς ἀγριομολόχες ἢ ἄρρωστη φωνή
 κι ἔνα τυφλό ἀγκωνάρι σάν τό μάτι τῶν θεῶν.

Ἐδῶ νά ξαναρχίσεις, στόν κοινό ἐτοῦτο τόπο
 ἐξόριστος τῶν χρονικῶν, χρόνους πολλούς
 μετά τήν ἀλληγορία τῶν φύλλων, τά εὐκολα
 μυθομανή τοπία τοῦ φθινοπώρου, ἀντλώντας
 πλεόνασμα τῆς μέρας ὅταν τά ὄνειρα
 ὁμολογοῦν τό γένος τῆς καταστροφῆς·
 ἀλλιῶς δέν θά μιλήσεις πιά — σπασμένα
 τά δοχεῖα τῆς χαρᾶς, κοίτα: συντριμμία
 ὄστρακα τοῦ ἀγράμματος καιροῦ.

Μάθε του φεύγοντας νά γράφει τ' ὄνομά σου.

Z'

Τώρα, στόν ἀπαλό Σεπτέμβρη
 στόν θλιμμένο ἀργόσυρτο Σεπτέμβρη τοῦ Σταυροῦ
 τό τριακοστό φθινόπωρο — σιό δικό μας κλίμα
 πεθαίνουν δύσκολα οἱ ἐποχές, τίς νιώθεις
 τήν ὥρα πού ἡ σιωπή σημαίνει φῶς κι ἀδειάζει ὁ τόπος
 ν' ἀλλάζουν σχῆμα σι' ἀποδντήρια τοῦ νοῦ
 σ' ἐκεῖνο τό τυφλό σημεῖο πού πραγματοποιεῖ τόν θάνατο
 κεῖ πού ἀπολήγουν οἱ νεκρές εἰκόνας· πέφτοντας
 νιώθεις τό πείσμα τοῦ καιροῦ, τά σφιγμένα δόντια
 πῶς ἀγωνίζεται νά πάει μπροστά, χωρίς ἀνθρώπους.

Βλέπεις τήν ἀντίσταση, τήν κυριολεξία τοῦ ἡλίου
 τήν τρομαχτική προσπάθεια τοῦ τελευταίου καρποῦ
 τή διδαχή τῶν δέντρων μέσα σέ βρεγμένα φύλλα
 πού καταχράστηκαν τό φῶς κι ἐπαληθεύονται
 ὅλα τά χρώματα τοῦ ἐξεγεργμένου ἀνθρώπου·
 ἀκοῦς ἀκόμη τά τριζόνια, τό ξάφνιασμα τῆς κουκουβάγιας
 τό χαμηλό φτερούγισμα πάνω ἀπ' τό σπῖτι πού σπαίνει

κι ανοίγει διάπλατα τίς σημασίες του τήν ώρα
πού ακονίζεται ή τελευταία λάμψη πάνω στή ράχη τών
βουνών

ή τελευταία λεπίδα καί τελειώνει τό τοπίο
ένώ κοιτᾶς νά ξαναβρεῖς τό μέρος τοῦ οράματος
ἐκεῖνο τό σημεῖο φυγῆς ὅπου ξαναγεννιέσαι.

Σκέφτεσαι τότε τή Χαρίτα Μάντολες ἀπό τήν Κύπρο
χωρίς κανένα ἐρώτημα, καμιά συνήθεια ή γνωριμία
στό πρόσωπό της πού κυρώνεται ἀπό τήν πέτρα
«ἐγώ εἶδα τόν πόλεμον», μονολογεῖ, «δέν βλέπω λύσιν»
κι ἕνα γαλήνιο φῶς ἀπό τόν Πόρο, ἀντίπερα
πίσω ἀπ' τό Ὄρος ἀνατέλλοντας σάν μουσική τυφλοῦ
χρονολογεῖ τό πάθος σου στήν ἡλικία τών νεκρῶν.

Ἐδῶ, στόν ἀπαλό Σεπτέμβρη
στή θλιμμένη ἀργόσυρτη γιορτή τοῦ ἀρχαγγέλου
σ' αὐτό τόν ξένο τόπο τῆς αὐτοβιογραφίας
συγκαλώντας τίς σκιές πού πολιτεύονται μετά τήν πτώση
ὄλα τά ὀνόματα τοῦ νόστου καί τά πρόσωπα, ὄλο τό αἷμα
προσπαθεῖς νά φέρεις τά λεγόμενα στίς πρώτες ἀφορμές
κι ἔτσι νά φτάσεις ἀναπάντητος στό καλοκαίρι
χωρίς καμιά παρεμβολή τοῦ εἰπωμένου κόσμου.

Ἀκόμη μιὰ φορά πρόκειται γιά τά φύλλα.

Λονδίνο-Αἴγινα-Λονδίνο,
Φεβρουάριος '82 - Φεβρουάριος '83

Σελίν

'Απ' τόν ένα πύργο ό άλλος

απόσπασμα

Πρόκειται για τόν πρώτο τόμο τής τριλογίας D' un château l' autre, Nord καί Rigodou τοῦ γνωστοῦ ἀπό τό περίφημο Ταξίδι μέσα τήν νύχτα Σελίν πού γράφτηκε μεταξύ τοῦ 1955 καί 1961. Αὐτή ἡ τριλογία τοῦ πολέμου μποροῦμε νά ποῦμε πώς εἶναι ἀπό τά σπάνια ἔργα ὅπου ἡ λογοτεχνία κατορθώνει νά συλλάβει καί νά ἐκφράσει ἕνα ἱστορικό γεγονός, πού ὅσο πύο συνταρακτικές εἶναι οἱ ἐπιπτώσεις τον στόν κόσμο μας τόσο πύο ἀμήχανη στέκεται ἀπέναντί τους ἡ φαντασία καί ἡ γραφίδα τοῦ συγγραφέα. Τέτοιο ἱστορικό γεγονός στάθηκε ἀναμφισβήτητα ὁ Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, θέμα τής τριλογίας τοῦ Σελίν. Τό βιβλίο θά κυκλοφορήσει ἀπό τίς ἐκδόσεις «Γνώση».

μετάφραση: Ἀχιλλέας Ἀλεξάνδρου

'Απ' τό παράθυρο τής Κυρίας Νισουά ἔβλεπα ὅτι ἡ ἀποβάθρα δούλευε... δέ γίνεται νά μήν πῶ στόν ἑαυτό μου!... ἄνθρωποι... ἔβλεπα ὅτι ἦταν μιά μαούνα... ἔχετε μάτι καλό... ἤ δέν εἶστε θαλασσινός, πολύ τυφλός, σκορπιός;... εἶναι μιά ἄλλη φύση!... ἄς εἶναι!... τό εἶδος τῶν φανατικῶν τοῦ λεωφορείου... ὦραϊά!... ἐγώ ἐδῶ πάντα ἀπ' τό νά κοιτάζω τόσο τήν ἀποβάθρα ἔβλεπα ὅτι αὐτή ἡ κάποια κίνηση δέν ἦταν καθόλου αὐτό πού σκεφτόμουν... δέν ἦταν μαοῦνες!... δέν ἦταν γιά νά μεταφερθοῦν μπάζα!... οὔτε γιά κάρβουνο!... ἦταν γιά μιά ἄλλη δουλειά!... ναί, ἐδῶ!... δέν τό εἶπα!... ἡ ἀποβάθρα τής πλατείας πρώην-Φαιντέρμπ δέν εἶναι ποτέ πράγματι φωτισμένη... αὐτό μέ δικαιολογεῖ... ὕστερα οἱ

μπόμποι σπάζουν ὅλους τούς γλόμπους!... ἡ χαρά τους!... παφφ!... μέ ἐπιδειξίότητα! ἐδῶ καί πολύ καιρό ἡ δημαρχία δέ ξανατοποθέτησε γλόμπους! λοιπόν τή νύχτα βαθύ σκοτάδι!... Θά λέγατε Σουέζ!... ἐπιπλέον ἡ ἀποβάθρα ἔχει ρωγμές καί ζιζιζά!... μερικά μέτρα ἔχουν καταρρεύσει!... χρειάζεται νά ξαναγίνουν ἀπ' τήν ἀρχή!... Τό μονοπάτι μας ἐπίσης χρειάζεται νά ξαναγίνει!... καί ποιό πράγμα δέν χρειάζεται νά ξαναγίνει;... καί ὁ δρόμος λοιπόν!... τό μεγάλο ἐργοστάσιο πρέπει νά ἐπεκταθεῖ... ἐγώ ἐδῶ πάντα ἀπ' τό παράθυρο διακρίνω τήν κάποια κίνηση... οὔτε φόρτωμα ἄμμου οὔτε κάρβουνο... τό λέω στήν Κυρία Νισουά, ἐδῶ, πλαγιασμένη... τήν ξύπνησα... ἡ ἀποβάθρα δέν τήν ἐνδιαφέρει

καθόλου... έμεινε σ' αυτά πού λέγαμε πρίν από λίγο... ή καθυστερημένη βλάστηση, ή "Ανοιξη... μ' απαντάει για τήν "Ανοιξη... τήν άκούω... ώχ, αλλά είμαστε μέσα σέ παρεξήγηση!... έγώ, για τήν αποβάθρα!... και μπορώ νά μιλήσω, μέσα στό σκοτάδι!... έτσι, όμως δέν είναι συνηθισμένο αυτό πού βλέπω: δέν είναι μιά μαούνα, όχι!... άχ, έγώ ό άνοιχτομάτης, ό όξυδερκής!... είναι ένα πλοίο τής γραμμής, πολύ ώραία!... βλέπω τ' όνομά του! τ' όνομά του μέ τεράστια κόκκινα γράμματα *Λά Πουμπλίκ* και τό νούμερό του: 114!... πώς βλέπω;... ίσως άπ' τό μικρό φώς ενός γλόμπου;... μιās βιτρίνας;... όχι!... όλες οί βιτρίνες είναι κλειστές!... έδω, έτσι είμαι σίγουρος! κοιτάζω, βλέπω όλο τό μέρος και πολύ καλά τό *Λά Πουμπλίκ*!... στήν αποβάθρα... και τό πήγαιν' έλα στό κατάστρωμα... άνθρωποι ανά δύο... ανά τρεις... κυρίως... ανά τρεις... μου φαίνονται... άνεβαίνουν πάνω στό πλοίο... μιλοῦν σέ κάποιον... και ξαναφεύγουν... λέω: μιλοῦν;... νομίζω... δέν τούς άκούω!... τούς βλέπω, αυτό είναι όλο... ν' άνεβαίνουν, νά διασταυρώνονται... ανά τρεις... τό πήγαιν' έλα πάνω στή γέφυρα... βλέπω λίγο τίς σιλουέτες τους... δέν μπορώ νά πω περισσότερα... μάλλον τίς σιλουέτες τους... ναι, βέβαια! θολές σιλουέτες... όχι καθαρές... και έγώ ό ίδιος παραγμένος! έγώ ό ίδιος! ε' λοιπόν!... ποιός δέν είναι παραγμένος;... κλονίστηκα λίγο... επίσης έχω υποστεί σόκ φρικτά!... συμφωνώ!... όλη ή Εύρώπη στά σκατά!... ναι, όλη ή Εύρώπη!... και οί φίλοι!... ή οικογένεια!... ποιός, ποιός θά μου άρπάξει τά περισσότερα!... και χωρίς νά πω τίς!... τά μάτια!... τή γλώσσα!... τό στυλό!... ή άγριότητα τής Εύρώπης!... οί ναζί δέν ήταν καλοί αλλά πέστε μου ποιά είναι ή γλύκα τής Εύρώπης;... δέν υπερβάλλω καθόλου... τό καλό "Ενταλμα!... και όλα τά Δικαστήρια... πέρασα κάποιες κρίσεις, τό παραδέχομαι... ή άπόδειξη, δέν είμαι πολύ σίγουρος ότι βλέπω πολύ καλά αυτά τά πήγαιν' έλα στήν αποβάθρα.

Χέσε μέσα!... φεύγω άπ' τό θέμα... πρόκειται νά σās χάσω!... αυτό τό πλοίο τής γραμμής είναι σίγουρα στήν αποβάθρα!... τό βλέπω! κανείς δέ θά μου πει τό αντίθετο!... τό ίδιο οί ομάδες!... πάνε έρχονται... προχωροῦν στή σκοτεινή αποβάθρα... ό ένας πίσω άπ' τόν άλλον... πιάνουν τή γέφυρα... άνεβαίνουν στό κατάστρωμα... ώχ, όχι περιπατητές!... σίγουρα!... ό χώρος δέν είναι για περιπάτους... πρώτα πρώτα δέν είμαστε παρά στό τέλος του Μάρτη... μιά αύρα παγωμένη!... σίγουρα, έχουμε γνωρίσει πολύ χειρότερα... στό Κόρσορ εκεί πάνω! στή Βαλτική!... και για τόν πάγο, θά σās διηγηθώ... αλλά έδω, δέν είναι άσχημα!... όχι για περιπάτους!... φυσάει άέρας πολύ επικίνδυνος... και αυτό τό πλοίο τής γραμμής τό *Λά Πουμπλίκ*; δέν είναι όνειρο! τό έβλεπα, ναι! αλλά όπως τά υπόλοιπα... συγκεχυμένα!... μήπως ή δική μου άδυναμία;... άναίμια;... ή μήπως κοίταξα πολύ έντονα;... ή Κυρία Νισουά δέν

άκουγε πιά... μισοκοιμόταν... δέ θά μπορούσε νά μέ βοηθήσει νά ξεκαθαρίσω τί είναι και τί δέν είναι! ήταν πράγματι ένα πλοίο τής γραμμής; ή Κυρία Νισουά άκόμα και ξυπνητή δέν είχε πιά πολύ καλά τά μυαλά της... έπρεπε νά τή βλέπατε νά έρχεται στό σπίτι μου... νά πιάνεται άπ' τούς θάμνους... νά πιάνεται άπ' αυτό... από κείνο!... άπ' τό τίποτε!... παραπατούσε όχι από μέθη... όχι!... δέν ήταν πιά έδω... και αυτό είναι όλο... στήν αποβάθρα δέν θά μπορούσε νά σταθεί δύο μέτρα όρθια... θά έπεφτε στό νερό! *Βλοφ!*... δύο μέτρα! σκεφετείτε!... έγώ έπρεπε νά πάω!... νά πάω νά δω!... όχι αυτή!... δέν είμαι διστακτική φύση... παράκρουση ή άνευ παράκρουση!... στό γεγονός!... στό γεγονός!... ή είναι τό *Λά Πουμπλίκ* ή έγώ είμαι τύφλα και σαχλαμάρας!... από τί;... οί φθαρμένες μου αισθήσεις!... ένα γεγονός είναι ένα γεγονός!... ό 'Αγκάρ είναι άκόμα χειρότερος από μένα όσο άφορά τή λογική κάτι άσήμαντο δέν πάει καλά;... θύελλα από *ουαχ!*... *ουαχ!*... δέν είναι δυνατό νά συγκρατηθεί!... εάν πάει ν' άναστατώσει τήν Πλατεία πρώην-Φαιντέρμπ και όλα τά πρόσωπα πού πάνε, έρχονται!... τρόπος του λέγειν πρόσωπα!... και όλα τά μαγαζιά!... εάν πάει και τά κάνει νά ξανανοιξουν!... δέν έχω παρά νά πω: 'Αγκάρ!... ώχ, αυτός είναι ό πίο φασαρτζής του κοπαδιού!... ή άπόδειξη: τά νεύρα των γειτόνων... «Κάντε του μιά ένεση, έλᾶτε Γιατρέ!... κάντε του μιά ένεση λοιπόν! μάς κάνει τό βίο άβίωτο» για ένα τίποτε τούς γείτονες των προαστίων τούς κάνετε τό βίο άβίωτο! ή κούραση, ή εξάντληση άπ' τό πήγαιν' έλα, είναι τά νεύρα τους βελόνες... ό σκύλος σας πέφτει διάνα! ύστερα οί κακίες τής ζωής!... σύζυγοι, νοικοκυρές νευρικές!... τά μεγάλα μαγαζιά πάρα πολύ κοντά! έρχεστε έσεεις, τό κοπάδι σας!

'Εγώ έδω πάντα, περιμένοντας, ό 'Αγκάρ θά μου ξεκαθάριζε, εάν ήταν φαντάσματα ή όχι; εάν ήμουν θύμα αύταπάτης... ναι;... χέσε μέσα;... ένα τρίκ του νερού; «Επιστρέφω άμέσως Κυρία Νισουά!» άπ' τή σάλα!... νά 'μαστε κάτω, στό πεζοδρόμιο... έγώ, ό σκύλος... οί άνθρωποι πάνε... έρχονται... περνοῦν μέσα άπ' τήν πλατεία πρώην-Φαιντέρμπ... τέλεια... ό 'Αγκάρ τούς παίρνει τή μυρουδιά... δέ γαβγίζει... δέ βλέπω τά κεφάλια άπ' αυτά τά πρόσωπα... καθώς φοροῦν κουκούλες... όχι πραγματικές κουκούλες, κουρέλια! κουρέλια σάν σκούφια... ένα είδος τουρμπάνι βαθύ, ό,τι και νά είναι τούς κρύβουν τά πρόσωπα... για νά σās πω εάν αυτό είναι συνηθισμένο!... επιπλέον είναι νύχτα! έτσι δέν είναι;... είναι, σχεδόν... ποτέ δέν είναι τελείως νύχτα... ό 'Αγκάρ δέ γαβγίζει... πλησιάζει στήν αποβάθρα... έδω, βλέπω... ώχ, σίγουρα!... έδω, σίγουρα!... τό πλοίο τής γραμμής!... ένα πραγματικό! και τό νούμερό του: 114... και τ' όνομά του... πλησιάζω κι άλλο... μάλιστα ένα παλιό!... όχι τά πλοία τής γραμμής τά σημερινά!... άπ' αυτά πού βλέπω από κεί ψηλά, άπ' τό σπίτι μου! όχι!... αυτό έδω είναι ένα πραγματικό παλιό! πολύ παλιό μοντέ-

λο!... πίο παλιό από μένα! μέ τεράστια ἄγκυρα... ἄγκυρα μπροστά!... σωσίβια ἕνα γύρο... κύριε ἐλέησον από σωσίβια... γιρλάντες από σωσίβια, κίτρινα, ρόζ, πράσινα... κανό σωσίβια!... καί ἡ μεγάλη ὄρθια τσιμινιέρα... καί ἡ καμπίνα τοῦ καπετάνιου! ἀκόμα καί ἡ βαφή εἶναι τῆς ἐποχῆς!... κατράμι καί λιλά!... τά γράμματα τοῦ ὀνόματός του πρέπει νά εἶναι καινούρια, *Λά Πουμπλίκ*... δέν σᾶς μιλάω στό τραλαλά... πλοῖα τῆς γραμμῆς καί σουπαμουῖρες! δέν τά ἐπινοῶ!... ὅλες τίς Κυριακές, ὅταν ἤμουν μικρός, γιά τή μούρη μου, τό παίρναμε στό Πόν Ρουαγιάλ, ἡ πίο κοντινή ἀποβάθρα... καί πέντε δεκάρες τό πήγαιν' ἔλα ὡς τή Συρέν... ἀπ' τόν Ἀπρίλη, ὅλες τίς Κυριακές!... μέ βροχή ἢ ἄνευ βροχῆ!... γιά νά χέσουν οἱ μπόμποι, στόν καθαρό ἀέρα... ὅλοι οἱ μπόμποι τῶν περιοχῶν τοῦ κέντρου... δέν ἤμουν ὁ μόνος πού ἤμουν χλωμός σά χαρτί!... καί οἱ οἰκογένειες!... ὁ παραθερισμός!... στόν παραθερισμό, ἔτσι λεγόταν!... Συρέν καί ἐπιστροφή!... στήν ἐξοχή!... καθαρός ἀέρας! εἰκοσιπέντε σαντίμια!... δέν ἦταν ἡ συχη ἐκδρομῆ... ἀκούγατε λίγο τίς μητέρες!... «Μή σκαλίζεις τή μύτη σου!... Ἀρτύρ! Ἀρτύρ!... ἀνάπνεε βαθιά!...» οἱ πιτσιρίκοι στόν καθαρό ἀέρα πεδοῦσαν παντοῦ! σκάλωναν σέ ὅτιδήποτε!... ἀπ' τίς μηχανές στά ἀποχωρητήρια! νά σκαλίζουν τή μύτη καί νά φάχουν στά πασαπόρτια τους... ἄχ, καί κυρίως στόν ἔλικα!... πάνω ἀπ' τίς χονδρές του δίνες... τίς δίνες τοῦ ἀφροῦ! τούς βρίσκατε ἐκεῖ... δεκαπέντε... εἴκοσι... τριάντα... νά εἶναι γλαρωμένοι... καί μαζί κι οἱ μητέρες καί οἱ πατεράδες μαζί! καί οἱ μπάτσες!... οἱ τιμωρίες!... ἄχ, Πιερέτ!... ἄχ, Λεόνς!... ξανασυναντιόμαστε!... οὐρλιαχτά!... κλάματα!... *Βλαγκ! Βλαακ!*... μπάτσες ἀπ' τήν ἀνάποδη καί παραθερισμός στόν καθαρό ἀέρα!... ὄχι πέντε δεκάρες τό ἄτομο γιά τό τίποτε!... «Θά καταλήξεις στή φυλακή, ἀλήτη!...» πιτσιρίκος, ἡ ἀπελπισία τῶν οἰκογενειῶν!... «Ἀνάπνεε, ἀνάπνεε, ζαμανφουτίστα!... *μπεγκ!*... *Βλαγκ!*... «τί σοῦ εἶπα» τότε ἡ παιδική ἡλικία, ἦταν μπάτσες! «Ἀνάπνεε λοιπόν βαθιά, μικρέ ἀλήτη! *Βλακ!* ἄσε ἡσυχη τή μύτη σου, κακοῦργε! Βρωμᾶς, δέν σφουγγίστηκες καλά! γουρούνι...» οἱ αὐταπάτες ὅσο ἀφορᾶ τά ἐνστικτα ἦρθαν ἀργότερα, πολύ ἀργότερα, συμπλέγματα, ἀπωθήσεις, καί λοιπά... «βρωμᾶς, δέν σκουπίστηκες! μὴν φαχουλεύεις τά πασαπόρτια σου!» ἦταν ἀρκετά πρὶν τό 1900... καί κυκλώνας οἱ μπάτσες! πολύ τακτικές! αὐτό ἦταν ὄλο!... ὁ μπόμπος πού δέν ἔτρωγε τίς μπάτσες του γινόταν ἀναγκαστικά ἀπ' αὐτούς πού ἀσχολεῖται ἡ δικαιοσύνη... φριχτός κακοῦργος!... ὄ, τι θέλεις!... δικό σας λάθος ἂν θά γινόταν δολοφόνος!...

Ἔτσι τά πλοῖα τῆς γραμμῆς γίνονταν θορυβώδη... διορθωτικά, παιδαγωγικά! ἀνέπνεαν βαθιά, οἱ μπάτσες ἔπεφταν μέ ὅλη τή δύναμη τοῦ χεριοῦ!... παντοῦ! μπροστά στήν ἄγκυρα!... πίσω πάνω ἀπ' τόν ἔλικα! *μπαγκ!*... *βλαγκ* «Ζανέτ!... Λεοπόλντ!... τά

ἔκανες πάλι στό βρακί σου!» γιά νά θυμούνται τήν Κυριακή τους!... μπόμποι χλωμοί σά χαρτί, μυξιάρηδες, ἀνυπάκουοι!... ἡ ταλαιπωρία τῶν γονιῶν γιά νά ἐπωφεληθοῦν ἀπ' τόν καθαρό ἀέρα! Τό ἔκαναν ἐπίτηδες νά μὴν ἀναπνέουν!... Πόν Ρουαγιάλ Συρέν καί ἐπιστροφή!

Ἦταν πῆγαιναν ὅλοι μαζί σέ μιά πλευρά, ὄλο τό πλοῖο ἔγερνε... ἀναγκαστικά... καί μαζί οἱ γονεῖς!... ἐπανάληψη οἱ μητέρες! «Τό κάνεις ἐπίτηδες, ἀλήτη!» καί *Βλακ!* καί *παφφ...* «Ἀνάπνεε! ἀνάπνεε!»... ὁ Καπετάνιος, ἀπό τήν καμπίνα του, ξεφώνιζε... νά πιαστοῦν!... «Ἦχι ὄλοι μαζί» μέ τήν τουτούκα!... ἀλλά χέσε μας!... μαζεῦονταν μαζί! ἀκόμα περισσότερο!... καί οἱ μπόμποι, καί οἱ γονεῖς, οἱ γιαιγάδες!... καί μπάτσες!... κόντρα μπάτσες!... καί τσίσια... ὄλο τό πλοῖο στή μιά πλευρά!... νά μπατάρει!... ποιός ποιός διασκεδάξει χωρίς ἀταξία;... *πλοφ! μπαγκ!* *Κλοτίλντ!* *ουεν!* *κλακ!* ἀνάποδες πού θέλεις! *Γκαστόν!*... ἡ τσέπη σου!... τήν πιάνεις!... *πφλακ!*... γουρούνι!

Ἦμαστε πολλοί γιά νά πάρουμε ἀέρα... ἦταν μιά κρουαζιέρα πού ἦταν πολύ ἐνδεδειγμένη γιά τά μικροσθμάτα, τούς κοκίτες, τίς βροχίτιδες, Πόν Ρουαγιάλ Συρέν... ὅλα τά μαγαζιά, συνοικίες τοῦ Κέντρου, *Γκαγιόν*, *Βιβιέν*, *Παλαί Ρουαγιάλ*, δέν ἦταν παρά κουτιά γιά παιδιὰ μέ τίς μούρες σάν φίχα ἀπό φωμί!... πού ἀνέπνεαν μόνο τήν Κυριακή!... Συνοικία τῆς Ὀπερας... *Πετί Σάμπ*, *Σαίν Ὀγκυστέν*, *Λουβουά!*... στόν παραθερισμό!... τά πίσω μέρη τῶν μαγαζιῶν μπροστά... ὅταν ἔπρεπε νά ὠφεληθοῦν!... «Βαθιά! Βαθιά!» Πόν Ρουαγιάλ Συρέν!

Γιά νά μιλήσουμε γιά τή δική τους τή Στοά Σουαζέλ, ἦταν ἡ ἀσφυξία: ἡ πίο χειρότερη ἀπ' ὅλες καί ἡ πίο ἀνθυγιεινῆ: ἡ πίο τεράστια καμπάνα γκαζιῶ ὅλης τῆς Πόλης τοῦ Φωτός!... τριακόσια μὲξ Ἄουερ μόνιμα!... ἡ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν μέ ἀσφυξία!... ὁ Σηκουάνας ἦταν καλύτερα παρ' ὄλ' αὐτά... ὁ παραθερισμός!... ὅσο γιά τίς μπάτσες, οὔτε λιγότερες οὔτε περισσότερες οἱ μπάτσες, στήν κρουαζιέρα ἢ στό πίσω μέρος τοῦ μαγαζιοῦ!... ἐκεῖνους τούς καιρούς δέν εἴχαμε διαγωνισμούς κάθε βδομάδα! ὄχι!... ἀλλά μπάτσες ἢ ἄνευ μπάτσες, ὁ ἀέρας, ὁ ἀφρός, ὁ ἔλικας, τό μπότσι, ὁ τεράστιος παφλασμός, οἱ δίνες τοῦ ἀφροῦ, ἦταν ὅ,τι καί νά πεῖς ἕνας παράδεισος!... καί «οἱ γλάροι μαμά!» *μπαγκ!*... «μὴ σκύβεις ἔξω!» κυρίως μετά τή Βουλώνη οἱ μπόμποι ἦταν ἀσυγκράτητοι! τό δάσος!... ὁ ἀέρας ἦταν πολύ φρέσκος!... οἱ μαμάδες δέν τούς κρατοῦσαν πιά... τίς ξαναβρίσκατε νά κλαῖνε ἀκόμα... μέ λυγμούς παντοῦ! σέ ὄλους τούς πάγκους... «Κλεμάνς, Κλεμάνς!... πού εἶσαι Ζύλ;...» ξαναγίνονταν ἡ τάξη κατὰ κάποιο τρόπο μετά τό Πουάν ντὸ Ζούρ... οἱ μπόμποι ξαναγίνονταν πίο ἡσυχιοῦ... δέν ὑπῆρχαν πιά παρά σπίτια... τέλος τά δένδρα... ἡ ἐπιστροφή!... ὁ ἀέρας τοῦ Παρισιοῦ... ἡ Πόν ντέ λ' Ἄλμα...

Ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τοῦ κ. Ἡρακλῆ Πουαρῶ

Τὸ ποίημα δὲν εἶναι ἀστυνομικὴ ἱστορία, ὅσο κι ἂν ὁ ἀναγνώστης γίνεταί ἕνας μικρὸς Ἡρακλῆς Πουαρῶ. Μὲ ξάφνιασε αὐτὴ ἡ κρίση πού ἄκουσα πρὸ ἡμερῶν γιὰ κάποιον ποίημα. Καί σοῦ γράφω γιατί σκέφτηκα ὅτι, τελικά, καί τὸ ἴδιο τὸ αἶσθημα δέν εἶναι ἀστυνομικὴ ἱστορία, παρόλο πού τὸ ὑποκείμενο γίνεταί ἕνας μικρὸς Ἡρακλῆς Πουαρῶ. Πρὶν ξεκινήσω τὴν ἀφήγηση τῆς κοινότητος μᾶλλον ἱστορίας, θά ἤθελα νά προσθέσω τὴ σημασία πού ἔχει καί γιὰ τοὺς δύο συλλογισμοὺς ὁ παράγοντας χρόνος.

Ἄπ' ὅ,τι ἀποδεικνύεται, ὁ χρόνος εἶναι βασικὸς ἱστός μιᾶς ἱστορίας. Εἶναι ἀλήθεια πὼς ὅσο μεγαλώνω ὁ χρόνος μοιάζει μ' ἕνα κουντυσιτὸ παιχνίδι, πού τὸ σταματᾷ σ' ἕνα ὁποιοδήποτε σημεῖο τοῦ ὧς τώρα βίου σου, τὸ κουντυσιτὸ καί τὸ ἀφήνεις νά παίξει. Ὀνειρεύεσαι, ἦ, θά μπορούσαμε νά ποῦμε, γίνεσαι ἕνας μικρὸς ποιητής. Ὡστόσο τὸ παιχνίδι γιὰ τοὺς μεγάλους εἶναι μιὰ σχεδὸν ἔλλογη ἡδονή, μυστικὴ, αἰσθητικὴ κι ἀνολοκλήρωτη. Ἄκου λοιπόν γιατί σοῦ γράφω.

Ἐπάρχει μιὰ φιλία, δέν ξέρω κἂν ἂν θά μπορούσε νά ὀνομαστεῖ φιλία, γιατί εἶναι πιό πολὺ συγκίνηση ἀνάμικτη μὲ σεβασμὸ γιὰ κάποιον, κι ἡ λεγόμενη φιλία συνοψίζεται σέ μερικές ταβέρνες τὰ καλοκαιρινὰ βραδάκια μ' ἄλλον κόσμον, σ' ἕνα θαρρῶ περίπατο μέρα μεσημέρι σέ μιὰ κεντρικὴ πλατεία, στὴν κατά καιροῦς συνύπαρξη μὲ ἀφόρητα πολλοὺς ἀνθρώπους σ' ἐκδηλώσεις ἢ σέ διάφορα γραφεῖα, καί ὅλα αὐτὰ συγκεντρωμένα σέ μιὰ περίοδο τῆς γνωριμίας μας, τὴ μεσαία, πού τὴ θεωρῶ τὴν πιό ἐξωστρεφῆ καί ἐντονη. Ὅχι πὼς δέ θά ἤθελα μιὰ πιό οὐσιαστικὴ παρέα, ἀλλὰ εἶναι ἴσως ἡ ντροπὴ πού μέ κρατᾷ καί πού πηγάζει ἀπὸ τὸν κλειστὸ μου χαρακτήρα. Ἴσως πάλι ἡ ἀναγκαία ἀπόσταση πού ἕνας ἐξυπνος καί καμένος κρατᾷ πάντοτε ἀπὸ τὴ φωτιά.

Θά μοῦ πείς, πρὸς τί ὅλα αὐτὰ; Πρόσεξε, σοῦ περιγράφω μιὰ περίοδο τῆς σχέσης, πού, γιὰ λόγους εὐκολίας, ἀλλὰ καί ἀπὸ συμβολικὴ ἀνάγκη, θά τὴν ὀνομάσω γλωσσικὴ περίοδο τῆς σχέσης, γιατί αὐτὸ πού μ' ἐνδιαφέρει δέν εἶναι τόσο αὐτὴ καθεαυτὴ ἡ περιγραφή πού λειτουργεῖ σάν ἐπεξήγηση (παρὰ τίς ἀσήμαντες ἀποσωπῆσεις πού διαπιστώνω γράφοντα), μ' ἐνδιαφέρει ὁ παράξενος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἡ σύνδεση, ἡ συμπλήρωση μᾶλλον δύο διαφορετικῶν χρονικῶν στιγμῶν, μιᾶς προγλωσσικῆς καί μιᾶς μεταγλωσσικῆς στὴν ἴδια σχέση, κι αὐτὸ ἀφοῦ μεσολάβησαν δεκαεῖς ὀλόκληρα χρόνια ἀπὸ τὴν μιὰ στὴν ἄλλη.

Ἄκουσα πρώτη φορά τ' ὄνομά του σ' ἕνα μικρὸ συνοικιακὸ διαμέρισμα, ὅπου λειτουργοῦσε ἕνας παρά-

νομος μηχανισμός. Εἶχε κάνει μιὰ θαρραλέα πράξη, μὲ ἀποτέλεσμα νά χάσει τὴ δουλειά του, παρὰ τὴ μέτρια οικονομικὴ του κατάσταση καί τὰ οἰκογενειακά του βάρη. Κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ μιᾶς θεατρικῆς παράστασης, στὴν ὁποία πρωταγωνιστοῦσε ἔχοντας τὸ ρόλο τοῦ Οἰδίποδα (τί σύμπτωση!), σταμάτησε ξαφνικά στὴ μέση τῆς σκηνῆς, ἔβγαλε τὸ βασιλικὸ του διάδημα καί τὴν ἄσπρη περούκα κι ἄρχισε νά μιλᾷ στό κοινὸ γιὰ τὴν ἐλευθερία, γιὰ τὴν ἀνάγκη νά μὴν ὑποταχοῦν στὰ κούφια λόγια καί στίς πράξεις τῆς ἐξουσίας. Ἦταν ἀκόμα πολὺ νωρὶς κι ἔτσι, μπορούμε ἐκ τῶν ὑστέρων νά ποῦμε, ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους θαρραλέους. Καί τότε σχολιάζοντας μέ τοὺς φίλους τὸ γεγονός, εἶπα πὼς μοῦ ἔκανε ἐντύπωση ἡ ἐξοδος ἀπὸ τὸ ρόλο, πού ἦταν ταυτόχρονα ἀναίρεση τοῦ ἴδιου τοῦ ρόλου τοῦ στὴν τραγωδία καί προβολὴ στό χρόνο αὐτῆς τῆς ἀναίρεσης, δηλαδὴ τῆς ἐλευθερίας ὅπως τὴν ὄρισαν οἱ Ἕλληνες στὴν τραγωδία. Κι ἐδῶ τελειώνει ἡ προγλωσσικὴ περίοδος.

Ἴσως ἡ λεγόμενη γλωσσικὴ περίοδος μιᾶς σχέσης ἀρχίζει μὲ τὴ γνωριμία τοῦ ἐνλόγου προσώπου, ἢ κάπου ἐκεῖ. Μπορεῖ καί νά μὴν ἀρχίσει ποτέ. Τὸ συγκεκριμένο πρόσωπο ἦταν, καί εἶναι ἀκόμη, ἕνας ψηλός, ἀδύνατος ἄντρας, ὠραῖος καί ἀσθηρὸς. Ἦ ἔκφρασή του μαλακῶνει ὅταν μιλᾷ μ' ἀνθρώπους πού ἀγαπᾷ καί γιὰ θέματα πού τὸν συγκινοῦν, σχεδὸν μετουσιώνεται μ' ἐκείνη τὴ βαθιὰ θεατρικὴ φωνή. Εἶναι ὁ ἀνθρώπος πού ὅταν παίξει τὸν ἀφορᾷ ἡ ἱστορία, κι ἐξἄλλου δέν παίξει, παρὰ μόνο ἂν τὸν ἀφορᾷ.

Πέρασαν δεκαεῖς χρόνια. Ὅπως ξέρεις, ἐφυγα γιὰ προσωπικοὺς λόγους ἀπὸ ἐκείνη τὴν πόλη καί ζῶ τώρα στὴ μικρὴ μου γενέτειρα, καλλιερῶντας τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία πού κληρονόμησα κι ἀναλαμβάνοντας λίγες κι ἐκλεκτές περιπτώσεις. Ἦ ἀπόσταση πού ἔχω ἀπὸ πρόσωπα καί ἱστορίες μὲ βοηθᾷ νά εἰσδύσω σέ μιὰ βαθύτερη στιβάδα. Κι ἔτσι, συμπληρώνω ἐδῶ, ὁ ἐξυπνος καί καμένος ἀπὸ τὴ φωτιά δέν ἔχει καμιά ἀπόσταση ἀπὸ τὴ φωτιά, γιατί ξέρεί πὼς εἶναι ἡ φωτιά — ἀπλῶς δέν τσουρουφλίζεται (τὸ εὐχομαί). Μὴν ξεχνᾷς τὴν κακὴ μου συνήθεια νά παραλλάζω, νά ἐκτροχιάζω μᾶλλον τοὺς ἀπλοῦς συλλογισμοὺς — μήπως κι αὐτὸ τὸ γράμμα ἀπὸ ἕναν τέτοιο ἐκτροχιασμὸ δέν ἐξεκίνησε; —, πάντως συνήθεια πού μὲ βοήθησε σημαντικά στὴ δουλειά μου. Ἐνα προῖ λοιπόν πού ἔπινα τὸν καφέ μου καί διάβαζα τὴν ἐφημερίδα μου, ἔτυχε νά διαβάσω μιὰ μεγάλη συνέντευξη δικῆ του. Ἐπὶ ἦρχαν πολλές φωτογραφίες, κι αὐτὸ τὸ θεωρῶ σημαντικό, γιατί ἀπὸ τὴν πείρα μου ξέρω πὼς συχνά ἡ

φωτογραφία ενός χώρου ή μιας έκφρασης δίνουν περισσότερες πληροφορίες για ένα πρόσωπο από διάφορες περιγραφές. Μέ κατέπληξε όμως μία φωτογραφία που ήταν σκηνοθετημένη: αυτός ὁ ἴδιος ἦταν ἀνεβασμένος στό ἴδιο ἀκριβῶς πάλλκο, μέ τά ρούχα τοῦ Οἰδίποδα ἀλλά χωρίς τό διάδημα καί τήν περούκα, κι ἀποτεινόταν στό κοινό. Πλήν ὁμως, ἡ αἴθουσα ἦταν ἄδεια, ἐντελῶς ἄδεια. Λέω πῶς μέ κατέπληξε. Πολλές φορές εἶχα σκεφτεῖ πῶς θά ἦταν ἡ αἴθουσα ἐκείνη τή μοιραία στιγμή. Ἡ ἐκδοχή τῆς ἄδειας αἴθουσας μέ ὀδήγησε νά σκεφτῶ πῶς οὐδέποτε ἡ φαντασία μπορεῖ νά καλύψει ὅλες τίς ἐκδοχές ἑνός γεγονότος: ὑπάρχει ἀκόμη μία ἐκδοχή, ἔστω μία, κι αὐτή εἶναι ἡ πιά σημαντική μετά τό ἴδιο τό γεγονός. Ἡ τελετουργική ἀναπαράσταση, γιατί αὐτό σήμαινε ἡ φωτογραφία, εἶχε ἕνα ἐντονο στοιχεῖο ἀφαίρεσης, πού τῆς ἔδινε ἀπίστευτη δύναμη. Ἐνιωθα σά νά εἶχα φτάσει στήν ἐξίχνιαση ἑνός φόνου, ὅπως τήν εἶχα οἰκοδομήσει στό μυαλό μου, καί ξαφνικά, ὅταν ἤμουν στό παρά πέντε νά ὀρίσω ἐνοχοῦς κι ἄθῶους, τότε μία ἀπροσδόκητη λεπτομέρεια, μικρότερη ἀπό τό κεφάλι καρφίτσας καί συγκλονιστικότερη ἀπό τόν κομήτη τοῦ Χάλεϊ, γκρέμιζε τό οἰκοδόμημα τῆς σκέψης μου. Ὅπως συμβαίνει κάποτε μέ μία λέξη, πού δέν ἔχει προσέξει, ἦ μέ μία διαφορετική ἀπαγγελία ἑνός ποιήματος. Κι ὅπως ξέρεις, διαβάζω καί ξαναδιαβάζω ποίηση: σέ κάθε ποίη-

μα εἶναι κρυμμένο ἕνα ἐγκλημα. Περιττό νά σοῦ πῶ ὅτι ἐνωσα πρὸς στιγμήν τό πατρικό μου σπίτι ἔτοιμο νά σωριαστεῖ σέ ἐρείπια σά νά ἦταν νοητικό οἰκοδόμημα, καί ἐπιτακτική τήν ἀνάγκη νά μάθω πῶς ἀκριβῶς συνέβη τό γεγονός.

Δυό τρεῖς-λέξεις πού ἀνταλλάξαμε στό τηλέφωνο δέν ἔχουν τόση σημασία γιά ἕναν τρίτο, κι ἂν σοῦ τίς γράφω εἶναι μόνο καί μόνο ἐν ὀνόματι τῆς ἀληθείας καί τῆς ἐπαγγελματικῆς μου πίστης σ' αὐτήν. Δέν μποροῦσε νά μιλήσει συγκινημένος ἀπό τή δημοσίευση, ἀπό τήν ἀναμόχλευση μᾶλλον παλιῶν καταστάσεων, εἶπε ὁμως «ἐγὼ ζήτησα νά εἶναι ἄδεια ἡ αἴθουσα» καί πρόσθεσε «τότε ἦταν πολλοὶ ὄρθιοι, ἄλλοι πού φώναζαν, χαφιέδες πού σημείωναν». Πόσο τόν ἀγαποῦσα! Ἀλλά, γιά νά τελειῶνω, αὐτή ἦταν ἡ μεταγλωσσική περίοδος μιᾶς συγκεκριμένης ἱστορίας, παρόλο πού γιά πρώτη καί μοναδική φορά μιλήσαμε γιά τό συγκεκριμένο γεγονός, καί μάλιστα ἀπό τό τηλέφωνο.

Ὅτε λοιπόν τό ποίημα, φίλε μου, ὅτε τό αἶσθημα εἶναι ἀστυνομική ἱστορία, ὅσο κι ἂν ὁ ἀναγνώστης, ἡ τό ὑποκείμενο, γίνονται ἕνας μικρός Ἡρακλῆς Πουαρώ. Κι ἐπειδὴ ἕνα μεγάλο μέρος τῆς παραπάνω πρότασης στηρίζεται στόν εὐαίσθητο Βέλλο, σέ κέφτομαι, ποιός ὁ λόγος νά ὑπογράψω μέ ψευδώνυμο;

Σέ ἀσπάζομαι
Ἡρακλῆς Πουαρώ

Εκδόσεις Πλέθρον

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΞΕΝΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- C. BAUDELAIRE:** Εικοσιοχτώ ποιήματα
P. VALERY: Το παραθαλάσσιο νεκροταφείο —
 Η νεαρή μοίρα
F. PONGE: Η φωνή των πραγμάτων
H. JAMES: Οι ευρωπαίοι
H. JAMES: Ντέιζυ Μίλλερ — Τα χαρτιά του
 Ἄσπερν
D.H. LAWRENCE: Η αλεπού
P. LOUÏS: Η γυναίκα και το νευρόσπαστο
A. MALRAUX: Οι κατακτητές
E.M. FORSTER: Ταξίδι στην Ινδία
J. KEROUAC: Στο δρόμο
E.A. POE: Ποίηση και φαντασία
J. ΚΕΡΟΥΑΚ: Οι υποχθόνιοι
W.B. YEATS: Μυθολογίες και οράματα
S. MALLARME: Ποίηση και μουσική
D. THOMAS: Προοπτική της θάλασσας
J. ΚΕΡΟΥΑΚ: Μοναχικός ταξιδιώτης
R. BRAUTIGAN: Το ψάρεμα της πέστροφας
 στην Αμερική
N. MAILER: Το πάρκο των ελαφιών

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

- Τ. ΠΙΤΤΑΣ:** Μαγεία στο λόφο μουσών
Τ. ΠΙΤΤΑΣ: Κίνημα των γυμνών
Π. ΚΟΥΒΕΛΑΚΗΣ: Μετάθεση
N. ΜΟΡΦΗΣ: Το καλοκαίρι
Β. ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ: Κοντσέρτο για κύμβαλα
 και μια φουσαρμόνικα
Μ. ΣΤΑΥΡΙΝΟΥ: Το σώμα της ψυχής
Μ. ΜΑΡΑΘΑΚΗΣ: Μαζάνθρωπος
Σ. ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΣ: Η μαμμή και τα παιδιά της
Χ. ΒΛΑΒΙΑΝΟΣ: Υπνοβασιές
Β. ΤΣΙΠΑΣ: Στροφή
Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: Παλαιόπολις
Γ. ΜΙΧΑΚΗΣ: Υποβρύχιο φως
Δ. ΑΛΕΞΙΟΥ: Επάλληλος μύθος
Γ. ΒΟΛΟΥΔΑΚΗΣ: Νεόδημητο παρανάλωμα
Α. ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ: Το χαμένο όνειρο
Α. ΖΗΡΑΣ: Ο ύπνος των ερωτιδέων
Ν. ΧΑΤΖΗΔΑΚΙ: Δυσσάρεσκεια
Ν. ΚΑΡΑΧΑΛΙΟΣ: Προανάκρουσμα

Εκδόσεις: Μπουμπουλίνας 14, Αθήνα, τηλ. 36.45.057
 Βιβλιοπωλείο: Τσιτσα 1Α, Αθήνα, τηλ. 88.34.692

ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ

1

“Αν «ένα ποίημα δέν θά πρέπει νά σημαίνει/άλλά νά είναι», ὅπως γράφει ὁ Ἄρτιμπαλντ Μακκλής, τότε ἡ ποίηση εἶναι μιὰ ταυτιστική πράξη. Ὁ σκοπός ταυτίζεται μέ τό μέσον, εἶναι ἀδύνατο νά χωρίσουμε τή λέξη ἀπό τό νόημά της, τό σημαῖνον ἀπό τό σημαινόμενο. Ἡ ποιητική γλώσσα εἶναι ἡ γλώσσα πρῖν ἀπό τήν Πτώση· ἡ ἐνιαία, ἡ ἀδιάσπαστη, ἡ ἰδανική γλώσσα (ἡ γλώσσα στήν ἰδανική μορφή της), ἀπαλλαγμένη ἀπό κάθε δυῖσμό ἀνάμεσα στήν ψυχή καί τό σῶμα: Ἐνα γλωσσικό σῶμα πού ψυχή του εἶναι ἡ ἴδια του ἡ σάρκα. Γι’ αὐτό ἡ ποιητική γλώσσα θά μπορούσε νά ὀριστεῖ ὡς *ἡ μή μεταφράσιμη γλώσσα*: μή μεταφράσιμη γιατί εἶναι γλώσσα ἀπόλυτη, καί γιατί ἡ μετάφραση εἶναι μιὰ λειτουργία πού προϋποθέτει τή γλωσσική σχετικότητα: δέν μπορεῖ νά πραγματοποιηθεῖ παρά μόνο ὅταν εἶναι δυνατόν νά ἀποκολληθεῖ τό νόημα ἀπό τό σημεῖο.

2

Ἡ μετάφραση τῆς ποίησης (ἀν θά μπορούσαμε νά μιλήσουμε γιά μετάφραση στήν ποίηση) εἶναι ἡ μεταφορά ἑνός ποιητικοῦ σώματος σ’ ἕνα ποιητικό σῶμα μιᾶς ἄλλης γλώσσας. Ἐδῶ ὁ χωρισμός τῶν σημαινόμενων ἀπό τά σημαίνοντα δέν θά μπορούσε νά νοηθεῖ οὔτε κἀν συμβατικά. Τά σημαινόμενα τῆς ποίησης εἶναι διαφορετικά ἀπό τά σημαινόμενα τῶν ἄλλων εἰδῶν τοῦ λόγου, γιατί ἡ ὑπόστασή τους καθορίζεται οὐσιαστικά ἀπό τήν ὑλικότητα τῶν σημείων. Κάθε ἀλλαγὴ αὐτῆς τῆς ὑλικότητας (λ.χ. κάθε ἀπόπειρα μετάφρασης τῶν σημείων) συνεπάγεται ἀλλοίωση τῆς ὑπόστασής τους (κυρίως ἀλλοίωση τῆς συγκινησιακῆς τους φόρτισης) καί ἀλλοίωση τῆς ὅλης ὑπόστασης τοῦ ποιητικοῦ λόγου. Ἐτσι στή μετάφραση τῆς ποίησης αὐτό πού ἀποκαλέσαμε μεταφορά εἶναι μιὰ διαδικασία πού δέν θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ οὔτε κἀν ὡς ἀνάπλαση. Ἡ ἀνάπλαση εἶναι ἡ ἐκ νέου κατασκευὴ μιᾶς μορφῆς μέ τά ἴδια ὑλικά, καί στή μετάφραση τῆς ποίησης τά ὑλικά εἶναι διαφορετικά, γιατί εἶναι διαφορετικές οἱ γλώσσες. Ἡ μετάφραση τῆς ποίησης εἶναι, λοιπόν, μιὰ ἀνα-δημιουργία· ἀκριβέστερα, ἡ δημιουργία, μέ τά ὑλικά τῆς γλώσσας τοῦ μεταφραστῆ, ἑνός ποιητικοῦ σώματος νέου: ἑνός σώματος ἀντίστοιχου (ἀφοῦ δέν μπορεῖ νά εἶναι τό ἴδιο), ἰσόβαρου καί ὁμοίωτονου μέ τό σῶμα τοῦ πρωτοτύπου.

3

“Αν ἡ μετάφραση τῆς ποίησης εἶναι ἀδύνατη, τότε ἡ μετάφραση τῆς ποίησης εἶναι μιὰ πραγματική τέχνη.

4

Στή μετάφραση τῆς ποίησης τό πρωτότυπο εἶναι τό βίωμα, καί ἡ διαδικασία τῆς μετάφρασης ἡ ποιητική πράξη.

Νάσος Βαγενᾶς

Ὁ Σεφέρης ὡς μεταφραστής τῆς ἀγγλικῆς ποίησης

τοῦ Νάσου Βαγενᾶ

Ὅταν σκεφτόμαστε τὸν Σεφέρη ὡς μεταφραστή τῆς ἀγγλικῆς ποίησης, ἔχουμε βέβαια στὸ μυαλό μας τὸν Σεφέρη κυρίως ὡς μεταφραστή τῆς *Ἐρημῆς Χώρας*. Ἡ τύχη τοῦ Ἐλιοτ στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένη μὲ αὐτὴ τὴ μετάφραση, μολοντί τὸ ποίημα ἔχει μεταφραστεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους δύο ποιητές. Ἡ μετάφραση τοῦ Σεφέρη εἶναι βέβαια καλύτερη ἀπὸ τὴ μετάφραση τοῦ Παπατσώνη καὶ τοῦ Σαραντῆ, ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη μου, ὑπολείπεται ἀπὸ τὸ ἀριστούργημα πού θεωρεῖται ὅτι εἶναι. Ἡ ἀποψη ὅτι εἶναι ἀριστούργημα πιστεύω πὼς εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς παρεξήγησης, πού ὀφείλεται στὸ ποιητικὸ κύρος τοῦ Σεφέρη, ἀπὸ τὴ μιά, καὶ στὴν ἑλλιπῆ γνώση τοῦ πρωτότυπου, ἀπὸ τὴν ἄλλη. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πει ὅτι αὐτὴ ἡ ἑλλιπὴς γνώση ἦταν εὐεργετική, ἀφοῦ ἡ μετάφραση τοῦ Σεφέρη βοήθησε ἀρκετὰ στὴν ἐπιβολὴ τοῦ ἐλεύθερου στίχου στὴν Ἑλλάδα, κάτι πού φαίνεται περιέργο ὅταν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ἡ *Ἐρημη Χώρα* δέν εἶναι γραμμένη σὲ ἐλεύθερο στίχο. Ἀλλὰ ἡ μετάφραση τοῦ Σεφέρη εἶναι σὲ ἐλεύθερο στίχο, καὶ τὸ γεγονός αὐτό, πού θὰ πρέπει νὰ ἔγινε αἰσθητὸ ὡς μιά ἀκόμη τόλμη τοῦ πρωτότυπου, φαίνεται ὅπως συντέλεσε ὥστε νὰ περάσει ἀπαρατήρητη ἡ ἀσθενικὴ σὲ ἀρκετὰ σημεῖα ποιητικότητας τῆς μετάφρασης.

Ἡ στάση τοῦ Σεφέρη ἀπέναντι στὴ μετάφραση τῆς ποίησης εἶναι συντηρητική. «Ὅταν μεταφράζουμε», γράφει, «ἀπὸ μιά ξένη γλῶσσα πού ξέρουμε λίγο ἢ πολὺ, σὲ μιά γλῶσσα — τὴ δική μας — πού μᾶς εἶναι ἐμφυτὴ καὶ τὴν ἀγαποῦμε περισσότερο, κάνουμε κάτι, μού φαίνεται, σάν ἐκείνους τοὺς ἀνθρώπους πού βλέπουμε στὰ μουσεῖα, προσηλωμένους μὲ πολλὴ προσοχὴ ν' ἀντιγράφουν, εἴτε γιὰ νὰ ἀσκηθοῦν εἴτε γιατί κά-

ποιος τοὺς τὸ παράγγειλε, πίνακες διαφόρων ζωγράφων». Ὁ Σεφέρης μετέφραζε γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ καὶ «γιὰ νὰ δοκιμάσει τί μπορούσε νὰ σηκώσει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα» τῆς ἐποχῆς του — καὶ ὁ κύριος λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἀσκεῖται ἕνας ποιητὴς μεταφράζοντας εἶναι γιὰ ν' ἀναπτύξει τὴν προσωπικότητά του. Γι' αὐτὸ δέν θὰ πρέπει νὰ νομίσουμε ὅτι ὀνομάζοντας τὴ μετάφραση «ἀντιγραφή» ὁ Σεφέρης πιστεύει πὼς ὁ μεταφραστής δέν θὰ πρέπει νὰ παρεμβάλλει τὴν προσωπικότητά του κατὰ τὴ μετάφραση. Αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπιφυλακτικός, εἶναι ὁ βαθμὸς τῆς παρεμβολῆς. «Ἐκεῖνο πού ἔχουμε στίς μεταφράσεις τῶν ποιημάτων», γράφει στὸν πρόλογό του στὴν πρώτη ἐκδοση τῆς μετάφρασης τῆς *Ἐρημῆς Χώρας*, «[...] εἶναι ὁ καρπὸς τῆς ἐπιμιξίας δύο φυσιογνωμιῶν πού μοιάζει θλιβερά κάποτε μὲ τὴν οἰκογένεια τοῦ μεταφραστή». Ἀλλὰ ἂν ἡ μετάφραση εἶναι τὸ προϊόν μιᾶς ἐπιμιξίας, ὅπως καὶ εἶναι, ἡ ἐπιμιξία αὐτὴ γιὰ νὰ ἤχησει πιστὰ πρὸς τὸν ἦχο τοῦ πρωτότυπου θὰ πρέπει νὰ ἤχησει ποιητικά. Καὶ γιὰ νὰ ἤχησει ποιητικά θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁμοιογενῆς. Ὁ μεταφραστής ὄχι μόνον δέν θὰ πρέπει νὰ φοβᾶται μήπως ἡ μετάφρασή του μοιάσει μὲ τὴ δική του οἰκογένεια, ἀλλὰ θὰ πρέπει νὰ ἐπιδιώκει νὰ μοιάσει μὲ τὴ δική του οἰκογένεια, γιατί τότε μόνον θὰ μπορέσει νὰ εἶναι ὁμοιογενῆς. Γιὰ νὰ συμβεῖ αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ κινητοποιήσει ὀλόκληρη τὴν προσωπικότητά του. Καὶ δέν θὰ πρέπει νὰ φοβᾶται ὅτι ἡ ὁμοιότητα αὐτὴ θὰ εἶναι ἀπιστία πρὸς τὸ πρωτότυπο, ἂν ἔχει τηρήσει τὴν πρωταρχικὴ προϋπόθεση τῆς ποιητικῆς μετάφρασης: ἂν ἡ ἀπόφασή του νὰ μεταφράσει ἕνα ποίημα ὑπαγορεύεται ἀπὸ ἕνα αἶσθημα βαθιᾶς συγγένειας μ' αὐτό. Καὶ ἐννοῶ κυρίως μιά συγγένεια ρυθμοῦ, γιατί εἶναι κυρίως ὁ ρυθμὸς μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ποιητὴς ἐκφράζει τὴν προσωπικότητά του. Ὡστόσο ὁ Σεφέρης, μολοντί αἰσθάνεται πολὺ συγγενικά μὲ τοὺς ρυθμούς τῆς *Ἐρημῆς Χώρας*, δέν μπορεῖ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν προκατάληψη ὅτι ἡ ἰσορροπία ἀνάμεσα στὴν πιστότητα πρὸς τὸ γράμμα καὶ τὴν πιστότητα πρὸς τὸ πνεῦμα

Εἰσήγηση στὴ συζήτηση μὲ θέμα «Ὁ Σεφέρης καὶ ἡ μετάφραση», πού ἀποτελεσε μέρος τῶν ἐκδηλώσεων τῶν ἀφιερωμένων στὸν Σεφέρη στὸ Ε' Φεστιβάλ τοῦ Καίμπριτζ (15-18 Ἀπριλίου 1983).

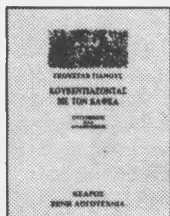
πρέπει πάση θυσία να διαφυλαχθεί. Και η θυσία, στην περίπτωση της μετάφρασης της ποίησης, είναι βέβαια πάντοτε μιά θυσία της ποίησης. Η μετάφραση του Σεφέρη είναι σε αρκετά σημεία της δύσκαμπτη ακριβώς γι' αυτό: επειδή η φροντίδα να βρίσκεται συνεχώς κοντά στο γράμμα δέν της επιτρέπει να κινείται πάντοτε με ρυθμό όσο θα θέλαμε ποιητικό.

Με τα δσα είπα παραπάνω δέ θά ήθελα να έννοηθεί ότι θά πρέπει ν' άρνηθούμε τήν άξία τής *"Ερημης Χώρας"* του Σεφέρη. Θέλω άπλώς να ύπογραμμίσω ότι ή μετάφραση του Σεφέρη δέν είναι ένας σταθμός στην ιστορία τής έλληνικής ποιητικής μετάφρασης, όπως είναι οι μεταφράσεις του Σολωμού ή κάποιες μεταφράσεις του Παλαμά και του Καρυωτάκη. Η άξία της είναι, νομίζω, άποψασματική. Βρίσκεται σε κάποια σημεία της, στα όποια ο Σεφέρης κατορθώνει να μάς δώσει τήν ποιητική αίσθηση του πρωτότυπου (άναφέρω ένδεικτικά τό «Θάνατος άπό πνιγμό» και τό έπαισόδιο τής δακτυλογράφου). Θά πρόσθετα ότι βρίσκεται, άκόμη, και σ' έναν λόγο έσωτερικό: στή βοήθεια πού έδωσε γιά τή διαμόρφωση τής τέχνης του ίδιου του Σεφέρη. Πολλοί πιστεύουν πώς ή ποίησή του δέν θά ήταν άκριβώς αυτή πού έχουμε σήμερα, άν ο Σεφέρης δέν τύχαινε να διαβάσει τόν Έλιοτ. Θά ήταν ίσως άκριβέστερο να λέγαμε πώς ή ποίησή του δέν θά ήταν ή ίδια, άν ο Σεφέρης δέν είχε μεταφράσει τόν Έλιοτ. Γιατί αισθάνεται κανείς πώς ήταν μέσα άπό τή διαδικασία τής μετάφρασης πού ο Σεφέρης άνακάλυψε τό βάθος τής συγγένειάς του μέ τόν Άγγλο ποιητή. Αυτός είναι ένας άπό τούς λόγους γιά τούς όποιους είναι λανθασμένη ή άποψη ότι τό *Μυθιστόρημα*, πού γράφτηκε πριν άπό τή μετάφραση, είναι τό έλληνικό αντίστοιχο τής *"Ερημης Χώρας"*, παρά τόν διαφορετικό τόνο τών

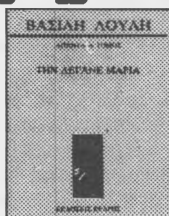
τελευταίων του στίχων, είναι ή *Κίχλη*, μέ τήν όποία ο Σεφέρης φτάνει στην πλήρη του ώριμότητα. Έκεί οι ρυθμοί του Έλιοτ, πού είναι και ρυθμοί του Σεφέρη, θ' άκουστούν πιο καθαρά άπ' ό,τι στην μετάφραση τής *"Ερημης Χώρας"*. Γιατί στην *Κίχλη* ο Σεφέρης μιλάει μέ τή δική του φωνή — μιλάει μέ όλη του τήν προσωπικότητα — και δέν κατέχεται άπό μεταφραστικά διλήμματα.

Ο Σεφέρης μετάφρασε και άλλα ποιήματα άπό τ' άγγλικά, του Eliot, του Yeats, του D.H. Lawrence, του Cecil Day Lewis, του Auden, του Lawrence Durrell, του Sidney Keyes, του Edward Lear, καθώς και του Ezra Pound, τής Marianne Moore και του Archibald MacLeish. Οι περισσότερες άπό τίς μεταφράσεις αυτές έχουν τά σημάδια του μεταφραστικού συντηρητισμού του. Υπάρχουν όμως και όρισμένες πού είναι έξαιρετες, ίσως γιατί μ' αυτές, όπως και μέ τά χωρία τής *"Ερημης Χώρας"* πού άνέφερα, ο Σεφέρης δέν χρειάστηκε να θέσει σε εφαρμογή τίς μεταφραστικές του άπόψεις. Άναφέρω τή «Μαρίνα» και τό «Δυσκολίες πολιτευομένου» του Έλιοτ, και τό «Μυθολογία, Β'» του Ντάρελ. Τά ποιήματα αυτά είναι τόσο κοντά στην εύαισθησία του, πού μένοντες πιστός στο γράμμα ο Σεφέρης είναι σάν να μιλάει μέ τή δική του φωνή. Τό «Μαρίνα» είναι τό πιο μεσογειικό, τό πιο σεφερικό ποίημα του Έλιοτ. Τό «Δυσκολίες πολιτευομένου» εκφράζει ένα αίσθημα πού ο Σεφέρης θά πρέπει να τό είχε νιώσει βαθιά στην έπαγγελματική του ζωή. Τέλος τό «Μυθολογία, Β'» είναι ένα ποίημα γραμμένο σε μεγάλο βαθμό «μέ τόν τρόπο του» Σεφέρη, και μεταφράζοντάς το ο Έλληνας ποιητής ήταν σάν να μετέφραζε τόν ίδιο του τόν εαυτό.

τα βιβλία του μήνα

ΓΚΟΥΣΤΑΒ ΓΙΑΝΟΥΣ
Κουβεντιάζοντας
με τον Κάφκα

ΒΑΣΙΛΗ ΛΟΥΛΗ
Την λέγανε Μαρία
(Άπαντα Α' τόμος)

ΜΗΤΣΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ
Ο μεγάλος αμαρτωλός
(Ο Ντοστογιέφκι και τα ιερά του τέρατα)

ΑΣΗΜΑΚΗΣ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΣ
Συνέντευξη με τον εαυτό μου

ΠΕΤΡΟΣ ΤΑΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
Κινούμενα σχέδια

ΆΡΗΣ ΣΦΑΚΙΑΝΑΚΗΣ
Οι παράξενες συνήθειες
της οικογένειας Μόρφη
(Διηγήματα)

ΓΙΑΝΝΗΣ ΠΑΤΣΩΝΗΣ
Τα μάτια των περαστικών
(πεζογραφήματα)

ΦΙΛΙΑ ΧΑΤΖΗΧΑΝΝΑ
Μικρές ιστορίες
της Κατερίνας

30 χρόνια

1954-1984

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΕΛΡΟΣ
...έπιμουργόμε αναγνώστες

Γεωργίου Γενναδίου 6 - Τηλ.: 36.15.783

ΑΒΑΣΑΝΙΣΤΕΣ ΥΙΟΘΕΤΗΣΕΙΣ

*Είναι πολύ άσχημο, τό ξέρετε;
Γιατί; άπάντησε ό γραφέας. Συμβαίνει και εις
Παρισίους!
Και αυτά τά λόγια, σάν άκαταμάχητο έπιχείρημα,
τήν έπεισαν.*

(Μαντάμ Μποβαρύ)

Θά 'ναι τώρα δέκα-δεκαπέντε χρόνια πού έγινε στόν τόπο μας τοῦ συρμού ή λέξη *γραφή*. Τή χρησιμοποιοῦν, ὄλο καί πιά συχνά, ἄνθρωποι πού μιλοῦν ή γράφουν, θεωρητικά, γιά θέματα τέχνης καί προπάντων γιά θέματα λογοτεχνίας. Ἡ συχνότητα καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο τή χρησιμοποιοῦν ἀφήνει τήν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιά μιὰ λέξη-ὄρο μέ σπουδαία σημασία. Ἐντούτοις, ὄσο γνωρίζω, κανένας ἀπό ὄσους τή μεταχειρίζονται δέν ἔκρινε ἀπαραίτητο νά διευκρινίσει τό περιεχόμενό της. Πράγμα πού μπορεῖ νά σημαίνει πώς ὄσοι τή μεταχειρίζονται θεωροῦν τό περιεχόμενό της γνωστό καί αὐτονόητο. Ἐάν ἀνοίξει κανεῖς ἕνα ὁποιοδήποτε ἔρμηνευτικό λεξικό τῆς Νεοελληνικῆς θά βρεῖ τήν ἀκόλουθη ἐξήγηση: *γραφή* *είναι ή παράσταση τοῦ λόγου μέ γράμματα, τό γράψιμο*. Αὐτή ή σημασία τῆς λέξης εἶναι γνωστή καί θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ αὐτονόητη. Πρόκειται γι' αὐτή; Τά συμφραζόμενα ὄσων χρησιμοποιοῦν τά τελευταῖα χρόνια τή λέξη *γραφή* δέν ὑποδηλώνουν κάτι τέτοιο. Ἐντίθετα, τά συμφραζόμενα αὐτά, ἄν καί δέν ὑποδηλώνουν τίποτε συγκεκριμένα, ἀφήνουν νά ἐννοηθεῖ ὅτι πρόκειται γιά κάτι ἄλλο. Κάτι πού ἔχει σχέση μέ τήν ποιοτική σύσταση τοῦ γραφοῦ λόγου. Ἐντύπωση κάνει τό γεγονός ὅτι, ἐνῶ τό περιεχόμενο τῆς νεότερης χρήσης τῆς λέξης παραμένει ἀπροσδιόριστο, ὄλοι τή χρησιμοποιοῦν ἄνετα καί χωρίς ἐπιφυλάξεις. Σέ σημείο μάλιστα πού νά γίνεται φανερό ὅτι αἰσθάνονται σίγουροι γιά τήν ἐγκυρότητα τῆς χρήσης της. Ἐπό πού πηγάζει μιὰ τέτοια σιγουριά; Κανονικά θά περίμενε κανεῖς νά ἦταν καρπός προβληματισμοῦ. Φαίνεται ὄστόσο πώς ἔχει μᾶλλον ψυχολογική προέλευση. Φαίνεται δηλαδή πώς ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα ψυχολογικό φαινόμενο ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει τόν Ἐλληνα καταναλωτή ξένων προϊόντων — ἀνεξάρτητα καί πέρα ἀπό τήν ὁποιαδήποτε ποιοτική ἀξία τους. Ὅπου τό αἶσθημα τῆς σιγουριάς, τό ὁποῖο ἔχει κυρίως ψυχολογική βάση, προϋποθέτει ἀπαραίτητα τή γνώση ὅτι τό χρηστικό ἀντικείμενο ἔχει τή σφραγίδα τοῦ ἐξωτερικοῦ. Ἐπό πολλά ἐνδεικτικά σημάδια φτάνει κανεῖς στήν ἄποψη ὅτι μιὰ ἄρκετά ἀνάλογη ψυχολογία χαρακτηρίζει καί τή διανόσή μας. Εἰδικότερα γιά τό θέμα πού συζητῶ θά ἔλεγα ὅτι συμβαίνει τό ἐξῆς. Οἱ Ἐλληνες διανοοῦμενοι ὄταν χρησιμοποιοῦν τή λέξη *γραφή*,

ἀναφορικά μέ τή νέα της σημασία καί τήν ἐγκυρότητά της, παραπέμπουν νοερά στή Νέα Γαλλική Κριτική καί ἰδιαίτερα στό Ρολάν Μπάρτ. Καί μ' αὐτή τήν παραπομπή αἰσθάνονται ὅτι κατοχυρώνεται ή χρήση της. Τό πράγμα ὄμως εἶναι συζητήσιμο.

Πρῶτα πρῶτα ἀπό γενικότερη σκοπιά. Ἐχουμε τό περιθώριο νά χρησιμοποιοῦμε πρωτόφαντους ξενικούς ὄρους ἀσχολίαστα; Εἶναι θεμιτό νά τοῦς υἱοθετοῦμε χωρίς νά ἐνημερώνουμε τοῦς ἀναγνώστες τί σημαίνουν ή πῶς τοῦς ἐννοοῦμε; Κατά τή γνώμη μου, ή σχετική ἐνημέρωση τῶν ἀναγνωστῶν ἀποτελεῖ πράξη στοιχειῶδους εὐθύνης ἀπέναντί τους. Πέρα ἀπ' αὐτό, στή δεδομένη περίπτωση, ή νοερή ή ή ρητή παραπομπή στόν Ρ. Μπάρτ εἶναι μᾶλλον ἀλυσιτελής. Γιατί ὁ Γάλλος διανοοῦμενος δέν καθόρισε μέ κάποια σαφήνεια τό περιεχόμενο τῆς λέξης *γραφή*. Ὅσο εἶναι ἀλήθεια ὅτι τήν εἰσηγήθηκε ὡς εἰδικό ὄρο, ἄλλο τόσο εἶναι ὅτι τήν εἰσηγήθηκε κατά τρόπο ἀσαφή. Πρόκειται γιά μιὰ ἀσάφεια ή ὁποία, μεταξύ ἄλλων, ὀφείλεται σέ δύο βασικές αἰτίες: στήν πολυμερή ὀπτική γωνία τοῦ συγγραφέα καί στή μεθοδολογία του. Λέγοντας πολυμερή ὀπτική γωνία τοῦ συγγραφέα ἐννοῶ ὅτι ὁ Μπάρτ ἐξετάζει τό ἐκάστοτε ἀντικείμενό του, π.χ. ὄρισμένη χρήση τῆς γλώσσας, ἐξαιρετικά σύνθετα. Τό βλέπει δηλαδή μέσα ἀπό ἕνα εὐρύ φάσμα ὀπτικῶν γωνιῶν. Ἐπό τήν ὀπτική γωνία τοῦ φιλόσοφου τῆς γλώσσας, τοῦ ἱστορικοῦ, τοῦ φροῦδιστῆ, τοῦ μαρξιστῆ, τοῦ δομολόγου, τοῦ σημειολόγου, τοῦ θεωρητικοῦ τῆς λογοτεχνίας καί τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Ἐτσι ὁ λόγος του ἀποκτάει ὑπερβολική πολυσημία. Μέ συνέπεια ή ὄρολογία του, ἐξαιτίας ἀκριβῶς αὐτῆς τῆς πολυσημίας, νά καταντάει αἰνιγματική. Ἐπό τό ἄλλο μέρος ή μέθοδος τήν ὁποία ἀκολούθησε γιά νά καθορίσει τή σημασία τοῦ ὄρου *γραφή*, μέθοδος τῶν πολλαπλῶν ὄρισμῶν, ἀφήνει ἀπό τή φύση τῆς μεγάλα περιθώρια ἀσάφειας. Αὐτή τή μέθοδο οἱ ἐρευνητές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, πού καταπιᾶστηκαν μέ τή μελέτη τοῦ λόγου, τήν ἐγκατέλειψαν γιά νά στραφοῦν πρὸς τή λεπτομερειακή καί συγκεκριμένη ἀνάλυση τοῦ ἀντικειμένου τους. Κάπως ἀνακόλουθα ὁ Μπάρτ, ἐνῶ ὑπῆρξε ἐπίγονος ἐρευνητῶν ὄπως ὁ Σωσσὺρ, ὁ Ρίτσαρντς κι ὁ Γιάκομπσον, υἱοθέτησε τήν παρωχημένη μέθοδο τῶν πολλαπλῶν ὄρισμῶν. Μέσα στά γραφτά του συναντοῦμε

Γ. 'Αράγης

εκατοντάδες γενικούς όρισμούς της γραφής, του τύπου «ή γραφή είναι... ή γραφή δεν είναι...». 'Αλλά μέσα απ' όλους αυτούς τους όρισμούς, τι ενδιαφέρει, το ειδικό και συγκεκριμένο νόημα της λέξης, παραμένει φευγαλέο. Μολαταύτα θά ήταν δυνατό να πεί κανείς ότι ψυχανεμίζεται πώς στην πρώτη φάση της πορείας του ο Μπάρτ είδε τη γραφή κυρίως σάν φαινόμενο ιδεολογικής αλλοτρίωσης του πεζού λόγου. 'Ενώ αργότερα, χωρίς να εγκαταλείψει αυτή τη θέση, τη δέχτηκε στο επίπεδο της λογοτεχνικής έκφρασης και ως μορφή μη αλλοτριωμένου λόγου. Πάντως, είτε είναι έτσι είτε όχι, το ζήτημα για μας δεν είναι αν και κατά πόσο μπορούμε να ψυχανεμιζόμαστε που τό πάει κάθε φορά ο Γάλλος θεωρητικός, αλλά αν έχουμε τό περιθώριο να παραπέμπουμε σ' αυτόν, όταν χρησιμοποιούμε τη λέξη γραφή, και να αισθανόμαστε κατοχυρωμένοι για τη χρήση της. Τό ζήτημα μ' άλλα λόγια είναι αν έχουμε επίγνωση τί μας συμβαίνει όταν παραπέμπουμε στον Μπάρτ και κατά πόσο έχουμε τήν ίδια ώρα κάτι ξεκαθαρισμένο στό μυαλό μας.

Ταυτόχρονα σχεδόν μέ τη γραφή έκανε τήν εμφάνισή του στό πνευματικό μας προσκήνιο κι ένα συναφές δόγμα. Σύμφωνα μ' αυτό «σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στον ποιητή, τον πεζογράφο, τον κριτικό δεν υπάρχει. 'Ο διαχωρισμός όταν και που γίνεται είναι πλασματικός, είναι καθαρή σύμβαση. 'Ενα μόνο πράγμα υπάρχει: ή γραφή».¹ Πρόκειται για δόγμα απλό και καθαρό: ή γραφή είναι μία και κατά συνέπεια είδη λόγου δεν υπάρχουν.

'Αρχικά θά παρατηρούσα πώς είναι λίγο παρατραβηγμένο από τό ένα μέρος να μίν ξέρουμε τί είναι ακριβώς ή γραφή και ύπο τό άλλο να βεβαιώνουμε ανεπιφύλακτα πώς είναι μία. 'Επιπλέον, ο παραπάνω συλλογισμός δεν είναι συνεπής. 'Αρχίζει μέ «σαφής διαχωρισμός... δεν υπάρχει» για να καταλήξει στό «είναι καθαρή σύμβαση» και «ένα μόνο πράγμα υπάρχει». 'Ισως να μίν υπάρχει σαφής, δηλαδή απόλυτος, διαχωρισμός. 'Αρκεί να υπάρχει σχετικός κι αυτό φτάνει για να μίν είναι «καθαρή σύμβαση» κ.λπ. Τό κεφαλαϊώδες όμως ζήτημα για όσους υιοθετούν μία τέτοια άποψη είναι ότι δεν μπορεί να τούς καλύψει καμιά θεωρητική αθθεντία. Κανένας θεωρητικός, όποιοσδήποτε κι αν είναι, δεν είναι σέ θέση να προσδώσει κύρος στό παραπάνω δόγμα. 'Ετσι όσοι τό υιοθετούν δεν έχουν ουσιαστικά τό έδαφος να παραπέμπουν νοερά ή ρητά σέ κάποια σχολή ή σέ κάποιο θεωρητικό του έξωτερικού. Πίσω από τόν άφορισμό «ή γραφή είναι μία» βρίσκεται πάλι ο Ρ. Μπάρτ. 'Αλλά στην περίπτωση αυτή δεν είναι καν συζητήσιμη ή παραπομπή σ' αυτόν, όπως είναι σχετικά μέ τη γραφή ως όρο. Γιατί όπως προανέφερα κανένας θεωρητικός δεν είναι σέ θέση να προσδώσει κύρος σ' έναν τέτοιο άφορισμό. Πώς και γιατί συμβαίνει έτσι θά προσπαθήσω να εξηγήσω άμέσως παρακάτω.

Είναι γνωστό ότι οι πρακτικοί της τέχνης, για τό θέμα που συζητώ οι πρακτικοί της λογοτεχνίας, έχουν εκδηλώσει συχνά έντονη δυσφορία για τούς θεωρητικούς. Πρόκειται για μία αντίδραση που ξεκινάει από αρκετά δεδομένα. 'Ενα από τά βασικότερα, καθώς πιστεύω, είναι ο αυταρχισμός τών θεωρητικών. 'Η τάση τους δηλαδή να συμπεριφέρονται συχνά σάν φεουδάρχες της λογοτεχνίας και να δογματίζουν σάν μικροί θεοί. 'Από τήν πλευρά αυτή οι θεωρητικοί έχουν δημιουργήσει ήδη μία κακή παράδοση. Τό άπογοητευτικό ώστόσο είναι ότι ή παράδοση αυτή δεν αποτέλεσε άρνητικό παράδειγμα για τούς νεότερους. 'Ετσι ή τά-

ση τών θεωρητικών της λογοτεχνίας να δογματίζουν δεν έχει λείψει στόν καιρό μας. 'Η άποψη π.χ. ότι δεν υπάρχουν είδη λόγου, αλλά μόνο ή γραφή που είναι μία, αποτελεί δόγμα τών ήμερών μας. Τά είδη όμως δεν τά δημιούργησαν οι θεωρητικοί όπως ο θεός μέ τό λόγο του τόν κόσμο. 'Ο πρώτος άνθρωπος που τραγούδησε ή ζωγράφησε ή έκανε στίχους δέ φαντάζομαι να είχε ως οδηγό του κάποια θεωρητική πραγματεία. Ούτε ο 'Ομηρος, ούτε οι τραγικοί, ούτε οι λυρικοί έγραψαν μέ βάση κάποιες θεωρητικές προδιαγραφές. Τά είδη προέκυψαν από ένδιάθετες κλίσεις του ανθρώπου. Και όσο αυτές οι κλίσεις θά υπάρχουν, όσο δέ θά 'χουμε ένδειξεις, ότι έχουν εκλείψει, τά όμολογα είδη θά άναγονται σ' αυτές. Οι θεωρητικοί έχουν από τά πράγματα τή δυνατότητα να είναι έρευνητές γεγονότων. 'Ο ρόλος του μηχανικού τών γεγονότων τόν όποιο προσπαθούν να παίξουν μερικές φορές είναι ανεδαφικός και προδίνει άλαζονεία. Ούτε από τ' άλλο μέρος μπορούν να άναιρεθούν δεδομένα γεγονότα, λογοτεχνικές πράξεις π.χ., μέ θεωρητικά φινιρίκια. Κανένας θεωρητικός δεν έχει τή δικαιοδοσία να καταργήσει τό παραμικρότερο είδος. 'Απλώς όταν επιχειρεί κάτι τέτοιο στό επίπεδο της θεωρίας ενεργεί αυταρχικά. 'Αλλά ο θεωρητικός που ενεργεί έτσι έχει βγει από τά όρια της ιδιότητάς του, μέ συνέπεια τά λεγόμενά του να είναι διαβλητά και δίχως κύρος.

Ειπώθηκε ότι «ο συγγραφέας (διάβαζε λογοτέχνης) κι ο κριτικός, χωρισμένοι άλλοτε έξ άφορμής του μαγαγιατεμένου μύθου του «υπέρτατου δημιουργού» και του ταπεινού υπηρέτη, βρίσκονται σήμερα στην ίδια μοίρα, μπροστά στό ίδιο άντικείμενο, που είναι ή γλώσσα».² Περίεργη σκέψη. Στο βαθμό που υπήρξε ο μύθος του υπέρτατου δημιουργού (λογοτέχνη) και του ταπεινού υπηρέτη (κριτικού) δέ χώριζε τόσο τόν έναν από τόν άλλο όσο αξιολογούσε τή δουλειά τους. Πράγμα που σημαίνει ότι σύμφωνα μ' αυτόν τό μύθο ή δουλειά του λογοτέχνη και του κριτικού ήταν συγκρίσιμες. 'Αν λοιπόν είχαμε ένα τέτοιο μύθο, μία άβάσιμη δηλαδή δοξασία, ήταν γιατί αξιολογούσε τά άνόμοια. Στην πραγματικότητα ή δουλειά του κριτικού δεν είναι κατώτερη, ούτε άνώτερη από του λογοτέχνη. 'Απλώς είναι διαφορετική και μη συγκρίσιμη. 'Από τό άλλο μέρος ή γλώσσα δεν αποτελεί άντικείμενο του κριτικού. 'Οσοι άσχολήθηκαν έστω και λίγο μέ τήν κριτική θά ξέρουν ότι άντικείμενο της είναι τά λογοτεχνικά κείμενα. 'Η γλώσσα αποτελεί μέσο έκφρασης. Τό γεγονός ότι ο κριτικός κι ο ποιητής π.χ. χρησιμοποιούν τό ίδιο ύλικό για να έκφραστούν, τή γλώσσα, δεν είναι άρκετό για να τούς θεωρήσουμε ταυτόσημους. Γιατί χειρίζονται διαφορετικά τό ύλικό τους και γιατί άπευθύνονται σέ διαφορετικά άντιληπτικά επίπεδα του άναγνώστη. 'Ο κριτικός χρησιμοποιεί κυρίως τήν έλλογη έκφραστική δυνατότητα της γλώσσας και άπευθύνεται κυρίως στή συνειδητή σφαίρα του άναγνώστη. 'Ο ποιητής έχει διαφορετικό προσανατολισμό σ' αυτά τά δύο σημεία. 'Οποιος δεν δέχεται αυτή τή διάκριση μεταξύ κριτικού και ποιητή όφείλει να είναι συνεπής: να κάνει κριτική χρησιμοποιώντας τή γλώσσα όπως ακριβώς ο ποιητής ή τό άντίστροφο. Μπορεί ώστόσο να άναρωτηθεί κανείς προκαταβολικά, από τήν πλευρά της κριτικής, τί θά 'χει να προσθέσει ένας τέτοιος «κριτικός» πάνω σέ μία δουλειά έκφραστική και πλήρη καθεαυτή. 'Ας σημειωθεί ότι ο άνθρωπος στόν όποιο άνήκει τό παράθεμα που σχολίασα δεν έφάρμοσε τά λεγόμενά του. Σέ άλλη δυνατότητα της γλώσσας βασίστηκε για να γράψει κριτική

1. Τάκη Σινόπουλου, «'Απόψεις περί κριτικής», *Χρονικό*, 'Αθήνα 1973, σελ. 13.

2. 'Ο.π.

καί σέ ἄλλη γιά νά γράψει ποίηση. Στήν πράξη δηλαδή δέν ἀρνήθηκε τήν εἰδολογική διαφορά τῆς κριτικῆς ἀπό τήν ποίηση, ἀλλά τήν ἐπικύρωσε.

Τά τελευταῖα τριάντα χρόνια ὑπῆρξαμε θιασῶτες, μεταξὺ ἄλλων, τοῦ ὑπαρξισμού, τοῦ ἀγγους τῆς ἐποχῆς, τῆς κυβερνητικῆς, τοῦ μαρκουζισμού, τοῦ δομισμού καί τῆς σημειολογίας. Ἄν ἐξαιρέσουμε τά δύο τελευταῖα πού εἶναι πρόσφατα, τά προηγούμενα τά ἔχουμε κιάλας ξεχάσει. Τί ξεχάσαμε ὅμως; Τί ξέραμε δηλαδή γι' αὐτά καί ὡς ποῖο βαθμό τά εἶχαμε χωνέψει; Κατά κοινή ὁμολογία, τά διάφορα πνευματικά κινήματα πού ἐκδηλώνονται στά πολιτιστικά κέντρα τοῦ ἐξωτερικοῦ, κυρίως τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης, τά μαθαίνουμε ἄρκετά καθυστερημένα.

Ἔτσι δέν τά γνωρίζουμε στήν ὥρα τους καί δέ ζοῦμε, ἔστω καί ὡς θεατές, τήν ἐξελικτική πορεία τους. Ἐπιπλέον, καί παρ' ὅλη τήν καθυστέρηση, ἡ ἐνημέρωσή μας εἶναι ἀνεπαρκῆς. Ὅσοι ἔτυχε νά γνωρίσουν τήν περίοδο τοῦ ὑπαρξισμού στήν Ἑλλάδα θά θυμοῦνται πόσο πολύ μιλοῦσαν τότε οἱ ἄνθρωποι γιά τόν ὑπαρξισμό, ἐνῶ στήν πραγματικότητα δέν ἦταν γνώστες τῆς ὁμώνυμης φιλοσοφίας. Κι αὐτό, μέ διαφορετικούς ὁρους, τό εἶδαμε νά ξαναγίνεται. Ἐξάλλου παράλληλα μέ τήν καθυστερημένη καί ἀνεπαρκῆ ἐνημέρωση, ὄντας στόν τομέα τῶν ἰδεῶν ἐτερόφωτοι, συνηθίσαμε νά δεχόμαστε ὅ,τι μᾶς ἐρχεται ἀπ' ἔξω χωρίς κριτικό ἔλεγχο. Ἔτσι δέν κρίνουμε τά λογῆς πνευματικά κινήματα μέ γνώμονα τίς εἰδικές συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἀναπτύσσονται. Δέ λογαριάζουμε πόσο μετροῦν ἔξω καί πέρα ἀπό τίς εἰδικές συνθήκες πού τά γέννησαν. Δέ σταθμίζουμε τί σημασία μπορεῖ νά ἔχουν γιά τή δική μας πνευματική ζωή, κ.λπ. Μέ ἄλλα λόγια παραδινόμαστε στή γοητεία τους χωρίς ἀντιστάσεις. Κι ὅμως θά ἦταν δυνατό κάθε φορά νά θέταμε τουλάχιστον μερικά ἐρωτήματα. Τί συμβαίνει ὅταν σέ κάποιο πολιτιστικό κέντρο τοῦ ἐξωτερικοῦ παρουσιάζεται μιά νέα ἀποψη ἢ θεωρία ἢ σχολή, τί προϊστορία ἔχει, τί ζυμώσεις τήν προετοίμασαν, ποιές ἀντιθέσεις τήν ὑπέθαλψαν, πόσο ἔχει ἢ δέν ἔχει ἐφήμερο χαρακτήρα, τί ἀπήχηση βρίσκει σέ ἄλλες χῶρες, κ.λπ. Ἄν κοιτάξουμε π.χ. μέ ἀνάλογο πνεῦμα τά λόγια τοῦ Ρ. Μπάρτ «δέν ὑπάρχουν πιά οὔτε ποιητές οὔτε πεζογράφοι: δέν ὑπάρχει πιά παρά μονάχα μιά γραφή»,³ ἔχουμε τό ἔδαφος νά κάνουμε μερικές διαφωτιστικές παρατηρήσεις. Πρῶτα πρῶτα ὅτι ὁ Ρ. Μπάρτ μίλησε ἔτσι ὡς Γάλλος διανοούμενος πού ἦταν κληρονόμος μιᾶς γλώσσας τόσο καλλιεργημένης καί τόσο παγιωμένης, ὥστε νά αἰσθάνεται τήν ἀνάγκη νά ἐπαναστατήσει ἐναντίον τῆς.

3. Ρ. Μπάρτ, *Κριτική καί Ἀλήθεια*, μετάφραση Θέμη Μπαρούση, Καστανιώτης, Ἀθήνα 1972, σελ. 45.

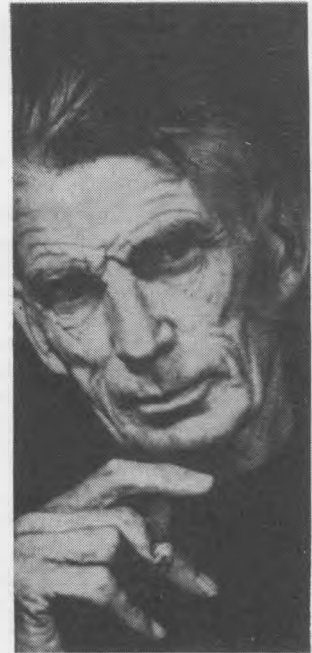
Ἔπειτα ὅτι αὐτά τά εἶπε τή στιγμή πού ἤθελε νά πλαγιοκοπήσει τήν κατηγορία ὅτι ὡς κριτικός τῆς λογοτεχνίας ἐκφραζόταν σκοτεινά. Κι ἀκόμη ὅτι προέκρινε ἕνα λόγο τόσο ἀφοριστικό πού κι ὁ ἴδιος ἀργότερα δέν ἔμεινε πιστός στό γράμμα του. Ἄς σημειωθεῖ πῶς ὁ Ρ. Μπάρτ δεχόταν τήν ἀνάλυση καί τόν ἀναλυτικό λόγο κι αὐτό τό ὁμολόγησε ἐπανελημμένα. Συμπέρασμα. Ἡ φράση τοῦ Μπάρτ «δέν ὑπάρχει πιά παρά μονάχα μιά γραφή» εἶναι συζητήσιμη, ἐκτός ἄλλων, γιά τίς συνθήκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες γράφτηκε, γιά τόν ἀφοριστικό χαρακτήρα τῆς καί γιά τό γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Μπάρτ δέν φαίνεται νά τήν ἀναδέχτηκε ἀπόλυτα καί ὀριστικά.

Μιλώντας μέ βάση τά παραπάνω θά ἔλεγα ὅτι, ἀναφορικά μέ τά ἐκάστοτε πρωτοποριακά κινήματα στήν περιοχή τῶν ἰδεῶν, ὑπάρχει στόν τόπο μας ἕνα ὀξύ πρόβλημα ἐνημέρωσης. Ὅλα δείχνουν πῶς ἔχουμε τήν κρυφή φιλοδοξία νά εἴμαστε ἢ νά φαινόμεστε πρωτοποριακοί, ἀλλά καθώς δέν παράγουμε πρωτοπορία τρέχουμε πίσω ἀπό τίς ἰδέες πού παράγουν ἄλλες χῶρες. Τρέχουμε ὥστόσο χωρίς νά φτάνουμε στό σημεῖο νά τίς ἀφομοιώσουμε ἐγκαιρα καί ὀργανικά. Κι αὐτό ὅπως φάνηκε μέ τόν καιρό, ἔχει πάρει χαρακτήρα φαύλου κύκλου. Ἀπό τήν πλευρά αὐτή προκύπτει τό ἐρώτημα ἂν ἔχουμε συνειδητοποιήσει ἄρκετά τήν κατάστασή μας καί ἂν θά συνεχίσουμε στό μέλλον τήν ἴδια τακτική. Γιά τήν ἐνημέρωσή μας, γιά ὅ,τι γίνεται στόν ἄλλο κόσμο, δέν φαίνεται νά ξεπερνοῦμε τά ὄρια μιᾶς λίγο πολύ δημοσιογραφικῆς ἀντίληψης. Τό ἐνδιαφέρον μας ἐξαντλεῖται κυρίως σέ μιά πρόχειρη γνώση ὅσων ἐρχονται στήν ἐπιφάνεια καί γίνονται θέματα τῆς μέρας. Ἄν, πέρα ἀπό τήν ἀντίληψη αὐτή, θέσουμε τό ζήτημα τῆς ἐνημέρωσης ὡς αἴτημα, τότε θά πρέπει νά τήν ἐννοήσουμε τρισυπόστατη: ἐγκαιρη, ἐπαρκῆ καί ἐλεγχόμενη. Γιά νά ὑπάρξει ὅμως ἐγκαιρη ἐνημέρωση χρειάζονται κριτήρια μέ τά ὁποῖα νά μπορεῖ κανεὶς νά ξεχωρίζει στήν ὥρα του τό νέο ἀπό τό νεοφανές. Γιά νά ναι, ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἐπαρκῆς ἡ ἐνημέρωση εἶναι ἀπαραίτητη ἢ γνώση τοῦ ἐκάστοτε γνωστικοῦ ἀντικειμένου σέ βάθος. Ἐνῶ μιά ἐλεγχόμενη ἐνημέρωση προϋποθέτει ἐξαιρετική πνευματική ὑποδομή. Ὅλα αὐτά ὥστόσο (κριτήρια, γνώση, ὑποδομή) θά παραμένουν διαρκῆ ζητούμενα ὅσο δέ θά ἔχουμε ἀναπτύξει αὐτό πού λέμε βασική ἔρευνα τῶν ἰδεῶν. Χωρίς τέτοια ἔρευνα θά περιμένουμε ἀπλῶς ὅσπου κάποια νέα ἰδέα ἢ θεωρία ἢ σχολή νά πάρει στό ἐξωτερικό τή μορφή τῆς μόδας καί τότε θά τρέχουμε νά τήν υἱοθετοῦμε ἐπιδεικτικά. Ὅπως ἔγινε τότες καί τότες φορές, ὅπως γίνεται μόλις τελευταῖα μέ τή λέξη ἀνάγνωση. Καί ὅλες αὐτές τίς υἱοθετήσεις θά τίς κάνουμε μέ τό «ἀκαταμάχητο ἐπιχείρημα» ὅτι πρόκειται γιά γεγονότα πού «συμβαίνουν καί εἰς Παρίσιους».

Γ. Ἀράγης

Ἡ διάσπαση τοῦ «ἐγώ» καί ἡ «Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ»

Τό θεατρικό ἔργο τοῦ Μπέκετ ἔχει σφραγιστεῖ ἀπό μιᾶ ἐπιθυμία καί μιᾶ ἐπίγνωση: ἀπό τήν ἐπιθυμία νά ἐκφράσει τή ροή τῆς συνείδησης καί τήν ἐπίγνωση τῆς ἀνικανότητας τῆς γλώσσας νά ἐκφράσει τίποτα ἄλλο ἐκτός ἀπό τόν ἑαυτό της.¹ Συνοπτικά καί μέ κίνδυνο ὑπεραπλούστευσης, τά ἔργα τοῦ Μπέκετ, καί εἰδικά τά τελευταία, θά μπορούσαν νά θεωρηθοῦν ὅτι ἔχουν ἓνα μεταγλωσσικό χαρακτήρα, ὅτι δηλαδή ἀποτελοῦν σχόλιο πάνω στή γλώσσα.² Φυσικά ἡ θέση αὐτή δέν διεκδικεῖ κανενός τύπου ἀποκλειστικότητα ἀλλά εἶναι ἓνας συγκεκριμένος τρόπος ἀνάγνωσης ἐνός θεάτρου πού διερευνᾷ τή σχέση συνείδησης – γλώσσας.

Ἡ ἀγωνία πού εἶναι διάχυτη στά ἔργα τοῦ Μπέκετ εἶναι ἔκφραση τῆς διάστασης τῆς ἐπιθυμίας καί τῆς ἐπίγνωσης τοῦ συγγραφέα, μιᾶς διάστασης πού βιώνεται τελικά ὡς ἀνεπανόρθωτη. Ὁ Μπέκετ συλλαμβάνει τόν ἑαυτό του νά εἶναι ἐξόριστος ἀπό τόν παράδεισο τῆς ἀδαμιαίας γλώσσας, ἀπό τό «ἰδανικό» ἐκεῖνο τοπίο τῆς ἐνότητας χειρονομίας (geste) καί λόγου (parole) πού ὑπῆρχε πρὶν ἐπέλθει ὁ μοιραῖος διχασμός της κάτω ἀπό τήν ἐπενέργεια τῆς ἀναπαράστασης (représentation).³ Τό δράμα τοῦ Ἄρτώ δέν ἦταν παρά ἡ νοσταλγία γιά παλιννόστηση σ' αὐτό τό φανταστικό τοπίο τῆς προγλωσσικῆς ἐνότητας τοῦ εἶναι μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο, ἡ κατάργηση δηλαδή τοῦ διχασμοῦ του. «Ἡ λέξη εἶναι τό πτώμα τοῦ φυσικοῦ λόγου καί πρέπει νά ξαναβρεῖ μαζί μέ τή γλώσσα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς "τόν Λόγο πού προϋπάρχει τῶν λέξεων"».⁴ Ὁ Μπέκετ ἀκολουθεῖ τήν ἐκ διαμέτρου ἀντίθετη πορεία: ἔχοντας συνείδηση ὅτι ἡ γλώσσα ὡς κώδικας προϋποθέτει τήν ἀφαίρεση, μετατρέπει τήν ἀναπηρία της σέ πηγή δημιουργίας. Ἀποδέχεται τή σύμφυτη ἀνικανότητα τῶν λέξεων νά ἀνταποκρίνονται σέ ὅτιδήποτε ἄλλο ἀπό τόν ἑαυτό τους, καί ταυτόχρονα τή δυνατότητα ἔκφρασης αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς ἀνικανότητας.⁵ Ἔτσι ἡ

συνεχῆς αὐτοαναίρεση τῆς θεατρικῆς του γραφῆς, μέσα ἀπό τήν ἀμφισβήτηση τῆς ἰκανότητάς της νά ἐκφράσει, γίνεται καί ὁ βασικός ἀξονας τοῦ ἔργου του.

Αὐτή ἡ αὐτοαναίρεση ἀναδεικνύει κομβικό τό θέμα τῆς μορφῆς. Στό βαθμό πού ἡ γλώσσα «συντάσσει» τήν ὑποκειμενικότητα⁶ καί βρίσκεται σέ σχέση ἐσωτερικότητας μέ αὐτήν, δέν εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ σάν ἄπλως ἀντικατοπτρισμός μιᾶς ἐξωτερικῆς πρὸς αὐτήν πραγματικότητας. Τό τραῦμα πού ὁ Μπέκετ ὑφίσταται εἶναι ἡ βεβαιότητα ὅτι ἡ συνείδηση δέν ὑπάρχει «αὔθεντικά», ἀνεξάρτητα δηλαδή ἀπό τή γλωσσική της δόμηση. Ἐπομένως, ἀμφισβητεῖται ἡ δυνατότητα γιά αὔθεντική της ἔκφραση, εἴτε μέσα ἀπό τήν κατάρ-

1. «Ἡ ἀπάντηση στήν ἐρώτηση: τί μεταδίδει ἡ γλώσσα, εἶναι ἡ ἀκόλουθη: κάθε γλώσσα μεταδίδει τόν ἑαυτό της. Ἡ γλώσσα αὐτῆς τῆς λάμπας, π.χ., δέν μεταδίδει τή λάμπα (γιατί ἡ πνευματικὴ οὐσία αὐτῆς τῆς λάμπας, ἐφόσον εἶναι μεταδόσιμη, δέν εἶναι μέ κανένα τρόπο ἡ ἴδια ἡ λάμπα), ἀλλά τή λάμπα τῆς ἔκφρασης... Ἡ γλώσσα μιᾶς πνευματικῆς οὐσίας εἶναι ἀμεσα ἐκεῖνο πού εἶναι μεταδόσιμο ἀπ' αὐτήν... Ἡ, ἀκριβέστερα, κάθε γλώσσα μεταδίδεται μέσα στόν ἑαυτό της» "Über sprache überhaupt und über die sprache des menschen", Walter Benjamin, *Schriften*, Suhrkamp, 1955 (μετ. Ἀντώνης Τριφυλλῆς).

2. Ἀπό τά τελευταία του ἔργα τό *NOT I* (1973) ἔχει ἓναν ξεκάθαρα μεταγλωσσικό χαρακτήρα στόν βαθμό πού ἡ ὑπαρξη τοῦ ἐγῶ ὡς ὑποκειμένου τοῦ λόγου, ἢ μᾶλλον ἡ ἀμφιβολία γι' αὐτήν, εἶναι καί τό μοναδικό ἐπίπεδο δράσης τοῦ ἔργου.

3. Jacques Derrida, *L'écriture et la différence*, Seuil, 1967, σελ. 352.

4. Ὁ.π., σελ. 352.

5. Πιο ἀναλυτικά γιά τό θέμα αὐτό βλέπε τό ἄρθρο μου "Language in waiting for Godot" στό *Journal of Beckett studies*, ἀρ. 8.

6. Βλέπε τήν εἰσαγωγή τοῦ Antony Wilden, "Lacan and the discourse of the other" στό βιβλίο τοῦ Ζάκ Λακάν, *The language of the self*, μετ. A. Wilden, A Delta Book, 1968.

γηση του λόγου στο θέατρο και την αντικατάστασή του από τη γλώσσα του σώματος, των κινήσεων και των ρυθμών του, είτε με την ψευδαίσθηση μιας αντικατοπτρικής σχέσης της γλώσσας με τη συνείδηση.

Παράλληλα, η μόνη απόδειξη ύπαρξης της συνείδησης είναι ο λόγος. Τό είναι για τόν Μπέκετ δέν καθορίζεται από χρονικές συντεταγμένες. Είναι καθηλωμένο σ' ένα είδος limbo, δηλαδή σ' ένα τοπίο πού βρίσκεται έξω από την ιστορία και τείνει αδιάκοπα νά πλησιάσει τό σημείο της τέλεις ακινησίας, της απόλυτης μοναξιάς. Ταυτόχρονα γεννιέται μέσα στή γλώσσα και ή ύλική του διάσταση δέν είναι παρά μία «φωνή» πού μιλάει ακατάπαυστα στό κενό. Οί λέξεις είναι ανίκανες νά εκφράσουν οτιδήποτε και έτσι μπορούν μόνο νά αποτύχουν. "Όμως μόνιμο στοιχείο τών έργων του Μπέκετ είναι ή ακατάπαυστη ανάγκη νά μιλάς και ή ακαθόριστη υποχρέωση νά μιλάς.⁷ "Ο λόγος, πού μέ τή μορφή χειμάρρου τείνει νά εκφράσει τή ροή της συνείδησης, δέν έχει τόση σημασία γι' αυτό πού λέει, όσο γιά τό πώς τό λέει. Αυτό, πού στά τελευταία έργα του, μέ αποκορύφωμα τό *NOT I*, χαρακτηρίζεται σάν σολιπιστικούς μονόλογος δέν είναι παρά μία προχωρημένη διερεύνηση της δυνατότητας της γλώσσας νά άρθρωσει «αυτό πού είναι αδύνατο νά άρθρωθει», τήν απουσία, τό κενό και τόν διχασμό. "Έτσι, αν γινόταν νά αναφερθούμε πρὸς στιγμὴν στὸν σχηματικὸ καὶ ἀμφισβητούμενο διαχωρισμὸ ἐνὸς ἐργου σέ μορφή καὶ περιεχόμενο, θά λέγαμε ὅτι ὁ Μπέκετ ἐπιλέγει ὡς πεδίο του τὴ μορφή. Ἡ μορφή ἀποκτίνει περιεχόμενο μέσα ἀπὸ τὸν ἀγώνα καὶ τὴν ἀγωνία της νά ἐκφράσει περιεχόμενο. Αὐτὸ πού ὁ ἴδιος ὁ Μπέκετ ἀναφέρει σέ κριτικό δοκίμιό του γιά τὸν Τζόυς, δηλώνει ἐπιγραμματικά τὴν παραπάνω σχέση μορφῆς καὶ περιεχομένου. "His writing is not about something, it is that something itself".⁸

"Ὅπως σημειώνει ὁ ἴδιος ὁ Μπέκετ:

*Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀναζήτηση γιά τὴ μορφή τέχνης πού εἶναι ἱκανὴ νά ἐκφράσει αὐτὸ πού δέν ἔχει μορφή. Ἡ μόνη μορφή πού μπορεῖ νά τό κάμει αὐτὸ εἶναι ἐκείνη στὴν ὁποία ἡ ἴδια ἡ μορφή εἶναι τό πρόβλημα.*⁹

Στό δοκίμιό του γιά τόν Προύστ ὁ Μπέκετ συναρτᾷ τό στόλ δχι μέ τήν τεχνική, ἀλλά μέ τήν ἐνόραση ζωῆς πού ἔχει ὁ συγγραφέας. Στήν περίπτωση τοῦ Προύστ, αὐτὴ ἡ ἐνόραση ζωῆς ταυτίζεται μέ τήν πράξη της συγγραφῆς, πού εἶναι τό ἀπόλυτο βῦθισμα στή διαδικασία της σκέψης, τό γράψιμο ὡς τὴν τελευταία ἐξάντληση. Τὴν ἴδια ταύτιση της ἐνόρασης ζωῆς τοῦ συγγραφέα μέ τήν πράξη της συγγραφῆς συναντᾷμε στὸν Μπέκετ ἡδη ἀπὸ τό πρῶτο του ἔργο, τό *Περιμένοντας τὸν Γκοντό*. "Ο Μπέκετ ἐπιλέγει μίαν ἀσκητική μορφή θεάτρου πού συντίθεται βασικά ἀπὸ μιά σειρά κεντρικῶν εἰκόνων ἀνθρώπων φυσιογνωμιῶν. Αὐτές οἱ φυσιογνωμίες εἶναι συνήθως ἀκίνητες ἢ καθηλωμένες καὶ μιλοῦν στό κενό. Ἡ ἀκίνησια τῶν χαρακτήρων καὶ ἡ στατικότητα της δραματικῆς κατάστασης μετατρέπονται ἀκριβῶς σέ συνθήκες ἀνάδειξης της θεατρικῆς γλώσσας ὡς τοῦ μόνου ἐπιπέδου πού τελικά καθορίζει τό ἔργο. "Ο Μπέκετ δομεῖ ἕνα θεατρικό λόγο πού βρίσκεται πολύ κοντά στοὺς μονόλογους της *Τριλογίας* του. "Ο λόγος παίρνει τὴ μορφή μίας ἀκατάπαυστης, σχεδόν φυσικῆς, ροῆς λέξεων, διχασμένων εἰκόνων, ξεχασμένων φωνῶν χαλαρὰ συνδεδεμένων σέ ἀσύντακτες καὶ ἀποδιαρθρωμένες ἐνότητες.

"Ο ἐνστικτώδης φόβος τοῦ Μπέκετ ὅτι τό σῶμα ἀποτελεῖ ἐμπόδιο στήν ἀνθρώπινη ἐνδοσκόπηση τόν κάνει στήν οὐσία νά ἀντικαταστήσει τήν ἀνθρώπινη παρουσία ἐπὶ σκηνῆς μέ τὴ σκηνική «ἀναπαράσταση» της ἴδιας της συνείδησης. Στό *NOT I*, αὐτὸ συγκεκριμένο ποιεῖται θεατρικά μέ συγκλονιστικό τρόπο στήν εἰκόνα τοῦ Στόματος πού προβάλλει στή σκηνή πάνω

ἀπὸ ἕνα ἀνύπαρκτο σῶμα, στήν ἀπόλυτη δηλαδή παρουσία της γλώσσας ὡς τοῦ μόνου στοιχείου δράσης. Μακριές προτάσεις πού διακόπτονται ἀπὸ κόμματα, ἀπομονωμένα ρήματα, ἐρωτήσεις, ρυθμοὶ καὶ μουρμουρητὰ ξεχύνονται σέ ἕνα ζετρελαμένο γλωσσικό χειμάρρο πού τείνει νά συλλάβει τὴ ροή τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου. "Ο μονόλογος τοῦ Στόματος ἀρθρώνει τὴν ταυτότητα ἢ ὁποία δομεῖ τό ὑποκείμενο μέσα στή γλώσσα. Στόν γλωσσικό κώδικα ἡ ἐννοια ὁποιασδήποτε λέξης μπορεῖ νά θεωρηθεῖ αὐθαίρετη, γιὰτί ὀρίζεται μόνο μέσα ἀπὸ τὴ διαφορὰ-ἀντίθεσή της ἀπὸ τίς ἄλλες ἐννοίες. "Έτσι στό *NOT I* ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἑαυτοῦ γίνεται μέσα ἀπὸ τὴ διαμόρφωση μίας σχέσης διαφορᾶς-ἀντίθεσης ἀπὸ αὐτὸ πού ὁ ἑαυτὸς δέν εἶναι. Ἡ πρώτη πράξη λοιπὸν τοῦ ἑαυτοῦ εἶναι νά πεί: «αὐτὸ δέν εἶναι ἐγώ» (That is not I). "Ο Μπέκετ παίρνει τὴ διαφορὰ-ἀντίθεση τοῦ ἑαυτοῦ ἀπὸ αὐτὸ πού δέν εἶναι σάν τό βασικό στοιχείο της δόμησης της ταυτότητας του καὶ τό φτάνει στήν ἀκραία του λογική: τὴν πλήρη διάσταση τοῦ Στόματος ἀπὸ τόν ἑαυτὸ του. "Ο λόγος τοῦ Στόματος εἶναι σχιζοφρενικός στὸν βαθμὸ πού αὐτὸ διηγείται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ ζωὴ μίας γυναίκας χωρὶς νά ταυτίζεται μέ τό ὑποκείμενο της ἱστορίας, δηλαδή μέ τὴ γυναίκα, πού μπορεῖ νά εἶναι καὶ τό ἴδιο τό Στόμα.

"Απὸ τὴν ἐπανελημμένη ἀναφορά τοῦ Στόματος στήν ἀπώλεια της μνήμης τοῦ ὑποκειμένου της ἱστορίας συνάγουμε ὅτι στήν οὐσία τό Στόμα ταυτίζεται μέ τό ὑποκείμενο καὶ διηγείται κάτι πού τό ἀφορᾷ ἄμεσα. Ἄπὸ τὰ ὅσα ὁμως λέει τό Στόμα, δέν θά φανεῖ ποτέ ἂν αὐτὸ τελικά μιλάει γιά τίς δικές του ἐμπειρίες ἢ γι' αὐτές πού ἀφοροῦν μίαν ἄλλη γυναίκα. Στίς ἀπεγνωσμένες κινήσεις τοῦ Ἀκροατῆ, πού ἐπαναλαμβάνονται τέσσερις φορές κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔργου διακόπτοντας τὴ ροή τοῦ λόγου, τό Στόμα ἀπαντᾷ στερεότυπα "...What! ...Who!... No!... She!...".¹⁰ Τό Στόμα ἀρνιέται τὴν ταύτιση του μέ τὴ γυναίκα της ἱστορίας, μέ ἀποτέλεσμα τό ἐγὼ πού διηγείται νά παραμένει σέ διάσταση μέ τό ὑποκείμενο της ἱστορίας, παρόλο πού καὶ τὰ δύο ἀνήκουν ἴσως στό ἴδιο πρόσωπο.

"Ο Μπέκετ δίνει τὴν κατεξοχὴν θεατρικὴ εἰκόνα της διάστασης αὐτῆς τοῦ ἐγώ (πού στό *NOT I* παίρνει τὴ μορφή τοῦ σχιζοφρενικοῦ λόγου) σ' ἕνα δραματουργικά διαφοροτικό ἔργο του, τὴν *Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ*. Σ' αὐτὸ τό ἔργο, συνοπτικά, γίνεται φανερό ὅτι ὁ σχιζοφρενικός λόγος πού διχάζει τό ἐγὼ πού διηγείται ἀπὸ τό ὑποκείμενο της διήγησης καὶ τό καθιστᾷ ἔτσι τό ὑποκείμενο της ἱστορίας (γ' πρόσωπο ἐνικού) δέν εἶναι παρά ἡ ἀκραία μορφή της ἴδιας της συνθήκης δόμησης της πρότασης, ἐνυπάρχει δηλαδή στὸν λόγο ὡς ὁ βασικός παράγοντας της ἀρθρωσῆς του.

"Ἡ *Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ* εἶναι τό τρίτο ἔργο τοῦ Μπέκετ καὶ τό πρῶτο πού ἔγραψε στή μητρική του γλώσσα. Δραματουργικά τό ἔργο δομεῖται πάνω σέ μιά καὶ μόνο σκηνή: "Ο γέρο-Κράπ κάθεται πλάι σέ ἕνα τραπεζάκι, ἐπάνω στό ὁποῖο ἔχει τοποθετήσει ἕνα μαγνητόφωνο. Ἐπὶ τριάντα χρόνια ὁ Κράπ μαγνητοφωνεῖ τίς ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὸν χρόνο πού πέρασε,

7. Andrew Kennedy, *Six dramatists in search of a language*, Cambridge Univ., Cambridge, 1976, σελ. 134.

8. «Τὸ γράψιμό του δέν ἀναφέρεται σέ κάποιο πράγμα. Εἶναι τό ἴδιο τό πράγμα» (δικὴ μου μετάφραση). Βλ. Ronald Hayman, *Theatre and anti-theatre*, Secker and Warburg, London, 1979, σελ. 31.

9. Ἀναφορά στὸν Μπέκετ ὅπως περιέχεται στό βιβλίο τοῦ David Hesla, *The shape of chaos. An interpretation of the art of Samuel Beckett*, The Univ. of Minnesota Press, Minneapolis, 1973, σελ. 226.

10. «... Πι... Ποιός;... Ὅχι!... Αὐτὴ!» (δικὴ μου μετάφραση) Samuel Beckett, *NOT I*, Faber, London, 1973.

Ἀσπασία Βελησσαρίου

κρατώντας κάποιου είδους ήμερολόγιο. Ἀπό τις ταινίες πού δοκιμάζει ὁ γέρο-Κράπ ἐπὶ σκιῆς πληροφοροῦμαστε ὅτι κάποτε ὑπῆρξε συγγραφέας. Τὸ βιβλίο του ὅμως δὲν πούληθηκε σχεδὸν καθόλου, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ νεαρός Κράπ νὰ ἐγκαταλείψει κάθε προσπάθεια νὰ γράψει. Ὁ γέρο-Κράπ περιγεῖ τὸ συγγραφικὸ του ἔργο, πού εἰρωνικά τὸ ὀνομάζει «*Magnum opus*». Ταυτόχρονα ὑποδηλώνει τὸν σκεπτικισμό του γιὰ τὴν ἰκανότητα τῆς γλώσσας, καὶ τῆς λογοτεχνίας γενικότερα, νὰ ἐκφράσει ἀuthenticὰ τὸ εἶναι, στὸ βαθμὸ πού αὐτὸ ἀλλάζει ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου.

Ὁ Μπέκετ ἐδῶ ἀσχολεῖται πολὺ διεισδυτικά μὲ ἕνα ἐξαιρετικὰ ἀνθρώπινο θέμα: μὲ τὸν τρόπο πού ὁ χρόνος ἐπιδρᾷ στὴν ἀντίληψη θέτοντας σέ ἀμφισβήτηση ἰδανικά του παρελθόντος. Γιὰ τὸν Κράπ, πού εἶναι συγγραφέας, οἱ λέξεις, σέ μεγάλο βαθμὸ, ἀποτελοῦν τὴν πραγματικότητα. Ὅπως ὁ ἀφηγητὴς τοῦ Προύστ ὑπάρχει μόνον μέσα στὴν ἀφήγηση, ἔτσι καὶ ὁ Κράπ ὑπάρχει μόνον στὴν πράξη τῆς διήγησης. Οἱ ταινίες ἀποτελοῦν τὴ λεκτικὴ συμπύκνωση τοῦ παρελθόντος ἑαυτοῦ του, ἔτσι ὅπως ἀρθρώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια του τὴ φωνὴ σέ διαφορετικὴς περιόδους τῆς ζωῆς του. Ὅμως ὁ παρελθὸν ἑαυτοῦ του δὲν ἀποτελεῖ ἐνότητα, ἀλλὰ εἶναι θρυμματισμένος καὶ διεσπαρμένος στὸν χρόνο. Ὁ Κράπ, διατηρώντας τὴν ταινιοθήκη μὲ ἀποσπάσματα προηγούμενων ἐμπειριῶν του, συντηρεῖται ἀπὸ μιά ἐλπίδα: νὰ μπορέσει ἡ ταινία νὰ ἀποκαταστήσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν ψυχολογικὴ του ἐνότητα. Ἐπιζητεῖ δηλαδή νὰ μπορέσει ἡ ταινία νὰ ὀλοκληρώσει τὴν ἱστορικὴ του ὑπάρξη μέσα ἀπὸ τὴν ψυχολογικὴ του ἐνοποίηση καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικότητα τῆς μαγνητοφωνημένης καταγραφῆς.

Ἡ ταινία, ὅμως, μὲ τὸ νὰ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν χῶρο καὶ τὸν χρόνο, ὅπου οἱ συγκεκριμένες ἐμπειρίες βιώθηκαν, λειτουργεῖ μὲ τρόπο πού θυμίζει αὐτὸ πού οἱ γλωσσολόγοι ὀνομάζουν διαχρονικὸ σύστημα. Αὐτὸ βασίζεται σέ κάποιον τύπου νοητικὴ κατασκευῆ, τὸ ἀποτέλεσμα τῶν συγκρίσεων μεταξύ μιᾶς στιγμῆς βιωμένου χρόνου καὶ μιᾶς ἄλλης ἀπὸ κάποιον πού στέκεται ἀπέξω ἔχοντας ἀντικαταστήσει τὴ ζωντανὴ συνέχεια μὲ μιά νοητικὴ.¹¹ Ἡ ἀντίφαση ὅμως πού δημιουργεῖται εἶναι ὅτι, ἐνῶ ὁ Κράπ προσπαθεῖ μέσα ἀπὸ τίς μαγνητοφωνημένες του διηγήσεις νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἱστορικὴ ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, συμβαίνει ἐντελῶς τὸ ἀντίθετο. Ἡ ταινία, μὲ τὸ νὰ ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐμπειρία μὲ τὸ γλωσσικὸ τῆς ἀντίστοιχο, βαθαίνει τὸ χάσμα μεταξύ τοῦ παρελθόντος ἑαυτοῦ καὶ τοῦ τωρινοῦ.

Κράπ: Μόλις ἀκουσα τὸν ἐξυπνάκια, πού νόμιζα πὼς ἤμουν πρὶν ἀπὸ τριάντα χρόνια. Δυσκολεύομαι νὰ πιστέψω πὼς ὑπῆρξα ποτὲ τόσο ἡλίθιος.¹²

Τὸ βάθεμα αὐτὸ παίρνει τὴ μορφή τῆς ἀποξένωσης τοῦ ἑαυτοῦ ἀπὸ αὐτὸ πού ὁ ἴδιος ὑπῆρξε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ χρόνου, κάτι δηλαδή πού τὸ ὑποκείμενο βιώνει ὡς διχασμὸ τοῦ εἶναι του. Αὐτὸ ἐκφράζεται στὸν δραματικὸ λόγο ὡς ἡ διάκριση πού κάνει ὁ ἴδιος ὁ Κράπ μεταξύ τοῦ ἑαυτοῦ του ὡς τοῦ ὑποκειμένου πού διηγεῖται καὶ τοῦ ἐγὼ τῆς διήγησης, στὸ ὅποιο δίνεται τὸ ὄνομα «Κράπ»:

Ταινία: Μ' ἀρέσει νὰ σηκώνομαι, νὰ κάνω μιά βόλτα στὸ σκοτάδι κι ὕστερα νὰ ξαναγυρῶ ἐδῶ, στὸν... (διστάζει) ἑαυτὸ μου (Παύση) Κράπ.¹³

Αὐτὸ πού ὁ Κράπ βιώνει ὡς ἀποξένωση τοῦ σημερινοῦ ἀπὸ τὸν παρελθόντα ἑαυτὸ του, ὅταν ἀκούει τίς παλιές ταινίες του, ἀποδεικνύεται νὰ εἶναι συνθήκη συμφύξης σέ ὅποιαδήποτε διήγηση. Ὁ Μπάρτ ἐπισημαίνει ὅτι: «Ὅταν ὁ ἀφηγητὴς διηγεῖται αὐτὸ πού τὸ ἔχει συμβεῖ, τὸ ἐγὼ τὸ ὅποιο ἀφηγεῖται δὲν εἶναι πιά τὸ ἴ-

διο ἐγὼ μὲ αὐτὸ στὸ ὅποιο ἀναφέρεται ἡ διήγηση. Μὲ ἄλλα λόγια (...) τὸ ἐγὼ τοῦ λόγου (*discours*) δὲν μπορεῖ πιά νὰ λειτουργήσει ὡς ὁ χῶρος στὸν ὅποιο ἕνα πρόσωπο, πού ἦταν προηγουμένως σέ «ρεζέρβα», μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ χωρὶς κανένα πρόβλημα».¹⁴ Τὸ ὑποκείμενο πού διηγεῖται δὲν μπορεῖ νὰ «ἀναγνωρίσει» τὸν ἑαυτὸ του μέσα στὴ διήγηση καὶ ἔτσι νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ ἐγὼ τῆς διήγησης, γιὰτις ποτὲ δὲν παραμένει στατικό. Ὁ χρόνος ἐπενεργεῖ ἔτσι πού νὰ προσδιορίζει τὴν ὑποκειμενικότητα σάν μιά κατάσταση στὴν ὅποια «τὸ πρόσωπο (εἶναι αὐτὸ) τὸ ὅποιο ἀρθρώνει τὴν παρούσα στιγμή τοῦ λόγου, ἡ ὅποια περιέχει τὴ γλωσσικὴ διατύπωση «ἐγὼ»».¹⁵ Ἐπομένως, ἡ ὑποκειμενικότητα δὲν ὀρίζεται «ἱστορικά», δηλαδή ἔξω ἀπὸ τὸν λόγο, ἀλλὰ μέσα στὸν λόγο καὶ κατὰ τὴ στιγμή τῆς ἀρθρώσεως τῆς πρότασης. Ὁ Κράπ ἐπιδιώκει νὰ χρησιμοποιήσει τίς ταινίες του ἱστορικά, ἀκριβῶς γιὰτις διατηρεῖ τὴν ψυχολογικὴ ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου. Ἡ εἰρωνεία ὅμως εἶναι ὅτι αὐτὲς στὴν πραγματικότητα λειτουργοῦν διαχρονικά: τὸ διαχρονικὸ σύστημα εἶναι οὐσιαστικὰ συνδεδεμένο μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξέλιξης, ἡ ὅποια ὅμως νοεῖται ὡς διαδοχὴ συστημάτων. Ἐτσι ὁ κερματισμὸς τοῦ ὑποκειμένου σέ διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς ὑπάρχει ἤδη στὴ διαχρονικὴ του διάσταση.

Ἄς δοῦμε ὅμως τί συνεπάγεται αὐτὸ γιὰ τὴ λογοτεχνία. Ἄν θεωρήσουμε τὴ λογοτεχνία ὡς μιά προσπάθεια νὰ ἀποκατασταθεῖ, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀφήγησης, ἡ ψυχολογικὴ ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου, τότε καταλαβαίνουμε γιὰτις ὁ γέρο-Κράπ αἰσθάνεται ὅτι ἀπέτυχε ὡς συγγραφέας, παρόλο πού εἶναι ἀνίκανος νὰ προσδιορίσει τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας του. Καὶ αὐτὸ γιὰτις ὁ συγγραφέας πρέπει νὰ μάθει νὰ ξεχωρίζει ἀνάμεσα στὸ παρόν τοῦ ὁμιλητῆ πού στηρίζεται στὴν ψυχολογικὴ πληρότητά του, καὶ στὸ παρόν αὐτοῦ πού ὁμιλεῖται καὶ τὸ ὅποιο εἶναι σέ διαρκὴ κίνηση.¹⁶ Ἐπομένως μποροῦμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὸ ὑποκείμενο εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν πράξη τῆς συγγραφῆς, πραγματοποιοῦμενο καὶ προσβαλλόμενο ἀπὸ αὐτὴν. Δηλαδή «ὑπάρχει μόνον μέσα στὸ γράψιμο ὅχι ὡς ψυχολογικὸ ὑποκείμενο, ἀλλὰ ὡς παράγων τῆς δράσεως».¹⁷ Ὁ Κράπ ἤλπιζε ὅτι σάν συγγραφέας θὰ μποροῦσε νὰ ὑπάρξει ἔξω καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη στιγμὴ τῆς συγγραφῆς, ζητώντας νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ψυχολογικὴ ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του μέσα ἀπὸ τὴ μαγνητοφωνημένη φωνὴ του. Ὅμως καὶ αὐτὴ ἡ ὕστατη προσπάθειά του (μετὰ τὴ λογοτεχνικὴ) νὰ ὑπάρξει ἔξω ἀπὸ τὸ ἐργο-ἀφήγησή του, παραμένει τεχνική καὶ ξένη, γιὰτις ἔχει σχέση μὲ τὴ δεδομένη ψυχοσωματικὴ στιγμὴ τοῦ γέρο-Κράπ. Ἡ ταινία, ὅπως καὶ ἡ λογοτεχνία, ἐπιχειρεῖ νὰ δομήσει τὴν ψυχολογικὴ ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου μέσα στὸν χρόνο, καὶ ἐπομένως νὰ τὸν ὑπερβεῖ. Ἡ ὑπέρβαση αὐτὴ νοεῖται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ συγγραφέα ὡς ἡ ἀuthenticὴ ἔκφραση τοῦ ἑαυτοῦ του σέ μιά δεδομένη χρονικὴ στιγμὴ, πού παραμένει ὅμως τέτοια ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Εἶναι ὅμως δυνατό μιά «ἀuthenticὴ» ἔκφραση νὰ ὑπάρξει;

11. Fredric Jameson, *The prison-house of the language*, Princeton Univ. Press, New Jersey, 1974.

12. Σάμουελ Μπέκετ, «Ἡ τελευταία ταινία τοῦ Κράπ», *Πανσπουδαστικὴ*, ἀρ. 45-46, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1965, μετ. Κώστα Σταματίου.

13. Ὁ.π.

14. Roland Barthes, "To write: An intransitive verb?", στὸ *The structuralist from Marx to Levi-Strauss*, ἐπιμέλεια Richard and Fernande Degeorge, Anchor books, New York, 1972, σελ. 162.

15. Ἀναφορὰ τοῦ Μπάρτ στὸν Μπενβενίστ (*Problèmes de la linguistique générale*), δ.π., σελ. 161.

16. Ὁ.π., σελ. 160.

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

Ἡ *Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ* εἶναι τὸ πρῶτο ἔργο πού ὁ Μπέκετ ἔγραψε στὰ ἀγγλικά. Τό ἔργο αὐτό, περισσότερο ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο, ἔχει μιὰ ψυχολογική ἀμεσότητα καί μιὰ συναισθηματική ἀπήχηση πού συναρπάζει. Δέν μᾶς ενδιαφέρει ἂν, ἢ πόσο, εἶναι αὐτοβιογραφικό. Αὐτό πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι ὁ Μπέκετ ἐπιλέγει τή μητρική του γλώσσα ἀκριβῶς ἐπειδή βιωματικά καί συγκινησιακά εἶναι περισσότερο κατάλληλη ἀπό τὰ γαλλικά γιά νά ἐκφράσει ἕνα θέμα τόσο «ἀνθρώπινο», ὅσο ἡ μοναξιά τοῦ ἀτόμου καί ἡ ἀλωτρίωσή του ἀπό τό χρόνο. Ἡ μητρική δηλαδή γλώσσα ἀμβλύνει τήν ἀφαίρεση-ἀπόσταση πού εἶναι σύμφυτες στή γλώσσα ὡς σύστημα. Ὅμως, πρέπει νά σημειώσουμε, ὁ Μπέκετ οὔτε καί μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο ἐπιτρέπει τήν ὑπόθεση ὅτι ἡ γλώσσα μπορεῖ νά λειτουργήσει σάν ὀτιδήποτε ἄλλο ἀπό σύστημα ἀθαιρέτων σημείων, στόν βαθμό πού ἡ σχέση μεταξύ σημαίνοντος καί σημαινόμενου εἶναι ἀθαιρέτη.¹⁸ Ἔτσι, ἡ ἀγνοία καί ἡ ἀμηχανία τοῦ γερο-Κράπ μπροστά στή λέξη «*viduity*», πού εἶχε χρησιμοποιήσει νεότερος γιά νά περιγράψει τήν κατάσταση τῆς «*χρηραίας*», περικλείει μεγάλη δραματουργική ἐνταση. Δέν εἶναι μόνο ἡ ἀδυναμία τῆς μνήμης μπροστά στό πέρασμα τοῦ χρόνου πού κάνει τή στιγμή αὐτή τοῦ ἀπόλυτου κενοῦ τόσο τραγική· εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι τό γλωσσικό μήνυμα στηρίζεται, ἀνάμεσα σέ ἄλλους παράγοντες, καί σ' ἕνα κώδικα πού εἶναι κοινός ἀνάμεσα σ' ἐκεῖνον πού ἀπευθύνει τό μήνυμα καί σ' αὐτόν πού τό δέχεται, καί ὅτι αὐτός ὁ κώδικας ἔχει πάψει πλέον νά λειτουργεῖ μεταξύ τοῦ γερο-Κράπ καί τοῦ νεαροῦ του ἑαυτοῦ. Γιά νά ἀποκαταστήσει τόν κοινό αὐτό κώδικα καί ἔμμεσα τή διστορική ἐνότητα τοῦ ἑαυτοῦ του, ὁ Κράπ ἀνοίγει τό λεξικό γιά νά βρεῖ τή σημασία τῆς λέξης. Τό λεξικό θά τόν βοηθήσει νά ἐπιτελέσει τήν κατεξοχῆν μεταγλωσσική λειτουργία του νά ἐξιώσει τό «*viduity*» μέ αὐτό πού ἡ λέξη σημαίνει, πράγμα πού εἶναι θεμελιώδες στή μάθηση τῆς μητρικῆς γλώσσας ἀπό τό παιδί. Καί ἂν ὀρίσουμε τήν ἀφασία ὡς «*τὴν ἀπώλεια τῆς δυνατότητας τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπιτελέσει τέτοιες μεταγλωσσικές λειτουργίες*»,¹⁹ τότε βλέπουμε ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς μνήμης ἀποκαλύπτει πλήρως τόν ἀθαιρέτο χαρακτήρα τοῦ γλωσσικοῦ σημείου, ὁ ὁποῖος δέν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτός στήν καθημερινή χρήση τοῦ λόγου. Ἡ λέξη «*viduity*» θά μπορούσε, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῆς καθημερινῆς ἀφασίας τοῦ Κράπ, νά σημαίνει ὀτιδήποτε καί ὄχι ἀπαραίτητα «*χρηραία*». Ἐπομένως ἡ ἀμηχανία τοῦ Κράπ μπροστά στήν κάποτε οἰκεία λέξη μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μιὰ δραματική μεταφορά τῆς ἀμηχανίας τοῦ συγγραφέα μπροστά στό ἴδιο του τό ἔργο ἀπό τή στιγμή πού αὐτό γίνεται κάποια αὐτόνομη ὄντοτητα ἔξω ἀπό τό σῶμα τοῦ συγγραφέα. Αὐτό πού εἶναι σημαντικό ἐδῶ εἶναι ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἡ μνήμη ἐπενεργεῖ σ' αὐτή τή διαδικασία.

Ὁ Μπέκετ, συγκρίνοντας αὐτό πού ὁ Προύστ ὀνομάζει «*ἀθέλητη μνήμη*» μέ τήν «*ἠθελημένη μνήμη*», ὀρισε τή δεύτερη ὡς «*τὴν ὁμοίμορφη μνήμη τῆς νοημοσύνης στήν ὁποία μπορούμε καί νά βασιστοῦμε γιά νά ἀναπαράγουμε πρὸς ἰκανοποίηση τῆς ἐποπτείας μας ὁλες ἐκεῖνες τίς ἐντυπώσεις τοῦ παρελθόντος πού σχηματίστηκαν συνειδητά καί νοηματικά*».²⁰ Οἱ ταινίες εἶναι γιά τόν Κράπ ἡ ὕλοποίηση αὐτῆς τῆς μνήμης, ἀφοῦ μποροῦν μηχανικά νά ξαναζωντανέψουν στό μυαλό του ἐμπειρίες τοῦ παρελθόντος τίς ὁποῖες ἐπέλεξε προσεκτικά καί ἀναπαρήγαγε λεκτικά ἔτσι πού νά ἀντιστοιχοῦν σέ συγκεκριμένες στιγμές. Ὅπως καί ἡ «*ἠθελημένη μνήμη*», ἡ ταινία μπαίνει μπρός, σταματᾷ, πάει μπροστά καί πίσω, καί ἐστιάζεται σέ συγκεκριμένα ἐπεισόδια. Ἡ μαγνητοφωνημένη φωνή εἶναι αἰώνια, μέ τήν ἐννοία ὅτι δέν προσβάλλεται ἀπό τό πέρα-

σμα τοῦ χρόνου. Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο πού ἀλλάζει εἶναι τό ὑποκείμενο πού διηγούταν τότε καί ἀκούει τώρα καί πού ὑφίσταται τή φθορά τοῦ χρόνου.

Ταινία: Δύσκολο νά πιστέψω πῶς ὑπῆρξα ποτέ αὐτός ὁ μικρός κατεργάρης. Πι φωνή! Θεέ καί Κύριε! Καί τί φιλοδοξίες! (σύντομο γέλιο πού ἐπαναλαμβάνει ὁ Κράπ). *Ἄμ, οἱ καλές του ἀποφάσεις!* (Σύντομο γέλιο πού ἐπαναλαμβάνει ὁ Κράπ). *Κυρίως νά πίνει λιγότερο* (Σύντομο γέλιο τοῦ Κράπ μονάχα). *Στατιστικές... Σαρκασμοὶ πάνω σ' αὐτό πού ὀνομάζει «τά νιάτα του» καί παράκληση πρὸς τόν ὄψιστο νά τελειώσουν τό γρηγορότερο.* (Παύση) *Παραφωνία αὐτό τό σημείο.* (Παύση) *Σκιά τοῦ...μεγάλου ἔργου.*²¹

Ὅχι τυχαῖα, ἡ αὐτοειρωνεία τοῦ Κράπ στρέφεται διαρκῶς ἐναντίον τοῦ λογοτεχνικοῦ του ἔργου ἀκριβῶς γιατί ἐκεῖ ὁ Κράπ συνειδητοποιεῖ τήν ἀδυναμία τῆς γλώσσας νά ἐκφράσει ἀθηντικά τόν ἑαυτό του. Ὅμως, ἔξω ἀπό κάθε συνειδητή προσπάθεια γιά ἐκφραση, ὁ Κράπ μπόρεσε τελικά νά πλησιάσει κάποια ἀθηντικότητα, ἀθόρμητα, μέσα ἀπό τή διήγηση τῆς ἐρωτικῆς στιγμῆς πού ἔζησε μέ μιὰ γυναίκα. Ἡ μαγνητοφωνημένη φωνή τοῦ νεαροῦ Κράπ ἀκούγεται ἀργότερη, ἢ σύνταξη, ὁ ρυθμός, ἡ καθαρότητα τῆς ἀρθρώσης, ὅλα, ἀναπαράγουν τή μοναδικότητα τῆς ἐμπειρίας ἐκείνης. Ὁ Κράπ ἀκούει καί ξανακούει αὐτό τό τμήμα τῆς ταινίας. Ὁ χειρισμός τῆς ταινίας ἐπιτρέπει νά συγκεντρωθεῖ στή συγκεκριμένη σκηνή πού καταφέρνει νά εἶναι ἡ μόνη ἀπό ὅλες τίς μαγνητοφωνημένες ἐμπειρίες τριάντα χρόνων ζωῆς πού ἔχει βαθιά συγκινησιακή ἀπήχηση στόν γερο-Κράπ. Ταυτόχρονα, τό εὑρημα τῆς ταινίας ἐμποδίζει τόν θεατή, μέχρι καί τήν τρίτη ἐπανάληψη, νά καταλάβει ὅτι ἐξαρχῆς ἡ σκηνή τοῦ ἔρωτα ἦταν τοποθετημένη σ' ἕνα πλαίσιο ἀποτυχίας, στόν ἴδιο τό χωρισμό τοῦ Κράπ ἀπό τήν ἐρωτική του σύντροφο. Αὐτό ὅμως δέν ἔχει μεγάλη σημασία. Ὁ νεαρός Κράπ μπόρεσε, ἔστω καί μόνο ἀπό αὐτή τή σύντομη ἀφηγηματική στιγμή, νά ἀναγενήσει τήν ἐνταση μιᾶς ἐμπειρίας καί τή μεταδώσει αὐτοῦσια στόν γερο-Κράπ. Δραματουργικά ἡ σκηνή αὐτή εἶναι ὁ δομικός πυρήνας τοῦ ἔργου, στόν βαθμό πού γεφυρώνει τόν χρόνο συνενώνοντας τό παρελθόν τοῦ Κράπ μέ τό παρόν τοῦ ἀφηγητῆ καί μέ τό παρόν τοῦ ἀκροατῆ Κράπ.

*Ταινία: Ἴσως νά πέρασαν τά καλύτερά μου χρόνια. Ἵτε πού εἶχα ἀκόμα μιὰ κάποια ἐλπίδα εὐτυχίας. Ἄλλά δέν θά τά ἤθελα πιά πίσω.*²²

Ἡ ἀφήγησή του αὐτή μπόρεσε νά συνενώσει τρεῖς διαφορετικές χρονικές στιγμές τοῦ διασπασμένου του ἑαυτοῦ καί ἐπομένως νά δώσει πρόσκαιρα στόν Κράπ τήν ψευδαίσθηση ὅτι ἀποκαταστάθηκε ἡ χαμένη του ἐνότητα. Τό ὅτι ἡ ἐνότητα αὐτή εἶναι πλασματική δέν ἐμποδίζει νά θεωρήσουμε τήν *Τελευταία ταινία τοῦ Κράπ* ὡς τό μόνο αἰσιόδοξο ἔργο τοῦ Μπέκετ. Ἡ αἰσιοδοξία ὅμως αὐτή δέν πηγάζει ἀπό τήν ἐρωτική σκηνή καθεαυτή, ἢ ὁποία δέν λειτουργεῖ ἐνοποιητικά γιά τόν νεαρό Κράπ:

Ταινία: Τῆς ζήτησα νά μέ κοιτάξει κι ὕστερα ἀπό λίγην ὥρα (Παύση) — *ὕστερα ἀπό λίγην ὥρα ἔκανε νά*

17. Μετάφραση δική μου ἀπό τόν Μπάρτ, σελ. 165-66.

18. Ferdinand de Saussure, "Course in general linguistics", στό *The structuralists*, σελ. 72.

19. Roman Jakobson, "Linguistics and poetics", στό *The structuralists*, σελ. 93.

20. Ronald Hayman, *Samuel Beckett*, Contemporary Playwrights Series, Heinemann, London, 1974, σελ. 16.

21. *Ἡ τελευταία ταινία τοῦ Κράπ*.

22. Samuel Beckett, *Krapp's last tape*, Faber Paperbacks, 1976,

Ἀσπασία Βελησσαρίου

ανοίξει τὰ μάτια της, μά ήταν σάν δυό χαραματιές, γιατί είχε κόντρα τόν ἥλιο. Ἔσκυπα πάνω της γιά νά τούς κάνω σκιά κι ἀνοίξαν ὀλότελα (Παύση). Μ' ἀφησαν νά μπῶ (Παύση). Χωθήκαμε στά βουβλά κι ἡ βάρκα σφηνώθηκε. Πῶς λύγιζαν μ' ἕνα ἀναστεναγμό κάτω ἀπ' τήν πλώρη. (Παύση). Ἔσκυπα ἀκόμα πιά πολύ, ἀκούμπησα τό πρόσωπό μου στά στήθια της καί τό χέρι μου πάνω της. Μέναμε ξαπλωμένοι, ἀκίνητοι. Κάτω ἀπ' τὰ κορμιά μας, όμως, ὄλα ήταν σέ κίνηση καί μᾶς λίκνιζαν ἀπαλά, γλυκά.²³

Λεκτικά ὁ νεαρός Κράπ ἐπιζητεῖ τήν τέλεια ἔνωση του μέ τή γυναίκα, τό ἀπόλυτο χάσιμο τοῦ σώματός του στό σῶμα της. Αὐτή ἡ ζωική ὁμοιογένεια εἶναι ἀδύνατη στό βαθμό πού ὁ πολιτισμός, μέσα ἀπό τούς ἠθικούς του διακανονισμούς, ὑπεισέρχεται μέ τή μορφή τῆς ἐρώτησης πού ὁ Κράπ ἀπευθύνει στήν ἐρωτική σύντροφό του, γιά τό πῶς ἔγινε ἡ γρατζουνιά στόν μηρό της. Ἡ ἀπάντηση «κόβοντας βατόμουρα» σημειώνει τή στιγμή τῆς τελικῆς ρήξης, ἀρθρώνει τελικά τόν χωρισμό. Ταυτόχρονα εἶναι ἡ στιγμή τοῦ πολιτισμοῦ, γιατί ἡ ἀπαίτηση γιά σεξουαλική πίστη θά καθορίσει στό ἐξῆς τήν ἔκβαση τῆς σχέσης. Ἐπομένως, ἡ ἐρωτική πράξη πού ἀκολουθεῖ δέν εἶναι πράξη ζωικῆς ἔνωσης καί ὀλοκλήρωσης, ἀλλά ἀπομόνωσης.

*Ταινία: Περασμένα μεσάνυχτα. Ποτέ μου δέν ξανάζησα τέτοια σιωπή. Σάν ἡ γῆ νά ήταν ἀκατοίκητη.*²⁴

Ἡ περιγραφή αὐτοῦ τοῦ φανταστικοῦ τοπίου, μέ τήν ὁποία καί κλείνει ἡ σκηνή τοῦ ἔρωτα, δέν εἶναι παρά ἡ

περιγραφή τῆς ἀπόλυτης μοναξιάς. Ἡ ἐπιθυμητή ἐνότητα δέν ἀποκαταστάθηκε μέσα ἀπό τόν ἔρωτα, ἐπειδή αὐτός δέν ὑπάρχει ἔξω ἀπό τόν πολιτισμό καί δέν ὀρίζεται παρά μόνο μέσα στή γλώσσα καί ἀπό τή γλώσσα. Ἡ βασική λοιπόν αἰσιοδοξία τοῦ ἔργου ἔγκειται στό ὅτι ἡ συγκεκριμένη χρήση αὐτῆς τῆς γλώσσας «πού ξέρεי μόνο νά ἀποτυχαίνει», μπόρεσε γιά κάποια στιγμή νά δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἀποκατέστησε τήν ψυχολογική ἐνότητα τοῦ ὑποκειμένου Κράπ καί, ἐπομένως, νά γίνει «αὐθεντική» ἔκφραση. Αὐτή ἡ αἰσιοδοξία συνοψίζεται στά παρακάτω λόγια τοῦ ἴδιου τοῦ Μπέκετ, πού ἀποτελοῦν μιά ἐλάχιστη ἔκφραση ἐμπιστοσύνης στή λογοτεχνία:

Τά πολλά πού ἔχουμε νά ἐκφράσουμε, τά λίγα πού ἔχουμε νά ἐκφράσουμε, ἡ ἱκανότητα τοῦ νά ἐκφράσουμε πολλά, ἡ ἱκανότητα τοῦ νά ἐκφράσουμε λίγα, συνενώνονται σέ μιά κοινή ἀγωνία νά ἐκφράσουμε ὅσα περισσότερο γίνεται, ἢ ὅσο πιά ἀληθινά γίνεται, ἡ ὅσο πιά διεισδυτικά, μέ τόν καλύτερο τρόπο πού ξέχουμε.²⁵

σελ. 20, δική μου μετάφραση

23. Ἡ τελευταία ταινία τοῦ Κράπ.

24. Ὁ.π.

25. Samuel Beckett, "Three dialogues", στό Samuel Beckett. A collection of critical essays, ἐκδ. ἀπό τόν Martin Esslin, Prentice hall inc, New Jersey, 1965, σελ. 19 (δική μου μετάφραση).

ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΣ ΔΙΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΗΓΗΜΑΤΟΣ

Οἱ ἐκδόσεις «ΟΜΒΡΟΣ» στήν προσπάθειά τους νά προωθήσουν νέους Ἑλληνες συγγραφεῖς, προκηρύσσουν τόν παρακάτω πρωτότυπο διαγωνισμό διηγήματος.

Κάθε συγγραφέας μπορεῖ νά λάβει μέρος μόνο μέ ἕνα ἀνέκδοτο διήγημά του.

Ἡ ἐπιλογή τῶν τριῶν καλύτερων διηγημάτων πού θά βραβευτοῦν θά ἐκδοθοῦν μαζί σέ βιβλίο μέ ἔξοδα τῶν ἐκδόσεων «ΟΜΒΡΟΣ».

Οἱ συγγραφεῖς τῶν ἀμέσως δύο καλύτερων διηγημάτων, αὐτῶν δηλαδή πού θά βρίσκονται στήν τέταρτη καί πέμπτη θέση, θά πάρουν δωρεάν μιά πλήρη σειρά τῶν μέχρι τότε ἐκδοθέντων βιβλίων τῶν ἐκδόσεων «ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ» καί «ΟΜΒΡΟΣ».

Ἡ ἐπιλογή τῶν τριῶν καλύτερων διηγημάτων θά γίνει ἀπό τούς ἴδιους τούς συγγραφεῖς καί ὄχι ἀπό ἐπαγγελματίες κριτικούς. Αὐτό γίνεται πρὸς ἀποφυγὴν κάθε προκατάληψης καί ὑπόνοιας μεροληψίας.

Δεχόμαστε τὰ διηγήματά σας ἀπό 25 Ὀκτωβρίου μέχρι καί 31 Δεκεμβρίου στό στέκι τοῦ «ΟΜΒΡΟΥ», Σόλωνος 68 (ὑπόγειο, ἀπέναντι ἀπό τή Νομική Σχολή), ὑπεύθυνος: Μιχάλης Κόκκινος, Βάσω Σταγώνη – τηλ. 3638181 (τηλ. σπιτιοῦ 6524133).

Περαιτέρω πληροφορίες γιά τή διαδικασία τοῦ διαγωνισμοῦ στό στέκι τοῦ «ΟΜΒΡΟΥ».

Θά θέλαμε, ὁ διαγωνισμός μας νά μή θεωρηθεῖ ἀνταγωνιστικός, γιατί διάθεσή μας εἶναι νά δημιουργηθεῖ ἕνα λογοτεχνικό καί γενικότερα καλλιτεχνικό HAPPENING.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΟΜΒΡΟΣ

Σόλωνος 68 – τηλ. 3638181

ΤΙ ΣΥΜΒΑΙΝΕΙ ΣΤΗΝ («ΕΛΛΗΝΙΚΗ») ΚΡΙΤΙΚΗ; Μικρή σπουδή μιᾶς ἄρνησης

τοῦ Δημήτρη Δημηρούλη

1. Ἡ «κρίση» τῆς κριτικῆς

Οἱ ἐξελίξεις στό χώρο τῆς κριτικῆς τά τελευταῖα εἴκοσι χρόνια ὑπῆρξαν τόσο ἐντυπωσιακές καί πολύμορφες ὥστε μετέβαλαν, τροποποίησαν ἢ ὑπονόμευσαν τή στάση μας ἀπέναντι στό ἔργο τέχνης καί, συνάμα, κλόνησαν τήν πίστη μας σέ καθιερωμένες θεωρίες, μεθόδους, ιδέες καί ἔννοιες. Ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀρνητικά ἢ θετικά, ἡ ἐπίδραση τοῦ κριτικοῦ λόγου ὁδήγησε, μέ τήν ἔκταση καί τήν ἔντασή της, σέ μιᾶ ριζική ἀναθεώρηση ἰσχυρῶν συμβάσεων καί ἀναγνωρισμένων θεσμῶν. Αὐτό εἶχε ὡς συνέπεια τή διαμόρφωση μιᾶς νέας πραγματικότητας ἢ ὅποια, παρά τήν ἀνομοιογένειά της, εὐνόησε τήν ἐκδήλωση ἑνός κριτικοῦ σκεπτικισμοῦ καί ἑνός μεθοδολογικοῦ σχετικισμοῦ ἐνῶ, ταυτόχρονα, δξυνε ἀντιθέσεις, ἐπιτάχυνε συγκρούσεις καί διεύρυνε χάσματα. Παραδοσιακές ἀξίες, ἀλήθειες καί βεβαιότητες ἔχασαν τήν προφάνεια καί διαφάνειά τους, τό κύρος καθιερωμένων σχολῶν καί συγγραφέων ἀμφισβητήθηκε καί, ἐπιπλέον, τό ἀντικείμενο, τά μέσα καί ἡ γλώσσα τῆς κριτικῆς θεωρίας καί πράξης δοκιμάστηκαν ἀπό τίς συνέπειες μιᾶς βαθύτατης κρίσης πού ἔφερε ἐντονα τά ἴχνη τῆς μετακριτικῆς ἀγωνίας καί ἀναζήτησης. Ἐννοιες ὅπως *ὑποκείμενο*, *νόημα*, *ἀναπαράσταση*, *ἀντικειμενικότητα*, *ἐμπνευση*, *πρόθεση*, *πρόσληψη*, *ὠραῖο*, γιά νά ἀναφέρω μερικά πρόχειρα παραδείγματα, ὑποβλήθηκαν σέ συστηματικό ἔλεγχο, σέ ἕνα εἶδος «*δύσπιστης ἐρμηνευτικῆς*» (ὁ ὅρος εἶναι τοῦ Paul Ricoeur) καί, μολοντί ἐξακολουθοῦν νά διατηροῦν τήν προνομιοῦχο θέση τους στή δυτικῆ σκέψη, ἔπαψαν νά θεωροῦνται αὐτονόητες ἀλήθειες ἢ αἰώνιες οὐσίες.

Τίποτε ἴσως ἀπό ὅλα αὐτά δέν εἶναι πρωτόφαντο, ἄν δεχθοῦμε ὅτι ἡ κρίση τῆς κριτικῆς δέν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικό φαινόμενο μιᾶς ἐποχῆς. Ἄκριβέστερα, ἡ ἔννοια τῆς κρίσης καί ἡ ἔννοια τῆς κριτικῆς εἶναι, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Paul de Man «πολύ στενά συνδεδεμένες, τόσο ὥστε θά μπορούσε κανεῖς νά ὑποστηρίξει ὅτι κάθε εἶδος ἀληθινῆς κριτικῆς ἐμφανίζεται ὑπό μορφή κρίσης. Τό νά μιλάμε γιά κρίση τῆς κριτικῆς εἶναι, ἔως ἕνα βαθμό, περιττό».¹ Πρέπει ἐπίσης νά διευκρινι-

στεῖ ὅτι ἡ γλώσσα καί τό κλίμα τῆς κρίσης, ἐντός τῶν ὁποίων ἀκόμη ζοῦμε καί γράφουμε, δέν ὑποδηλώνουν τήν ὀριστική ὑπέρβαση τῶν παλαιῶν προβλημάτων, τή μετάβαση σέ μιᾶ ἐξ ὀλοκλήρου καινούρια ἐποχή ὅπου οἱ λογαριασμοί μέ τήν παράδοση ἔχουν τακτοποιηθεῖ καί οἱ ἐστίες ἀντίστασης τῆς κατεστημένης σκέψης ἔχουν ὀλοκληρωτικά συντριβεῖ. Ἀντίθετα, ἡ σημερινή κρίση, ἄν διαφοροποιεῖται σέ κάτι ἀπό κάθε προηγούμενη, εἶναι ὅτι ἔχει μεγαλύτερη ἐπίγνωση τῶν ὀρίων της — δέν τρέφει δηλαδή τήν αὐταπάτη ὅτι εἶναι ἡ τελευταία, ὅτι μετά ἀπό αὐτή θά ἀποκατασταθεῖ ἡ ἀρμονία καί ἡ τάξη. Ἀντίστοιχα, μιᾶ ἀπό τίς οὐσιώδεις προτεραιότητες τῆς κριτικῆς ἐντοπίζεται ἀκριβῶς στήν ἐπανεξέταση τῶν κυρίαρχων σχημάτων καί ιδεῶν γιά τήν ἱστορία (καί τήν ἱστορικῆ ἐξέλιξη) καί γιά τήν ἰσχύ τῆς παράδοσης στόν σύγχρονο λόγο. Παρά τή διάσταση τῶν ἀπόψεων στό σημεῖο αὐτό, ὁ κύριος στόχος ὑπῆρξε κοινός: ἡ ἀναμέτρηση μέ τήν ἀνθρωπιστική κληρονομιά. Εἰδικότερα ἡ κριτική κάθε τελολογίας καί ἐσχατολογίας στό χώρο τῆς αἰσθητικῆς, κάθε θεολογικῆς ἀντίληψης περί «δημιουργίας» πού ἐπικαλεῖται τήν ἀπόλυτη γνώση ἢ τήν ἀφθαρτῆ ἀλήθεια μιᾶς «πρώτης ἀρχῆς», κάθε ἱστορικοῦ μοντέλου πού προβάλλει μιᾶ αὐστηρά γενετική ἢ αἰτιοκρατική σύλληψη τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι ὡς διαδικασίας βαθμιαίας τελείωσης. Ἡ ἐπίμονη ἐνασχόληση μέ παρόμοια προβλήματα ἀπέτρεψε τόν κριτικό λόγο ἀπό τήν καλλιέργεια τῆς αὐταπάτης πού συντηρεῖ τό μῦθο τῆς ἀπομυθοποιημένης γνώσης καί γλώσσας. Ἄκόμη

1. Paul de Man, *Blindness and Insight* (London: Methuen, 1983), σ. 8. Πρβλ. Wallace Martin, "The Epoch of Critical Theory" *Comparative Literature*, 31(1979), σ. 322. Γιά τό θέμα τῆς «κρίσης» στίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες καί στήν ποίηση βλ. ἀντίστοιχα: J.H. Plumb, ed., *Crisis in the Humanities* (Penguin Books, 1964) καί Christopher Clausen, *The Place of Poetry. Two Centuries of Art in Crisis* (Lexington: Univ. Press of Kentucky, 1981). Ἀπό τήν πλούσια βιβλιογραφία γιά τήν «κρίση» στήν κριτική ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ μελέτες τῶν Reinhart Koselleck, *Kritik und Krise* (Freiburg, 1959) καί William E. Cain, *The Crisis in Criticism* (Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1984).

καί όταν, για άμυντικούς συνήθως λόγους, εϋνόησε τήν άνατρεπτική ρητορεία καί τόν τεχνολογικό σχολαστικισμό, ή αυτοκριτική του έπαγρύπνηση τόν κράτησε μακριά από τήν εύκολη άποδοχή τετριμμένων διαπιστώσεων για τήν «έπαναστατικότητα», τή «μοναδικότητα» καί τήν «υπεροχή» του. Ή σημαντικότερη συνέπεια αυτής τής στάσης ύπηρεε ή συνεχής άσκηση του διαλόγου καί του αντίλογου μέσω των όποιων οι αντίφάσεις, οι αντιθέσεις, τά άδιέξοδα καί τά «όλισθήματα» τής σύγχρονης κριτικής δέν άποσιωπήθηκαν αλλά άναδείχθηκαν σέ πρωταρχικά άντικείμενα του θεωρητικού στοχασμού.

Μέσα σέ αυτό τό πλαίσιο καί έχοντας κατά νου ότι άκόμη χρησιμοποιείται τό λεξιλόγιο τής κρίσης (έστω καί μέ τούς δέοντες προληπτικούς ένδοιασμούς) μπορεί κανείς νά κάνει τίς δικές του έπιλογές καί νά όργανώσει τή δική του μέθοδο χωρίς νά πιστεύει τυφλά στήν κυριολεξία τής κτητικής άντωνυμίας. Αυτό πού δέν μπορεί κανείς νά κάνει είναι νά προσποιηθεί ότι τίποτε δέν συμβαίνει καί ότι ή πρόσφατη περιπέτεια του κριτικού λόγου τόν άφησε άνέπαφο στήν άθωότητα τής γραφής του, στόν άυθορητισμό τής σκέψης του καί στήν ασφάλεια του οίκου του. Κάτι τέτοιο δέν δηλώνει μόνον έσφαλμένη οικονομία αλλά καί ύποκριτική άφέλεια μέ άπώτερο σκοπό τήν εκ των έξω ψευδοοικειοποίηση του συναγωνιστικού καί ανταγωνιστικού πεδίου των κριτικών ιδεών όπου τόσα πολλά (καί για πολλούς) πάντοτε διακυβούνται. Δέν έχει μεγάλη σημασία ποιά τάση άκολουθεί κανείς ή μέ ποιο στρατόπεδο συντάσσεται, αν είναι «μοντέρνος» ή «παραδοσιακός», ένήμερος ή άδιάφορος, αν άμύνεται ή επιτίθεται. Δέν έχουν άκόμη, στήν περίπτωση αυτή, τόση σημασία οι προσωπικές του κρίσεις, προτιμήσεις καί έφέσεις. Άνεξάρτητα από κάθε ύποκειμενικό παράγοντα καί στόχο, ή γλώσσα τής κριτικής άπαιτεί (όπως πάντα άπαιτούν όλες οι «γλώσσες») νά λογαριαστούμε μαζί τής. Αυτό δέν σημαίνει ότι προεξοφλείται ή συγκατάθεση ή ή συμφωνία μας αλλά ότι είμαστε ύποχρεωμένοι, αν πράγματι πιστεύουμε στήν άνάγκη νά κρίνουμε, δηλαδή νά θέτουμε συνεχώς έρωτήματα, νά συζητήσουμε τά ύπάρχοντα προβλήματα.

Θεματολογικά ή σύγχρονη κριτική στράφηκε σέ τρεις κατευθύνσεις: ή πρώτη άφορά τή μελέτη του άντικειμένου της καί τίς συναφείς έρμηνευτικές προτάσεις, ή δεύτερη τίς θεωρητικές προϋποθέσεις των μεθόδων της καί τίς αντίστοιχες όντολογικές ή έπιστημολογικές προσεγγίσεις καί ή τρίτη τή γλώσσα της, δηλαδή τόν κριτικό λόγο ως γραφή, ως θεσμικοποιημένο καί θεσμίζον μέσον επικοινωνίας. Συχνά οι τρεις αυτές κατευθύνσεις συγκλίνουν ή συνυπάρχουν στο ίδιο κείμενο. Στη θεματολογία αυτή καθαυτή ίσως δέν ύπάρχει τίποτε ιδιαίτερο από τήν εποχή του Κάντ ή κριτική δέν έπαψε ποτέ νά άσχολείται μέ παρόμοια ζητήματα. Ή εκείνο πού χαρακτηρίζει όμως τή σύγχρονη κριτική είναι ο τρόπος μέ τόν όποιο έθεσε καί συζήτησε αυτά τά προβλήματα, δηλαδή ο τρόπος, τελικά, μέ τόν όποιο όργάνωσε καί διεξήγαγε τήν άναμέτρησή της μέ τήν ίσχυρή καί σεβαστή παράδοση.

Ήν εξακολουθούμε νά μιλάμε για κρίση τής κριτικής δέν είναι για νά δανείσουμε στήν τελευταία σπουδαιοφάνεια καί στόν έαυτό μας ήρωικότητα αλλά για νά καταστήσουμε άναπόφευκτη τή σπουδή τής «κρίσης» ως ιστορικού φαινομένου καί όχι ως ύπεριστορικού μύθου.

Ή μετάθεση του στόχου είναι σαφής: όχι συμμετοχή στή ρητορεία τής κρίσης αλλά σύμπραξη στήν κριτική τής κρίσης. Αυτό συμβαίνει νά συνβαίνουν άκόμη.

2. Άδιέξοδο, χάος ή άπλώς... κριτική;

Σύμφωνα μέ τό πνεύμα μιας όρισμένης κριτικής παράδοσης, πού κατόρθωσε νά ταυτίσει τούς ίσχυρισμούς της μέ τή λεγόμενη «κοινή λογική», τό έργο τέχνης ένσαρκώνει έξακριβώς τις καί σταθερές αισθητικές αξίες πού άντλούν τό κύρος τους από τή χαρισματική προσωπικότητα καί τή δημιουργική ιδιοφυία του πατέρα-καλλιτέχνη. Οι προθέσεις καί οι ταχυδακτυλουργικές ικανότητες του δημιουργού συνιστούν τόν ένδιάμεσο κρίκο άνάμεσα στόν ιδεατό κόσμο τής αισθητικής καί στό έπίτευγμα τής καλλιτεχνικής μετουσίωσης του. Ή μορφή έχει φωνή καί συνομιλεί μέ τόν άναγνώστη μεταβιβάζοντας τό νόημα κάτω από τό άγρυπνο βλέμμα του δημιουργού, μέ παρθενική άπλότητα καί ευθύτητα. Ο ρόλος του κριτικού είναι άκριβώς νά επικυρώσει αυτή τή σχέση καί νά παρέμβει άνάμεσα στο έργο καί στο κοινό, ως δεύτερος καί δευτερεύων συνδετικός κρίκος, παίζοντας, άνάλογα μέ τίς περιστάσεις, τόν παιδαγωγό, τόν κήρυκα, τόν κηδεμόνα, τόν έξηγητή, τόν άντικειμενικό παρατηρητή καί τόν ύπηρετή τής αλήθειας. Ο κριτικός είναι ο πρωτοχριστιανικός άγιος τής αισθητικής — μεσολαβώντας για τή σωτηρία όλων, σώζεται καί ο ίδιος.

Κοντά σέ αυτές τίς κυρίαρχες άντιλήψεις έμφανίστηκαν στόν αιώνα μας καί αντίρροπες τάσεις — οι πρώτες συστηματικές αντιδράσεις στήν αισθητική του ώραιου, στήν ήθική του καλού καί στήν πολιτική τής «μέσης όδου». Ο ρωσικός φορμαλισμός, πολύ νωρίς, διαχώρισε τό έργο τέχνης από τίς ύποθετικές έξωγενείς έξαρτήσεις του καί τό μελέτησε ως αυτόνομο σύστημα, ως παραγωγικό μηχανισμό ένδογενών λογοτεχνικών αξιών — ή Νέα Κριτική, άκολουθώντας παράλληλη πορεία, άναζήτησε τό νόημα του κειμένου όχι στήν πρόθεση ή στή βιογραφία του συγγραφέα αλλά στα έσωτερικά στοιχεία τής λογοτεχνικής «γραμματικής» καί στήν έγγενή λογική ένότητα τής ρητορικής — ή μαρξιστική αισθητική τόνισε τόν υλικό χαρακτήρα του κειμένου, τίς διαδικασίες παραγωγής του, καθώς καί τήν έξάρτησή του από τήν ιστορική καί κοινωνική πραγματικότητα — ή φαινομενολογία, τέλος, προσέφερε τή δυνατότητα νά μελετηθεί ή καλλιτεχνική συνείδηση, ή λειτουργία τής πρόσληψης καί ή άνάδυση του νοήματος μέσα από ένα πρίσμα μεθοδολογικής «εποχής» πού ξανάθεσε τό έρώτημα μιας άναθεωρημένης όντολογικής αισθητικής.

Οι αντιδράσεις αυτές δέν ύπηρεξαν φυσικά οι μόνες καί ή έπιλογή τους είναι άπλώς ένδεικτική. Αυτό πού μπορούμε, όμως, νά πούμε μέ βεβαιότητα είναι ότι ή σύγχρονη κριτική τίς προϋποθέτει καί τίς συνεχίζει άκόμη καί όταν έπισημαίνει τά κενά καί τίς αντιφάσεις τους ή όταν ύποδεικνύει τήν έμπλοκή τους στα ίδια άδιέξοδα πού προσπάθησαν νά ύπερβούν. Άπό τή δεκαετία του '60 καί μετά, παράλληλα μέ τήν έντατική μελέτη καί άνάλυση των λογοτεχνικών κειμένων, ή κριτική άρχισε νά προβληματίζεται έντονα για τίς θεωρητικές της άρχές, για τή θεσμική της λειτουργία καί για τήν αξιοπιστία του λόγου της. Καί στο σημείο αυτό άκριβώς (στο σημείο πού υποβάλλει σέ άνελέτη κριτική τό δικό της status) διαφοροποιείται ριζικά από τό παρελθόν. Πρίν όμως ύπεισέλθουμε στο θέμα αυτό δέν θά ήταν άσκοπο νά έντρυφήσουμε για λίγο σέ κάποια συναφή προΐστορία.

Άπό τήν εποχή του Dryden τό άντικείμενο τής λογοτεχνικής κριτικής ύπηρεε ή περιγραφή καί άνάλυση του κειμένου, μέ τή μόνη διαφορά ότι, έως τά τέλη του 18ου αι., οι τεχνικές πού επικρατούν έννοούν τό σχολαστικό ύπομνηματισμό, τό φιλολογικό σχόλιο, τή σπουδή των ειδών καί τήν άδιάκοπη χρήση τής κλασικής γραμματείας ως μέτρου σύγκρισης καί ως μέσου

ἀξιολόγησης. Τά δρια, εντούτοις, ἀνάμεσα στὸν λογοτεχνικό καὶ στὸν κριτικό λόγο δὲν εἶναι πάντοτε αὐστηρά καθορισμένα ἀφοῦ τὰ δύο εἶδη δὲν ἔχουν ἀκόμη παγιωθεῖ σέ ἱεραρχημένα θεσμικά σχήματα καί, συνεπῶς, ἐπιτρέπουν ἐνίοτε τὴν ἀλληλοεπικάλυψη, τὴν ἀνάμειξη καὶ τὴν ἐναλλαγή.

Ὁ διαχωρισμός συντελεῖται βαθμιαία στὸ 19ο αἰ., ὅταν πλέον οἱ ἀκαδημαϊκοὶ κύκλοι ἀρχίζουν νὰ συμβιβάζονται μὲ τὴν ἰδέα ὅτι ἡ σύγχρονη λογοτεχνία ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ παράλληλα μὲ τὴν κλασικὴ παράδοση καὶ ὄχι κάτω ἀπὸ τὴ σκιά της. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ ἐμφανίζονται καὶ κυριαρχοῦν ἡ ρεαλιστικὴ πεζογραφία καὶ ἡ ρομαντικὴ ποίηση. Ἡ ἔλευσή τους συμπύπτει μὲ τὴν ἀνοδο τῆς ἀστικῆς τάξης στὴν ἐξουσία, τὶς βαθύτατες μεταβολές στὶς οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικὲς δομές καὶ τὴν ἀναζήτηση νέων ἀντικειμένων γνώσης καὶ πεδίων ἔρευνας. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ὁ αἰώνας αὐτός προώθησε καινούριες ἀντιλήψεις γιὰ τὸ ἄτομο καὶ τὸν κοινωνικό του ρόλο. Ἐνας ἀπὸ τοὺς βασικούς στόχους τοῦ ἀστικοῦ κράτους ὑπῆρξε ἡ προστασία τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἡ κατοχύρωση τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς. Ἡ πραγμάτωση τοῦ στόχου ὁμῶς προϋπέθετε ὅτι τὸ ἄτομο θά ἔπρεπε συνεχῶς νὰ λογοδοτεῖ γιὰ τὶς πράξεις του στὸ κοινωνικὸ σῶμα, δηλαδή στὴ δικαιοσύνη τοῦ κράτους καί, κατὰ συνέπεια, νὰ ἐγγυᾶται μὲ τὴν προσωπικὴ του «ὕπογραφή» τὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν *ἐξατομίκευση* τοῦ πραγματικοῦ καὶ τὴ χρήση ὀργανικῶν μεταφορῶν γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας. Τὸ κράτος, κατὰ τὴν ἐννοια αὐτὴ, εἶναι τὸ καθολικὸ ὑποκείμενο ὑπὸ τὴ μορφή ἑνός πολὺπλοκου ὀργανισμοῦ πού φιλοξενεῖ ἐξίσου πολὺπλοκες καὶ διαιρετέες μονάδες. Ἡ κοινωνία τῶν «ὑποκειμένων» διασφαλίζεται στὸ βαθμὸ πού ὑποτάσσεται στὴν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ κρατικοῦ λόγου καὶ ἀποδέχεται τὴ «φυσικότητα» τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Γιὰ κάθε «ὑποκείμενο» ὑπάρχει πάντοτε ὁ ἀντικειμενικὸς χῶρος τῆς ἀλλογορικῆς ὑποκειμενικότητας ὅπου *εἶναι* κανεὶς αὐτὸ πού ἀκόμη δὲν ἔχει γίνε. Ἡ ἱστορία ἀκολουθεῖ τὸ ρυθμὸ τῆς ἀένας ταλάντευσης ἀνάμεσα στὸ ἐξατομικευμένο κράτος καὶ στὸ κρατικοποιημένο ἄτομο. Ἄν τὸ κράτος ἐκφράζει τὴν ἀφηρημένη συλλογικὴ εὐθύνη, τὸ ἄτομο, τὸ ὅποιο ἀποκτᾷ τὴν *ταυτότητα* καὶ *ὕπογραφή*, ἐκφράζεται ὡς νομικὸ «πρόσωπο». Πίσω ἀπὸ καθετὴ διαφαίνεται μιά βούληση, ἕνας νοῦς, ἕνα πνεῦμα ὡς πηγὴ αὐθεντίας, ἐγκυρότητας καὶ γνησιότητας. Καί πίσω ἀπὸ κάθε ὠραιολογία διαφαίνεται, ἀντίστοιχα¹, ἡ μεθοδικὴ ἀστικοποίησις τοῦ «ἐγώ».

Ἡ εἰκόνα τοῦ ρομαντικοῦ καλλιτέχνη, ὡς ἐξιδανικευμένου ὑποκειμένου, ἔχει τὴν καταγωγή της στὸ ἀνθρωπιστικὸ αὐτὸ δράμα γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς κέντρο τοῦ σύμπαντος. Τὸ ρομαντικὸ ὑποκείμενο ζεῖ δραματικά αὐτὸ τὸ δράμα, παγιδευμένο ἀνάμεσα στὴ μεταφυσικὴ τῆς δημιουργίας καὶ στὴ φυσικὴ τῆς γραφῆς. Ἡ κριτικὴ, ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ἀντιλαμβάνεται αὐτὸν τὸν κίνδυνο καὶ ἐπιβεβαιώνει τὴ γραφὴ ὡς ἔκφραση, ὡς μεταφυσικὴ τῆς πρόθεσης, ὡς σημειωτικὴ τῆς ψυχῆς, ἐνῶ ταυτόχρονα θεσμίζει καὶ τὸ ρυθμιστικὸ της ρόλο — ἀναζητώντας τὸ συγγραφέα πίσω ἀπὸ τὸ ἔργο, τὸ «ὑποκείμενο» πίσω ἀπὸ τὸ συγγραφέα, τὴν ἐμπνευσι, τὴ δημιουργικὴ πνοή ἢ τὶς αἰώνιες ἀξίες πίσω ἀπὸ τὸ «ὑποκείμενο».² Εἶναι μιά κριτικὴ τῆς ἀνάκτησης, γυμνασμένη νὰ συλλαμβάνει καὶ νὰ φέρνει πίσω ἀνύπαρκτα θηράματα, πρόθυμη νὰ ἀποζημιώσει καὶ νὰ ἀποζημιωθεῖ γιὰ ἐφευρημένες ἀπώλειες.³ Μὲ τὴ στρατηγικὴ αὐτὴ ὁ κριτικὸς κατόρθωνε νὰ διασφαλίζει δύο πράγματα: μιά ἀσφαλτὴ μέθοδο νὰ κατοχυρώνει νοήματα καὶ ἀξίες καὶ μιά αἰτιοκρατικὴ λογικὴ πού καθιστοῦσε ἀπαραίτητη τὴ δικὴ του παρουσία

ἀνάμεσα στὸ ἔργο καὶ στὸ κοινὸ. Ἄλλὰ ἡ κρατικὴ ἐξουσία κράτησε ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ τοῦ ὑποκειμένου μιά πρακτικότερη πλευρά: τὴ νομικὴ ἐρμηνεία τῆς πρόθεσης, δηλαδή τὴν ποινικοποίησις τῆς εὐθύνης.

Ἀπὸ τὴν ἱστορία αὐτὴ, στὴν ὁποία ρίζαμε ἀπλῶς μιά φευγαλέα ματιὰ, ἐπιβιώνει, ἀνάμεσα σὲ πολλοὺς ἄλλους, καὶ ὁ δημοφιλὴς μῦθος πού θέλει τὴν κριτικὴ θύμα τῆς ρομαντικῆς ὑπερτροφίας τοῦ «ἐγώ», τῆς παθολογικῆς λατρείας τοῦ ὑποκειμένου πού ἐπέβαλε ὁ συγγραφέας καὶ ἀναγκαστικὰ ἀκολουθῆσε ὁ κριτικὸς. Τέτοιες σχηματοποιήσεις ὁμῶς ἀπλοποιοῦν τὰ πράγματα καὶ ἀποκρύπτουν τὸ γεγονός ὅτι λογοτεχνία καὶ κριτικὴ ἀναπτύχθηκαν πάνω σὲ κοινὸ ἔδαφος καὶ διαμοιράστηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἕνα κοινὸ σύνολο ἰδεῶν καὶ ἀξιών. Δὲν εἶναι ἐντελῶς τυχαῖο ὅτι, ὅταν ἡ κριτικὴ μελετᾷ τὸ κείμενο ἐπικαλούμενη τὸν δημιουργό, ἡ ἐποχὴ ἀπαιτεῖ κάποια ἐγγυητικὴ παρουσία γιὰ κάθε λόγο — γραπτὸ ἢ προφορικὸ. Δὲν εἶναι ἐπίσης τυχαῖο ὅτι, καθὼς ἡ κριτικὴ γίνεται μεσολαβητικὴ, ἕνα εἶδος εὐνόληπτου μεσίτη ἀνάμεσα στὸ ἔργο καὶ στὸ κοινὸ, ἡ ἀστικὴ κοινωνία θεσμοποιεῖ ἐκτεταμένα τὴν πρακτικὴ αὐτὴ καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς· ἄλλωστε, ὁ ἴδιος ὁ ἱστορικὸς της χαρακτήρας εἶναι διαμεσολαβητικὸς — τόσο σὲ σχέση μὲ τὸ καινούριο κοινωνικὸ συμβόλαιο ὅσο καὶ μὲ τὴν οἰκονομία. Ὁ ρομαντισμός, σύμφωνα μὲ τὴ λογικὴ αὐτὴ, δὲν ὑπῆρξε ἕνα μέσο ὑπέρβασης τῆς πραγματικότητας ἀλλὰ μιά γιγαντιαία ἀπόπειρα ἀντιμετώπισης καὶ οἰκιοποίησης τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ. Οἱ ἐξεζητημένες φαντασιώσεις του καὶ ἡ κατάχρηση τῶν συμβόλων πῆγασαν ἀπὸ πρακτικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸν κόσμο — αὐτὸ πού προσέφερε δὲν ἦταν ἡ ἀπόδραση ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο ἀλλὰ μιά καινούργια γλώσσα ἢ ὁποία ἐπιβεβαίωνε τὴν ἱκανότητα τοῦ ὑποκειμένου νὰ μεταβάλλεται χωρὶς νὰ διασπᾶται.

Ἡ κριτικὴ τοῦ 19ου αἰ. ἀνταποκρίθηκε στὶς ἀνάγκες καὶ στὰ αἰτήματα τοῦ καιροῦ ἀναπτύσσοντας τὴν ἰδεολογία τῆς προσωπικῆς εὐθύνης. Ἡ συνείδησις τοῦ ἠθικοῦ χρέους ἀπέναντι στὸ συγγραφέα καὶ στὸν ἀναγνώστη τὴν ὥθησε νὰ τονίσει τὸν παιδαγωγικὸ της προορισμὸ καὶ τὴν κοινωνικὴ τῆς ἀποστολή. Ἡ ἰδανικοποίησις τοῦ κράτους, ἡ ἐξατομίκευση τῶν ἐπικοινωνιακῶν σχέσεων καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς γλώσσας ὡς φυσικοῦ ἀντικειμένου καὶ φορέως ἐγκυρων νοημάτων δὲν τῆς ἄφηναν ὁμῶς ἄλλο περιθώριο πέρα ἀπὸ τὴν περιθωριακὴ τῆς λειτουργία — μιά μεσιτεύουσα ἐρμηνευτικὴ προθέσεων, συγκυριῶν καὶ συνειδησιακῶν καταστάσεων.

Τὸ μεθοδολογικὸ οἰκοδόμημα τῆς κριτικῆς στὴν περίοδο αὐτὴ στηρίχθηκε σὲ δύο θεμελιώδεις ἐννοιες: τὴν *αἰτία* καὶ τὴν *ἄξια*. Τὸ ἔργο τῆς θεωρήθηκε ἀποτέλεσμα (δημιούργημα) συγκεκριμένων αἰτιῶν, σύμφωνα μὲ μιά νομοτελειακὴ διαδικασία πραγμάτωσης, καὶ φορέας αἰσθητικῶν καὶ πολιτισμικῶν ἀξιών, σύμφωνα μὲ τὴν ἀστικὴ λογικὴ τῆς ἀνταλλαγῆς. Αὐτὸ σή-

2. «Εἶναι ἐπαρκῶς τεκμηριωμένο ὅτι οἱ ὄροι «συγγραφέας» καὶ «κριτικὴ» ἀναπτύχθηκαν παράλληλα, σύμφωνα μὲ θεσμοποιημένες διαδικασίες, ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. ἕως σήμερα. Ἡ κριτικὴ — ὑπὸ τὴν παραδοσιακὴ σημασία — προσέφερε στὸ κοινὸ ὅτι κάθε ἀναγνώστης ἀναζητᾷ ἀγωνιωδῶς σὲ ἕνα ἔργο: μιά ἀμση ἐπικοινωνία, μιά τάξη πραγμάτων, μιά ἰδεολογία καὶ μιά ἀλήθεια». Josue V. Harari, *Critical Factions/Critical Fictions*, στὸ *Textual Strategies* (London: Methuen, 1980), σ. 69.

3. «Ἐνας Ἀληθινὸς Κριτικὸς, στὴν Ἀνάγνωσις ἑνός βιβλίου, εἶναι σάν *Σκύλος* σὲ Συμπόσιο τοῦ ὁποίου οἱ Ἰσκέψεις καὶ τὸ Στομάχι εἶναι προσηλωμένα σὲ αὐτὰ πού οἱ Προσκαλεσμένοι *πετᾶνε* καὶ ἐπομένως ἔχει τὴν τάση νὰ Ἀλυχτᾷ περισσότερο ὅσο λιγότερα εἶναι τὰ *Κόκαλα*». Jonathan Swift, *A Tale of a Tub* (Oxford: Clarendon Press, 1973 [1704]), σ. 103.

μυνη ότι κάποιος έπρεπε να άποκαλύψει τήν αίτία και να έγγυηθεί τήν άξία, δηλαδή να παραδώσει στο κοινό έναν άσφαλή και άκριβή καταναλωτικό όδηγό. Διεκπεραιωτής αυτής τής άποστολής υπήρξε ό κριτικός, ως δημοσιογράφος και ως αισθητικός. Ή δημοσιογραφία υπηρέτησε τή μεταφυσική τής επικαιρότητας, ή αισθητική τή μεταφυσική τής αιωνιότητας — και τά δύο μαζί επέβαλαν τήν πραγματικότητα τής λογοτεχνικής άγοράς, και τά δύο μαζί έκαναν τήν ύπόθεση τής τέχνης ύπόθεση «ύποκειμένων» που λογοδοτούν τόσο στο έπίγειο παρόν όσο και στο «βασιλείο τών ιδεών», τόσο στον Καίσαρα όσο και στο Θεό. Ή κριτική αναπλήρωνε και υπερέβαινε έτσι τά αισθήματα κατωτερότητας (τήν «παρασιτική»⁴ τής λειτουργία) μέσω τής κανονιστικής τής έξουσίας και τής «άντικειμενικής» τής κατοχύρωσης.

Ένα μεγάλο μέρος τής κριτικής σκέψης στον αιώνα μας βασίστηκε και εξακολουθεί να βασίζεται σε αυτές τίσ προϋποθέσεις, άντλώντας από τήν πλούσια και έπικυρωμένη παράδοση του 19ου αϊ. τίσ μεθόδους και τήν ιδεολογία τής. Αυτό που σήμερα όνομάζουμε παραδοσιακή κριτική (στίς σύγχρονες εκφάνσεις τής), παρά τίσ έπιφανειακές άλλαγές και τίσ έπιμέρους διαφοροποιήσεις, κράτησε άνέπαφα δύο πράγματα: τήν πίστη στο ιδεώδες του κρατικού ανθρωπισμού, δηλαδή στή γενική και άφηρημένη ύπαγωγή τής λογοτεχνίας στήν «ύπόθεση του ανθρώπου», και τή μαχητική υπεράσπιση του ύποκειμένου, δηλαδή του «έλεύθερου», «άξιοπρεπούς», «όλοκληρωμένου», «υπεύθυνου» και «ήθικου» άτόμου ως πηγής τής αλήθειας, του ώραίου και τής γνώσης. Οί άλληπάλληλες κρίσεις στίς σχέσεις άτόμου και κράτους (ή για να ξεδιεικύνουμε: καλλιτέχνη και κοινωνίας) άποδόθηκαν σε μιά εύρύτερη κρίση άξιών, σε μιά κρίση του «άνθρωπισμού» — χωρίς ποτέ να τεθεί υπό έρώτηση ή έννοιολογική διαφάνεια αυτών τών όρων και χωρίς ποτέ να ύποβληθούν σε άυστηρή κριτική οί άνάλογοι θεσμοί.

Αυτά που δέν τόλμησε ή παραδοσιακή κριτική άποτέλεσαν, τουλάχιστον σε ένα πρώτο στάδιο, τό ζωτικό χώρο του μοντερνισμού στίς άρχές του αιώνα μας. Τό έδαφος είχε βέβαια ήδη προετοιμαστεί από τή νισεική αναθεώρηση του πολιτισμού υπό τή μορφή ιδιοφυών γενεαλογικών έρμηνειών τής ιστορίας, τή μαρξιστική θεωρία περί κράτους, τή φρουδική έρμηνεία τής συνείδησης, τή γλωσσοκεντρική ποιητική του Μαλαρμέ και τήν άντιπαραστατική ζωγραφική του Σεζάν. Ο μοντερνισμός υπήρξε μιά άπάντηση σε αυτά και σε άλλα παρόμοια έρεθίσματα και μιά άντίδραση στα κρίσιμα προβλήματα τής βιομηχανικής κοινωνίας. Ή έκρηκτική του φύση και ή «βίαση» συμπεριφορά του εξέφρασαν τή βαθύτατη άντίθεσή του προς τόν «όρθό λόγο», τήν «πολιτισμένη τάξη» και τή «συγκαταβατική άνησυχία» τής κατεστημένης λογοτεχνίας και κριτικής. Ή «διάσπαση» του ύποκειμένου, ή δοκιμή και δοκιμασία τής γλώσσας, ή άνάμειξη τών ειδών, ή έπιβολή τής γραφής στήν «πραγματικότητα», ή γελοιοποίηση του όράματος για μιά τέχνη λαϊκή, ή προσφυγή στήν πρόκληση, στον έκκεντρισμό, στο σκάνδαλο και στήν άρνηση, ή συγγραφική πανουργία, ή άναρχία του σημαίνοντος και ή παρωδία του έθνικισμού στήν τέχνη τροφοδότησαν τίσ διαφορετικές μορφές που πήρε τό έγχείρημα τών μοντερνιστών να άντισταθούν στον κυρίαρχο λόγο. Άπό τότε χρονολογείται και ή άκόμη συνεχιζόμενη άρνηση τής «ύψηλης τέχνης» να συμβαδίσει με τίσ προσδοκίες και τίσ άνάγκες του «μεγάλου κοινού», δηλαδή του «μέσου αναγνώστη». Παράλληλα όμως, ό μοντερνισμός στέγασε και τάσεις μετριοπαθείς που εξέφρασαν έν πολλοίς τή συνείδηση μιάς πειραματικής «άκαδημίας», ένω, στο σύνολό του, διατήρησε άρκετά στοιχεία από τήν παράδοση

μεταμφιέζοντας παλαιούς μύθους σε νέα είδωλα. Μέσα στήν «έπαναστατικότητα» του φιλοξένησε άπόπειρες για ένα νέο-άνθρωπισμό και δραματισμούς για ένα «σουρεαλιστικό» κράτος ή ένα πρωτεικό ύποκείμενο.

Ή κριτική που άντέδρασε θετικά στους νεωτερισμούς του μοντερνισμού στράφηκε στή μελέτη του ίδιου του έργου θεωρώντας το είτε ως αυτόνομο σύστημα άξιών είτε ως έπικοινωνιακό κώδικα άμεσα συνδεδεμένο με άλλους κώδικες μέσα στήν κοινωνία. Τήν ίδια έποχή, όπως είδαμε, εισβάλλον με τρομακτική ταχύτητα στο χώρο τών ιδεών τής ό μαρξισμός, ή ψυχανάλυση, ή φαινομενολογία και ή γλωσσολογία. Έως τή δεκαετία του '60 οί τάσεις αυτές καρποφόρησαν και έμπλουτίστηκαν με καινούρια στοιχεία. Στα χρόνια που άκολούθησαν (και παρά τίσ έντεινόμενες άντιστάσεις τής παραδοσιακής κριτικής ή όποια άναγκάστηκε να «έκμοντερνίσει» τίσ στρατηγικές τής στήν άναμέτρησή τής με τά καινούρια ρεύματα) ό κριτικός λόγος κατακλύζεται από ένα νέο κύμα θεωριών, μεθόδων και άναλύσεων. Αυτό που όνομάζουμε «γραφία», τουλάχιστον στο χώρο τών ανθρωπιστικών έπιστημών, γίνεται τό άντικείμενο τής ίδιας τής κριτικής πράξης και κυριαρχείται από τήν έννοια τής κειμενικότητας: τή γραφή για τή γραφή, τό παράθεμα για τό παράθεμα, τή γλώσσα για τή γλώσσα.

Μετά τή μαχητική και «έπιστημονική» πρώτη περίοδο, κατά τήν όποια πρωτοστάτησαν ό στρουκτουραλισμός, ή σημειωτική και οί ψυχαναλυτικές, ανθρωπολογικές και κοινωνιολογικές προσεγγίσεις, ή κριτική χρησιμοποίησε τά ίδια τά μέσα τής για μιά ανακλαστική κατανόηση του δικού τής λόγου, θέτοντας υπό έρώτηση τίσ μεθοδολογικές τής άρχές, τίσ θεωρητικές τής προϋποθέσεις και τίσ έμπλοκές τής στήν κρατούσα ιδεολογία. Ταυτόχρονα ώστόσο με τήν εκδήλωση τών πρώτων μετακριτικών προβληματισμών, ή ήδη σημαντική προεργασία στο θεωρητικό πεδίο έδωσε τή δυνατότητα άνάπτυξης ποικίλων τάσεων που έπέτειναν άκόμη περισσότερο τίσ συγκρούσεις αλλά, συνάμα, επέτρεψαν τήν πολύπλευρη μελέτη τών προβλημάτων τόσο τής λογοτεχνίας όσο και τής κριτικής. Άναφέρω έδώ ένδεικτικά τόν άμερικανικό άποδομητισμό (*deconstruction*), τίσ διάφορες θεωρίες για τήν πρόσληψη του έργου τέχνης (κυρίως τή *rezeptionsästhetic*), τούς νεομαρξιστές, τούς βιγενστανιανούς, τούς πραγματιστές, τούς θεωρητικούς τής άφηγηματολογίας, τούς μεταστρουκτουραλιστές και έπισης τά όνόματα τών Heidegger, Austin, Gadamer, Derrida, Foucault και Paul de Man μιά και τό έργο τους άσκησε ιδιαίτερη επίδραση, άν και κανείς, εκτός από τόν τελευταίο, δέν υπήρξε, υπό τήν άυστηρή σημασία του όρου, λογοτεχνικός κριτικός.

Μέσα από τόν κυκεώνα τών κριτικών θεωριών και τών μετακριτικών προβληματισμών μπορούμε σήμερα να ξεχωρίσουμε δύο θεμελιώδεις κατηγορίες θεωρητικού προσανατολισμού που άντιπαρατίθενται χωρίς να άλληλοαποκλείονται: τήν *Ποιητική* και τήν *Έρμηνευτική*. Ή πρώτη συνεχίζει τήν παράδοση τής φορμαλιστικής άναλύσης αλλά σημαντικά τροποποιημένη και έμπλουτισμένη, ή δεύτερη οικειοποιείται τήν παράδοση τής θρησκευτικής και φιλοσοφικής έρμηνευτικής συνδέοντας τήν παραγωγή του νοήματος με τόν ιστορικό χαρακτήρα του έργου τέχνης. Είναι

4. Για τήν έννοια του «παρασίτου» και του «παρασιτισμού» στίς ανθρωπιστικές έπιστήμες βλ. τή λαμπρή έργασία του Michel Serres, *Le parasite* (Paris: Crasset, 1980). Πρβλ. έπίσης Jacques Derrida, "Limited Inc abc..." *Glyph* 2(1977), σ. 232-243, J. Hillis Miller, "The Critic as Host", στο *Deconstruction and Criticism* (New York: The Seabury Press, 1979), σ. 217-253 και Geoffrey H. Hartman, *Criticism in the Wilderness* (New Haven: Yale Univ. Press, 1980), σ. 178-179.

δμως τέτοια ἢ πολυμορφία τῶν διαφόρων τάσεων καὶ σχολῶν στό χώρο αὐτό πού εἶναι ἀδύνατο νά ἀναφερθῶμε σέ αὐτές ἔστω καί συνοπτικά.

Κάπου ἀνάμεσα (ἢ καί πέρα) ἀπό τά δύο αὐτά ρεύματα τοποθετεῖται, τά τελευταῖα χρόνια, ἡ στροφή τῆς κριτικῆς στή θεώρηση τοῦ θεσμικοῦ τῆς ρόλου καί τῶν θεωρητικῶν τῆς προϋποθέσεων. Ἡ συσσωρευμένη δυσφορία γιά τήν ἐπικράτηση μιᾶς νέας «τεχνοκρατικῆς» ἐλίτ ἢ ὁποῖα, διατηρώντας τήν πίστη στήν αὐτονομία τοῦ κειμένου, αὐτοϊκανοποιεῖται μέ τήν εὐρηματική δεξιοτεχνία τῆς, ἀπέτελεσε τό ἔναυσμα μιᾶς πολυμέτωσης ἀντίδρασης στήν αἰσθητικοποίηση τῆς γραφῆς καί στό φετιχισμό τοῦ σημείου. Ἀναπόφευκτα, ἡ ἀντίδραση αὐτή κλιμακώθηκε σέ δξύτατο διάλογο σχετικά μέ τήν ἐξάρτηση τῆς κριτικῆς ἀπό τό θεσμό τοῦ πανεπιστημίου, τίς ἀπαιτήσεις τοῦ ἐπαγγελματισμοῦ, τήν πολιτική πραγματικότητα, τούς ἐκδοτικούς μηχανισμούς καί τά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας. Τό κέντρο τῆς προσοχῆς μετατίθεται τώρα ἀπό τόν ἐσωτερικό χώρο τοῦ κριτικοῦ λόγου στίς ἐξωτερικές του ἐξαρτήσεις, στούς δεσμούς του μέ ἄλλους θεσμούς, στή σχέση του μέ τόν πολιτικό λόγο, στή θέση του ἀπέναντι στήν κυρίαρχη ἰδεολογία καί στό παιχνίδι τῆς ἐξουσίας. Αὐτό πού κυρίως χαρακτηρίζει παρόμοιες θεωρήσεις στό σύνολό τους εἶναι ἡ ἀποφασιστική πολιτικοποίηση (μέ τήν εὐρεία σημασία τοῦ ὄρου) τῆς αἰσθητικῆς, τῆς ποιητικῆς καί τῆς ἐρμηνευτικῆς. Τίς αἰτίες τόσο τῆς ἐμφάνισής τους ὅσο καί τῆς ἀπήχυσής τους πρέπει νά τίς ἀναζητήσουμε στό κλίμα τοῦ πολιτικοῦ συντηρητισμοῦ καί τοῦ κρατικοῦ αὐταρχισμοῦ πού ἐπικρατεῖ τά τελευταῖα χρόνια στίς δυτικές κοινωνίες σέ συνδυασμό μέ τήν οικονομική κρίση, τίς κοινωνικές ἐντάσεις καί τήν ἐπιδείνωση τῶν διακρατικῶν σχέσεων. Ζώντας αὐτήν τήν πραγματικότητα ὁ κριτικός, σύμφωνα μέ τούς πῶ μαχητικούς ἐκφραστῆς αὐτῆς τῆς τάσης, δέν μπορεῖ νά στρέψει τίς πλάτες του στό ὑπάρχοντα προβλήματα μέ τή δικαιοσύνη ὅτι δέν τόν ἀφοροῦν ἀμεσα ὡς εἰδικό — μιά τέτοια πολυτέλεια πληρώνεται ἀφοῦ ἡ ἀποδοχή ἢ ἡ σιωπή συνιστοῦν τίς πρακτικές συνέπειες μιᾶς συνειδητῆς ἢ ἀσυνειδητῆς ὑποτέλειας.⁵ Στήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, ἡ ὁποῖα ἀντιμετώπισε τή σφοδρή ἀντίσταση τῆς παραδοσιακῆς κριτικῆς καί τήν ἀδιαφορία ἢ τήν περιφρονητική ἀπόρριψη τῶν νεοσυντηρητικῶν γραμματικῶν, συνέβαλε δραστικά ἡ ἐνδελεχῆς μελέτη θεωρητικῶν ζητημάτων — ἡ πολυσυζητημένη καί ἀμφιλεγόμενη παντοκρατορία τῆς (λογοτεχνικῆς) θεωρίας στόν κριτικό λόγο.⁶ Αὐτό ἔγινε κυρίως μέ δύο τρόπους: ὁ πρῶτος σχετίζεται μέ τή συντονισμένη ὑπονόμευση τῆς ἀντίληψης γιά τήν κριτική ὡς ταπεινοῦ συγγενοῦς τῆς λογοτεχνίας, ὡς μεσάζοντα μεταξύ συγγραφέα καί ἀναγνώστη, ὡς ὑπέρητη τῶν συμφερόντων τοῦ πρώτου καί τῆς ψυχωφελείας ἢ τῆς παιδαγωγίας τοῦ δευτέρου καί, τελικά, ὡς παρασιτικοῦ, δευτερογενοῦς, περιθωριακοῦ λόγου. Ἡ κριτική, κατά τήν ἀποψη αὐτή, εἶναι ἴσως διαφοροτική ἀλλά ὄχι ὑποδεέστερη τῆς λογοτεχνίας. Ὁ δεύτερος ἀφορᾷ τήν κριτική ὡς γραφή ἢ ὁποῖα ἀδυνατεῖ (καί ἀρνεῖται) νά καθορίσει μέ ἀκρίβεια σέ τί ἐγκεῖται ἡ «διαφορά» τῆς ἀπό ἄλλα εἶδη γραφῆς καί παραβιάζει συνεχῶς τούς ὑπάρχοντες περιορισμούς, τίς καθιερωμένες συμβάσεις καί τίς παραδοσιακές διακρίσεις τῶν εἰδῶν. Ἡ κριτική γραφή ἀπέκτησε ἐξαφνα τόσους μνηστήρες ὥστε ἡ διαφάνεια, ἡ αὐτονομία καί ἡ ἀκεραιότητά τῆς ἐπαψαν πλέον νά θεωροῦνται αὐτονόητα.* Ὁ μετακριτικός στοχασμός κατέστησε ἐξαιρετικά ἐπισφαλῆς τίς

παλαιές ἱεραρχίες ὑποβάλλοντας σέ ἐξουχιστικό ἐπιστημολογικό ἔλεγχο τίς προϋποθέσεις, τά μέσα καί τούς στόχους τῆς κριτικῆς. Ἀκόμη περισσότερο δμως φάνηκε δύσπιστος στίς ἴδιες τίς ἐπιστημολογικές του ἀρχές, στό δικαίωμά του νά διεκδικεῖ ἕναν προνομιοῦχο χώρο γνώσης, στή φιλοδοξία του νά παράσχει «ἐπιστημονικές» ἐγγυήσεις καί ἀποδείξεις — αὐτό εἶναι, γιά τήν ὥρα, τό *non plus ultra* τοῦ αὐτοκριτικοῦ ἀναθεωρητισμοῦ του.

Ἡ σύντομη καί φανερά ἐπιφανειακή ἐπισκόπηση ἐνός τόσο πολυδιάστατου φαινομένου ὅπως εἶναι ἡ σύγχρονη λογοτεχνική κριτική δέν ἔχει ὡς στόχο οὔτε τήν ἐνημέρωση οὔτε, πολύ περισσότερο, τή διαφημιστική προπαγάνδα. Ὅσα εἰπώθηκαν ἔως ἐδῶ δέν προσφέρουν συγκεκριμένες ἀπαντήσεις, δέν προτείνουν λύσεις καί δέν δωρίζουν ἀζητήτες συμβουλές. Κάνουν ὁμως κάτι πολύ πῶ ἀπλό καί, ἴσως γι' αὐτό, παραμελημένο: θέτουν ἐρωτήματα. Αὐτό βέβαια προϋποθέτει μιά θεωρητική τοποθέτηση πού, σχηματικά, ἐκφράζεται στό αἴτημα «νά μάθουμε πῶς νά θέτουμε ἐρωτήσεις»,⁷ δηλαδή πῶς νά ἀντιστεκόμαστε στό ἐκάστοτε ἱερατεῖα τῆς γνώσης καί στούς ἐκάστοτε ἰδιοκτῆτες τῆς ἀληθινῆς ἀλήθειας (*la vérité vraie*) — καθώς καί στούς ἐπικριτές τους.

Καί γιά τοῦ λόγου τό ἀληθές: Τί συμβαίνει στήν κριτική; Αὐτά πού προηγήθηκαν ἀποδεικνύουν ὅτι μᾶλλον τίποτα δέν συν-βαίνει. Ἀντίθετα ὅλα φαίνεται νά ἀντι-βαίνουν, νά παρα-βαίνουν, νά ἀνα-βαίνουν, νά δια-βαίνουν, νά ἀπο-βαίνουν. Γιά πολλούς αὐτό σημαίνει πνευματική ἀναρχία πού ἀπειλεῖ νά καταστρέψει τίς πολιτισμικές μας ἀξίες καί νά ἐξορίσει τόν ὀρθό λόγο ἀπό τό χώρο τῆς κριτικῆς. Οἱ οἰκείες μεταφορές ἐδῶ ὑποβάλλουν εἰκόνες χάους, σύγχυσης, ἀναταραχῆς, ἀδιεξόδου καί ἀπόγνωσης. Γιά ἄλλους ἡ πολυφωνία καί ἡ δια-φωνία ἀποτελοῦν τούς ἀναγκαίους παράγοντες γιά τήν ἀνανέωση τοῦ κριτικοῦ λόγου καί τήν ἀπαλλαγὴ ἀπό τά χρόνια ἀγχη του. Οἱ ἀνάλογες μεταφορές ἐδῶ παραπέμπουν σέ δράματα δημιουργικότητας, σύνθεσης, ἐλευθερίας καί ἐποικοδομητικῶν ἀντιθέσεων καί ἀντιφάσεων. Κανείς φυσικά δέν κα-

5. Κείμενα αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἐμφανίζονται μέ μεγάλη συχνότητα τελευταῖα. Ἀναφέρουμε ἐδῶ ὀρισμένα ἀπό τά πῶ ἀντιπροσωπευτικά: Edward W. Said, *The World, the Text and the Critic* (London: Faber and Faber, 1984), Fredric Jameson, *The Political Unconscious* (Ithaca: Cornell Univ. Press, 1981), Terry Eagleton, *Literary Theory* (Oxford: Blackwell, 1983), Frank Lentricchia, *After the New Criticism* (Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1980) καί *Criticism and Social Change* (Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1984).

6. «Γνωρίζουμε ὅτι ἡ ἐνασχόληση μέ τή θεωρία εἶναι ἀδιέξοδη καί τήν ἴδια στιγμή ἀναπόφευκτη. Μιά τέτοια ἐπίγνωση πληρώνεται: δέν προσφέρει διέξοδο ἀπό τά παραδοσιακά διλήμματα ἀλλά δξύνει τή συνειδητοποίησή τους. Ὑπό τή σημασία αὐτή μοιάζει μέ τή ρομαντική αὐτοσυνειδηση καί, ἐπομένως, ἡ ἀνακάλυψη τοῦ κριτικοῦ ἀδιεξόδου μπορεῖ νά γίνει ὄχι ἀπλῶς ἕνα πεπρωμένο ἀλλά ἕνας προορισμός. Ἡ ἀντίθεση σέ αὐτό τό συμπέρασμα εἶναι κατά μία ἔννοια ἄσκησις καί κατά μία ἄλλη ἀδύνατη. Δέν μποροῦμε νά ἐπιστρέψουμε στήν ἀρχική μας παίητε οὔτε νά δραπετεύσουμε ἀπό τό ἐννοιολογικό πλαίσιο, ἐντός τοῦ ὁποίου ὑπάρχει ἡ κριτική, μόνο καί μόνο γιατί τό ἀποφασίζαμε». Wallace Martin, *δ.π.*, σ. 324-25. Οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον τῆς θεωρίας ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα σφοδρές καί ἀντικαθρέφτισαν τήν «ἀνησυχία» τῆς παραδοσιακῆς κριτικῆς γιά τήν «τύχη» τῶν ἀνθρωπιστικῶν σπουδῶν. Βλ. λ.χ. τό κείμενο τῶν Steven Knapp and Walter Benn Michaels, "Against Theory", *Critical Inquiry*, 8 (Καλοκαίρι 1982), σ. 723-742 ὡς ἀντιπροσωπευτικό δείγμα τῆς πλέον ἐνημερησῆς καί συγκροτημένης ἀντίδρασης. Γιά μιά ἐξ ολοκλήρου διαφοροτικῆς ἀποψη βλ. Paul de Man, "The Resistance to Theory" *Yale French Studies*, 63(1982), σ. 3-20.

7. F. Nietzsche, *Werke* (München: Carl Hanser, 1955), τ. 2, σ. 767.

* Τά κοινῶς ἀναγνωρισμένα ὄρια πού τή διαχώριζαν ἀπό τή λογοτεχνία, τή φιλοσοφία, τήν ἱστορία κ.λπ. συχνά διευρύνονται ἢ συγχέονται.

τορθώνει να αποκρύψει εντελώς τα σημάδια και τη γλώσσα της κρίσης.

Τί συμβαίνει λοιπόν στην κριτική; Το ερώτημα έπιμονα επανέρχεται. Θά ήταν άφέλεια ή ήθελημένη τυφλότητα να τό άγνοήσουμε. Μιλήσαμε επανειλημμένα για κρίση, άκριβέστερα για κριτική της κρίσης. Ή έκφραση χρησιμοποιήθηκε σκόπιμα για να δείξει άκριβώς ότι ή κριτική είναι σήμερα, πάνω άπ' όλα, κριτική μέ τή διπλή σημασία της λέξης. Κρίσιμος λόγος και κρίνων λόγος. Και άν άκόμη συμφωνήσουμε μέ τόν Πόλ ντέ Μάν ότι «κάθε είδος άληθινής κριτικής έμφανίζεται ύπό μορφή κρίσης», πρέπει να δοϋμε μήπως αυτό πού συμβαίνει σήμερα μάς πάει ένα βήμα πίο πέρα άφου ή κριτική άμφιβάλλει πλέον για τή όποια έξ όρισμού «άλήθεια» της και άφου ή κρίση πού διέρχεται δέν είναι παρά μία κρίση της κρίσης. Το ερώτημα όμως έξακολουθεί να έπιμένει και κανείς δέν μπορεί να ίσχυριστεί ότι τόσο τό χειρότερο για τό ερώτημα. Κάθε προσπάθεια να τό άντιμετωπίσουμε σημαίνει ότι ήδη έχουμε άποδεχθεί τήν πρόκληση και είμαστε προετοιμασμένοι για τήν κρίσιμη περιπέτεια του κριτικού διαλόγου.

Τελικά, «ή άξία του κριτικού δέν φαίνεται από τά έπιχειρήματά του αλλά από τήν ποιότητα της έκλογής του».⁸ Και ή σύγχρονη κριτική άπαιτεί, περισσότερο από καθετί, τή δύναμη και τή γνώση μιας έκλογής. Για να τό άντιληφθούμε αυτό είναι προτιμότερο να μεταφερθούμε σε οικείο χώρο και να επαναλάβουμε, κατάλληλα τροποποιημένο, τό ερώτημα: *Τί συμβαίνει στην έλληνική «κριτική»;*

3. Ήναντι(ον) της έλληνικής κριτικής

Ή κίνδυνος πού διατρέχει κανείς όταν έπιχειρεί να ύποβάλει σε άσθητό έλεγχο τίς άρχές και τίς μεθόδους της σύγχρονης έλληνικής λογοτεχνικής κριτικής είναι να άντιμετωπιστεί ως εισβολέας ή σφετεριστής ή, στην καλύτερη περίπτωση, ως άνεπιθύμητος έπισκέπτης. Πολύ σπάνια θά έχει τήν καλή τύχη να συναντήσει «άντιπάλους» (δηλαδή ισότιμους συνομιλητές) ή να θεωρηθεί «άντίπαλος». Παραδόξως, τό όνομα «κριτική» φαίνεται να άποκλείει κάθε θεωρητική συζήτηση και να άντιστέκεται σε κάθε προσπάθεια άπορηματικής διερεύνησης του. Αύτή ή σχεδόν άπαγορευτική συμπεριφορά του όρου όφείλεται, κατά κύριο λόγο, στη δεσπόζουσα παρουσία του έπιθέτου του όποιου ή έννοιολογική εύρύτητα και βαρύτητα (ή πληθωρική έπιθετικότητα του) λειτουργούν άνασταλτικά και άμυντικά.

Ή έλληνικότητα της κριτικής έπομένως δέν προσδιορίζει άπλώς τίς ιδιόμορφες συνθήκες ανάπτυξης του κριτικού λόγου και τίς ιδιαίτερες πραγματώσεις του σε συγκεκριμένα χωροχρονικά πλαίσια αλλά έχει σχεδόν άναχθεί σε πρωταρχική προϋπόθεση και άξιο-λογική άρχή του. Ή όρος «έλληνική κριτική» μπορεί να σημαίνει διαφορετρόπως τήν κριτική πού έχει ως άντικείμενό της τήν έλληνική λογοτεχνία, πού γράφεται από Ήλληνες, πού άσκειται στην Ήλλάδα (των Βαλκανίων), πού άπευθύνεται σε Ήλληνες, πού όμιλεί, σκέπτεται, κρίνει και πολιτεύεται έλληνικά. Συνήθως σημαίνει όλα αυτά ταυτόχρονα ή, τουλάχιστον, τά ύπονοεί. Πάνω άπ' όλα όμως, ό όρος παραπέμπει σε μία μορφή κριτικής πού δέν άντλεί τήν αυτοδυναμία και τήν ιδιαιτερότητα της από τή συνεισφορά της στον κριτικό στοχασμό καθαυτόν αλλά από τόν έθνοκεντρικό της προσανατολισμό. Είναι άλλωστε ένδεικτικό ότι ή ανάγκη για έπιθετική άμυνα δέν έμφανίζεται όταν θίγονται θεωρητικά ή πρακτικά ζητήματα του κρι-

τικού λόγου αλλά όταν έλέγχεται ή άμφισβητείται ή έλληνικότητά του. Στο θέμα αυτό επικρατεί μία σιωπηρή συμφωνία για τήν έκταση και τόν χαρακτήρα πού έπιτρέπεται να πάρει όποιαδήποτε άπόπειρα ένδοσκόπησης και άμφιβολίας.

Οί γενικές αυτές παρατηρήσεις άφορούν τήν έλληνική κριτική του παρόντος, άν και, άνάλογα τροποποιημένες, θά μπορούσαν να αναφέρονται στο σύνολό της. Ήναπόφευκτα ίσως ή σχηματικότητά τους δέν άφήνει περιθώρια για τήν έκτίμηση περιπτώσεων πού δέν έντάσσονται στο κύριο σώμα της έλληνικής κριτικής πού, κατά κάποιο τρόπο, «παρασιτούν», δηλαδή συνυπάρχουν χωρίς ποτέ να «άνήκουν», σε αυτό. Για τήν ώρα μάς ενδιαφέρει ό δυναστευτικός κανόνας και οί παρενέργειές του. Ήναντίον αυτού του κανόνα, έναντίον δηλαδή της κατάχρησης του έπιθέτου «έλληνική», είναι καιρός να κατευθύνουμε τήν κριτική μας δυσπιστία.

Ή κίνδυνος να προκαλέσει κανείς δυσάρεστες άντιδράσεις είναι σόμφυτος μέ αυτό καθαυτό τό έγχειρημα να βάλει σε «είσαγωγικά» τήν έλληνική κριτική θέτοντας ύπό ριζική άμφισβήτηση τήν ιστορική ύπόσταση, τήν ιδεολογία και τά μέσα της. Κάτι τέτοιο πού, ύπό άλλες περιστάσεις, θά θεωρούνταν θεμιτή, ή άκόμη και άναγκαία, παρέμβαση του θεωρητικού λόγου στο χώρο της έμπειρικής γνώσης, παίρνει άλλες διαστάσεις όταν ή γενικότητα των διαπιστώσεων φαίνεται να προσκρούει τόσο σε άτομικές όσο και συλλογικές ευαισθησίες. Ήνεξάρτητα από κάθε μορφή άρνησης όστόσο, ό άπώτερος στόχος κάθε μετακριτικής θεωρησης είναι να διασπείρει άνησυχίες, να ξυπνήσει άμφιβολίες και να προξενήσει ρωγμές: συνεχώς όχι μόνον δέν φοβάται τίς άντιδράσεις αλλά και τίς ένθαρρύνει, άκόμη και όταν προβλέπει τόν άρνητικό ή στείρο χαρακτήρα τους.

Τό πρώτο ερώτημα, πού τίθεται σχεδόν αυτόματα, σε κάθε παρόμοια άπόπειρα άναθεωρητικής μελέτης, είναι συγκριτικής ύφης: ποιά είναι ή σχέση της έλληνικής κριτικής μέ τίς γενικότερες έξελίξεις στην κριτική σκέψη του καιρού μας και ποιά ή στάση της άέναντι σε άλλες «έθνικές» σχολές ή μορφές κριτικού προβληματισμού; Είναι άδύνατο να σκιαγραφήσουμε κάποια άπάντηση άν δέν άναφερθούμε πρώτα σε όρισμένα γνωρίσματα και συμπτώματα της ίθαγενοϋς κριτικής μέσα από μία ιστορική προοπτική.

Ή έλληνική κριτική και λογοτεχνία, παρά τίς όποιες ιδιομορφίες τους, έμφανίστηκαν και άνδρόθηκαν στο 19ο αϊ. ύπό τήν έπήρεια της Εϋρώπης και συνέδεσαν τίς τύχες τους με ό,τι τότε αντιλαμβάνονταν, θετικά ή άρνητικά, ως εϋρωπαϊκό πνεϋμα. Άπό τήν άρχή ή έπαφή ύπήρξε δύσκολη, άμφίθυμη και περιπετειώδης: ταυτόχρονα μέ τήν έλξη προς τήν Εϋρώπη έχουμε και τή σθεναρή αντίσταση προς αύτή. Είναι άξιοσημείωτο ότι ό άντιεϋρωπαϊσμός παίρνει τήν πίο μαχητική μορφή του σε κείμενα ανθρώπων με εϋρωπαϊκή παιδεία, ανθρώπων πού τό ίδιο τό έργο τους φέρει βαθύτατα τά ίχνη της έπίδρασης ξένων προτύπων και κάποτε γίνεται τεκμήριο της πλέον δουλικής μίμησης. Το βλέπουμε αυτό τόσο στις διακηρύξεις των ρομαντικών όσο και σε εκείνες των άντιπάλων τους, των άκαδημαϊκών κλασικιστών. Ή αντίφαση αύτή (παραστατικότερα: τό χάσμα άνάμεσα στην έκφραζόμενη πρόθεση και στην έκτέλεση) δέν είναι τυχαία, δέν όφείλεται δηλαδή σε περιστασιακές ψυχολογικές έμπλοκές και ύποκειμενικές ιδιορρυθμίες ούτε σε άναπόφευκτες συλλογικές αυταπάτες, όσο και άν ή συμπτωματολογία της συμπεριλαμβάνει άνάλογα φαινό-

8. Ezra Pound, *Selected Prose, 1909-1965* (London: Faber and Faber, 1973), σ. 288.

μενα. Ἡ ιστορική αἰτιολόγησή της πρέπει νά ἀναζητηθεῖ στήν κοινή πρακτική νά χρησιμοποιηθεῖ ἡ Εὐρώπη ὡς μέσον γιά τήν ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, τῆς μοναδικότητάς πού ἐξέφραζε ἡ ἔννοια «Ἑλλάς» καί ὄχι ὡς προορισμός ἢ αὐτοσκοπός. Τό κυρίαρχο αἴτημα γιά ἔθνική ἀναγέννηση — καί φυλετική ταυτότητα — διατυπώθηκε λοιπόν μέσω μιᾶς σειρᾶς ἀντιθέσεων καί διαζεῦξεων (παρόν — παρελθόν, Ἑλλάς — Εὐρώπη, Ἑλλάς — Ἀνατολή, γνήσιο — κίβδηλο, παραδοσιακό — σύγχρονο κ.λπ.), οἱ ὁποῖες ἔγιναν ἔμμενες ἰδέες τῆς συλλογικῆς ψύχωσης γιά τήν ἀναζήτηση τῆς «οὐσίας» τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἡ ἀντίφαση καθίσταται ἀναπόσπαστο στοιχεῖο τοῦ «ἐθνικοῦ βίου», τρεφόμενη ἀδιάκοπα ἀπό τήν ἔνταση ἀνάμεσα στό συνθλιπτικό ἀνακάλεσμα τοῦ παρελθόντος καί στήν ἰσχυρή ἐπίδραση τῆς Εὐρώπης. Ὁ κριτικός λόγος υπέστη μοιραία τῆς συνέπειας αὐτῆς τῆς ἀστάθειας καί συχνά παγιδεύτηκε στά ψευδοδιλήματα καί τά ἀδιέξοδά της. Βέβαια ἡ ἴδια ἡ εἰκόνα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς, ὅπως λίγο πολύ τήν ἀντιλαμβάνομαστε σήμερα, καθιερώνεται οὐσιαστικά μέ τή γενιά τοῦ 1880 καί συνδέεται μέ σημαντικές μεταβολές στόν τρόπο παραγωγῆς, διανομῆς καί κατανάλωσης τοῦ γραπτοῦ λόγου, καθῶς καί μέ παράλληλες μεταλλάξεις στούς πνευματικούς προσανατολισμούς, στήν ἰδεολογία καί στά θεσμικά σχήματα. Στό διάστημα τῶν ἐξήντα χρόνων πού χωρίζουν αὐτή τή γενιά ἀπό τή μετεπαναστατική, ἡ κριτική ἐξυπνήθηκε ἄλλες ἀνάγκες (μέσω κυρίως τῆς διδακτικῆς καί καθοδηγητικῆς τῆς λειτουργίας) καί συνοδοιπόρησε μέ τή φιλολογία στήν ἐπιδίωξη τῆς τελευταίας νά θεμελιώσει τή νέα λογοτεχνία στίς στέρεες βάσεις τῆς κλασικῆς παράδοσης. Στήν Ἀθήνα, τό ὑποτιθέμενο κέντρο τῆς ἑθνικῆς ἀναγέννησης, τά κύματα τῆς ρομαντικῆς παλίνροιας συναντοῦν τίς ἀντιστάσεις τῆς κριτικοφιλολογικῆς αἰσθητικῆς καί τοῦ σχολαστικοῦ τῆς ἰδιώματος μέσα σέ ἕνα θεσμικό πλαίσιο πού εὐνοεῖ τή συγκρατημένη ἢ αὐστηρή παραίτηση καί τήν τυπολατρία. Εἶναι ἡ ἐποχή τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν, ἐνός θεσμοῦ πού ἔκανε ἀποδεκτό στό κοινό τόν κρατικό αὐταρχισμό μεταμφιέζοντας τήν κριτική σέ δημόσια τελετή.

Τό ἱστορικό τῶν διαγωνισμῶν εἶναι ἕνα ἱστορικό δασκαλιστικοῦ φορμαλισμοῦ πού μᾶς εἶναι γνωστό ἀπό τήν ἀπελπιστική ἀνιερῆ ἐπανάληψη ψευδοαισθητικῶν παραγγελμάτων καί ἀπό τίς ἄγονες «γραμματικές» διαμάχες καί προσωπικές ἐριδες ἀνάμεσα σέ κριτές καί κρινόμενους. Πίσω ὅμως ἀπό ὅλα αὐτά κρύβεται ὁ σφοδρός ἀνταγωνισμός γιά τή διεκδίκηση τοῦ «ἐθνικοῦ λόγου» πού ἐκφράζει τήν προσπάθεια τῶν «πεπαιδευμένων» νά ἐπιβάλλουν ἕνα *sensus communis*. Τό κράτος (μέσω τῆς πνευματικῆς ἐλίτ) δέν «παραχωρεῖ» ἕναν χώρο καί δέν «ἐπιτρέπει» ἕναν λόγο μὴ ἐλεγχόμενο ἄμεσα ἀπό τό ἴδιο ἀλλά «δημιουργεῖ», ὡς «ἐθνικό ὑποκείμενο», τή «δική του» λογοτεχνία καί κριτική. Τά ἄτομα συμμορφώνονται μέ αὐτή τήν «πολιτική», ἀφοῦ εἶναι τά ἴδια οἱ φορεῖς τῆς κρατικῆς («ἐθνικῆς») ἰδεολογίας καί, ἐπομένως, καθιστοῦν τίς ἐξαίρεσεις ἀδιανόητες καί ἀδύνατες. Ἐντελῶς ἐπιφανειακά παίζουν (καί κάποτε ἐναλλάσσουν) τό ρόλο τοῦ ἐμπνευσμένου καί χαρισματικοῦ ρομαντικοῦ ποιητῆ ἢ τοῦ σχολαστικοῦ δασκάλου, τοῦ «ψυχροῦ» αἰσθητικοῦ τοῦ σπουδαστηρίου. Φυσικά οἱ φαινομενικές αὐτές διαφορές δέν διαταράσσουν στό παραμικρό τή μονοπαγῆ ἰδεολογία τοῦ κρατοῦντος λόγου· ἀντίθετα, τήν ἐνδυναμώνουν μέ τή γραφικότητα τῶν συγκρούσεων, τίς ἐντάσεις τῆς ἠλεκτρισμένης ἀτμόσφαιρας, τή μεγαλαυχόσα ρητορεία καί τήν ἐξασφάλιση τῆς συμμετοχῆς τοῦ κοινού. Αὐτά πού διακυβεύονται ὅμως δέν εἶναι ἀπλῶς λογοτεχνικές ἀξίες καί αἰσθητικές ἀρχές ἀλλά τρεῖς «ιδέες» θεμελιώδους σημασίας γιά

τό νόημα τοῦ «ἑλληνισμοῦ», δηλαδή τῆς ἐπίσημης ἰδεολογίας: ἔθνος, γλώσσα, παράδοση. Ἐχοντας νά ὑπηρετήσουν τίς σκοπιμότητες τῶν ἰδεολογικῶν ἀναμετρήσεων, λογοτεχνία καί κριτική χάνουν τόν προσανατολισμό τους καί βυθίζονται σέ ἐξουθενωτικές φαντασιώσεις, ἐνῶ σύγκαιρα τό κράτος, ἐκμεταλλεζόμενο τίς ὁμόθυμες κατασχρήσεις τῆς συνεκδοχικῆς γλώσσας, ὑποδύεται τό ἔθνος.

Ἄν οἱ περιστάσεις δικαιολογοῦν τήν τροπή πού πήρε ἡ κριτική στήν πρωτεύουσα, δέν ἐπαρκοῦν ὡστόσο νά ἀντιμετωπίσουμε ἐρωτήματα ἀναφερόμενα στίς ἐπιλογές καί στίς μεθόδους της, στίς σκοπιμότητες καί στούς στόχους της, στά ὄρια καί στίς ἀπαγορεύσεις της. Γιά νά γίνει κάτι τέτοιο πρέπει ἡ ἱστορική ἔρευνα νά ἀπελευθερωθεῖ ἀπό τόν κοντόφθαλμο ἐμπειρισμό καί τόν φιλολογικό ἐγκυκλοπαιδισμό της καί νά ἀναζητήσει καινούριες μεθόδους πού θά τῆς ἐπιτρέψουν νά διερευνήσει τή θέση, τίς χρήσεις καί τίς σχέσεις τοῦ κριτικοῦ λόγου, τή σύγκρουση ἰδεῶν καί «γλωσσῶν» στό κοινό πεδίο τῆς γραφῆς, τό φιλοσοφικό ὑπέδαφος τῶν αἰσθητικῶν κανόνων, τοῦς ἐπιφανέστερους καί, χρονικά, ἀνθεκτικότερους ρητορικούς τρόπους (λ.χ. τό μετωνυμικό συμβολισμό τῆς «μεγάλῆς ἰδέας», τή μεταφορά τοῦ «κατόπτρου» κ.λπ.) καί τίς συμβάσεις πού καθορίζουν τά ὄρια τοῦ λόγου σέ μιά ἐποχή. Πρέπει ἐπίσης νά σημειωθεῖ ὅτι, ἀπό τήν ἐποχή τῶν πανεπιστημιακῶν διαγωνισμῶν ἔως σήμερα, ἡ κριτική φανέρωσε τίς πιό συντηρητικές, ἐνδοστρεφεῖς καί ψευδομοντέρνες τάσεις τῆς στήν πρωτεύουσα, ὅπου τό πνεῦμα τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ σπάνια βρῆκε γόνιμο ἔδαφος νά ἀναπτυχθεῖ καί νά δώσει καρπούς. Ἀντίθετα, ὅσο περισσότερο, ἡ πόλη καί οἱ κάτοικοί της, ὑφίστανται τίς συνέπειες τοῦ φτηνοῦ ἐξελληνισμένου «εὐρωπαϊσμοῦ» (θυμηθεῖτε ἐδῶ τό σύνδρομο τῆς «τουρκοβαγ-κνεριέν» αἰσθητικῆς), ἡ ὅσο περισσότερο ἀρέσκονται νά παριστάνουν τά ἄθωα θύματα τῆς ἐκ δυσμῶν λοικικῆς, τόσο μεταθέτουν τό πρόβλημα στόν «χαμένο» ἢ «παραγνωρισμένο» ἑλληνισμό τῆς ἐπαρχίας. Ἡ πανθομολογούμενη ἀθλιότητα τῆς πρωτεύουσας γίνεται ἀφορμή γιά ἐκκλήσεις στόν καί ἐπικλήσεις τοῦ «λαοῦ», γιά νοσταλγικές «στροφές» στήν παράδοση, γιά ραψώδηση τῆς «λαϊκῆς ψυχῆς», γιά ἐπιστροφή τῶν ἀσώτων στή θαυματουργή ὀρθοδοξία τοῦ Γένους καί γιά νεφελώδη καί ἀφ' ὑψηλοῦ κηρύγματα ἀποκατάστασης τῆς ἑθνικῆς γνησιότητας. Δέν θά ἦταν ἴσως ὑπερβολή ἂν λέγαμε ὅτι οἱ θεωρητικοί καί θεολόγοι τῶν ἐπαρχιωτισμῶν ὑπῆρξαν συνήθως δημότες (ἢ τουλάχιστον πνευματικά τέκνα) τοῦ πάλαι ποτέ κλεινοῦ ὄστεως καί γι' αὐτό ποτέ ἐπαρχιώτες ἀλλά ἐπαρχιώτικοι.

Στήν πρωτεύουσα καί, σέ μικρότερο βαθμό, στά ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα, ὁ λόγος τῆς κριτικῆς καί τῆς λογοτεχνίας (καθῶς καί τῆς τέχνης καί τῆς ἐπιστήμης) συμβάδισε μέ τό λόγο τοῦ κράτους καί υἰοθέτησε τή γλώσσα τῆς συμμόρφωσης ἢ τῆς ἀποδοχῆς, προβάλλοντας τό εὐφημιστικό ἄλλοθι τῆς ἑθνικῆς συνείδησης, τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης καί τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν. Ὅσοι ἀντέδρασαν στήν ταύτιση τοῦ πολιτιστικοῦ μέ τόν κρατικό λόγο καί ἀρνήθηκαν νά διαπραγματευτοῦν τή σκέψη καί τή γνώση τους κάτω ἀπό τήν πίεση (ἢ τήν ἀπειλή) μηχανισμῶν ἀποκλεισμοῦ, ἀποτέλεσαν μιά μειονότητα μέ ἐντελῶς περιωρισμένη σημασία ἀλλά ἐντούτοις ἀρκετά ἐνοχλητική ὥστε νά ἐνεργοποιήσει διαδικασίες λογοκριτικοῦ ἐλέγχου. Παρόμοιες ἀντιστάσεις προβλήθηκαν καί σέ χώρους ὅπου τό κράτος δέν εἶχε ἄμεσα πρόσβαση καί συνεπῶς δέν μπορούσε νά ἀσκήσει εὐκολα τή ρυθμιστική ἐξουσία του. Στίς παροικούμενες αὐτές «παρυφές» τοῦ «ἔθνους» οἱ ἀποκλίσεις ἀπό τόν κανόνα θεωροῦσαν τό «κέντρο», ἔως ὅτου, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, νά βρεθοῦν τρόποι ἀφομοίωσης ἢ οὐδετερο-

ποίησης της διαφορᾶς. Ἐτσι μόνον μετά τήν ἔνωση τῶν Ἑπτανήσων μέ τήν υπόλοιπη Ἑλλάδα (τό ἑλληνικό κράτος) καί μετά ἀπό ἐπιμελῶς σχεδιασμένες ἐπιλογές, ἡ ἑλληνική διανόηση εἶναι ἔτοιμη νά οἰκειοποιηθεῖ καί νά ἐνσωματώσει (ἀλλοιώνοντάς την σημαντικά) τήν ἑπτανησιακή παράδοση πρὸς τήν ὁποία εἶχε φανεῖ ἔθνη προηγουμένως καί τήν εἶχε κρατήσει σέ ἀπόσταση ἐμποδίζοντας κάθε οὐσιαστικό διάλογο. Ἡ μεταβολή ἔχει συνδεθεῖ μέ τήν ἔλευση τῆς γενιᾶς τοῦ '80 καί τῆ γενικότερη στροφή στή δημοτική γλῶσσα καί τόν λαϊκό πολιτισμό. Παραγνωρίζεται ὁμως τό γεγονός ὅτι ἡ ἐνταξή στό ἑλληνικό κράτος διατάραξε τίς ἰσορροπίες μέ ἀποτέλεσμα ἕνα σημαντικό μέρος τῆς ἑπτανησιακῆς παράδοσης νά περιθωριοποιηθεῖ ἢ νά χάσει τό ριζοσπαστικό του χαρακτήρα.

Ἀπό τούς ἐλάχιστους πού διαχώρισαν τή θέση τους ἀξίζει νά ἀναφερθεῖ ὁ Ἐμμανουήλ Ροΐδης ὁ ὁποῖος τό 1877, στή διαμάχη του μέ τόν Ἄγγελο Βλάχο, στράφηκε ἐναντίον τῆς ἑλληνικῆς ποίησης καί κριτικῆς ἀρνούμενος νά δεχθεῖ τή δικαιολογία τῶν «ἱστορικῶν συνθηκῶν» καί τῶν «ἐθνικῶν ἀναγκῶν». Προσφεύγοντας στήν εἰρωνική ὑπερβολή καί τήν προκλητική ἀμφισβήτηση ὁ Ροΐδης ὑπέδειξε ὅτι ὁ μόνος τρόπος ὑπέρβασης τοῦ ἀδιεξόδου ἦταν ἡ συμπίεση μέ τήν Εὐρώπη καί/ἢ ἡ δημιουργική ἀξιοποίηση τῆς παράδοσης. Ἐπιπλέον ὑποστήριξε ὅτι ἡ κριτική ἔπρεπε νά ἐγκαταλείψει τό φιλολογικό σχολαστικισμό καί τήν ἀμέθοδη ἐντυπωσιογραφία καί νά ἐνδιαφερθεῖ γιά αἰσθητικές θεωρίες ἐφαρμόζοντας τούς κανόνες καί τίς ἀρχές τοῦ συστηματικοῦ στοχασμοῦ. Στό πρακτικό ἐπίπεδο ὁ Ροΐδης ἰδιοποιήθηκε τή «θεωρία τοῦ περιβάλλοντος» τοῦ Hippolyte Taine καί, προσαρμόζοντάς την στοῦς δικούς του στόχους, τήν χρησιμοποίησε γιά νά τονίσει τήν ἐξάρτηση τῆς λογοτεχνίας ἀπό τό κοινωνικό περιβάλλον. Ἡ ἔμφαση στοῦς «ἐξωτερικούς παράγοντες» συνοδεύτηκε ἀπό τήν ἀπερίφραστη κριτική τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας καί τήν ὑποβάθμιση τῆς σημασίας βασικῶν ἐνοιῶν τῆς ρομαντικῆς αἰσθητικῆς, ὅπως «ἐμπνευση», «ταλέντο» καί «φαντασία». Οἱ σύγχρονοι τοῦ Ροΐδη ἀντέδρασαν ὀργισμένα ἐπικαλούμενοι τό ἐθνικό καθῆκον, τά ἰδεώδη τῆς τέχνης καί τή μοναδικότητα τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ἐνῶ στήν οὐσία ὑπεράσπιζαν τόν κρατικό λόγο καί τό ἔργο τους· οἱ μεταγενέστεροι ἀδιαφόρησαν γιά τό δρόμο πού ἄνοιξε καί ἀρκέστηκαν νά θαυμάσουν τό ὕφος του καί νά ἀναγνωρίσουν τή «χαριτωμένη» ἐκκεντρικότητά του. Ἡ γενιά τοῦ '80 βολεύτηκε μαζί του ὅπως μπόρεσε ἔως ὅτου τόν ἀπόθησε ὀριστικά. Ἐχει φτάσει πιά ὁ καιρός τοῦ Ψυχάρη καί τοῦ Παλαμά. Ὁ τελευταῖος μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο ἐδῶ γιατί ἐξακολουθεῖ νά θεωρεῖται ἀκόμη ἀπό πολλούς ὁ μεγαλύτερος κριτικός τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Εἶναι ἀναμφισβήτητο ὅτι, ὡς πνευματική παρουσία, ὁ Παλαμάς κυριάρχησε μισό περίπου αἰῶνα καί ἐπηρεάσε, ὅσο κανεῖς ἴσως ἄλλος, τίς ἐξελίξεις στή λογοτεχνία καί τήν κριτική. Ποιά εἶναι ὁμως ἡ συγκεκριμένη συνεισφορά του στήν κριτική σκέψη; Ποῦ τήν ὀδήγησε; Ποιᾶς θεωρητικῆς θέσεως ὑποστήριξε; Πῶς τίς ἐφάρμοσε; Τί καινούριο προσέφερε; Παρά τά ὅσα γράφτηκαν γι' αὐτόν, δέν ἔχουμε ἰκανοποιητικές ἀπαντήσεις στά παραπάνω ἐρωτήματα. Ἐξεναντίας, τίς περισσότερες φορές, ἐξαίρονται δυσανάλογα ἡ πολυμάθεια, ἡ ἐνήμερη παιδεία, ἡ γραμματολογική κατάρτιση, ἡ πολυπληθυσὺν καί ἡ δημοσιογραφική εὐτοκία του. Σημειῶνει λόγου χάρι ἕνας ἀπό τούς πῶς διακεκριμένους μελετητές του:

«Ἡ ἀναζήτηση τούτη [τοῦ Παλαμά], ἐκδηλωμένη ἕναν καιρό πού ἡ πνευματική ζωὴ τῆς Ἑλλάδας δέν εἶχε κανένα σταθερό ὑπόστρωμα, καμιά βιώσιμη ἰδεολογικήν ἀρχή πού νά μπορεῖ νά μορφοῦσει

χαρακτήρες καί νά παρακινήσει στήν ἀποκρυστάλλωση μιᾶς κοσμοθεωρίας, ταλαντεύθηκε ἀνάμεσα ἀπό τά πῶς ἀντιθετικά κλίματα, πορίστηκε χυμούς ἀπό τίς πῶς διαφορετικῆς φλέβες, στάθηκε, μέ τήν ἐκπληξή τῶν αἰφνιδιασμῶν, στοῦς πῶς περιεργούς σταθμούς καί παρουσιάστηκε κήρυκας καί προωθητής ρευμάτων, τάσεων, φιλοσοφιῶν πού εἶχαν ἀνάμεσά τους ἕνα μόνο κοινό σημεῖο ἐπαφῆς: τό θέλημα τοῦ νέου».⁹

Ὁ ὄγκος καί ἡ πολυμορφία τῆς κριτικῆς τοῦ Παλαμά, καθώς καί ἡ πολυμερῆς δημοσιογραφική του ὑπερπαραγωγικότητα, φαίνεται νά συνιστοῦν ἀφ' ἑαυτῶν ἀκαταμάχητες ἀξίες. Ἀκόμη περισσότερο, ὅταν τό κριτικό του ἔργο ἐμφανίζεται ἀνομοιογενές, ἀνισοκαί ἀντιφατικό, τότε προσφέρεται ὡς ὕψιστη ἐνοποιητική ἀρχή, ὡς ἐγγυητική παρουσία καί ἔσχατο ἐπιχείρημα ὁ ἴδιος ὁ Παλαμάς: «Ἡ ἐνότητα τοῦ Παλαμά εἶναι ὁ Παλαμάς».¹⁰ Ἀλλά αὐτό μᾶς μαθαίνει περισσότερα γιά τόν Σεφέρη πού τό ἔγραψε παρά γιά τόν Παλαμά, ὁ ὁποῖος εἶναι πιθανῶς «μεγάλος» κριτικός, σύμφωνα μέ τά ἀσαφῆ κριτήρια τῶν μελετητῶν του, ἀλλά δέν γνωρίζουμε σέ τί ἀκριβῶς συνίσταται ἡ «μεγαλοσύνη» του πέρα ἀπό τό ὅτι ὑπῆρξε ἡ λογία αὐθεντία τοῦ καιροῦ του. Ἄν ὁμως ἐξετάσουμε τίς ἀντιλήψεις του γιά τό ρόλο τοῦ κριτικοῦ καί γιά τή σχέση κριτικῆς καί ποίησης, θά παρατηρήσουμε ὅτι βαδίζει στά χνάρια τῆς ρομαντικῆς κριτικῆς χωρὶς συγκεκριμένη μέθοδο καί σαφῆ προσανατολισμό. Ὁ κριτικός εἶναι γιά τόν Παλαμά «ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ποιητῆ», αὐτός πού «ψάχνει [τό ποίημα] σά δεῖγμα τῆς ἐσώψυχης διάθεσης καί τῆς ζωῆς ἑνός ἀνθρώπου», ὁ συνεργάτης τοῦ ποιητῆ, «ὁ βιολόγος, ὁ ἐξηγητῆς μυαλῶν καί καρδιῶν καί ψυχῶν πολύ περισσότερο παρά ὁ δικαστῆς κι ὁ δικηγόρος τους, ὁ θεολόγος καί ὁ ποιητολόγος τους».¹¹ Ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν ἑπτανησιακή κριτική καί τόν Ροΐδη εἶναι μεγάλη. Ὁ Παλαμάς, παρά τίς ὁποιες περιστασιακές ἀμφιταλαντεύσεις του, ξανάφερε στό προσκήνιο τόν ἐμπνευσμένο ἐθνικό αἰετό, τή μυθολογία τῆς ψυχῆς καί τῆς ζωῆς τοῦ δημιουργοῦ, τό μεσολαβητικό καί βοηθητικό ρόλο τῆς κριτικῆς:

«Εἶναι κάτι κούφιο καί κάτι πού κρατιέται στόν ἀέρα τό μίλημα γιά τό ἔργο ἑνός ποιητῆ, χωρὶς ὁ κριτικός νά καταλάβει ἢ χωρὶς νά θέλει νά καταλάβει πόσο σφιχτά καί ἀχώριστα δεμένη μέ τό ἔργο τοῦ εἶναι ἡ ζωὴ τοῦ ποιητῆ», ἢ: «Ἐνας ποιητῆς εἶναι μιὰ ψυχὴ πού ξεσκεπάζεται ἢ ἀποσκεπάζεται μέσα στό ἔργο του».¹²

Ἡ ἑλληνική κριτική δέν ξεπέρασε ποτέ τόν Παλαμά καί ἴσως γι' αὐτό δέν νιώθει τήν ἀνάγκη νά ἀναμετρηθεῖ, ἔστω καί καθυστερημένα, μαζί του, ἀφοῦ ἀκόμη μιᾶ τῆ γλῶσσα του, ἀκόμη τόν «καταλαβαίνει», τόν θεωρεῖ «σύγχρονο» καί γι' αὐτό, δικαιολογημένα, «μεγάλο». Ἀπό τόν Παλαμά ἄλλωστε κληρονόμησε τήν ἐσφαλμένη ἰδέα ὅτι ὁ κριτικός λόγος ἐπιτρέπει τήν ἀδιάκριτη ἀνάμειξη ἱστορίας, φιλολογίας, σχολίου καί ἀξιολογίας καί ὅτι ἡ μεθοδολογία εἶναι ὑπόθεση ἐμπειρικῶν διαπιστώσεων. Καί γιά νά μὴ σταθοῦμε σέ πρόσωπα, ἄς διευκρινίσουμε ὅτι, παρά τήν ἐποχὴ τοῦ χρόνου, εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος λόγος πού μεταμορφώνεται/ἀναπαράγεται, ἐπιβάλλεται καί συντηρεῖται — ὁ ἐξουσιαστικός λόγος τοῦ κανόνα. Ἀκόμη καί περι-

9. Αἰμ. Χουρμούζιος, *Ὁ Παλαμάς καί ἡ ἐποχὴ του* (Ἀθήνα, 1974), τ. 3, σ. 248.

10. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμες* (Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1976), τ. 1, σ. 221.

11. Κωστής Παλαμάς, «Ἡ ποιητικὴ μου», στή *Ἄπαντα* (Ἀθήνα: Μπίρης, χ.χ.), τ. 10, σ. 425.

12. Ὁ.π., σ. 429.

πτώσεις όπως αυτή του Γιάννη Ἀποστολάκη, πού θεωρήθηκε αντιπροσωπευτική τῆς ἀντίστασης στὸν κανόνα τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς, ἀνήκουν θεωρητικά στὴν τάξη τοῦ λόγου πού ὑποτίθεται ὅτι ἀμφισβήτησαν. Καί δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀλλιῶς, ὅταν ἡ κριτικὴ ὀρίζεται ὡς «*ἡ ἐπίσημη καὶ φανερὴ προσπάθεια πού κάνουν οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι γιὰ νὰ πλησιάσουν τὸν ποιητὴ — μέ τὸ σκοπὸ κι αὐτοὶ βέβαια νὰ ὠφεληθοῦν ἀλλὰ καὶ στὸν ποιητὴ νὰ κάμνουν καλὸ*».¹³ Ἡ μαχητικότητα τοῦ Ἀποστολάκη ἐξαντλεῖται σὲ ἀγῶνες ἤδη κερδισμένους, ἐνῶ τὸ γυμνασμένο του μάτι θαμπώνεται ἀπὸ τὴν ὑπερβατικὴ θέαση τῆς σολωμικῆς ποιήσεως. Στὴ θέση τοῦ ποιητῆ ἢ τῶν ποιητῶν ὑπάρχει τώρα ὁ ποιητῆς, ὁ ἕνας καὶ μοναδικός — τὸ θεοποιημένο Ὑποκειμένο, ἡ καθολικὴ συνείδηση. Ἡ κριτικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐλπίζει σὲ τίποτε ὑψηλότερο καὶ ἰδανικότερο ἀπὸ τὴν ἔμμεση μετοχὴ στὸ δημιουργικὸ «εἶναι»:

*«Μόνο ἡ κριτικὴ ξέρει τὸν τρόπο ξεκαθαρίζοντας καὶ πετώντας κάθε περιττὸ νὰ γλιστῶ καὶ νὰ μπαίνει ἀφορα στὰ βάθη τῆς ψυχῆς, κι ἀπ' ἐκεῖ λαμπρότατο μαργαριτάρει νὰ φέρνει ἀπάνω ἀπάνω τὸν ὑπέρτατο πόθο τοῦ ἀνθρώπου, τὸν πόθο γιὰ νὰ εἶναι».*¹⁴

Οἱ ρήξεις μέ τὸν κανόνα φυσικά δὲν ἔλειψαν, ἀπλῶς μετριάστηκαν, ἀπομονώθηκαν, ἐξουδετερώθηκαν ἢ, κατὰ τὴ συνήθη στρατηγικὴ, δόθηκε στοὺς ἀντιρρησίες κάποια θέση στὸ μακρινὸ μέλλον (στὸ μέλλον τοῦ κανόνα κατ' ἀκρίβεια) ὡς ἀποζημίωση γιὰ ὅσα ἔχασαν στὸ παρόν. Ἡ ἀναδρομικὴ δικαίωση δηλώνει ἐδῶ ὅτι ὁ κίνδυνος ἔχει πιά περάσει. Πρὸς τὸ «παρόν» οἱ τηρητές τῆς κανονικότητας (τῆς «συνέχειας») εἶναι οἱ ἐπίγονοι τοῦ Παλαμά, δηλαδή ἡ γενιά τοῦ '30 — πανίσχυρη, πολυπρόσωπη, πολυπράγμων. Στὴν κριτικὴ ἢ θεματολογία τῶν ἐκπροσώπων τῆς γενιᾶς μᾶς εἶναι πιά οἰκεία, τὸ ἴδιο καὶ οἱ «θέσεις» τῆς: τὸ «ἔργο» καθρεφτίζει τὸ αἰσθημα, τὴ δύναμη τῆς φαντασίας καὶ τὴν ἰδιοφυΐα τοῦ συγγραφέα, τὸ «νόημα» βρίσκεται ἔτοιμο στὴν τσέπη τοῦ κριτικοῦ καὶ ἡ ἑλληνοπρεπὴς «μυθολογία» ἄθικτη στὸ ναὸ τῆς. Τὸ «μοντέρνο» γίνεται ἀποδεκτὸ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι «ταιριάζει» στὴν αἰσθητικὴ τῆς «ἑλληνικότητας» πού ἡ γενιά ἀνήγαγε ἀπόλυτη ἀξία. «Ὅ,τι ἐνοχλεῖ, ὅ,τι δὲν ἐντάσσεται, ὅ,τι δὲν συμφωνεῖ μέ τίς κρατούσες ἀντιλήψεις περὶ ὠραίου, ὀρθοῦ, πρέποντος καὶ ἑλληνικοῦ χαρακτηρίζεται ὡς «ξένο», παρακμιακό, νοσηρὸ, ἐπικίνδυνο, ἀνθεθνικὸ καὶ, τελικά, ὡς «κακό». Ὁ μοντερνισμός τῆς γενιᾶς τοῦ '30 εἶναι εὐπρεπὴς καὶ μετρημένος, τοῦ ἔχει ἀφαιρεθεῖ ἡ ἰκμάδα, ἡ ἐπαναστατικὴ ὀρμή καὶ ἡ βιαιότητα — πρόκειται μᾶλλον γιὰ ἐκμοντερνισμένο συντηρητισμὸ παρά γιὰ συντηρητικὸ μοντερνισμό. Ἡ κριτικὴ βοήθησε σὲ αὐτὸ νοθετώντας καὶ ἐπιτιμώντας μέ τὸ ἴδιωμα τῆς «νεοτερικῆς» τῆς ἐξουσίας, ἐνῶ παράλληλα νομιμοποίησε τὸν ἐρασιτέχνη κριτικὸ (τὸν ἄνθρωπο πού ἀπὸ ἀγάπη πρὸς τὴ λογοτεχνία ἐκφράζει αἰσθήματα, ἐμπειρίες καὶ ἀπόψεις ἀκολουθώντας τὴ διαίσθηση καὶ τὴν ὀρθὴ κρίση του) καὶ ἀνανέωσε τὸν προβληματισμὸ γιὰ τὸ ἔθνος, τὴ γλώσσα καὶ τὴν παράδοση διατηρώντας ἀκμαῖες τίς μυθοποιητικὲς λειτουργίες του. Προσάρμοσε ἐπίσης στίς ἀνάγκες τῆς τῆ σχέσης μέ τὸ παρελθόν προβάλλοντας ἀπὸ τὴ μιά μεριά τίς μελαγχολικὲς μῆνες τῆς κλασικῆς παράδοσης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ θυμώσοφη αἰσθαντικότητα τῆς λαϊκῆς δημιουργίας. Ἡ «ἑλληνικότητα» δοκιμάζεται στὴν ἀναμέτρηση μέ τὰ προβλήματα τοῦ σύγχρονου κόσμου καὶ κερδίζεται μέ τὴ θριαμβευτικὴ ἐξιδανίκευση τοῦ ἑλληνικοῦ τοπίου, τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς. Στὴ γενιά τοῦ '30 ἕνας ὀλόκληρος κόσμος — ὁ κόσμος τῆς λογισύνης καὶ τῆς λογοτεχνίας τοῦ μετεπαναστατικοῦ

κράτους μέ τίς ἀναζητήσεις, τὰ δράματα, τοὺς διχασμούς καὶ τίς παλινδρομήσεις του — βρίσκει τὴν τελικὴ του δικαίωση. Ἡ πορεία ἦταν μακριά καὶ ἀργή — καθὼς συμβαίνει πάντα στὴν ἱστορία.

Μέ τὴ γενιά τοῦ '30 «ἔθνος» καὶ «λαός» συνωνυμοῦν καὶ συνάμα γίνονται αἰσθητικὲς ἀφαιρέσεις καὶ ἰδεολογικά ὄπλα, σημεῖα ἀναφορᾶς καὶ μέσα αὐτοεπιβεβαίωσης. Ἡ «ἑλληνικότητα» παίρνει τὴ μορφή συλλογικοῦ μύθου ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γ. Θεοτοκά («ἑλληνικὸ εἶναι κάθε ἔργο πού βγαίνει μέ εὐλικρίνεια ἀπὸ τὴ ζωὴ, τὴν καρδιά καὶ τὴ σκέψη τῶν ἀνθρώπων τοῦ ἔθνους μας»¹⁵) ἢ αἰσθητικῆς ἀναζήτησης (διχασμένη συνείδηση, ταπεινὴ τέχνη, συγκρατημένη θλίψη) ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ Γ. Σεφέρη.

Οἱ ἀναφανόμενες διαφοροποιήσεις ὡς πρὸς τὸν χαρακτήρα, τὸ περιεχόμενο καὶ τὴ συνθηματολογία τῆς «ζώσας» παράδοσης προσφέρουν, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου, στὸν κρατοῦντα λόγο τὴν ἀπαραίτητη πολυμορφία, τὴ μαχητικὴ ἀτμόσφαιρα καὶ τὸν θεωρητικὸ δυναμισμό ὡστε νὰ φανεῖ ὅτι ἡ πνευματικὴ ἡγεσία «ἐκφράζει» καὶ «καθοδηγεῖ» τὴ βαθύτερη θέληση καὶ τὴ γνήσια συνείδηση τοῦ ἔθνους. Στὸ ἴδιο πλαίσιο συνυπάρχουν — καὶ ἄς διαφέρουν — ὁ αἰσιόδοξος νεοκλασικισμὸς τοῦ Κ. Τσάτσου πού προτείνει «τὰ ἰδανικά τῆς κλασικῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κλασικῆς ὠραιότητος» γιὰ τὴ «διάπλαση τοῦ μύθου τῆς Νέας Ἑλλάδος... πού θὰ σώσει τὸν κόσμον ἀπὸ τὴν ἀπιστία, ἀπὸ τὴ διάλυση καὶ ἀπὸ τὸ φθοροποιὸ καὶ ἀνώφελο πλεόν ρομαντικὸ πάθος»¹⁶ καὶ ὁ νοσταλγικὸς λαϊκισμὸς τοῦ Φ. Κόντογλου πού ἀφηγεῖται τὸ παραμῦθι τῆς «Ρωμιοσύνης» μιλώντας γιὰ τὸ «βίωμα» καὶ τὴ «βίωση» τῆς χριστιανικῆς παράδοσης καὶ τὸ μαρτυρολόγιο τῆς κοινῆς μητέρας, τῆς «πνευμένης Ἑλλάδας».¹⁷ Τὴ σύνθεση τῶν δύο αὐτῶν προσεγγίσεων πραγματοποιήσε μέ ἰδιοφυῆ τρόπο ὁ Γ. Σεφέρης ὁ ὁποῖος ἐγκλιμάτισε ὀρισμένα ἀτμοσφαιρικὰ στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ μοντερνισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ ποίηση καὶ, τὸ σπουδαιότερο, συμφιλώσε τὰ ἀντίθετα ρεύματα σὲ ἕναν ἐπίκαιρο καὶ ὑπαινικτικὸ λόγο. Περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον σύγχρονο ποιητὴ ὁ Σεφέρης συνειδητοποίησε πολὺ νωρὴς ὅτι ὁ καινούριος μῦθος προϋπέθετε τὴν τολμηρὴ οἰκειοποίηση τῆς παράδοσης ἔτσι ὡστε ὁ ποιητῆς νὰ «μιλήσει» στὸ ἔθνος μέ οἰκεία σύμβολα ἀλλὰ σὲ καινότερη γλῶσσα:

*«Βλέπουμε λογοτέχνες πού ὅσο γυρεύουν νὰ διατυπώσουν τὸ στοιχεῖο τὸ ἀναντικατάστατο πού φέρνουν μέσα τους, τόσο αἰσθάνονται δυνατότερες συγγένειες μέ δημιουργοὺς ἔξω ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς γλώσσας τους, πού μέ τὴ σειρά τους τοὺς βοηθοῦν νὰ βροῦν, μέσα στὴν ἑθνικὴ τους παράδοση, τίς πιὸ πρωτότυπες καὶ τίς λιγότερο ἐξαντλημένες πηγές».*¹⁸

Τίς θεωρητικὲς του ἀπόψεις γιὰ τὸν καινούργιο μῦθο καὶ τὴν καινούρια ποιητικὴ ὑποστήριξε ὁ Σεφέρης τόσο ἔμμεσα (μέ τὴν ποίησή του) ὅσο καὶ ἄμεσα (μέ τὰ κριτικά του δοκίμια). Οἱ *Δοκίμια* του, ὡς ὕφος καὶ ὡς θεωρία, εἶναι ἴσως τὸ ὑψηλότερο ἐπίτευγμα στὸ χῶρο τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς στὸν αἰῶνα μας καὶ γιὰτὶ ἐξέφρασαν ὑποδειγματικά τὸ πνεῦμα

13. Γιάννης Ἀποστολάκης, *Ἡ ποίηση στὴ ζωὴ μας* (Ἀθήνα, 1923), σ. 23.

14. *Ὁ π.*, σ. 29.

15. Γιώργος Θεοτοκάς, «Ἐθνικὴ συνείδηση», στὸ *Ἡ Ἑλληνικὴ Παράδοση* (Ἀθήνα: Εὐθύνη - Κείμενα τῆς Μεθορίου 2, 1979), σ. 53.

16. Κ. Τσάτσος, «Ὁ μῦθος τῆς Νέας Ἑλλάδος», δ.π., σ. 15.

17. Φώτης Κόντογλου, «Ἡ ἀκατάλυτη ἑλληνικὴ φύτρα», δ.π., σ. 65.

18. Γιώργος Σεφέρης, δ.π., σ. 19.

μιάς «προσωπικής» αισθητικής και γιατί, μέ θαυμαστή δξυδέρκεια, προδιέγραψαν τήν πορεία του κριτικού λόγου μεταπολεμικά. Ή παράδοση γιά τήν όποια μιλά σήμερα ή ελληνική διανόηση, ή παράδοση πού επικράτησε στήν ελληνική κοινωνία, ιδεολογία, πολιτική και παιδεία, ή παράδοση πού διαμόρφωσε τίς συνθήκες μέσα στις όποιες ό «έλληνισμός» ζεί, σκέπτεται και γράφει αὐτή τή στιγμή, μέ δύο λόγια, ή παράδοση πού *κέρδισε* τήν έθνική άποδοχή δέν είναι ή παράδοση, ή μοναδική, άληθινή, αιώνια ελληνική παράδοση (τέτοιο πράγμα δέν ύπήρξε ποτέ) αλλά μία έκδοχή της, ή έκδοχή τής γενιάς του '30 όπως ολοκληρώθηκε και τελειοποιήθηκε κυρίως από τόν Σεφέρη. "Αν ή συγκεκριμένη αὐτή έρμηνεία του παρελθόντος κατόρθωσε νά επιβληθεί, νά άντξεί ή νά άφομοιώσει τίς άντιδράσεις και νά έμφανιστεί ως φυσική άλήθεια, τό όφείλει έξίσου στήν τροπή πού πήραν τά πράγματα στή μεταπολεμική Έλλάδα, στή σταδιακή υιοθέτησή της από τό έπίσημο κράτος και στήν άυταρχική συμπεριφορά τών όπαδών της.

Αὐτό έξηγει γιατί ένα μεγάλο μέρος τής ελληνικής κριτικής φυτοζωεί άκόμη στή σκιά τών *Δοκιμών* του Σεφέρη επιβεβαιώνοντας άκριτα τίς θεωρητικές ύποθέσεις του και έπαναλαμβάνοντας πειθήνια τίς έμπειρικές διαπιστώσεις του, όταν δέν άρκείται στήν άχαρη και ήχηρή άναπαραγωγή του σεφερικού ύφους. Ή καλλιεργούμενη μυθολογία του «μεγάλου», του «έθνικού» ποιητή και ή άκμάζουσα παραφιλολογία κάθε είδους κατασκευασμένων *memorabilia*, ένισχύει παρόμοιες τάσεις κριτικής άυταρέσκειας και αὐτές μέ τή σειρά τους τροφοδοτοϋν τήν παθολογία τής κενόσπουδης και κενόλογης κριτικής άνάλυσης. "Όποια και άν είναι ή αξία τών *Δοκιμών* επιβάλλεται νά μελετηθοϋν μέσα από μία ιστορικοερμηνευτική προοπτική, ιδιαίτερα άν ό στόχος είναι νά κατανοηθεί τό θεωρητικό τους ύπόβαθρο. Κάτι τέτοιο σημαίνει ότι θά έντοπιστοϋν και θά παραβληθοϋν οι άπόψεις του ποιητή γιά τό ποίημα και τόν δημιουργό, γιά τήν ποιητική γλώσσα και τόν κριτικό λόγο, γιά τήν ιστορία και τήν παιδεία, γιά τό νόημα και τή μορφή, γιά τήν παράδοση και τήν έρμηνεία, γιά τή θεωρία και τή μεθοδολογία. Σημαίνει έπίσης ότι ή λογοτεχνική κριτική δέν διαλέγεται μέ «πρόσωπα», δέν άνεκδοτολογεί, δέν βιογραφεί και δέν συγγεί τήν παρελθοντολογία μέ τήν άνάλυση άλλά έχει θεωρία και μέθοδο, έφαρμόζει πρακτικές και τεχνικές, προτείνει συγκροτημένες έρμηνείες, διαλέγεται μέ τήν έποχή της, άυτοελέγχεται και άνανεώνεται. "Ίσως τότε άρχίζει νά γράφει μετά τίς *Δοκίμες* και όχι μέ τίς *Δοκιμές* — ένα έργο πού προϋποθέτει τήν έπαφή μέ τό στοχασμό του Έλιοτ και, ένμέρει, μέ τή θεωρία του New Criticism αλλά πού, τελικά, δέν άπαρνείται τήν παραδοσιακή του καταγωγή όσο και άν τήν άποκρύπτει έντεχνα.

Στά περιορισμένα όρια αὐτοϋ του κειμένου δέν μπορούμε νά έπεκταθοϋμε περισσότερο ένδεικτικά όμως θά αναφερθοϋμε σε μία τυπικά σεφερική άποψη ή όποια άφορά τή φύση του ποιητικού λόγου και ή όποια έμπνεί άκόμη τήν ελληνική κριτική. Γιά τόν Σεφέρη «ή ποίηση είναι λογοτεχνία προφορική»¹⁹, ένας λόγος του όποίου ή κειμενικότητα δέν πρέπει νά μάς έμποδίζει νά τόν άκούμε έφóσον ή ζωντανή όμιλία είναι «ή πηγή ... και ή φυλή»²⁰ του. Ή ποίηση διαφοροποιείται έτσι από τά άλλα λογοτεχνικά είδη μέ τήν άμεσότητα τής μετάδοσής της, γνώρισμα τόσο σημαντικό ώστε «ή ποίηση πού δέν προσκαλεί τή φωνή είναι κακή ποίηση».²¹ "Αν άφήσουμε κατά μέρος τή μεταφυσική τής φωνής (και ύπάρχει άραγε μία «φωνή» πού άπευθύνεται μόνον στού αὐτί, πού δέν είναι ήδη «διαβασμένη» και «άνοιχτομάτα») και άκολουθήσουμε τή λογική του Σεφέρη στις άκραίες της συνέπειες, θά πρέπει νά

θεωρήσουμε ένα μεγάλο μέρος τής μοντέρνας ποίησης, πού άφήνει «άπροσκάλεστη» τή φωνή μας, κακή ποίηση. Δέν είναι λοιπόν περιεργο πού οι κριτικοί του Σεφέρη άφουγκράζονται νά «πιάνουν» τό ρυθμό και τό χρώμα τής «φωνής» του και, συνακόλουθα, νά άνακαλύψουν τό «ψυχικό φορτίο», τά πάθη και τούς καημούς πίσω από τή γραφή, τόν «τόνο» του ύφους του και τήν ήχητική διάσταση του λυρισμού του. "Αποφεϋγουν συνεπώς νά «διαβάσουν» υιοθετώντας τή γνώμη του ποιητή, σύμφωνα μέ τήν όποία τό έργο τέχνης δέν γίνεται αλλά «είναι κάτι μέ τό όποιο έρχόμαστε ή δέν έρχόμαστε σε έπαφή».²² "Ο Σεφέρης ύπογραμμίζει έπίμονα τό μυστικό και άποκρυφο *είναι* του έργου τέχνης, τήν αὐτοδύναμη και φυσική («όργανική») ύπαρξή του μέ μεγαλήγορες ταυτολογίες του είδους: «"Αν τό έργο τέχνης δέν ύπάρχει αὐτό καθαυτό, δέν άξίζει τίποτα».²³ Τό *είναι* όμως άπαιτεί κάποια όντολογική θεμελίωση και στού σημείο αὐτό ό ποιητής παρακάμπτει τή δυσκολία επικαλούμενος τή παρουσία του δημιουργού: «"Προτοϋ φθάσει ένα δημιουργημα στού "είναι", πρέπει νά φθάσει στού "είναι" ό δημιουργός».²⁴ Από τό *είναι* του δημιουργού λοιπόν στού *είναι* του έργου και από αὐτό στήν άμεση μεταβίβαση τής «ουσίας» του μέσω του πηγαίου προφορικού λόγου, του «άγγέλου» τής ψυχής. "Αλλά έδώ δέν κρίνεται ό Σεφέρης, κρίνεται ή συντηρητική φύση, ή κλειστή προβληματική και ή έσωστρεφής εξέλιξη τής κατεστημένης λογοτεχνικής κριτικής στήν Έλλάδα. "Ο Σεφέρης μνημονεύεται γιά νά δείχθει ότι δέν άνέτρεψε ούτε άμφισβήτησε τά βασικά αξιώματα τής παλαιάς κριτικής, μολονότι αναδιάρθρωσε τήν έπιχειρηματολογία της και άναμόρφωσε τό λόγο της. Οι κληρονόμοι του δέν μπόρεσαν νά κάνουν ούτε αὐτό· θεώρησαν άρκετό νά καλλωπίσουν τή γραφή τους και νά προστατεύσουν τήν άυθεντία τους μέ τήν άσπίδα τής ιθαγένειας και τής «έμπειρικής» αισθητικής.

Είναι φανερό, από όσα ειπώθηκαν έως έδώ, πώς ή ελληνική κριτική του αιώνα μας κράτησε σε περίοπτη θέση τή θεματολογία του 19ου αιώνα και άνάλωσε τό μεγαλύτερο μέρος τών δυνάμεών της προσπαθώντας νά υπερασπίσει τήν ελληνικότητά της και νά άποφύγει τήν άνοιχτή σύγκρουση ή σύγκριση μέ τήν Εϋρώπη. Μέ τή μόνη διαφορά ότι τώρα ή θωράκισή της άπέναντι στού δυτικό πνεϋμα ένισχύεται λιγότερο από τό δραμα τής αναβίωσης του κλασικού παρελθόντος και περισσότερο από τήν έμπειρία τής ελληνικότητας του παρόντος, ή όποία ένσωματώνει τά άνομοιογενή στοιχεία τής μακρόχρονης αλλά άδιάσπαστης παράδοσης στή «ζωντανή» πραγματικότητα τής ελληνικής ψυχής, τής λαϊκής δημιουργίας και τής φυσικής γλώσσας. "Ωστόσο και πάλι οι κύριοι έκφραστές αὐτοϋ του πνεύματος είναι εκείνοι πού έπωφελήθηκαν ποικιλότητα από τήν έπαφή τους μέ τήν εϋρωπαϊκή παιδεία, όπως ή γενιά του '30 και οι δημοτικιστές πρόδρομοί τους, αλλά έδωσαν προτεραιότητα στις έθνικές άνάγκες άν και δέν μπόρεσαν νά άποκρύψουν έντελώς τήν έλξη πού άσκούσε πάνω τους ή Εϋρώπη. Ή έμμεση άρνηση «ύποταγής», ένισχυμένη από τή θεματική τής *ιθαγένειας*, τής *ταυτότητας* και τής *ζώσας παράδοσης*, διαψεύδεται από τήν ίδια τή λογοτεχνική ή κριτική πρακτική. "Ελξη και άπώθηση συνυπάρχουν και άντιδικοϋν όπως άκριβώς συνέβη μέ τούς ρομαντικούς προηγούμενους.

19. "Ο.π., σ. 33.

20. "Ο.π.

21. "Ο.π.

22. "Ο.π.

23. "Ο.π., σ. 54.

24. "Ο.π., σ. 54-55.

Μεταπολεμικά τό πρόβλημα τῆς «ἐλληνικότητας» πῆρε ἄλλες διαστάσεις διατηρώντας ὅμως ἀμετάβλητο τὸν ἰδεολογικό του πυρήνα καί ἔτσι φαίνεται ὅτι θά γίνεται γιά πολύ καιρό ἀκόμη ὅσο ὁ Ἕλληνας χῶρος ἀποφεύγει νά ἀντιμετωπίζει ψυχραία τήν πραγματικότητα τῆς πολιτικῆς, κοινωνικῆς καί πολιτισμικῆς ἐξάρτησής του ἀπό τή Δύση. Ψυχραία ἀντιμετώπιση δέν σημαίνει ἀποδοχή τοῦ *status quo* ἀλλά μεθοδική προσπάθεια διερεύνησης τοῦ προβλήματος χωρίς προσφυγή στήν παλαιά ρητορεία καί στήν ὀρειόλογη πατριδολογία. Ἴσως τότε φανεῖ ὅτι ὁ ἴδιος ὁ ὅρος «ἐλληνικότητα» — παρά τὸν ἐλληνικότατο χαρακτήρα του — ἔχει καθαρά εὐρωπαϊκή προέλευση καί ὅτι, ἀντί νά ἐκφράζει τήν ἀντίσταση στήν ἐξάρτηση, τείνει νά τήν καταστήσει ἀόρατη, δηλαδή ἀπρόσβλητη. Παρόμοιους ἐνδοιασμούς προκαλεῖ καί ἡ στάση ἀπέναντι σέ ὅ,τι ὀνομάζεται «ξένο». Φαινομενικά ἔχουμε νά κάνουμε μέ μιὰ εὐλογία συνέπεια τῆς ἱστορικῆς ἀντιπαράθεσης ἀνάμεσα στή «μητρόπολη» καί στήν «περιφέρεια». Αὐτό πού κινεῖ ὅμως τήν περιέργεια στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο ἡ «περιφέρεια» ἀντιστέκεται στίς ἐξωτερικές πιέσεις καί παρεμβάσεις. Γιά νά περιοριστοῦμε στήν κριτική ἡ ἀντίσταση λαμβάνει συνήθως τή μορφή ἠθελμημένης ἀγνοίας ἢ ἐνστικτώδους ἀπόρριψης καί ἰκανοποιεῖται μέ τή χρήση ἀπλουστευτικῶν ἀντιθέσεων τοῦ γενικοῦ τύπου «καλό-κακό». Ἔτσι ὅμως παραμένει κανεῖς στήν ἀκίνδυνη ἐπιφάνεια, σέ ἀρνητικές ἐπιδράσεις, παραμορφωτικούς μετακλιματισμούς, ἀκαιρους ἐνοφθαλμισμούς (σέ φαινόμενα δηλαδή πού ὑποτίθεται ὅτι ἀλλοιώνουν τήν «ἰδιαιτερότητά» του, ἀπειλοῦν τή «γνησιότητα» του καί ἀντιδικοῦν μέ τήν ἐγχώρια πραγματικότητα) χωρίς νά ἐπιχειρεῖ μιὰ ἱστοριοπολιτική προσέγγιση τοῦ θέματος «Ἑλλάδα-Δύση» πού θά τοῦ ἐπέτρεπε νά προχωρήσει ἀπό ἓνα στάδιο θυμικῶν καί ἐμπειρικῶν ἀντιδράσεων στήν οὐσιαστική κατανόηση τοῦ σύνθετου αὐτοῦ προβλήματος. Οἱ κάθε εἶδους ἀπλοποιήσεις ἄλλωστε συσκότισαν μιὰ σειρά ἄλλων καίριων ζητημάτων ὅπως: Πῶς καί ἀπό ποιούς χρησιμοποιήθηκαν οἱ ὅροι «ἐλληνικός» καί «ἐλληνικότητα»; Τό «ἔθνος» εἶναι γιά ὅλους τὸ ἴδιο; Ποῖός εἶναι αὐτός ὁ ἀδιαφοροποίητος «λαός» τὸν ὁποῖον ἐπικαλοῦνται κατά κόρον οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι; Πῶς ἀντιλαμβανόμαστε τήν «παράδοση»; Τί ὑποδηλώνει ἡ ἐξιδανίκευση καί ὑπεράσπιση τῆς «ἰθαγένειας»; Μέ ποιά κριτήρια δεχόμαστε ἢ ἀπορρίπτουμε ὅ,τι εἶναι «ξένο»;

Ἡ ἑλληνική κριτική σκέψη δέν ἀσχολήθηκε ποτέ συστηματικά μέ τέτοια ἐρωτήματα, ἀντίθετα συστηματικά τὰ ἀγνοεῖ ἢ τὰ παραμορφώνει. Οἱ ἐγγυήσεις πού δίνει (σὴν πραγματικότητα: οἱ δικαιολογίες τῆς) ἔχουν νά κάνουν μέ ἀσαφεῖς ἀλλά αὐτοδικαιωτικές διακηρύξεις περί κριτικῆς ἐντιμότητας, ἠθικῆς ἀκεραιότητας καί ἰδεολογικῆς ἀνιδιοτέλειας. Ἡ χαριτωμένη τῆς «ἀθωότητα» εἶναι κάποτε ἀποσβολωτικῆ: «Ἀπό τὸ λαὸ κραταίει ἡ σκούφια ὀλονῶν μας». ²⁵ Παράλληλα, βέβαια, ἐκδηλώνει τήν ἐπιθετικότητά της ὅταν διεκδικεῖ τή φυλετική της καθαρότητα ἢ ἀνωτερότητα, ἀποκηρύσσοντας τίς «ὑποπτές» συναναστrophές μέ ἄλλογενεῖς ἰδέες καί θεωρίες, τίς ὀθνεῖες ἐπιδράσεις καί τίς «ἐπιπόλαιες» μόδες τῆς Δύσης. Οἱ ἀποθνήσκουσες ἐνοχές της, ὅταν σπάνια ἔρχονται στήν ἐπιφάνεια, μεταμφιέζονται εἴτε σέ ὑπερφίαλη εὐθιξία εἴτε σέ ἐπιθετική πτωχαλαζονεία. Σέ στιγμές αὐτοκριτικῆς ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐμφανίζεται ὑποκριτικά ταπεινόφρων. Πόσες φορές λόγου χάρι δέν βλέπουμε νά ἐπαναλαμβάνεται μέ ἀποκαρδιωτική μονοτονία τὸ ἐπιχείρημα ὅτι στήν Ἑλλάδα τὰ ξένα κινήματα καί ρεύματα ἔρχονται μέ κάποια — ἀναπόφευκτη — καθυστέρηση (μιὰς ἢ δύο δεκαετιῶν) καί ὅτι, τέλος πάν-

των, θά πρέπει πιά νά τό πάρουμε ἀπόφαση καί νά μὴ νιώθουμε ὄσσημα. Ἄλλωστε τὰ ξένα πράγματα δέν μᾶς εἶναι καί τόσο ἀπαραίτητα καί, προκειμένου νά τρέχουμε κἀθίδροι νά προλάβουμε ὅ,τι δέν μᾶς ἀνήκει, εἶναι προτιμότερο νά σοβαρευτοῦμε καί νά κοιτάξουμε τὸ δικό μας σπιτικό πού μπορεῖ νά φαίνεται ταπεινό ἀλλά ἔχει τίς χάρες του καί εἶναι ἑλληνικό. Αὐτὸ ὅμως πού θά ἔπρεπε κάποτε νά μᾶς ἀπασχολήσει, πέρα ἀπὸ τίς οἰκιακές μας φροντίδες, εἶναι ἂν πράγματι ἔρχεται κάτι ἢ ἀπλῶς παρεπιδημεῖ, καί ἂν ἡ καθυστέρηση δέν εἶναι παρά πρόφαση γιά νά ἀποφύγουμε τὸ πῶς καί τὸ τί. Ἐπιπλέον, θά ἔπρεπε νά συλλογιστοῦμε ἂν αὐτὸ πού μετᾶ εἶναι τὸ τί ἔρχεται ἢ ὁ τρόπος μέ τὸν ὁποῖο διαβάζουμε, γράφουμε, σκεπτόμαστε καί διαλέγουμε, ὁ τρόπος δηλαδή πού ὑπάρχουμε στὸν κόσμον τοῦ κάθε σήμερα.

Στὴν περιοχή τῆς σκέψης ἡ ἐνεργητική καί ὑπεύθυνη παρουσία δέν εἶναι ὑπόθεση συναλλαγῶν, ἐπιδράσεων, μεταφορῶν καί εἰσαγωγῶν (ἢ τουλάχιστον ὀχι μόνον) ἀλλά, πάνω ἀπ' ὅλα, οἰκειώσεων καί οἰκειοποιήσεων. Τοῦτο σημαίνει παρέμβαση καί γνωστικὴ ἐπιλογή, σημαίνει τόλμη καί ρίσκο πού προϋποθέτουν μελέτη καί γνώση καί τέχνη. Ἡ ἑλληνική κριτικὴ δισταίνει καί διστάζοντας δυσφορεῖ καί δυσφρώντας βαυκαλιζέται καί βαυκαλιζόμενη ἐφησυχάζει. Μέ τὸ σχῆμα μιᾶς οἰκείας μεταφορᾶς: ἀντί νά φροντίσει νά φτάσει ἐγκαιρὰ στὸ σταθμὸ προσποιεῖται ὅτι τρέχει νά προλάβει τὸ τρένο πού ἔφυγε. Δέν πρόκειται φυσικά μόνον γιά κακὸ ὑπολογισμό τῆς ὥρας ἀλλά καί γιά τὴ βαθιὰ ριζωμένη προκατάληψη ὅτι μέσα στὸ τρένο παραμονεύει ὁ «ἐχθρός» — καί ἐπομένως καλύτερα νά βασιστοῦμε στὰ πόδια μας. Στὸ ἐπίπεδο τῆς πνευματικῆς πολιτικῆς ὅμως οἱ συνέπειες εἶναι κυριολεκτικές: ἡ ἐθνικὴ ἀσφάλεια καί υγεία — ἡ ἀσφάλεια καί υγεία αὐτῶν πού ἐξουσιάζουν — ἐπιβάλλει τὴν ἀνένδοτη ἀντίσταση στοὺς φανεροὺς ἐχθροὺς (στοὺς δυτικούς «βαρβάρους») καί, τὸ σημαντικότερο, στοὺς ἐπικίνδυνους «πράκτορες» τους, στοὺς «ἐξωμότες» πού ἐκ τῶν ἐνδον ὑπονομεύουν τὴν κρατούσα τάξη μέ τὸ σκοτεινὸ καί διφορούμενο λόγο τους, τίς ἀνορθόδοξες μεθόδους τους καί ἄλλα κοινὰ δαιμόνια.

Δέν εἶναι δύσκολο ἐδῶ νά προβλέψουμε τὸν ἀντίλογο: «Ἦ ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα εἶναι συνάρτηση ἐνός πλήθους ἱστορικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτισμικῶν παραγόντων καί δέν πρέπει νά ἐξεταστοῦν ἀπομονωμένα. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος ἔχει τοὺς δικούς του ρυθμούς, τίς δικές του ἀνάγκες καί τίς δικές του δυνατότητες. Κάθε ἐξίσωση μέ ἄλλους χῶρους λειτουργεῖ ὡς προκρούστεια κλίνη ἀφοῦ ἐφαρμόζει στήν ἑλληνική κριτικὴ μέτρα πού δέν ταιριάζουν στὰ μεγέθη τῆς καί χρησιμοποιοῖ ὄρους πού δέν ἀρμόζουν στήν ἐσωτερικὴ λογικὴ τῆς». Μά ἀκριβῶς ἐδῶ βρίσκεται τὸ πρόβλημα. Ἄν κάποτε μελετηθεῖ συνολικά καί ἐκτεταμένα τὸ θέμα τῶν πρακτικῶν ἀναγκῶν, τῶν ἱστορικῶν συνθηκῶν καί τῶν θεωρητικῶν ἐπιλογῶν, ἴσως ἡ ἑλληνική κριτικὴ νά ἀποκτήσει κάποια αὐτοσυνείδηση καί νά ἀρθρώσει κάποιον λόγο. Τὸ ἄλλοθι τοῦ βεβαρημένου παρελθόντος ἄλλωστε δέν βοηθᾷ σέ τίποτε γιατί μεταθέτει τὸ πρόβλημα σέ ἓνα διαρκῶς ματαιωνόμενο μέλλον. Ὅσο τὸ πρόβλημα ὑπάρχει καί εἶναι τῆς ἐποχῆς πρέπει νά ἀντιμετωπιστεῖ στήν παροντικότητά του χωρίς ὑπεφυγές καί χωρίς πατραγαθικά κηρύγματα. Στὴν παγίδα δέν πέφτουν αὐτοὶ πού θεωροῦν νόμιμο

25. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Γιὰ τὸ Σολωμό* (Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1974), σ. 204. Ἡ δήλωση πού παραθέσαμε συνοδεύεται ἀπὸ τὴν παράλληλη προβολή τῆς «ἰθαγένειας»: «Ἐμεῖς σήμερα δέν εἴμαστε διασπορά. Ἐμεῖς ἔχουμε ρίζες πνευματικές ἐδῶ πέρα, τρίσβαθες καί μακρινές, πού χρειάζεται νά σκαλίζουμε καί νά ποτίζουμε γιά νά τραφοῦμε καί νά προκόψουμε. Μέ τεχνητὲς ρίζες εἶναι ἀδύνατο νά ἀντικαταστήσουμε τίς φυσικές» (σ. 205).

καί σκόπιμο νά οικειοποιηθοῦν τήν εὐρωπαϊκή σκέψη ἀλλά ἐκείνοι πού, συνειδητά ἢ ἀσυνειδητά, δέχονται νά παίξουν τὸ ρόλο τῆς «περιφέρειας» ὅπως τὸν ἔχουν καθορίσει ἄλλοι καί ὄχι ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνονται οἱ ἴδιοι.

Αὐτὸ πού ἐπιδιώκει κάθε «μητρόπολη» εἶναι νά ἐπιβάλλει στὴν «περιφέρεια» τὴ συνείδηση τῆς περιφερειακότητας, τὴν ἰδεολογικὴ ἐξιδανίκευση τῆς περιθωριακότητας, τὴν ἐθνικὴ νεύρωση τῆς ταυτότητας — ὅλα ἐκεῖνα πού ἡ ἴδια θά παραλάβει, θά ἀλλοιώσει καί θά προσφέρει στὴν κατανάλωση (ἀκόμη καί αὐτῆς τῆς «περιφέρειας») ὡς ἐξωτικά, γραφικά, φολκλορικά καί αὐθεντικῶς ἐθνικά. Ἡ Δύση μὲ μεγάλη εὐχέρεια, καί παρά τὶς ὀψεις διαμαρτυρίες τῆς «περιφέρειας», οικειοποιεῖται ἀνευδοίαστα τὸν Πλάτωνα καί τὸν Ρωμανὸ τὸν Μελωδό, τοὺς Προσωκρατικούς καί τὸν Λογγίνο, τὸν Πτωχοπρόδρομο καί τὸν Καβάφη — κοντολογίς δὲν ἔχει νά λογοδοτήσει πουθενά γιὰ τὶς μεθόδους τῆς. Γιὰ τὸ ὅμως ἡ ἐλληνικὴ σκέψη εἶναι ὑποχρεωμένη νά συντηρεῖ τὶς τύψεις τῆς καί νά λογοδοτεῖ στοὺς ντόπιους θεματοφύλακες, ὅταν καταφεύγει, γιὰ τὶς δικές τῆς ἀνάγκες, στὸν Αὐγουστῖνο καί στὸν Καρτέσιο, στὸν Χέγκελ καί στὸν Χάιντεγгер, στὸν Σουίφτ καί στὸν Φλωμπέρ; Γιὰ ποῖο λόγο ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ πρέπει νά κρατηθεῖ «ἀμόλυπτη» ἀπὸ τὰ σύγχρονα ρεύματα στὴ Δύση; Πῶς γίνεται οἱ χρόνιες ἀδυναμίες καί φοβίες τῆς νά περνᾶνε γιὰ ἀρετές; Ἴσως γιὰ τῆς εἶναι δύσκολο νά κοιτάξει τὸ πρόσωπό τῆς στὸν καθρέφτη θά μπορούσε νά ὑποθέσει κανεῖς; Ἴσως ἀκόμη γιὰ τὴ φοβᾶται τὴ σύγκριση. Πῶς ἀλλιῶς ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ χρῆση τοῦ ἀντιθετικοῦ ζεύγους «ἐσωτερικὸ – ἐξωτερικὸ», ὅταν εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι τὸ «ἐξωτερικὸ» ἤδη ἐνυπάρχει καί ἀκμάζει στὸ «ἐσωτερικὸ», ὅταν τὸ τελευταῖο ὀμιλεῖ τὴ γλῶσσα τοῦ πρώτου, ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι παρόμοιες «καθαρές» διακρίσεις ἐπικαλύπτουν τὰ πραγματικὰ «ἐσωτερικά» προβλήματα;

Στὴν ἐλληνικὴ κριτικὴ ὁ λόγος πού κυριαρχεῖ εἶναι ὁ λόγος πού διασφαλίζει τὴν ἐξουσία τοῦ κρατῶντος στὸν ὀρίζοντα τὴν ἀπειλή τοῦ «ξένου» ἐνῶ στὴν πραγματικότητα ἀμύνεται τοῦ «κεκτημένου» δικαιώματός του νά μονοπωλεῖ τὴν ὀρθότητα τοῦ νοήματος καί τὴν «ἀλήθεια» τῶν ἰσχυρισμῶν του. Στὴν ἀπαίτηση γιὰ παραδείγματα στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ κανεῖς νά ἀνταποκριθεῖ μὲ μιά ρητορικὴ ἐρώτηση: Ποιὲς εἶναι οἱ συζητήσεις, οἱ διαμάχες καί οἱ διάλογοι στὴν κριτικὴ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πού ἔφεραν ἀντιμέτωπες διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ λογοτεχνία καί τὴν κριτικὴ, πού προώθησαν τὴν κριτικὴ θεωρία καί πράξη, πού ἔκαναν αἰσθητὴ τὴν ὑπαρξὴ ἐνός γόνιμου ἀνταγωνισμοῦ, πού ἀποκάλυψαν καινούριες περιοχὲς ἔρευνας καί πού, τελικά, ἀνατάρaxαν τὰ λιμνάζοντα ὕδατα τῆς αὐτοϊκανοποιούμενης καί αὐτοϊκανοποιημένης κριτικογραφίας;

Ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ ὑπῆρξε ἐξαρχῆς πάντοτε «εὐρωπαϊκὴ» — συνονθύλευμα ἑτερογενὲς καί ἑτερόκλητο ἀλλὰ πρωτίστως «ξένο». Ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ τῆς μὲ τὴν Εὐρώπη προσοικειώθηκε, τὶς περισσότερες φορές, τὰ πιὸ ἀκαδημαϊκά, συντηρητικὰ καί αὐταρχικὰ στοιχεῖα, τὰ ὅποια μάλιστα προσάρμοσε εὐφυῶς στὶς δικές τῆς «καλοπροαίρετες» προθέσεις. Ἐκείνοι πού ἀντιδρῶν ὑποκριτικὰ στὸ «ξένο», στὸ «μοντέρνο» καί στοὺς «συρμούς» τῆς ἐποχῆς δὲν ὑπερασπίζονται καμιά «ἐλληνικότητα» ἀλλὰ τοὺς ὀμοιδεάτες καί ὀμοτέχνους τοὺς στὴ Δύση οἱ ὅποιοι μὲ τὰ ἴδια ἀκριβῶς ἐπιχειρήματα ἐκφράζουν τὴν «ἀγωνία» τους γιὰ τὴν τύχη τῆς «ἀνθρωπιστικῆς παράδοσης» καί τῶν «ἀξιών τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ», τοῦ «ὀρθοῦ λόγου» καί τῆς «ἐθνικῆς κληρονομιάς». Ἡ σύγκρουση εἶναι τώρα, ὅπως καί πάντα, ἀνάμεσα σὲ διαφορετικὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἱστορία, τὸν ἄνθρωπο καί τὴν τέχνη καί

ὄχι ἀνάμεσα σὲ καλοὺς, τίμιους πατριῶτες καί σὲ τσαρλατάνους ἀρνησιπατρίδες. Ὅταν βλέπουμε σήμερα τὴν δυσἀρέσκεια καί τὴν ἐνοχί τῆς ἐλληνικῆς διανοῆς νά ἐκδηλώνεται μὲ ἀπλοϊκοὺς ἀφορισμοὺς καί σπασμωδικὲς ἐκρήξεις ὀργῆς, δὲν εἶναι γιὰ τὴν νά προφυλάξει τὸ «ἔθνος» ἀπὸ κάποιους νεόκοπους καί νεότροπους σφετεριστὰς ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐνδιαφέρεται νά διατηρηθεῖ ἡ κρατούσα τάξη πραγμάτων τόσο «ἐντός» ὅσο καί «ἐκτός». Σύμμαχοί τῆς εἶναι κάθε κατεστημένη τάξη — ντόπια καί ξένη.

Ὁ λόγος τοῦ Κοραῖ, ἀκόμα ἀνοικεῖος στὴ μεταμακρυγιαννικὴ Ἑλλάδα, ὑπενθυμίζει ὅτι τὸ πρόβλημα ἔχει βαθιὲς ρίζες: «Ἄλλο δὲν ἴδα εἰς ὄλην ταύτην τὴν μάχην, παρά ἀγωνία τῆς ψυχορραγούσης ἀμαθίας καί ἀπελλισμένα σκιρτήματα ἐναντίον τῆς φονευούσης φιλοσοφίας».²⁶

Τὸ ἐρώτημα πού θέσαμε λίγο πρὶν — ποῖα εἶναι ἡ μορφή τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς κριτικῆς καί ποῖα ἡ σχέση τῆς μὲ ὅσα συμβαίνουν στὴ δυτικὴ σκέψη — διαγράφεται τώρα καθαρότερα στὴ σύγχρονη καί τὴ διαχρονία του. Πρέπει ἐδῶ νά διευκρινίσουμε ὅτι ἡ σύγχρονικότητα τοῦ ἐρωτήματος ἔχει δύο πλευρές: ἡ μιά ἀφορᾶ τὶς ἀνάγκες, τὰ αἰτήματα καί τὰ προβλήματα τοῦ παρόντος, ἐκεῖνα δηλαδὴ τὰ στοιχεῖα πού καθορίζουν τὴ στάση μας καί ἀπέναντι στὴ διαχρονία: ἡ ἄλλη ἀφορᾶ τὴ θεσμικὴ φύση τοῦ κριτικοῦ λόγου ὁ ὅποιος, διατηρώντας τὴ σχετικὰ αὐτόνομη μορφολογία καί θεματικὴ του, συμμετέχει στὴ γενικότερη κρίση ἀξιών πού χαρακτηρίζει τὴ σημερινὴ κοινωνία. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι κάθε ἀπόπειρα νά μελετηθεῖ ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ στὴ σύγχρονη τῆς δὲν μπορεῖ νά ἀγνοήσει τὴν ἱστορικὴ διάσταση (τὴν ἱστορικότητα) καί τὴν κοινωνικὴ διάσταση (τὴ θεσμικότητα) τοῦ ἀντικειμένου τῆς. Μιά τέτοια προσέγγιση διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ἱστορισμὸ τῆς παραδοσιακῆς κριτικῆς γιὰ τὸν δὲν στοχεύει στὴν «ἀντικειμενικὴ» γνώση τοῦ παρελθόντος, μέσα ἀπὸ τὴν ὅποια ἐξίσου «ἀντικειμενικά» φωτίζεται τὸ παρόν, οὔτε στὴν ἀποκατάσταση αἰτιακῶν ἰσοδυναμιῶν ἀνάμεσα στὸ ὄλο (κοινωνικοῖστορικοὶ παράγοντες) καί στὸ μέρος (κριτικὸς λόγος): τὰ ἐρμηνευτικὰ μοντέλα πού προτείνει ἡ θεωρία τῆς λογοτεχνίας σήμερα ἐνισχύουν ποικιλοτρόπως τὴ δυσπιστία πρὸς κάθε εἶδος «ἀντικειμενισμοῦ» ἢ «αἰτιοκρατισμοῦ». Ἄν δεχθῶμε λοιπὸν ὅτι ἡ σύγχρονη καί διαχρονία ἀλληλοσυμπληρώνονται στὴν ἐπιδιώξή μας γιὰ ἐρμηνευτικὴ γνώση, τότε πρέπει νά βοηθοῦν καί οἱ δύο σὲ μιά δυναμικὴ, διαλεκτικὴ σχέση ἢ ὅποια προσφέρει τὴ δυνατότητα νά συνδεθεῖ ἡ διαχρονία μὲ τὰ ἄμεσα προβλήματα τοῦ παρόντος (καί ὄχι νά ταυτιστεῖ μὲ τὴν προβληματικὴ ἔννοια τῆς ἀμετάβλητης κοινῆς «παράδοσης») καί νά ἀποκτηθεῖ ἡ σύγχρονη τὸν ἱστορικὸ τῆς ὀρίζοντα μὲσω τῆς ἐπίγνωσης τῆς χρονικότητας τῶν φαινομένων τῆς.²⁷

Κατὰ συνέπεια, ὁ μετακριτικὸς στοχασμὸς εἶναι ὑποχρεωμένος νά ἐπεξεργαστεῖ μιά συγχρονικοδιαχρονικὴ μέθοδο γιὰ νά μελετηθεῖ τὸν κριτικὸν λόγον στὴ θεσμικὴ του ἰδιαιτερότητα (κανόνες, συμβάσεις, τυπολογίες καί ἐσωτερικὲς μεταβολές τοῦ εἶδους), στὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ παρεμφερεῖς ἢ συγγενεῖς θεσμοὺς (λογοτεχνία, φιλοσοφία, κοινωνιολογία, ἱστορία κ.λπ.) καί στὶς πραγματικὲς (ὕλικές) του διαστάσεις (ἐπικοινωνιακὲς σχέσεις, συνθηκὲς παραγωγῆς, κατανώσεως καί πρόσληψης, ἀντιδράσεις τοῦ κοινού,

26. Ἄδ. Κοραῖς, *Ἀλληλογραφία* (Ἀθήνα: Ἑρμῆς, 1979), τ. 3, σ. 18.

27. «Ἡ ἐπανοικειοποίηση ἔργων τοῦ παρελθόντος ἐμφανίζεται ταυτόχρονα μὲ τὴ συνδιαλλαγὴ παλαιᾶς καί νέας τέχνης, παραδοσιακῆς ἀξιολογίας καί λογοτεχνικῶν πειραματισμῶν τοῦ παρόντος», Hans Robert Jauss, *Toward an Aesthetic of Reception* (Minneapolis: Univ. of Minnesota Press, 1982), σ. 20.

ιστορικοί όρίζοντες, κοινωνικοί έπικαθορισμοί). Βέβαια, ή συνθετική αυτή έρμηνευτική μέθοδος καθιστά άναπόφευκτη τή ριζική άναθεώρηση ή άντικατάσταση παραδοσιακών έννοιών όπως «έξέλιξη», «πρόοδος», «είδος», «έπίδραση», «περίοδος», «γενιά», «ιστορική στιγμή» κ.λπ. Έτσι ώστε να μήν παγιδευτεί σέ αίτιοκρατικά ή όργανικά σχήματα και σέ θετικιστικές τελλολογίες. Στόχος της άλλωστε, όπως είπαμε, δέν είναι ή έξασφάλιση κάποιας άντικειμενικότητας άνάλογης πρός εκείνη των φυσικών έπιστημών αλλά ή άντικειμενοποίηση του έρευνητικού της πεδίου κατά τέτοιον τρόπο ώστε να ύπερβαίνει τήν κλασική διάκριση ύποκειμένου — άντικειμένου ως δύο αυτόνομων και άντίθετων έξκάνσεων του πραγματικού.

Αυτά όλα άφορούν φυσικά τή συστηματική ιστορική μελέτη της έλληνικής κριτικής στό σύνολό της πού ίσως άρχισει κάποτε να γίνεται, άν οί σχετικές σπουδές, για τήν ώρα ύποτυπώδεις, έδδοκίμησουν. Έδω δέν φιλοδοξούμε να κάνουμε κάτι παρόμοιο — άλλες οί άνάγκες και άλλες οί σκοπιμότητες πού ύπηρετεί αυτό τό κείμενο. Έντελώς περιθωριακά και παραδειγματικά χρησιμοποιεί τήν ιστορία: ό κύριος στόχος του είναι να φέρει στήν έπικαιρότητα όρισμένα έρωτήματα πού ή έλληνική κριτική έπίμονα άγνοεί ή άποσιωπά και να διαγράψει ένα πλαίσιο προβληματισμού πού πιθανώς να συμβάλει στή δημιουργία των προύποθέσεων για κάποια αντίδραση στή στασιμότητα, τήν άπάθεια και τή ματαιόδοξη αύτάρκεια της κατεστημένης λογοτεχνικής κριτικής. Είναι ένα κείμενο συμμετοχής σέ ύπάρχοντα προβλήματα πού πολλοί, μάλλον δικαιολογημένα, θά τό όνόμαζαν *πολεμική*. Ό ένιοτε έριστικός τόπος της έπιχειρηματολογίας — ίσως ένοχλητικός σέ όσους έχουν έθιστεί στήν «άντικειμενική», «άμέτοχη», «άνιδιοτελή» κριτική — δέν όφείλεται ώστόσο ούτε σέ έλλειψη άυτοσυγκράτησης ούτε σέ κάποια ένστικτώδη έπιθετικότητα αλλά συνιστά μιά άπό τίσ στρατηγικές πού έπιλέγησαν *σκόπιμα* ως άναπόκριση σέ συγκεκριμένες περιστάσεις.

Καιρός όμως να έπιστρέψουμε στό άρχικό έρώτημα και να δοϋμε τί μπορούμε να συμπεράνουμε άπό τήν συνοπτική ιστορική διερεύνησή του. Για λόγους καθαρά πρακτικούς θά διακρίνουμε τίσ βασικές έννοιες πού καθορίζουν τήν ιδεολογία, τή θεματική και τή μορφολογία της έλληνικής κριτικής σέ δύο γενικές κατηγορίες: ή πρώτη αναφέρεται στό ιστορικό της άδιάκοπης ένασχόλησης με τόν έθνικό χαρακτήρα (τήν έντοπιότητα) των πολιτισμικών φαινομένων καθώς και με τά κρίσιμα θέματα της έθνικής συνείδησης και ταυτότητας, ή δεύτερη περιλαμβάνει τίσ θεμελιώδεις έννοιες μέσω των όποιων ή κριτική άσκησε και έξακολουθεί να άσκει τό έργο της: οί έννοιες αυτές σχετίζονται με τό άντικείμενο, τίσ μεθόδους, τίσ έπιλογές και τίσ συμβάσεις της κριτικής πράξης. Οί δύο κατηγορίες όμως πρέπει να νοηθούν στήν ένοποιητική διαπλοκή τους στό βαθμό πού οί έννοιες της μιάς προϋποθέτουν και προσδιορίζουν τίσ έννοιες της άλλης.

Ήδη έχουμε έξετάσει όρισμένες άπό τίσ έννοιες της πρώτης κατηγορίας στή διαχρονικότητά τους: άπομένει τώρα να συνοψίσουμε τά κύρια σημεία και ταυτόχρονα να έπισημάσουμε τίσ σπουδαιότερες συνέπειες. Προκαταβολικά ως σημειώσουμε ότι άν κάτι χαρακτηρίζει τήν έλληνική κριτική ως ιδιόμορφο φαινόμενο είναι ό συνεχιζόμενος έγκλωβισμός του λόγου της στήν ίθαγενή παράδοση και στή φθαρμένη μυθολογία της έθνικής αισθητικής. Σέ όλη τήν ιστορική της διαδρομή, άπό τόν 19ον αιώνα έως σήμερα, δέν τόλμησε ποτέ να άμφισβητήσει τήν έγκυρότητα της έθνικιστικής έσωστρέφειάς της — ούτε καν στίς πιο μαχητικές και άυτοερευνητικές της στιγμές. Ή άπαρχή έγινε με τή ρομαντική αισθητική και τίσ συναφείς θεωρίες περί

έθνους και ιστορίας. Πολύ γρήγορα ή παράδοση του διαφωτισμού και του κλασικισμού ένσωματώθηκε στό ρομαντικό πνεύμα και ιδιαίτερα στό συλλογικό αίτημα να έξαρθεί ή ιστορική άποστολή του έθνους. Παράλληλα, ή ρομαντική ιστοριογραφία άποκατέστησε τή σπασμένη «συνέχεια» της παράδοσης δημιουργώντας τήν αύταπάτη ότι τό έθνος δέν ήταν ένα νεοσύστατο ευρωπαϊκό κράτος άγωνιζόμενο να άντιμετωπίσει τά δύσκολα προβλήματά του και να άποκτήσει ιστορική όντότητα αλλά ό κληρονόμος ενός μοναδικού παρελθόντος, ό τελευταίος σταθμός μιάς άδιάσπαστης όργανικής έξέλιξης. Ή κριτική άκολούθησε τό ίδιο μονοπάτι: τό σενάριο είναι τυπικά ρομαντικό στό σύνολό του. Τό έντυπωσιακό όμως δέν είναι ότι ή έλληνική διάνοηση του περασμένου αιώνα θεώρησε πρόσφορο τό ρομαντισμό για να προσαρμόσει τήν αισθητική της στίς έθνικές άνάγκες αλλά ότι διατήρησε άνέπαφη τή συναφή ιδεολογία στον τωρινό αιώνα. Αυτό έγινε με διάφορους τρόπους άπό τους όποιους σπουδαιότεροι είναι: συντήρηση, τροποποίηση και προβολή ρομαντικών έννοιών με έπίκεντρο τό «έθνος» ή τό «λαό», άμεση ή έμμεση ύποστήριξη της άυτονομίας και της μοναδικότητας της έλληνικής λογοτεχνίας, ταξινόμηση συγγραφέων και έργων ως κτημάτων του έθνους, έπισήμανση έπιδράσεων στό βαθμό πού άφορούν τόν δέκτη και τίσ άνάγκες του (σύμφωνα με τό άπαρχαιωμένο θετικιστικό σχήμα «αίτια — άποτέλεσμα»), καθαρά περιστασιακή, έπικουρική ή συμπληρωματική χρήση της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας και σκέψης (με τίσ αναπόφευκτες άπλοποιήσεις και μυθοποιήσεις). Και τέλος, προσφυγή σέ ένα κλειστό σύστημα ιδεών και σέ ένα άυτοτροφοδοτούμενο και άυτοδιδαιωνιζόμενο κύκλωμα αξιών πού άναπαράγουν τόν ιδεολογικό τους πυρήνα παρά τίσ δοκιμασίες τους άπό σποραδικές έπιθέσεις και διαδοχικές άπόπειρες εισβολής. Τό ρομαντικό ιδεώδες της έθνικής λογοτεχνίας κρατήθηκε άκμαίο στή συνείδηση διαδοχικών γενεών άκόμη και όταν καινούργια σχήματα, σύμβολα και συνθήματα έσημάδεψαν τή μετάβαση σέ νέες μορφές λόγου — ή μετάβαση αυτή ύπηρεξε συνήθως ύπόθεση έσωτερική πού έπηρέασε τίσ άναλογίες, τίσ ίσορροπίες και τίσ ιεραρχήσεις του συστήματος και όχι τό σύστημα καθαυτό.

Ή δεύτερη κατηγορία έννοιών πού αναφέρεται στήν κριτική θεωρία και πράξη περιλαμβάνει κατά τόν ίδιο τρόπο τίσ βασικές άρχές της ρομαντικής αισθητικής όπως αυτές διαμορφώθηκαν και μεταμορφώθηκαν στίς συγκεκριμένες χρήσεις τους μέσα στήν ιστορία. Οί κριτικές ιδέες στήν ιστορική τους διαδρομή δέν παρέμειναν φυσικά ταυτόσημες με τό πνεύμα του ρομαντικού άνθρωπισμού αλλά έξελίχθηκαν άπό έποχή σέ έποχή άνάλογα με τήν ιστορική συγκυρία. Διατήρησαν όμως, κάτω άπό τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς, σημαντικά ίχνη της καταγωγής τους, όπως: ή ταύτιση μορφής και περιεχομένου, ή ζωή και οί προθέσεις του συγγραφέα, ή δημιουργική ιδιοφυία (Genius), ή μεταφυσική του ύφους, ή αξιολογία του νοήματος, ή αισθητική του «πνεύματος της έποχής», ή λογοτεχνική ήθική, ό ιστορικός άντικειμενισμός, ό διδακτικός έμπειρισμός. Τά ίχνη αυτά στάθηκαν άρκετά για να θεμελιώσουν τή διαχρονική ένότητα των κυρίαρχων στοιχείων στήν ιδεολογία, τή θεωρία και τή μεθοδολογία της κριτικής.

Όταν καταλήξαμε προηγουμένως στό συμπέρασμα ότι ή έλληνική κριτική υπεράσπισε τήν έλληνικότητά της με ευρωπαϊκά έπιχειρήματα, έννοούσαμε ότι χρησιμοποιήσε τήν ευρωπαϊκή αισθητική για να άναποκριθεί σέ έγχώριες άνάγκες και, ταυτόχρονα, να άντισταθεί στήν ίδια τήν ευρωπαϊκή επίδραση. Ή λογική αυτή αντίφαση έξηγεί τίσ έκάστοτε έμπλοκές και άμ-

φιταλαντεύσεις της, τόν παραλογισμό του ευρωπαϊκού αντιευρωπαϊσμού της. Η μορφολογία επομένως της ελληνικής κριτικής, όπως συγκεκριμενοποιείται στις δύο κατηγορίες έννοιών που εξετάσαμε, υπήρξε άρρηκτα δεμένη στην ιστορική της εξέλιξη με την ιδεολογική της εξάρτηση από τα πιο συντηρητικά ευρωπαϊκά ρεύματα, ακόμη και όταν τα ρεύματα αυτά έπαιξαν το ρόλο του υποτιθέμενου αντιπάλου.

Αν η έρμηνευτική υπόθεση στην οποία στηρίζαμε τις παρατηρήσεις μας για τόν κανόνα της ελληνικής κριτικής ευσταθεί, τότε μπορούμε να προχωρήσουμε στο επόμενο στάδιο και να εξετάσουμε πώς αυτός ο κανόνας με την ιδεολογική άκαμψία του και τόν επαχθή του λόγο εξακολουθεί να κυριαρχεί και να δρᾷ ανασταλτικά υποβαθμίζοντας κάθε αντίδραση στο επίπεδο της «έλαφρᾶς φιλολογίας» ή της «περαστικής μόδας». Αναμφίβολα έχει στη διάθεσή του τους θεσμικούς μηχανισμούς, τα ιδεολογικά δπλα και τα επικοινωνιακά μέσα για να νομιμοποιεί την ισχύ του και να προκαθορίζει — κατά τό δυνατόν — τις διαθέσεις του κοινού· από τή σκοπιά όμως που μᾶς ενδιαφέρει ἔδῳ ἡ κυριαρχία του συνεπάγεται συγκεκριμένες πρακτικές και στρατηγικές, δηλαδή τή λειτουργία του ὡς κανόνα στο χώρο της ἔμπειρίας. Έτσι ἡ ὑλοποίηση της προγραμματικής αίσθητικῆς του συνδέεται, σήμερα ὡς και στο παρελθόν, με τή ρύθμιση της σχέσης του πρὸς αὐτό που ὀνομάζουμε *παράδοση* και πρὸς αὐτό που ὀνομάζουμε *δυτική σκέψη*.

Ἡ παράδοση δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ιστορική δικαίωση του κανόνα, ἕνας εὐφημισμός για τίς διαδικασίες «συντήρησης, καταστολῆς και ἀποκλεισμοῦ»²⁸ στο πολιτισμικό πεδίο. Τό κύρος ἐπομένως τῆς καθιερωμένης ελληνικῆς κριτικῆς διασφαλίζεται με τήν ἐπιβολή του παρελθόντος ὡς κανόνα του παρόντος, ἔτσι ὥστε να δημιουργηθεί ἡ ἐντύπωση και να καλλιεργηθεί ἡ μυθολογία ὅτι ἡ υποτιθέμενη ἀδιάσπαστη συνέχεια ὀνομάτων και ἔργων ἀναποκρίνεται στην ιστορική «ἀλήθεια». Ἡ δυτική σκέψη ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἐμφανίζεται ὡς «ἐξωτερικός» παράγοντας σέ ἀντίθεση πρὸς τήν «ἐσωτερικότητα» τῆς παράδοσης· θεωρεῖται χρήσιμος, ἀπαραίτητος και θετικός στο βαθμό που δέν διασπᾷ τίς κανονικότητες, δέν ἐγκαθίσταται ὡς «ξένο σῶμα» και, γενικά, δέν ἀπειλεῖ να ἀνατρέψει τίς ἰσορροπίες και να διαταράξει τήν ὑπάρχουσα τάξη. Για νά προληφθοῦν τέτοιες παρενέργειες, δίπλα στον «ἐσωτερικό» κανόνα (ἐλληνική παράδοση) τοποθετεῖται τώρα ὁ «ἐξωτερικός» κανόνας (δυτική παράδοση). Ἀλλά πρωταρχικό στοιχεῖο ὑπαρξης του κανόνα²⁹ εἶναι ἡ *διάρκεια*, δηλαδή ἡ *ἀτελεύτητη ἐπανάληψη*, και αὐτό ἐξηγεῖ γιατί σήμερα ἡ παραδοσιακή κριτική, ἐνῶ δέν ἔχει τίποτε να πῆι ἔνῳ δὲν ἔχει ἡδη εἰπωθεῖ, συνεχίζει να μιλά κι ἔτσι να συντηρεῖται.

Εἶναι όμως ἡ κυριαρχία του κανόνα ἀπόλυτη, καλύπτει ὅλο τό φάσμα τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς στην Ἑλλάδα σήμερα, δέν ἀναπτύχθηκαν ἀντιστάσεις πρὸς τήν κηδεμονία του, δέν ἔγιναν ἀνοίγματα πρὸς ἄλλες κατευθύνσεις και δέν ὑπάρχουν λόγοι να πιστεύουμε ὅτι δημιουργοῦνται σιγά σιγά οἱ συνθήκες για τήν ἀπελευθέρωση του κριτικοῦ λόγου ἀπό τήν ἀσφυκτική ἐσωστρέφειά του; Θά ἦταν πράγματι δύσκολο (και ἱστορικά ἐσφαλμένο) να φανταστῆ κανεῖς ἕναν κανόνα τόσο ὀλοκληρωτικό και καθολικό που να μὴν ἐπιτρέπει ἀποκλίσεις ἢ ἀντιθέσεις, που να γίνεται ἀποδεκτός ἀπό ὄλους και να παραμένει ἄρρωτος και παντοδύναμος. Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ λογική τῆς ἱστορικῆς του διάρκειας και τῆς ἐσωτερικῆς του συνοχῆς ἀποδεικνύει ὅτι μόνον κερδίζοντας στην ἀναμέτρησή του με ἀντίρροπες τάσεις, μόνον ἐπιβεβαιώνοντας ξανά και ξανά τή θετικότητα, τήν αὐθεντία και τήν αὐθεντικότητά του κατορθώνει να ἐπιβιώνει. Κατά

συνέπεια, δέν ἀσκεῖ τήν ἐξουσία του σέ οὐδέτερο ἄλλα σέ δυναμικό πεδίο ὅπου συνυπάρχουν και ἀνταγωνίζονται ἑλαφρές παρεκκλίσεις, ἀπρόσμενες οικειοποιήσεις, ἀνορθόδοξες χρήσεις, ἐνοχλητικές ἐξαιρέσεις, ὑπονομευτικές ἀντιθέσεις και ἀπόλυτες ἀρνήσεις. Στην ἱστορία τῆς ἐλληνικῆς κριτικῆς δέν ἔλειψαν οἱ κάθε εἶδους ἀντιστάσεις στον κρατούντα λόγο ἄλλα, στο σύνολό τους, δέν τόν ἀπειλήσαν ποτέ σοβαρά· ὄχι μόνον γιατί οἱ ἀντιστάσεις αὐτές δέν πῆραν τή μορφή ἑνός καλά ὀργανωμένου, συστηματικοῦ και θεωρητικῆς πειστικοῦ κριτικοῦ λόγου ἄλλα και γιατί ἡ κατεστημένη κριτική εἶχε τήν πρόνοια να προλαμβάνει τίς κρίσεις και να ἐκτονώνει τίς ἐντάσεις ὑπολογίζοντας τίς προδιαθέσεις του κοινού, ἀναδομώντας τό σύστημα τῶν ἀξιών της και ἀφομοιώνοντας ὅσα νεωτεριστικά στοιχεῖα εἶχε ἀνάγκη.

Μποροῦμε ὁμως να ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ κατάσταση παραμένει ἡ ἴδια και ὅτι τίποτε δέν ἄλλαξε στις τελευταῖες δεκαετίες; Δέν ἔχουμε ἀρκετές ἐνδείξεις που να μᾶς πείθουν ὅτι *κάτι γίνεται*, ὅτι βρισκόμαστε σέ μιά μεταβατική φάση, ὅτι μιά ὑποσχετική πολυφωνία ἀρχίζει να ἀναφαίνεται; Δέν εἶναι ἀπόδειξη κριτικῆς ἀνανέωσης τό γεγονός ὅτι πυκνώνουν οἱ ἀναφορές στο μαρξισμό και στο στρουκτουραλισμό, στην ψυχάνάλυση και στη σημειωτική, στην ὑφολογία και στο φορμαλισμό, ὅτι ἡ γλώσσα και τό ὕφος τῆς κριτικῆς ἔχουν ἀλλάξει, ὅτι ὁ ἐθνοκεντρικός πέρασε στο περιθώριο, ὅτι αὐξήθηκαν οἱ μεταφράσεις θεωρητικῶν κειμένων, ὅτι τό ἐλληνικό κοινό εἶναι ἐνήμερο για ὅσα συμβαίνουν στην σύγχρονη λογοτεχνία και κριτική, ὅτι, τέλος πάντων, τόσα πολλά λέγονται, γράφονται και συζητούνται για παρόμοια θέματα; Ὅλα αὐτά τά ἐρωτήματα ζητοῦν μιά ἀπάντηση χωρῆς ὑπεκφυγῆς και, ὡς λέει ὁ Thomas Pynchon, «*φαίνεται να ὑπάρχει μόνον ἕνας τρόπος να πῆ κανεῖς ὄχι και αὐτός εἶναι ὄχι*»³⁰ — ἀρκεῖ να δώσει τίς ἀπαιτούμενες ἐξηγήσεις για να μὴ φανεῖ ὅτι φυγοδικεῖ. Ἄς ἐπιχειρήσουμε λοιπόν να ἐπισημάνουμε σέ γενικές γραμμές τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς κριτικῆς για να αἰτιολογήσουμε τήν ἀπόλυτη διατύπωση τῆς ἄρνησης.

1. *Κριτική και λογοτεχνία*. Ὁ κριτικός ἐμφανίζεται ὡς «φτωχός συγγενής» του δημιουργοῦ, εὐλαβῆς σχολιαστής τῶν κειμένων, κοινωνός τῆς λογοτεχνικῆς «ἀλήθειας»· ἀσχολεῖται ἀποκλειστικά με ὀνόματα και ἔργα και ἐνδιαφέρεται ἐλάχιστα για ὅ,τι συμβαίνει ἐξῶ ἀπό τά ὄρια τῆς ἐθνικῆς λογοτεχνίας· ἐπιδίδεται, κυρίως, στην βιβλιοκρισία, τή φιλολογική μελέτη και τό ἐντυπωσιογραφικό δοκίμιο (ἀνάλογα με τίς ἐπαγγελματικές του ἀσχολίες). Ὡς δημόσιος λειτουργός αἰσθάνεται τήν εὐθύνη να ἐγγυηθεῖ ἕνα «νόημα» και να ὑπερασπίσει τόν κανόνα ἀπό τοῦς ἀντιπάλους του.

2. *Ὁ θεσμός και τά άτομα*. Ἡ ἀδυναμία ἀπέναντι στη λογοτεχνία γίνεται δύναμη ἀπέναντι στο κοινό. Ἡ κριτική εἶναι ὑπόθεση ἀτόμων που με τό κύρος τῆς ὑπογραφῆς τους ἐκπροσωποῦν τό θεσμό. Ὁ κριτικός θεωρεῖται ἡ ἀναγνωρισμένη «αὐθεντία», ὁ εὐσυνειδητός «διαφωτιστής», ἡ πηγή τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως γνώσης, τό προνομιοῦχο «ὑποκείμενο»: *Pereat mundus, fiat critica, fiat criticus, fiat*. Ὅταν ὁμως ἡ κριτική εἶναι ὑπόθεση ἀτομική, τότε εἶναι ὑπόθεση ὄλων: του φιλολόγου, του ἱστορικοῦ, του δημοσιογράφου, του γιατροῦ

28. Ὁ.π., σ. 112.

29. Για τό θέμα του «κανόνα» βλ. σχετικά τό ἀφιέρωμα του περιοδικοῦ *Critical Inquiry* 10 (Σεπτ. 1983) και ἰδιαίτερα τό κείμενο τῆς Barbara Herrnstein Smith, "Contingencies of Value", σ. 1-35. Βλ. ἔτισης Alastair Fowler, "Genre and the Literary Canon", *New Literary History* 11 (Φθινόπωρο 1979), σ. 97-119.

30. Tony Tanner, *Thomas Pynchon* (London: Methuen, 1982), σ. 15.

κ.α. Κάτι τέτοιο δέν είναι ἐξ ὀρισμοῦ ἀρνητικό, ἰδιαίτερα στόν ἑλληνικό χώρο· εἶναι ὁμως ἀνεπαρκές ἂν δέν συνοδεύεται ἀπό τήν συστηματική καλλιέργεια καί διδασκαλία τῆς κριτικῆς θεωρίας καί πρακτικῆς, ἂν δέν ὑπάρχουν τά θεσμικά πλαίσια γιά τήν προώθηση τοῦ κριτικοῦ προβληματισμοῦ, τή διακίνηση, ἀντιπαράθεση καί δοκιμασία τῶν κριτικῶν ἰδεῶν. Ἐτσι, τό Πανεπιστήμιο δέν ἀναγνωρίζει τήν κριτική ὡς ξεχωριστό κλάδο ἀλλά τήν ἐνσωματώνει στή φιλολογική ἀνάλυση καί στήν ἱστορία τῆς λογοτεχνίας· δέν ὑπάρχουν εἰδικά περιοδικά στά ὁποῖα νά διεξάγεται ὁ κριτικός διάλογος καί ἀντίλογος καί νά παρουσιάζονται τά προβλήματα, οἱ τάσεις καί οἱ πειραματισμοί τῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας· σπανίζουν οἱ συνθετικές μελέτες πολιτισμικῶν φαινομένων καί, κυρίως, ἐκεῖνες οἱ μελέτες πού θά ἐρευνούσαν ζητήματα θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος.

3. *Ἡ κοινή λογική καί ἡ ἐμπειρική μέθοδος.* Ἡ ἀπουσία οὐσιαστικοῦ θεωρητικοῦ προσανατολισμοῦ καί μεθοδολογικοῦ προβληματισμοῦ ἀναπληρώνεται ἀπό ἀσαφείς ἐπικλήσεις τῆς «κοινῆς λογικῆς» (ὅ,τι θεωρεῖται γενικά ἀποδεκτό, προφανές καί ἀληθές) ὡς ἐπιχειρήματος γιά τό αὐταπόδεικτο τῶν ἰσχυρισμῶν τοῦ κριτικοῦ καί ἀπό τή χρήση τῆς ἐμπειρικῆς μεθόδου (μέ θεμελιώδη ἀρχή τήν ἀμεση πρόσβαση στό κείμενο³¹) ὡς ἀπόδειξη τοῦ σεβασμοῦ πού τρέφει ὁ κριτικός πρὸς τό ἔργο καί τῆς ἐμπιστοσύνης πού ἔχει στή δική του ἰδιοφυῆ εὐρηματικότητα: Ὁ ἐμπειρισμός αὐτός θέλει νά πιστεῦει ὅτι δέν εἶναι «θεωρητικός», ὅτι δέν ὑπόκειται δηλαδή στήν «παραμορφωτική» ἐπίδραση γενικῶν ὑποθέσεων καί σχημάτων· ἐπομένως ἀδυνατεῖ ἢ δέν θέλει νά ἐννοήσει ὅτι ἀποδέχεται τή θεωρία καί τήν ἰδεολογία τοῦ κανόνα, ὅτι ὑποστηρίζει τήν ὑπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Δηλώνει λ.χ. ἕνας ἀπό τοὺς πρωταθλητές τῆς ἐμπειρικῆς κριτικῆς: «Προσωπικά μέ ἐνδιαφέρει κυρίως ἡ πράξη τῆς ποιητικῆς γραφῆς καί ἀνάγνωσῆς τῆς· λιγότερο ἡ θεωρητικῆς τῆς διαμόρφωση, στό βαθμό τουλάχιστον πού ἡ διαμόρφωση ἀπομακρύνεται πολύ ἀπό τό συγκεκριμένο ἔργο καί παίρνει τή μορφή τῆς ἀφηρημένης κανονιστικῆς σκέψης». ³² Αὐτή ἡ δήλωση-ἐξομολόγηση εἶναι ἕνα τυπικό παράδειγμα ἀφηρημένης καί κανονιστικῆς σκέψης πού μεταμιρίζεται σέ ἐμπειρική διαπίστωση γιά νά ὑποστηρίξει τήν ἀμεσότητα, τή φυσικότητα καί, κατά συνέπεια, τήν ἀνωτερότητά της. Ὁπως παρατηρεῖ ἡ Catherine Belsey ἡ ἐμπειρική «κοινή λογική» (common sense) πιστεῦει ὅτι «τό πραγματικό ἔργο τοῦ κριτικοῦ εἶναι νά καταπιστεῖ μέ τή διαδικασία τῆς ἀνάγνωσης, νά ἀνταποκριθεῖ ἄμεσα στό κείμενο χωρίς νά ἀνησυχεῖ γιά τίς λεπτολογίες τῆς θεωρίας, σάν νά εἶναι ὁ "ἐκλεκτικισμός" — ἡ ἢ ἀπουσία κάθε συστηματικῆς προσέγγισης — ἐγγύηση ἀντικειμενικότητας. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο ὁ ἐμπειρισμός ἀποφεύγει τήν ἀναμέτρηση μέ τίς ἴδιες του τίς προϋποθέσεις, προστατεύει τίς κυρίαρχες διαδικασίες καί μεθόδους καί ἔτσι ἐγγυᾶται τό ἐντελῶς ἀντίθετο τῆς ἀντικειμενικότητας, τή διαίωνη ὑποθέσεων πού δέν ἔχουν ποτέ τεθεῖ ὑπό ἐρώτηση». ³³ Ἡ ἐμπειρική κριτική δέν ἐμπιστεύεται τά "ἐγκεφαλικά" θεωρητικά σχήματα ἀλλά τήν πηγαία ἔκφραση τῆς ὑποκειμενικῆς γνώσης καί αἰσθαντικότητας, «κρίνει μέ βάση τή συνήθεια, τήν προκατάληψη καί τήν "κοινή λογική" καί ὄχι μέ κάποιο μὴ βολικό, "ξηρό θεωρητικό" σύνολο συζητήσιμων ἰδεῶν». ³⁴

4. *Θεωρία, Ἐπιστημολογία, Ἰδεολογία.* Ἐδῶ οἱ ἀντιδράσεις ποικίλλουν. Καταρχήν ἔχουμε τήν πλήρη ἀδιαφορία ἢ τήν ἀπόλυτη ἀπόρριψη καί τίς ἀντισταθμιστικές τους προτάσεις: ἀφοσίωση στήν ἐπιστήμη καί στίς ἀντικειμενικές της «μετρήσεις», πίστη στήν ἀξία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἐμπιστοσύνη στήν ἐμπειρική περιγραφή καί ἀνάλυση. Τά ὑπόλοιπα

ἀφοροῦν κάποιους ἀνυπόληπτους καί ἀναξιόπιστους "Ἕλληνες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἢ ἀπαίδευτους «μοντέρνους» τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοὺς μιμητές, ἀντιγραφεῖς, roseur καί δανδῆδες τῆς "διασποράς" ἢ τοῦ ἐγχώριου "σνομπισμοῦ". Ὁπως ἔχουν τά πράγματα ὁμως σήμερα πῶς ἀποτελεσματική καί ἐντυπωσιακή εἶναι ἡ τακτική τοῦ διπλοῦ παιχνιδιοῦ. Ὁ κριτικός, ἐνῶ στήν πράξη παραμένει ἀμετακίνητα πιστός τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων, θέλει νά ἐμφανίζεται γνώστης τῶν καινούριων ρευμάτων: ἀνοιχτός στίς καινοτομίες, δεκτικός στοὺς πειραματισμούς, μυημένος στή «γλώσσα» τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ὡστόσο ἄρκετα φρόνιμος ὥστε νά μὴ ἐνθουσιάζεται εὐκολα καί νά μὴ παίρνει θέση ἀλλά νά κρατᾷ τήν ἀπόσταση, νά ἐλέγχει τήν ἐπίδραση καί, γενικά, νά ἐνισχύει τή μετριοπάθειά του μέ τήν κρυφή γνώση ὅτι ὅλα αὐτά ξανάγιναν καί θά ξανάγινουν χωρίς νά ἀλλάξει τίποτε ἀπό τήν ἀνθρώπινη φύση, χωρίς νά χαθεῖ καμιά ἀξία ἀπό τόν ἀνθρώπινο πολιτισμό καί χωρίς νά ἀπειληθεῖ τό αἰώνιο νόημα τῆς ἱστορίας καί τῆς τέχνης. Ἐναγνωρίζει φυσικά χωρίς δισταγμό ὅτι ὑπάρχουν ὀρισμένα στοιχεία στή σύγχρονη δυτική σκέψη πού ἂν ἀφομοιωθοῦν δημιουργικά ἀπό τήν ἑλληνική εἶναι πιθανόν νά φανοῦν εὐεργετικά — ὑπό τήν προϋπόθεση πάντοτε ἢ πρόσληψη νά γίνεται μέ μέτρο καί χωρίς ὑπερβολές. Στό ἐπίπεδο τῆς πρακτικῆς βέβαια υἱοθετεῖ, ὅπως εἶπαμε, τίς πῶς συντηρητικές ἰδέες καί συμβατικές μεθόδους ἐμπλουτίζοντάς τες ὁμως μέ ψήγματα μοντέρνας ὀρολογίας, ὅπως «σημαῖνον-σημαινόμενο», «ἐρμηνεία», «δομή», «ὑφολογία», «ἀνάγνωση»³⁵ κ.λπ., καθώς καί μέ τήν παράθεση κάποιων ὀνομάτων ἀπό τό πάνθεον τῆς ἐπικαιρότητας. Μέ δύο λόγια ὁ ἐνλόγος κριτικός εἶναι ἀντιπροσωπευτική ἐνσάρκωση τοῦ κλασικοῦ *Bildungsphilister*.

31. «Ποτέ ἀλήθεια δέν ἀντιμετωπίζουμε ἕνα κείμενο ἄμεσα, σέ ὅλη τή φρεσκάδα του ὡς πρᾶγμα καθᾶυτό. Τά κείμενα μᾶλλον στέκονται μπροστά μας σάν ἤδη πάντοτε (always already) ἀναγνωσμένα· τά κατανοοῦμε μέσω παιγνῶμων στρωμάτων προηγούμενων ἐρμηνειῶν ἢ — ἂν τό κείμενο εἶναι πρόσφατο — μέσω προηγούμενων ἀναγνωστικῶν συνηθειῶν καί κατηγοριῶν πού ἀναπτύχθηκαν ἀπό τίς κληρονομημένες ἐρμηνευτικές παραδόσεις». Fredric Jameson, *δ.π.*, σ. 9.

32. Δ.Ν. Μαρωνίτης, *Ἡ ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη* (Ἀθήνα: Ἐρμῆς, 1984), σ. 66.

33. Catherine Belsey, *Critical Practice* (London: Methuen, 1980), σ. 4.

34. Terry Eagleton, *δ.π.*, σ. 200.

35. Ἀξίζει νά σταθοῦμε στόν ὅρο αὐτό πού ἔχει γίνει ἀδικαιολόγητα δημοφιλῆς. Τήν πατρότητά του, καθώς καί τά δικαιώματα χρήσης, διεκδικεῖ ἀκαταπόνητα (καί κατά τή γνώμη μας νομίμως) ὁ καθηγητής τῆς Κλασικῆς Φιλολογίας στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης κ. Δ.Ν. Μαρωνίτης. Ἐπειδὴ ἔτυχε νά βρεθοῦμε «ἀνυποψίαστα» ἀναμειγμένοι στίς πατρικές του διεκδικήσεις (βλ. *Χάρτης*, 9 (1983), σ. 361, σημ. 1) πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι ὄχι μόνον εἴχαμε ὑπόψη μας τή σχετική ληξιαρχική πράξη ἀλλά καί διαφωνοῦσαμε ἀπόλυτα μέ τό περιεχόμενό της. Δέν εἶναι σκόπιμο νά ἀναφερθοῦμε ἐδῶ στή μακρά ἱστορία τοῦ ὄρου καθώς καί στό πλήθος τῶν διαφορετικῶν νοημάτων καί χρήσεών του, ἀρκεῖ νά σημειώσουμε ὅτι ἡ ἐμπειρική υἱοθέτησή του ἀπό τόν κ. καθηγητή εἶναι τυπικό δείγμα ἀντίστασης στήν «ἀνάγνωση», δηλαδή στή «θεωρία». Ὑπό τήν ἐννοια αὐτή, νομίζουμε ὅτι πρέπει νά τοῦ ἀποδοθεῖ πλήρης κυριότητα καί εὐθύνη. Σέ πρόσφατη ὁμως ἔκδοση κειμένου του ὁ «ἀλγῶν πατήρ» ἐπανήλθε «προσωπικότερα» στό θέμα ἰσχυρίζομενος ὅτι ὁ ὄρος «ἀνάγνωση» τόν ὁποῖο «ἐφεῦρε» (sic) τό 1971 «ἔγινε ἐφεξῆς ἔμμονη ἰδέα καί ἐξελίχθηκε μέ τόν καιρό σέ ἕνα εἶδος προσωπικῆς μεθόδου» πού βλέπει «τελευταῖα νά εἰσάγεται στή γαλλική ἢ τήν ἀγγλοσαξονική τῆς ἐκδοχῆς, μέ αὐταρέσκεια. Ἄμυνα, λοιπόν, πρὸς ὑπεράσπιση κάποιας ἰθαγένειας» (*Ἡ ποίηση τοῦ Γιώργου Σεφέρη*, σ. 8). Ἀλλά ἀφοῦ γιά τήν «ἰθαγένεια» δέν μάς πέφτει λόγος, ἄς περιοριστοῦμε στοὺς Λατίνο: *"Perturiunt montes, nascetur ridiculus mus"*.

Παραπλήσιος σέ αυτόν τόν επιφυλακτικό «φιλελευθερισμό» είναι ὁ θεωρητικός «πλουραλισμός». Ὁ πλουραλιστής κριτικός βρίσκει «λίγη ἀλήθεια σέ καθετί»³⁶ — ἡ ιδανική μέθοδος συνιστᾷ ἕναν ἁρμονικό συνδυασμό δῶν τῶν ὑπαρχουσῶν τάσεων καί ἀπόψεων. Τό δράμα τῆς ὀλικῆς μεθόδου τροφοδοτεῖται ἀπό τήν αὐταπάτη ὅτι προχωρώντας ἀφαιρετικά ὁ κριτικός ἀποφεύγει τόσο τό δογματισμό ὅσο καί τό σχετικισμό — συνεπῶς οἱ διαφορές καί οἱ ἀντιθέσεις μποροῦν νά διευθετηθοῦν εἰρηνικά καί δίκαια καί ὄλοι νά βροῦνε κερδισμένοι. Σέ ἀκραίες περιπτώσεις ὁ πλουραλισμός αὐτοῦ τοῦ εἴδους τείνει νά πάρει τίς διαστάσεις ἑνός «*caligulisme intellectuel*».³⁷

Ἀπομένουν, τελευταῖα, ὁ θυωμένος ἀντίλογος καί ἡ μαχητική ἀντίδραση. Ὅσο καί ἂν ἀναζητήσουμε κάποιον διάλογο γιά τά προβλήματα τῆς κριτικῆς θά μείνουμε μέ ἀδεια χέρια. Καί ὅταν λέμε διάλογο δέν ἐννοοῦμε μόνο τήν ἡρεμῆ ἀνταλλαγή ἀπόψεων ἀλλά καί τή διαμάχη, τή σύγκρουση, τήν πολεμική πού διεξάγονται στό χῶρο τῶν ιδεῶν καί ἀφοροῦν σημαντικά ζητήματα τοῦ κριτικοῦ λόγου. Ἀντίθετα, αὐτό πού συνήθως συναντᾶμε εἶναι ἡ προσωπική διένεξη, ἡ ἀτεκμηρίωτη διαμαρτυρία, ὁ λίβελος, τά ὑπονοούμενα, τό ἀπαιτητικό παράπονο, ἡ σιωπή (ὡς μέσον ἄμυνας) — κοντολογίς τό παιχνίδι τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων καί τῶν ιδιωτικῶν προβλημάτων.

Ἡ θεωρία, ἡ ἐπιστημολογία καί ἡ ἰδεολογία εἶναι πράγματα πού ξενίζουν καί ἐνοχλοῦν, ὄροι πού μιλιοῦν καί νοθεύουν τήν «καθαρότητα» καί τήν «ὁμορφιά» τῆς κριτικῆς πράξης. Στήν καλύτερη περίπτωση τοῦς γίνεται κάποια εὐφημη μνεῖα πού δέν ἀπέχει πολύ ἀπό τόν ἐξορκισμό.

5. *Ἡ μόδα τῆς ἀντι-μόδας*. Ὑπάρχουν αὐτοί πού ἐπιτίθενται στή «μόδα» ἐννοώντας καθετί «ξένο» «μῆ-ἐλληνικό», ὑπάρχουν καί ἐκεῖνοι πού ὑπολήπτονται βαθύτατα τή δυτική παράδοση ἀλλά ἀποστρέφονται τίς τρέχουσες «μόδες» ὡς περαστικές, ψεύτικες, ἐπιδεικτικές καί φανταχτερές. Ἀνάμεσά τοῦς οἱ «ἀντι-μοδιστές» ἔχουν κάτι κοινό: τή μόδα νά ἀπεχθάνονται κάθε μόδα· ἀκολουθοῦν δηλαδή ἕναν συρμό πού αὐτοαναίρεται διατηρώντας τήν ψευδαίσθηση τῆς δικῆς του «σοβαρότητας» καί ὑπερχρονικότητος. Πιστεύουν ἐπίσης ὅτι τό *modus* τῆς ὑψηλῆς αἰσθητικῆς τοῦς δέν ἔχει νά κάνει τίποτε μέ τοῦς «χυδαίους» νόμους τῆς ἀγορᾶς καί τῆς κατανάλωσης. Καί οἱ δύο κατηγορίες θεωροῦν ἱερόσυλη τήν ἀποψη ὅτι ἡ παράδοση εἶναι ἱστορικευμένη μόδα καί ἐπιβληθεῖσα καλαισθησία (*taste*).

6. *Οἱ καινούριες προσεγγίσεις*. Μπορεῖ νά εἶναι ἐλάχιστες ἀλλά ὄχι ἀνύπαρκτες· ἀρκοῦν ὅμως γιά νά συγκροτήσουν ἕναν ὑπολογισμό καί διαφορετικό λόγο, νά προσφέρουν ἐφικτές ἐναλλακτικές λύσεις, νά διεσπύσουν στοῦς «ἀπαγορευμένους» χώρους τῆς παραδοσιακῆς κριτικῆς; Γιά τήν ὥρα ἡ πρόοδος στήν περιοχὴ αὐτὴ εἶναι ἀργή καί λειψή. Ποιὰ εἶναι λ.χ. ἡ σύγχρονη μαρξιστικὴ αἰσθητικὴ πού ἀντικαθιστᾷ καί ξεπερνᾷ τόν, ἴσως ἀναπόφευκτα, ἀπλοϊκό μαρξισμό τοῦ Αὐγέρη καί τοῦ Βάρναλη; Ποιὰ εἶναι ἡ ψυχαναλυτικὴ θεώρηση πού διαδέχθηκε τόν μηχανιστικό ψυχολογισμό τοῦ Μαλάνου; Ποιὰ εἶναι ἡ πολιτισμικὴ ἱστοριογραφία πού ἀξιοποίησε τήν ἐμπειρικοαξιολογικὴ κριτικὴ τοῦ Σεφέρη; Ὅσο καί ἂν ψάξουμε δέν θά βροῦμε παρά μεμονωμένες ἐργασίες, μοναδικές «περιπτώσεις», πιθανῶς λαμπρές ἐξαίρεσεις, ὄχι ὅμως ὀλοκληρωμένες προσπάθειες, συλλογικὲς τάσεις καί καθιερωμένες πρακτικὲς.

7. *Οἱ ἐξαίρεσεις καί τό περιθώριο*. Μιλῆσαμε γιά ἐξαίρεσεις. Ὁ καθένας φιλοδοξεῖ ἢ φαντάζεται νά ἀνήκει σέ αὐτές μέ ὅποιεσδήποτε συνθήκες καί ὑπὸ ὅποιαδήποτε ἰδιότητα. Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα,

εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἕνα ἐλάχιστο «περιθώριο» ὑφίσταται καί ἀνθίσταται γενναῖα στή συμβατικὴ ἐλληνικὴ κριτικὴ. Εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ «περιθωρίου» πού προκαλεῖ στιγμιαῖες ἀναστατώσεις καί δημιουργεῖ «παράσιτα» στό ἐπικοινωνιακὸ σύστημα τοῦ κρατοῦντος λόγου. Ἀλλὰ τό «περιθώριο» γίνεται συχνά τό καινούριο ἄλλοθι γιά τήν ἔμμεση ἀποδοχὴ ἢ ἀνοχὴ τοῦ κανόνα, ὁ παράνομος μῦθος ἑνός φανταστικοῦ ἀνταρτοπόλεμου, ὁ μαρτυρικός τόπος καί τρόπος «σωτηρίας». Ὅταν αὐτό τό «περιθώριο» πάψει νά ἰκανοποιεῖται μέ τήν περιθωριακότητά του καί ἀποφασίσει νά ἀμφισβητήσῃ πολυμέτωπα καί συστηματικά τίς παντοδύναμες κριτικὲς «σατραπείες», τότε ἴσως ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ θέσει ὀρισμένα ἐρωτήματα πού ποτέ δέν ἔθεσε καί ἴσως ὁ λόγος τῆς ἀποκτήσῃ τό ζωτικό τοῦ χῶρο: τήν πολυφωνία πού σήμερα στερεῖται.

Εἶναι πιθανόν, μέ ὅσα εἶπαμε ἔως ἐδῶ, νά φανεῖ πῶς ὑποστηρίζεται ἔμμεσα ἡ ἀποψη πού θεωρεῖ τόν ὄρο «ἐλληνικὴ κριτικὴ» σχῆμα λόγου ἢ γλωσσικὴ κατὰ-χρησῆ — δέν ἀκούμε ἄλλωστε συχνά τήν εἰρωνικὴ ἀπορία «*Ἐλληνικὴ κριτικὴ; Τί εἶναι αὐτό;*» νά προτείνεται ὡς ἀπάντηση σέ ἐρωτήματα πού ἀπαιτοῦν κάτι περισσότερο ἀπό τοῦς ἀφόρητα κοινοτόπους ἀκκισμούς τῆς ἐλληνικῆς διανόησης; Πρὸς ἀποφυγὴ παρανοήσεων πρέπει νά διευκρινίσουμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ ζεῖ καί βασιλεύει στήν «πνευματικὴ ζωὴ» τοῦ τόπου ἐπιβάλλοντας ἀξίες, μορφώνοντας προτιμήσεις καί συντηρώντας παραδόσεις: ἔχει δηλαδή ἀρχές καί στόχους, ἐφαρμόζει στρατηγικὲς, ἐξυπηρετεῖ συγκεκριμένες ἀνάγκες, ὑποστηρίζει συμφέροντα καί ἐλέγχει ἕνα σύνολο θεσμικῶν λειτουργιῶν. Ἐπιφανειακά μάλιστα ἔχει κατορθώσει νά δημιουργήσῃ τήν ἐντύπωση ὅτι, τὰ τελευταῖα χρόνια, μιά νέα γενιά κριτικῶν ἀνανέωσε τόν κριτικὸν λόγο ἀξιοποιώντας σύγκαιρα καί τὰ «θετικὰ» στοιχεῖα τῆς παράδοσης καί ὅτι ἡ διαφορά ἀνάμεσα στό παλαιὸ καί στό νέο εἶναι πλέον φανερὴ σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα: θεωρητικὸ, μεθοδολογικὸ, ἰδεολογικὸ. Σέ αὐτό ἀντιπροτεῖνουμε, ὅτι ἡ σύγχρονη κριτικὴ στό σύνολό της δέν ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τό πνεῦμα τοῦ ρομαντικοῦ ἀνθρωπισμοῦ καί ὅτι τό ὑποτιθέμενο καινούριο ἢ διαφορετικὸ δέν ὑπερέβη τὰ ὄρια τοῦ παραδοσιακοῦ κριτικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Τὰ στοιχεῖα πού προσκομίζονται ὡς μαρτυρίες κάποιας δῆθεν ἀλλαγῆς (στὴ θεματολογία, στή γραφή, στήν ἐπιχειρηματολογία) εἶναι μᾶλλον διακοσμητικὰ καί δέν πείθουν ὅτι ἡ ἐλληνικὴ κριτικὴ διανύει ἕνα μεταβατικὸ στάδιο ἢ μιά περίοδο ριζικῆς ἀνασυγκρότησης. Γιά νά ἐπιτευχθεῖ κάτι τέτοιο δέν ἀρκοῦν οἱ «πρωτότυπες» κριτικὲς ἀναλύσεις, τό «πάθος» γιά τὴ λογοτεχνία, τό ἐκμοντερνισμένο ὄφρος καί ὁ «ἀέρας» τοῦ εὐρωπαϊσμοῦ — ἡ κριτικὴ δέν εἶναι ἀπλῶς ὑπόθεση τεχνικῶν, ἀναγνώσεων καί σχολίων. Κάθε προσπάθεια καίριας παρέμβασης στὸν κριτικὸν χῶρον καθιστᾷ ἀναγκαῖα τήν ἀναμέτρηση μέ τήν παράδοση,³⁸ τόν μετακριτικὸ ἔλεγχο, τόν θεωρητικὸ προβληματισμό καί τὴ διαμόρφωση ἑνός κριτικοῦ λόγου πού δέν καλλωπίζει τίς ἀδυναμίες του καί τόν συντηρητισμό του γιά νά φανεῖ «νεοτερικός» ἀλλὰ ξέρεῖ τί θέλει καί γιατί μιλά, συζητᾷ τὰ προβλήματα τοῦ καί παίρνει θέση.

Ὁ κύριος στόχος μας ἐπομένως δέν εἶναι ἡ παραδοσιακὴ κριτικὴ καί ὁ λογοτεχνικός κανόνας ἀλλὰ ἡ σύγχρονη κριτικὴ πού, ἐνῶ ἰσχυρίζεται ὅτι στρέφεται ἐναντίον τοῦς ἢ φεύγει μακριὰ τοῦς (καί πόσοι ἀραγε

36. Terry Eagleton, *δ.π.*, σ. 199.

37. Hans Robert Jauss, *δ.π.*, σ. 136.

38. «Σέ κάθε ἱστορικὴ περίοδο πρέπει νά γίνεται ἐκ νέου ἢ προσπάθεια νά ἀποσπασθεῖ ἢ παράδοση ἀπὸ τόν κοινότυπο πού πάει νά τὴ δαμάσει». Walter Benjamin, *Illuminations* (London: Fontana, 1973), σ. 257.

ἀπό τούς νεωτερίζοντες κριτικούς δέν θά συμφωνοῦσαν μέ ἓνα μεγάλο μέρος αὐτοῦ τοῦ κειμένου;) στήν πραγματικότητα διακινδυνεύει τήν κυριαρχία τους καί ἐπωφελεῖται ἀπό τίς θεσμικές, ἰδεολογικές καί πολιτικές συνέπειές τους. Καί ἡ ἀντίσταση στόν δυναστευτικό κανόνα πού ἀναφέραμε σέ προηγούμενες σελίδες δέν σημαίνει κάποια ἀφηρημένη ἢ ἀόριστη ἄρνηση σέ κάτι παρωχημένο καί ἀπόμακρο ἀλλά τήν ἀντιμετώπιση τῆς θεσμοποιημένης κριτικῆς τοῦ παρόντος μέ ὅλα ὅσα μάθαμε νά δεχόμαστε ἀδιαμαρτύρητα ὡς «φυσικά», «λογικά», «ἀπόλυτα», «δεδομένα», «προφανή», «ἐλληνικά», «πνευματικά» καί «ἀθῶα».

Εἶναι αὐτή ἡ ἀναμέτρηση πού ἡ ἐλληνική κριτική δέν τολμᾷ νά ἐπιχειρήσει ἔχοντας τόν εὐλογο φόβο πῶς ἂν τό κάνει κινδυνεύει νά καταρρεύσει ὁλόκληρο τό οἰκοδόμημα πού δικαιολογεῖ τήν ὑπαρξή της καί εἶναι αὐτή ἡ αὐτοσυντηρητική στάση πού ἐπιδιώξουμε νά ἀποκαλύψουμε καί νά περιγράψουμε τούς μηχανισμούς της.

4. Προλεγόμενα

Τί συμβαίνει λοιπόν στήν ἐλληνική κριτική; Μέ αὐτό τό ἐρώτημα ἀρχίσαμε καί σέ αὐτό πρέπει τώρα νά ἐπανέλθουμε γιά νά δοῦμε πού μᾶς ὀδήγησε ἡ διερεύνησή του. Ἡ συσχέτισή του μέ τή δυτική κριτική δέν ἔγινε γιά νά ἀντιπαραταθεῖ (συγκριτικά-ἀξιολογικά) ἡ τελευταία στήν ἐλληνική (μιά τέτοια ἀντιπαραβολή θά ἦταν καί λανθασμένη καί ἄσκοπη) οὔτε γιά νά ὑποδειχθοῦν τά δυτικά μοντέλα ὡς πρότυπα μίμησης. Ἡ συσχέτιση ἔγινε γιά νά ὑποστηριχθεῖ ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχει ἓνα σύνολο προβλημάτων πού ἀφοροῦν κάθε εἶδος κριτικῆς σήμερα, ἀνεξαρτήτως γεωγραφικῶν ὁρίων καί ἔθνικων ἰδιαιτεροτήτων. Καί ὁ μόνος τρόπος νά συζητηθοῦν οὐσιαστικά αὐτά τά προβλήματα εἶναι νά δοῦμε ἂν τά συμβατικά πλαίσια καί οἱ παραδοσιακές διακρίσεις διαφωτίζουν ἢ συσκοτίζουν τά πραγματικά ζητήματα. Ὁ ἀπομονωτισμός εἶναι τό λιγότερο ἀποτελεσματικό ὄπλο ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ ἐπεκτατισμοῦ καί ἡ ξενοφοβία τό καλύτερο κάλυμμα γιά τίς αὐθαιρέσιες τῶν ντόπιων λογο-κριτῶν. Ἀντίθετα, ἡ συμμετοχή στό παιχνίδι παρέχει τή δυνατότητα γιά καινούριες ἰδέες, προσεγγίσεις καί στρατηγικές ἀκόμη καί ἂν τό ἀντικείμενο εἶναι ἡ «ἐλληνικότητα», ἡ ἀντίσταση στόν πολιτισμικό ἰμπεριαλισμό καί ἡ διασφάλιση τοῦ δικαίωμάτος μας νά ἀκολουθήσουμε διαφορετικό δρόμο.

Καταλήγουμε ἔτσι (δηλαδή ἐπιστρέφουμε) στό ἐρώτημα: Τί συμβαίνει στήν κριτική; Ἀπό τή σύντομη ἐπισκόπηση τῶν ἐξελίξεων στό δυτικό χώρο διαπιστώσαμε ὅτι ὁ κριτικός λόγος εἶναι ἰδιαίτερα παραγωγικός καί πολύπλευρος. Εἶδαμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἐξάρτησή του ἀπό τό θεσμικό σύστημα δέν ἐμπόδισε τήν ἀντιπαράθεση διαφορετικῶν θεωριῶν καί προσεγγίσεων καί δέν ἀπέκλεισε τήν ἀντιπολιτευτική δραστηριότητα ἐντός καί ἐκτός θεσμικοῦ πλαισίου. Αὐτό προώθησε σημαντικά τόν μετακριτικό καί ἐπιστημολογικό προβληματισμό καί, παράλληλα, εὐνόησε τόν σκεπτικισμό ἐναντι κάθε μετακριτικῆς καί ἐπιστημολογίας πού ἐμφανίζεται ὡς φορέας «αὐθεντικῆς» ἢ «ἀνώτερης» γνώσης. Ὅλα αὐτά βέβαια δέν ὑπῆρξαν ἀποκλειστικά φαινόμενα τῆς κριτικῆς ἀλλά φαινόμενα, λίγο πολύ, κοινά σέ ὅλες τίς ἀνθρωπιστικές ἐπιστήμες, ὅπως κοινή ὑπῆρξε καί ἡ «κρίση» τῆς ὁποίας τόν χαρακτήρα προσπαθήσαμε νά καθορίσουμε. Ἡ «κρίση» αὐτή,

πού χρονολογεῖται περίπου ἀπό τή δευτέρα μεταπολεμική δεκαετία, συνέπεσε μέ γενικότερες μεταβολές στίς δυτικές κοινωνίες καί μέ τήν εἰσοδο σέ μιά καινούρια ἱστορική φάση πού ἔχει, κατά καιρούς, ὀνομαστεῖ «μεταβιομηχανική», «τεχνοκρατική», «κυβερνητικοπληροφοριακή», «μεταμοντερνιστική» κ.λπ.

Ἡ κριτική κατά τήν περίοδο αὐτή, καί κυρίως στήν τελευταία δεκαετία, ἀντιμετώπισε τουλάχιστον δύο κρίσιμα προβλήματα: Τό πρῶτο εἶχε νά κάνει μέ τήν ἀνθρωπιστική παράδοση καί, κατά κύριο λόγο, μέ τό ρόλο τοῦ κριτικοῦ στήν ἀστική κοινωνία καθώς καί μέ τήν ἀναίρεση τῶν ἀνθρωπιστικῶν θεωριῶν γιά τήν τέχνη, τήν αἰσθητική, τήν ἱστορία καί τή γλῶσσα· τό δεύτερο εἶχε νά κάνει μέ τίς καινούριες μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης καί κρατικῆς πολιτικῆς πού συνοδεύτηκαν ἀπό ἀντίστοιχες ἀλλαγές στό θεσμικό πλαίσιο τῆς κριτικῆς, ἀλλαγές πού συνεπάγονταν, ἀνάμεσα στά ἄλλα, καί τή μετατροπή τοῦ κριτικοῦ σέ «τεχνοκράτη» τῆς παιδείας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπό τήν ἀντιμετώπιση τῶν δύο προβλημάτων καί μέσα ἀπό ἓνα πολύμορφο πλέγμα διαδικασιῶν καί μετασηματισμῶν, πού δέν θά μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ, ἀναπτύχθηκαν στή σύγχρονη κριτική τάσεις πού ἀμφισβήτησαν καθιερωμένες ἐρμηνεῖες τῆς παράδοσης, πρότειναν καινούριους τρόπους ἱστορικῆς ἀνάλυσης καί ἔφεραν στήν ἐπικαιρότητα τό θέμα τῶν σχέσεων τῆς λογοτεχνίας καί τῆς κριτικῆς μέ τό θεσμικό σύστημα καί τήν κρατική ἐξουσία.

Καθώς συνεχίζονται μέ ραγδαῖο ρυθμό στό κοινωνικό πεδίο οἱ ἀλλαγές στίς ἐπικοινωνιακές σχέσεις, στήν κατανομή τῆς γνώσης καί τῆς ἐξουσίας, στόν οικονομικό προγραμματισμό καί στός πολιτισμικούς θεσμούς, ὁ κριτικός λόγος γίνεται βαθμιαία πιό ἐπιφυλακτικός καί δύσπιστος ἀπέναντι στό κράτος, ἐπιβεβαιώνοντας, κατά κάποιον τρόπο, τή διαπίστωση τοῦ Νίτσε: «*Παίδεια (Kultur) καί κράτος εἶναι ἀνταγωνιστές...*».³⁹

Ἡ στροφή τῆς κριτικῆς, ἀπό τή σταθερή ἐνασχόλησή της μέ λογοτεχνικά κείμενα («ἀριστουργήματα») καί μέ αἰσθητικές θεωρίες στή μελέτη ευρύτερων πολιτισμικῶν καί κοινωνικῶν φαινομένων, ὀφείλει τόν ἰδιαίτερο χαρακτήρα της στήν ἐντυπωσιακή κυριαρχία, τά τελευταία δεκαπέντε χρόνια, τῆς θεωρίας τῆς λογοτεχνίας στίς λογοτεχνικές σπουδές. Ὁ θεωρητικός λόγος ὑπονόμευσε συστηματικά τήν παράδοση τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ ἀποκαλύπτοντας, γιά πρώτη φορά μέ τόση δξύτητα, ἓνα πληθῆθος προβλημάτων σχετικῶν μέ τό ἀντικείμενο, τή γλῶσσα καί τίς μεθόδους τῆς κριτικῆς. Οἱ συνέπειες ὑπῆρξαν τέτοιες ὥστε ὁ κριτικός λόγος ἀρχισε νά ἀμφισβᾷ γιά τήν ἴδια τήν ὑπόστασή του· ἡ διεύρυνση τοῦ ἐρευνητικοῦ πεδίου καί ἡ πολυμορφία τῆς θεματολογίας ἐξαφάνισαν τά διαχωριστικά σημεῖα καί κατέστησαν ἀμφίβολες τήν ἀκρίβεια καί τή χρησιμότητα τοῦ ἴδιου τοῦ ὄρου «κριτική».⁴⁰ Δέν μπορούμε φυσικά νά ξέρονται ποιά θά εἶναι ἡ ἔκβαση αὐτῆς τῆς «κρίσης» ἀφοῦ ἀκόμη συνεχίζεται. Ἔχουμε πάντως ἀρκετές ἐνδείξεις γιά νά ἐλπίζουμε ὅτι ἡ κριτική θά τελειώσει «ὅπως τελειώνει κάθε καλό πράγμα πάνω στή γῆ: *ζεπερνώντας τόν ἑαυτό του (sie selbst aufhebend)*».⁴¹

Δέν ὑπάρχει πιά λόγος νά ταυτίσουμε ἢ νά διαχωρίσουμε τήν ἐλληνική κριτική ἀπό τήν ἀντίστοιχὴ τῆς δυτικῆς. Δέν ὑπάρχει ἐπίσης λόγος νά σχολιάσουμε τό γεγονός γιὰ τὴν «κρίση» δέν τήν ἀγγίξε καθόλου. Τό κείμενο αὐτό δέν γράφτηκε γιά νά ἐπιλογίσει μιά θλι-

(συνέχεια στή σελίδα 102)

ΟΙ ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1950

Ἀγαπητοί φίλοι,

Ἄν καί κάπως ἀργά, θά ἤθελα νά σᾶς γράψω μερικές σκέψεις μου, μέ ἀφορμή τό ἐνδιαφέρον τεύχος τοῦ Πολίτη (Νοέμβριος 1983) γιά τοὺς πεζογράφους τῆς Θεσσαλονίκης. Τό τεύχος αὐτό ἔχει τήν ἴδια βαρύτητα μέ τά ἀφιερῶματα τῆς Νέας Ἑστίας (1962) καί τῆς Ἐπιθεώρησης Τέχνης (1962) γιά τή λογοτεχνία τῆς Θεσσαλονίκης, καί μάλιστα ἡ σημασία του εἶναι μεγαλύτερη γιατί ἀφορᾶ μονάχα τοὺς πεζογράφους καί ὄχι γενικά τοὺς λογοτέχνες τῆς πόλης μας. Ἰσοῦ ἡ συνεργασία Στέλιου Γούτη — Μιχάλη Πιερῆ (εἰσαγωγή, ἀνθολογία, βιβλιογραφία) ὅσο καί τό δοκίμιο τοῦ Τόλη Καζαντζῆ ἀποτελοῦν ἀξιόλογα βοηθήματα ὄχι μόνο γιά μιά ἀρκετά καλή γνωριμία μέ τοὺς πεζογράφους μας ἀλλά καί σάν μιά ἐρευνητική προσπάθεια πού διευρύνει τό θέμα. Χρήσιμη καί ἡ ἀναδημοσίευση τοῦ ἀρθροῦ τοῦ Τέλλου Ἄγρα, ὄχι ὁμως καί τοῦ σημειώματος τοῦ Ἰωάννου Μπήτου πού εἶναι γεμάτο λάθη, καί χώρια πού ἡ καύχηση γιά τήν πνευματική παράδοση τῆς Θεσσαλονίκης στηρίζεται σέ σκουπίδια. Πέρα ἀπό αὐτά, στίς πρωτότυπες συνεργασίες ὑπάρχουν καί μερικές ἀδυναμίες (ἀναπόφευκτες ἄλλωστε), πού δείχνουν πῶς δέν ἐγινε μιά συστηματικότερη μελέτη πεζογράφων καί πεζογραφημάτων, μέ ἀποτέλεσμα νά χωλαίνει ἡ ἀνθολογία, παρά τίς καλές της στιγμές (ὅπως εἶναι λ.χ. ἡ προβολή τοῦ Μίνου Λαγουδάκη).

Ἐδῶ καί δεκαπέντε χρόνια ἀσχολοῦμαι κι ἐγώ, ὅσο μου ἐπιτρέπουν οἱ διάφορες ἐργασίες μου, μέ τήν ἐρευνα καί τή μελέτη τῆς λογοτεχνικῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τό 1850 μέχρι τό 1950, καί ἰδιαίτερα τῆς περιόδου πρὶν ἀπό τό 1930. Στήν προσπάθειά μου αὐτή εἶχαν προηγηθεῖ οἱ ἀξιόλογες ἐργασίες τοῦ Τηλέμαχου Ἀλαβέρα, τοῦ Χαράλαμπου Παπαστάθη καί τοῦ Γ.Θ. Βαφόπουλου — γιά νά μὴν ἀναφέρω παλαιότερα ἢ ἀδόκιμα δημοσιεύματα — καί ἀκολούθησαν οἱ ἐξίσου σημαντικές ἐργασίες τοῦ Πάνου Κόκκα, τοῦ Τόλη Καζαντζῆ καί ἄλλων. Ἐπειδή ὥστόσο οἱ βιβλιογραφικές καί γραμματολογικές ἐργασίες πού ἐτοιμάζω (τά τρία ἀνάπτυπα πού παρουσίασα ὡς τώρα δέν ἀποτελοῦν παρά ἓνα πολύ μικρό μέρος ἀπό αὐτές), θά ἀργήσουν νά ὀλοκληρωθοῦν καί νά δημοσιευθοῦν, σκέφτηκα νά σᾶς σημειώσω ἐδῶ, ἐντελῶς πρόχειρα καί σύντομα, ἓναν πίνακα τῶν πεζογράφων τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Μακεδονίας μέχρι τό 1950, καθῶς καί ἓναν πίνακα τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς Θεσσαλονίκης καί Μακεδονίας, ἐπίσης μέχρι τό 1950, ἔτσι ὥστε, ὅποιος καταπιαστεῖ ἀπό δῶ καί πέρα μέ τά θέματα αὐτά, νά διαθέτει ἓνα κατατοπιστικό βοήθημα στήν ἐρευνά του. Φυσικά, καί οἱ δύο πίνακες ἔχουν πολλά κενά καί λάθη, πράγμα πού ἐλπίζω νά ἀποτελέσει ἔναυσμα σέ μερικούς φιλόλογους (καί μὴ) ὥστε σιγά σιγά νά τά συμπληρώσουν καί νά τά διορθώσουν, διευρύνοντας ἔτσι τίς γνώσεις μας στό κεφάλαιο αὐτό.

Ντίνος Χριστιανόπουλος

ΠΕΖΟΓΡΑΦΟΙ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1883-1950)

Μιχάλης Παπαδόπουλος. Ίατροφιλόσοφος από τη Νιγρίτα· δέ γνωρίζω πότε εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου ανέπτυξε μεγάλη κοινωνική, εκπαιδευτική και πατριωτική δράση. Ύπηρξε για πολλά χρόνια πρόεδρος του Μακεδονικού Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου και ευεργέτης των εκπαιδευτηρίων Άσβεστοχωρίου, για τα οποία έγραψε και τύπωσε άνωνωμα στη Θεσσαλονίκη μία ιστορία του Άσβεστοχωρίου (1879). Πολύ νωρίτερα, τό 1866 τύπωσε στην Άθήνα (με την ένδειξη «Μ. Π. Ίατρος») ένα αφήγημα ένενήντα σελίδων με τον τίτλο *Ο Ίατρος Πολυδεύκης*, στο όποιο έξιτορει τή σύντομη ζωή ενός γιατρού τής Θεσσαλονίκης, του Πολυδεύκη Πέρολη (1827-1862). Δέ γνωρίζω εάν ο γιατρός αυτός είναι πράγματι ύπαρκτό πρόσωπο. Πάντως τό ύφος είναι άρκετά γλαφυρό, έντονα ρομαντικό και προπάντων ήθικοπλαστικό. *Ο Ίατρος Πολυδεύκης*, επομένως, είναι τό πρώτο πεζογράφημα Θεσσαλονικέως και ό συγγραφέας του πρέπει νά θεωρηθεί ότι άνοίγει τή λογοτεχνική αύλαία τής Θεσσαλονίκης. (Χρωστώ τήν ύπόδειξη του βιβλίου στον φίλο Πάνο Κόκκα).

Μαρίνος Κουτούβαλης (Σμύρνη 1851 — Άθήνα 1926). Σπούδασε στην Εύαγγελική Σχολή τής Σμύρνης και στην Ίατρική Σχολή του Πανεπιστημίου τής Άθήνας. Γύρω στα 1879-1880 φαίνεται πώς εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, όπου παντρεύτηκε και εργάστηκε ως γιατρός. Άνέπτυξε έντονη λογοτεχνική δράση ως ποιητής, πεζογράφος, κυρίως ως θεατρικός συγγραφέας και ύπηρξε τακτικός συνεργάτης τής έφημερίδας *Φάρος*. Γύρω στο 1905 φαίνεται πώς εγκαταστάθηκε στη γενέτειρά του, τή Σμύρνη, όπου εξακολούθησε τή λογοτεχνική του δράση με διαλέξεις, βιβλία και με τήν έκδοση δύο βραχύθιων σατιρικών περιοδικών. Πέθανε στην Άθήνα, όπου κατέφυγε μετά τήν καταστροφή τής Σμύρνης.

Ο Κουτούβαλης είναι ό σημαντικότερος λογοτέχνης τής Θεσσαλονίκης κατά τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας. Έξέδωσε πολλά λογοτεχνικά βιβλία (κυρίως θεατρικά έργα και ποιητικές συλλογές), καθώς και μερικές έπιστημονικές πραγματείες. Τό 1883 τύπωσε άνωνωμα στη Θεσσαλονίκη, τό αφήγημα *Χειμεριναί νύκτες. Ι. Ο βίος δνειρος, ήτοι Μία νύξ έν τώ παραδείσω* (είχε προηγηθεί ή δημοσίευσή του στον *Φάρο τής Μακεδονίας*). Τό δεύτερο μέρος του αφήγηματος, πού προαναγγέλθηκε (*Μία νύξ έν τώ Άδην*), δέν τυπώθηκε. Τό σχετικά ένδιαφέρον αυτό αφήγημα, πού άπηχει και αυτό τή ρομαντική σχολή, είναι τό πρώτο πού τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη.

Γεώργιος Χατζηκυριακού (Θεσσαλονίκη 1863 — Θεσσαλονίκη 1933). Ψαριανής καταγωγής. Καθηγητής των φυσικομαθηματικών στη μέση εκπαίδευση. Πήρε μέρος στον μακεδονικό άγώνα. Έγραψε τό όδοιπορικό *Σκέψεις και έντυπώσεις έκ περιοδείας [ένά τήν Μακεδονίαν (1905-1906)]*, μετά τοπογραφικών, ιστορικών και άρχαιολογικών σημειώσεων (Άθ. [=Θεσ.] 1906, 8' έκδ. Θεσ. 1962). Παρά τον λόγο και πατριωτικό του χαρακτήρα, ένδιαφέρον και γλαφυρό όδοιπορικό.

Τζών Π. Χ΄ Παππάς. Ύπάλληλος τής τουρκικής διοικήσεως και λογοκριτής των έλληνικών έφημερίδων μέχρι τό 1908. Καθηγητής του Ίδαδίου και του Μαρασλείου Λυκείου. Τό 1909 τύπωσε στη Θεσσαλονίκη τό πεζογράφημα *Ο νέος Λέανδρος ή ό άληθής στρατιώτης. Ίστορικόν διήγημα έρανισθέν έκ τής ένδόξου ιστορίας του γαλλικού έθνους επί βασιλείας Λουδοβίκου του 14ου*. Συναρπαστικό αφήγημα· δέν άποκλείεται νά είναι μετάφραση γαλλικού έργου.

Κ. Γ. Κουρτίδης. Γιατρός από τό Σουφλί, πολιτικός, ιστορικός, δημοσιογράφος και λογοτέχνης. Δημοσίευσε πολλά χρονογραφήματα στην έφημερίδα *Άλήθεια*. Τά Ιστορικά του

βιβλία για τή Θράκη διαβάζονται και σήμερα. Τό λογοτεχνικό του έργο τό συγκέντρωσε σε δύο τόμους με τον τίτλο *Τά "Απαντα"*, ήτοι *διηγήματα - άναμνήσεις - έντυπώσεις και έπιστημονικά πραγματεία έκλαϊκούμενα* (τόμ. 1ος, Θεσ. 1910· τόμ. 2ος, Θεσ. 1912). Άνισος άλλα ένδιαφέρων, κυρίως στα ταξιδιωτικά του. Είναι ό πρώτος από τους Μακεδόνες λογίους πού δημοσίευσε μελέτη για τον Παπαδιαμάντη (τό 1912).

Έδώ κλείνει ή περίοδος τής τουρκοκρατίας. Τά πέντε αυτά βιβλία, τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, δέ μπορούν νά δώσουν μία ιδέα των ζυμώσεων πού συντελούνται στο χώρο τής πεζογραφίας κατά τή διάρκεια τής τουρκοκρατίας. Όπως θα δούμε παρακάτω, μέ άφορμή τήν άνθολογία του Χασηρτζόγλου, τό μεγαλύτερο μέρος των πεζογράφων μας προερχόταν από τή δημοσιογραφία. Γενικά, από τό 1900 και μετά, τό χρονογράφημα γνώρισε μία σπάνια άνθηση και άνοιξε τό δρόμο για τό διήγημα και τίς άλλες μορφές πεζογραφίας.

Ι. Ν. Σκανδαλάκης. Έφεδρος αξιωματικός. Άγνωστο άν πρόκειται για Θεσσαλονικέα. Πολύ ένδιαφέρον τό βιβλίο του *Πόλεμος. Έντυπώσεις πολέμου από τον έλληνοβουλγαρικό πόλεμον του 1913* (Θεσ. [1914;]). Άφήγηση γλαφυρή και δραματική, ύποψιάζομαι πώς μπορεί νά έπηρέασε τον Μυριβήλη στη *Ζωή έν τάφω*. Νομίζω πώς είναι τό μόνο λογοτέχνημα πού αναφέρεται στην περίοδο αυτή.

Ταγκός (= Γεώργιος Ήσαΐας, + Θεσσαλονίκη 1924). Έμπορος από τή Ρωσία, πού πτώχευσε. Έγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη τό 1913 και εξέλιχθηκε σε αξιόλογο δημοσιογράφο, χρονογράφο και διηγηματογράφο. Βιβλία του: *Συλλογή εύθυμογραφημάτων και ποιημάτων. Άπ' τήν πυρκαϊά κ' έδώ* (Θεσ. [1919;]), *Διηγήματα πρωτότυπα* (Θεσ. 1921) και *Ήμερολόγιον του «Ταγκού» του νέου έτους 1924* (διηγήματα, Θεσ. [1923]).

Σταυρούλα Γ. Μαρκέτου. Δημοδιδασκάλισσα. Άξιόλογο τό βιβλίο της *Μικρά-μικρά για παιδιά* (διηγήματα, α' έκδ. 1920, β' έκδ. Θεσ. 1927). Ή Μαρκέτου τύπωσε και μία παιδαγωγική μελέτη.

Γεώργιος Ίορδάνου. Έμπορος. Στο βιβλίο του *Άπό τον τάφον των ζωντανών. Άληθινές Ιστορίες παρμένες από τήν καθημερινή ζωή ενός καταδίκου* (τόμ. 1ος, Θεσ. 1921) περιγράφει τή ζωή του στη φυλακή του Έπαταργίου. Άν και αυτόβιογραφικό, άπηχει τίς *Άναμνήσεις από τό σπίτι των πεθαμένων του Ντοστογιέβσκι*. Άξιόλογο, παρά τίς άδυναμίες του. Ο δεύτερος τόμος δέν βγήκε.

Νεόκοσμος. Ο στρατηγός Νεόκοσμος Γρηγοριάδης τύπωσε τό 1921 στη Θεσσαλονίκη τά συμπαθή *Βραβευμένα στρατιωτικά διηγήματα*. Όλα τά άλλα βιβλία του (τυπωμένα πάντοτε μέ τό μικρό του όνομα) περιέχουν έργα του ιστορικοπολιτικά ή θεατρικά. Ο πρόλογος συνδέει τά διηγήματα μέ τήν Έθεςσα.

Μίνως Κ. Λαγουδάκης. Αιγυπτιώτης από τήν Άλεξάνδρεια, άδελφός του τυπογράφου του Καβάφη Ι. Κ. Λαγουδάκη. Άγνωστο πότε εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη. Διευθυντής διαφημιστικού γραφείου και δημοσιογράφος (ό πρώτος πρόεδρος του Συνδέσμου Έλλήνων Συντακτών Θεσσαλονίκης). Δημοσιογραφούσε και μέ τό ψευδώνυμο Τριάστερος Μ.*.* (πού δέν πρέπει νά τό συγχέουμε μέ τό ψευδώνυμο του Πέτρου Ώρολογά Τριάστερος*.*). Τό βιβλίο του (όπου αναφέρονται τόσο τό όνομά του όσο και τό ψευδώνυμό του) *Ο Κύριος Παρλεβού Φρανσέ και ή Κυρία Ίσαελόγκουε*. Πρωτό-

Ντίνος Χριστιανόπουλος

τυπος ελληνική μυθιστορία της τελευταίας δεκαετηρίδος εν Θεσσαλονίκη (Θεσ. 1922) είναι απ' τὰ καλύτερα σατιρικά του είδους και αναδεικνύει τόν συγγραφέα του ως τόν σημαντικότερο πεζογράφο τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κύκλου τῶν Μακεδονικῶν Ἡμερῶν.

Ράδος Χατζηνάσης (= Ροδόλφος Χατζηθανασίου, Μενεμένη Μικρὰς Ἀσίας 1898 — Θεσσαλονίκη 1927). Στὴ Θεσσαλονίκη ἐγκαταστάθηκε τὸ 1913. Τὸ 1917 τραυματίστηκε στὴ μάχη τοῦ Σκρὰ καὶ ἔμεινε χωλός. Τὸ 1922-1923 ἐξέδιδε τὸ λογοτεχνικὸ περιοδικὸ *Μακεδονικὰ Γράμματα*, φυτῶριο τῶν νέων τῆς ἐποχῆς· ἐκεῖ δημοσιεῦθηκε ἡ μέτρια νουθέλα του *Τὸ κορίτσι τοῦ λαοῦ*, καθὼς καὶ ἄλλα μικρὰ ἀσήμαντα πεζογραφήματά του. Ἀνήκει στοὺς «μαλλιάρους».

Βασίλης Μεσολογγίτης (Θεσσαλονίκη 1889 — Θεσσαλονίκη 1953). Κατάγεται ἀπὸ τὴ Θράκη. Δημοσιογράφος καὶ χρονογράφος ἀπὸ τὸ 1903. Βιβλία: *Ὁ κῆπος μὲ τὰ ἡλιοτρόπια* (διηγήματα, Ἀθ. 1923), *Ἀπὸ τὰ περασμένα. Σκλαβιά καὶ ἀγῶνες*, (Χρονογραφήματα, Θεσ. 1938). Μεταθανάτιες ἐκδόσεις: *Γιὰ τὸ Θεό!* (1958), *Κλειστοὶ ὄλοι οἱ δρόμοι* (1971). Καλὰ χρονογραφήματα.

Κώστας Κόκκινος (Σαράντα Ἐκκλησίες Ἀνατολικῆς Θράκης 1903 — Θεσσαλονίκη 1960). Στὴ Θεσσαλονίκη ἐγκαταστάθηκε τὸ 1914. Σπούδασε νομικὰ καὶ ἐργάστηκε ὡς νομικός σύμβουλος στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ὅπου καὶ αὐτοκτόνησε. Τὸ 1924 διηύθυνε γιὰ λίγο, μαζί μὲ τὸ Γ. Θ. Βαφόπουλο, τὸ περιοδικὸ *Μακεδονικὰ Γράμματα* (δεύτερη περίοδος). Τὰ λιγοστά πεζὰ πού ἔγραψε καὶ δημοσίευσε ἀπ' τὸ 1924 ὡς τὸ 1936 φανερῶνουν ἕνα ἀξιόλογο ταλέντο, μὲ ἀναζητήσεις στὸ χῶρο τοῦ μοντέρνου. Μεταθανάτια ἔκδοση: *Μικρὰ πεζὰ* (Θεσ. 1977).

Σωφρόνιος: Δημοσιογράφος τῆς *Ἐφημερίδος τῶν Βαλκανίων*. Τὸ βιβλίου του *Τὸ κόκκινο χαρέμι*, ἦτοι τὰ μυστήρια τῶν Σουλτανικῶν χαρεμιῶν καὶ αἱ περιπέτειαι νεαροῦ γκιαθοῦρ ὡς ἐκ θαύματος διασωθέντος ἀπὸ πνιγμόν (Θεσ. 1924) εἶναι τὸ πρῶτο λαϊκὸ ἀνάγνωσμα πού τυπώθηκε στὴ Θεσσαλονίκη.

Ἄριστος Χασηρδζόγλου (Ξάνθη 1889 — Θεσσαλονίκη 1971). Ἄρχισε νὰ δημοσιογραφεῖ ἀπὸ τὸ 1907. Τὸ 1910 ἐμφανίστηκε ἀπὸ τὴν ἔφημερίδα *Νέα Ἀλήθεια* μὲ τὸ ψευδώνυμο Χασήρ, καὶ μ' αὐτὸ ὑπέγραψε ἀπὸ τότε τὰ χρονογραφήματά του. Στὴ Θεσσαλονίκη ἐγκαταστάθηκε τὸ 1918. Τὸ βιβλίου του *Τὸ χρονογράφημα ἐν Θεσσαλονίκη ἐπὶ μίαν εικοσαετίαν (1900-1920)* (Θεσ. 1925) καλύπτει μὲ βιογραφικὰ σημεῖωματα καὶ ἀπανθίσματα τοῦ ἔργου τους ὄλους τους χρονογράφους τοῦ πρῶτου τέταρτου τοῦ αἰῶνα μας στὴ Θεσσαλονίκη, πού εἶναι γύρω στοὺς εἰκοσι. Πρόκειται γιὰ μιά ἀπὸ τίς πιὸ πολυτιμες καὶ χρήσιμες ἀνθολογίες, παρὰ τὴ δημοσιογραφικὴ τῆς προχειρότητα. Μεταθανάτια ἔκδοση: *Χρονογραφήματα* (Θεσ. 1972).

Γεώργιος Κ. Ζωγραφάκης (1903). Λόγιος, δημοσιογράφος, μεταφραστής καὶ ποιητής. Πολύ νέος τύπος μερικῆς μέτρης πρόζες, πού προσιωνίζονται τὸ χλιαρὸ ἐλεύθερο γράψιμο τοῦ Ξεφλούδα. Βιβλία του μὲ πεζὰ: *Σκέψεις-διάλογοι-λυρισμοί* (Θεσ. [1926]), *Ἀφορισμοί* (Θεσ. 1932), *Πρόζα καὶ σίχτοι* (Θεσ. 1933). Καταπιάστηκε καὶ μὲ τὴν παρουσίαση τῆς λογοτεχνικῆς Θεσσαλονίκης, (Θεσσαλονίκη: ἑκατὸ χρόνια λογοτεχνικῆς ζωῆς, 1878-1978, Θεσ. 1980), μὰ τὸ βιβλίου του ἔχει πολλὰ λάθη.

Γιώργος Φιλανθίδης (Πάνορμος τῆς Προποντίδας 1878 — Θεσσαλονίκη 1953). Ἀδελφός τοῦ λογοτέχνη Μένου Φιλάντα. Τὸ 1922 προσφύγεψε στὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ 1933 ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, ἀφοῦ ἔζησε γιὰ πολλὰ χρόνια στὴ Δράμα, ὅπου ἀνέπτυξε ἔντονη λογοτεχνικὴ δράση. Καθηγητῆς τῆς γαλλικῆς (ἤξερε πέντε γλώσσες) καὶ ψάλτης. Ἐκτός ἀπὸ μεταφράσεις, μελέτες γιὰ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ποιήματα — μὲ τὴν ποιητικὴ του συλλογὴ *Χαϊδεύω τὴ θυματερούλα μου — Δέρνω τὸν πόλεμο* (Πόλη 1922 — Θεσ. 1923) διεκδίκησε τὸ νόμπελ! — τύπωσε δύο βιβλία μὲ πεζὰ καὶ ποιήματα: *Ἡ Χίμαιρα* (Δράμα 1927) καὶ *Τὰ γιγάντια ὄραϊα καὶ τὰ ὑπερπιτάνια πάγκαλα* (Θεσ. 1949). Οἱ πρόζες του, μίγμα Νί-

τσε καὶ Ψυχάρη, δέν πείθουν. Εἶναι ἀπὸ τοὺς πρῶτους ντισεϊκούς στὴν Ἑλλάδα.

Εὐστράτιος Ζήσης (Αὐδήμη Ἀνατολικῆς Θράκης 1900 — Ἀθήνα 1968). Στὴ Θεσσαλονίκη ἔζησε ἀπὸ τὸ 1924 ὡς τὸ 1930, ὅποτε ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα. Τυπογράφος καὶ διορθωτής, δημοσιογράφος καὶ ἐκδότης. Στὴ Θεσσαλονικὴ τύπωσε τὸ πρῶτο του βιβλίου *Ξημερώματα* (1928) μὲ τὸ ὄνομα Εὐστράτιος Ζήσου. Ὅλα τὰ ἄλλα βιβλία του (ποιήματα, διηγήματα, ἠθογραφίες καὶ λαογραφικά) τὰ τύπωσε στὴν Ἀθήνα. Ἀρκετὰ καλὸς Θρακιώτης πεζογράφος· τὸν ἐκτιμοῦσε ὁ Τέλλος Ἄγρας. Τὸ πρῶτο του βιβλίου δέ μετράει.

Κώστας Ἄλ. Σάλτας (Θεσσαλονίκη 1904). Δικηγόρος, ζωγράφος, στιχουργός καὶ συγγραφέας. Τὸ 1928 (:) τύπωσε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ ρομάντζο *Πέτρου Δάβη Οἱ προδομένοι στοχασμοὶ μὲ τὴ μορφή ἐρωτικῶν ἐπιστολῶν*.

Θανάσης Τζήμητρας, Δικηγόρος. Τὸ 1929 τύπωσε στὴ Θεσσαλονικὴ τὰ *Θρακικὰ διηγήματα* (συμπαθεῖς ἠθογραφίες)· β' ἔκδ. Θεσ. 1961.

Ἀνδρομάχη Χ. Χαριτωνίδου. Σύζυγος τοῦ καθηγητῆ τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Χ.Χ. Χαριτωνίδη. Ἐγραψε γιὰ παιδιά. Σὲ βιβλίου τύπωσε τὸ συμπαθητικὸ ἔργο *Ἡ μανούλα. Γράμματα γιὰ τὰ παιδιά* (Θεσ. 1929).

Ἐδῶ τελειώνει ἡ φαινομενικὰ ἄχαρη περίοδος ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τὴν ἔκδοση τῶν *Μακεδονικῶν Ἡμερῶν*, περίοδος συγκλονιστικῶν γεγονότων πού ἐπέδρασαν σημαντικὰ στὴ διαμόρφωση τοῦ κατοπινοῦ προσώπου τῆς λογοτεχνίας μας. Ἡ περίοδος αὕτη χρειάζεται προετικότερη μελέτη.

Ἡ ἐπόμενη περίοδος ἀρχίζει μὲ τὸν Στέλιο Ξεφλούδα.

Στέλιος Ξεφλούδας (Ἄμφισσα 1902). Σπούδασε φιλολογία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Στὴ Θεσσαλονικὴ ἐγκαταστάθηκε μᾶλλον τὸ 1924 καὶ δίδαξε ὡς καθηγητῆς πρῶτα στὴ Σχολὴ Κωνσταντινίδη καὶ ἄργότερα στὸ ἰταλικὸ γυμνάσιο. Εἶναι ἀπὸ τὰ ἱδρυτικὰ στελέχη τοῦ περιοδικοῦ *Μακεδονικὲς Ἡμέρες* καὶ γιὰ δύο χρόνια (1935-1936) διευθυντῆς του. Ἐπίσης μὲ τὸν Enzo Volture διηύθυνε τὸ ἰταλόγλωσσο λογοτεχνικὸ περιοδικὸ *Olimpo* (1936-1939), ὄργανο τοῦ ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου Θεσσαλονίκης «Ντάντε Ἀλιγκέρι». Στὴ Θεσσαλονικὴ τύπωσε τὰ τρία πρῶτα πεζογραφήματά του: *Τὰ τετράδια τοῦ Παύλου Φωτεινοῦ* (1930), *Ἐσωτερικὴ συμφωνία* (1932), *Εὔα* (1934). Ἐπίσης στὴ Θεσσαλονικὴ ἔγραψε καὶ στὴν Ἀθήνα τύπωσε τὸ ἐπόμενο πεζογραφήμα του *Στὸ φῶς τοῦ λευκοῦ ἀγγέλου* (1936). Μετὰ τὸν ἀλβανικὸ πόλεμο ἐγκαταστάθηκε στὴν Ἀθήνα, ὅπου τύπωσε τὰ ἐξῆς πεζογραφήματα: *Κύκλος* (μυθιστόρημα, 1944), *Ἀνθρωπιοὶ τοῦ μύθου. Τετράδια ἀπὸ τὸν πόλεμο τῆς Ἀλβανίας* (1946), *Ταξιδιωτικὰ* (1956), *Ὀδυσσεὺς χωρὶς Ἰθάκη* (πεζογράφημα 1957), *Ἐσὺ, ὁ κ. Χ. κι ἕνας μικρὸς πρίγκηπας* (μυθιστόρημα 1960), *Ὁ Δὸν Κιχῶτης στὸν παράδεισο* (μυθιστόρημα 1962), *Ὁ δικτάτορας* (1964), *Μέρες μέσα στὸ σκοτάδι* (1981) καὶ *Ἐσωτερικὴ βιογραφία* (1983). Εἶναι ὁ σημαντικότερος πεζογράφος τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν τελευταία προπολεμικὴ δεκαετία, καθὼς καὶ ὁ εισηγητῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ μονολόγου στὴν Ἑλλάδα. Ὡστόσο ἡ ἀθηναϊκὴ του παραγωγή δέν ἔχει τὴ σημασία πού εἶχε τὸ ἀρχικὸ του ἔργο, πού κι αὐτὸ ἐντούτοις ἔχει ὑποστεῖ σήμερα κάποια φθορά.

Νίκος Φαρδῆς (1890-1955). Δημοσιογράφος ἀπὸ τὸ 1918, καλὸς χρονογράφος. Σὲ βιβλία τύπωσε μόνο δύο ἔργα του: *Τὸ μάτι τοῦ ἐχθροῦ μου καὶ ἄλλα διηγήματα* (Θεσ. 1930) καὶ *Θεσσαλονικὴ. Ἱστορικὰ σκίτσα. Σειρὰ πρῶτη* (Θεσ. 1932). Τὸ περισσότερο ἔργο του μένει σκόρπιο σὲ διάφορες ἐφημερίδες.

Κυριάκος Οἰκονόμου. Ὁ πρῶτος σοσιαλιστῆς συγγραφέας στὴ Θεσσαλονίκη, σάν τὸν Πέτρο Πικρὸ. Τύπωσε ἕνα ἐνδιαφέρον ἀλλὰ ἄνισο μυθιστόρημα μὲ τὸν παραπαιστικὸ τίτλο *Ἡ Τοίλω ἢ ἡ λογικὴ στὸν ἔρωτα* (Θεσ. 1931). Ἀξίζει νὰ μελετηθεῖ.

Τάκης Ἀλαβάνος. Τύπωσε τὸ ἐλαφρὸ ρομάντζο *Τὸ πεπρωμένο* (Θεσ. 1932· δεύτερος τίτλος: *Ἡ θεία Γουναίκα*

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

Γιάννης Γεννηματᾶς. Ταχυδρομικός υπάλληλος. Ἐζήσε προπολεμικά στή Θεσσαλονίκη, ὅπου τύπωσε ἕνα φιλοδοξοῦν ἀλλά μέτριο πεζογράφημα μέ κακοχωνεμένο ντισεϊσμό καί μέ τόν τίτλο *Παλιάνθρωπος*. Α'. Αἰμίλιος (1932). Τά ὑπόλοιπα πέντε ἔργα πού θά συνεχίζαν τόν Παλιάνθρωπο δέν τυπώθηκαν. Ὁ Γεννηματᾶς τύπωσε κι ἄλλα βιβλία μέ ποιήματα καί θεατρικά, ἐδῶ καί στή Λάρισα. Πρέπει νά μελετηθεῖ.

Ἀχιλλεύς Ι. Κολυμητρος. Ἐζήσε προπολεμικά στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ὑπηρέτησε ὡς γραμματέας εἰρηνοδικείου. Τό μοναδικό του βιβλίον *Τῆς λύρας μου οἱ σκοποὶ*. (Ποιήματα, διηγήματα, σκέψεις καί γνώμες) (α' ἔκδ. 1932, β' ἔκδ. 1936) εἶναι φαιδρῶ.

Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης (Ρουμανία 1890 — Θεσσαλονίκη 1964). Κατάγεται ἀπό τό Μελένικο. Ἐγκαταστάθηκε στή Θεσσαλονίκη τό 1905. Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας καί ὑπηρέτησε σέ διάφορα γυμνάσια τῆς πόλης μας ὡς καθηγητής, καί στό πρῶτο γυμνάσιο ἀρρένων ὡς γυμνασιάρχης. Ἀρχισε νά γράφει τό 1923 μικρά χρονογραφήματα. Τό 1932 ἴδρυσε τό σημαντικότερο προπολεμικό λογοτεχνικό περιοδικό τῆς Θεσσαλονίκης *Μακεδονικές Ἡμέρες*, πού ὅποιοι ἦταν ἡ ψυχὴ καί τό ὅποιο διηύθυνε τήν πρώτη καί τήν τελευταία χρονιά τῆς ἐκδόσεως του. Πρὶν νά στραφεῖ ὀριστικά στήν κριτική τό 1934, τύπωσε ἕνα ἱστορικό βιβλίον, ἕνα φιλολογικό, ἕνα θεατρικό καί μιὰ συλλογὴ διηγημάτων μέ τόν τίτλο *Ἀθέβαια πράγματα κι ἄλλα διηγήματα* (Θεσ. 1933), πού δέν εἶναι ἀμελητέα. Τό κριτικό καί δοκιμιογραφικό του ἔργο ξεπερνάει τίς δύο ντουζίνες. Σημαντικός κριτικός, παρὰ τίς ὑπερβολές τοῦ ὑποκειμενισμοῦ του. Στό βιβλίον του *Ἡ ζωὴ πού ἀγαπᾷ τόν ἑαυτό της* (Θεσ. 1938) ἐπιχειρεῖ κριτική καταξίωση τῶν πεζογράφων τῶν Μακεδονικῶν *Ἡμερῶν*, ἀπαντώντας σέ σχετικά λίβελο τοῦ Πέτρου Φωτεινοῦ.

Πέτρος Ι. Ἀξιῶτης (= Ἀξιῶτιδης, Ἀδριανούπολη 1879 — Θεσσαλονίκη 1955). Σπούδασε νομικά στό Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας καί δικηγόρησε στή Θεσσαλονίκη. Ποιητής, θεατρικός συγγραφέας καί ἱστορικός τῆς Θράκης καί τῆς Θάσου. Ἐμφανίστηκε μέ τό ἐκτενές πεζογράφημα *Τό μεγάλο ζῦπνιμα* (Ἀθ. [Θεσ.] 1933-1934), πού ἔκανε θόρυβο μέ τόν κακοχωνεμένο ντισεϊσμό του. Ἄν καί μέτριο, ἀξίζει νά μελετηθεῖ σάν ἔργο τῆς ἐποχῆς του. Ἄλλο πεζογράφημα δέν τύπωσε.

Κώστας Κεφαλᾶς (Θεσσαλονίκη 1898). Σπούδασε φυσικομαθηματικά στό Πανεπιστήμιον τῆς Ἀθήνας. Καθηγητής καί γυμνασιάρχης. Ἀξιόλογος τεχνοκριτικός ἀπό τό 1928 ὡς τό 1952. Διευθυντής τοῦ Λαογραφικοῦ Μουσείου Βορείου Ἑλλάδος (τοῦ μετέπειτα Λαογραφικοῦ καί Ἐθνολογικοῦ Μουσείου Μακεδονίας) ἀπό τό 1958 μέχρι τό 1980. Λαογράφος καί μελετητής τῆς κοινωνικῆς ζωῆς στήν παλιά Θεσσαλονίκη. Ἀρχισε νά γράφει διηγήματα ἀπό τό 1926, πού τά συγκέντρωσε σ' ἕνα τόμο μέ τόν τίτλο *Ἀπ' τίς δύο πλευρές τοῦ Αἰγαίου* (Θεσ. 1982). Μερικά ἀπό αὐτά πρωτοδημοσιεύθηκαν στίς Μακεδονικές *Ἡμέρες*. Ἀρκετά καλός, μέ λεπτό χιούμορ.

Ἀρκάδιον (= Ντίνος Κωστουλάκης, μετέπειτα Ἀρκάδιος Λευκός· Κρήτη 1906). Φαίνεται πῶς ἔζησε στή Θεσσαλονίκη τήν τελευταία προπολεμικὴ δεκαετία. Τό 1934 τύπωσε στήν πόλιν μας τήν ἀτημέλητη ντισοσιογραφικὴ νουβέλα *Κρίσις...* (β' ἔκδ. Ἀθ. 1956), τυπικό δείγμα ἐσωτερικοῦ μονολόγου. Στήν Ἀθήνα τύπωσε ἄλλα τέσσερα μυθιστορήματα (πιό ὠριμα, ἀλλά χωρὶς τῆ σημασία τοῦ πρώτου): *Τό κίτρινο καί τό γαλάζιο* (1949), *Δαίμονες καί σταυροί* (1959), *Πίσω ἀπό τόν ἥλιο* (1968) καί *Συλλογὴ ἀπό μαχαίρια* (1970).

Βάσος Γεωργίου — **Νίκος Βοσνιάκος**. Οἱ δύο αὐτοὶ ἀγνωστοὶ νέοι τύπωσαν μαζί τό *Ξεφρένιασμα* (Θεσ. 1934), πού περιέχει ἀνοστα πεζὰ καί ποιήματα.

Ἀλκ. Γιαννόπουλος (Ἀθήνα 1896 — Ἀθήνα 1981). Ἡπειρωτικῆς καταγωγῆς. Σπούδασε στό Μιλάνο, ὅπου συνδέθηκε μέ τό κίνημα τοῦ φουτουρισμοῦ. Τό 1924 ἦρθε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐργάστηκε ὡς τραπέζικος υπάλληλος. Ὑπῆρξε βασικός συνεργάτης τῶν Μακεδονικῶν *Ἡμερῶν*. Στή Θεσσαλονίκη τύπωσε δύο πολύ καλές συλλογές μέ μοντέρνα διηγήματα: *Κεφάλια στή σειρά* (1934, β' ἔκδ. 1971· ξαναδολεμένη μορφή) καί *Ἡ ἠρωικὴ περιπέτεια* (1938). Λέγεται ὅτι ἀπῆχαι

τόν Πιραντέλλο. Τό 1939 μετατέθηκε στήν Ἀθήνα ὅπου ἐξακολούθησε τό λογοτεχνικό του ἔργο (διηγήματα, πεζὰ, θεατρικά) καί ὅπου ἐβγαζε γιὰ ἕνα διάστημα (1952-1954) τό περιοδικό *Σημερινὰ Γράμματα*. Τό ἀθηναϊκό ἔργο του, ἂν καί ὠριμότερο, δέν ἔχει πάντως τῆ σημασία τοῦ ἀρχικοῦ. Ἀνατελεῖται ἀπό τά ἐξῆς πεζογραφήματα: *Τό δάσος μέ τούς πιθήκους* (διηγήματα, 1944), *Ὁ πῖθος τῶν Δαναῶν* (νουβέλα, 1950), *Ἡ σαλαμάντρα* (μυθιστόρημα, 1957, β' ἔκδ. 1964), *Ἡ τυφλόμυγα* (διηγήματα, 1962), *Ἐπτά ἀστάθμητα διηγήματα* (1974).

Γιώργος Δέλιος (Θεσσαλονίκη 1894 — Θεσσαλονίκη 1980· φιλολογικό ψευδώνυμο τοῦ Γιώργου Τσάκαλου, πού ἀργότερα τό νομιμοποίησε). Δημοτικός υπάλληλος. Ξεκίνησε ὡς χρονογράφος καί θεατρικός συγγραφέας. Ἰδρυτικό μέλος, βασικός συνεργάτης καί διευθυντής (τό 1937) τῶν Μακεδονικῶν *Ἡμερῶν*. Ὑπῆρξε ἀπό τούς κύριους συγγραφεῖς ἐσωτερικοῦ μονολόγου. Πεζογραφήματά του σέ βιβλία: *Οἱ ἄνθρωποι πού πού νοσταλοῦν* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1934), *Στά ἶχνη τοῦ ἀγνώστου θεοῦ* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1937), *Μουσική δωματίου* (διηγήματα, Θεσ. 1947), *Ὀικογένεια* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1957), *Ὁ ἥλιος καί τ' ἀστέρια* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1965), *Κασσανδρινὴ ἀκτὴ* (διηγήματα, Θεσ. 1967), *Δοκιμασία* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1969), *Γράμματα ἀπό τήν Ἀμερικὴ* (ἰδιοποικιστικό, Θεσ. 1970), *Ἡ συνάντηση καί ἄλλες ἱστορίες τοῦ καιροῦ μας* (διηγήματα, Θεσ. 1976). Ἐπίσης τύπωσε πολλά βιβλία μέ δοκίμια καί μελέτες. Βασικὴ μορφή τῆς πεζογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης, παρὰ τήν καθίζηση πού ὑπέστη ἀπὸ τόν χρόνον.

Α. Μιχισόπουλος — **Φ. Ζήκας**. Ἐγγραψαν τὰ ἠθικοπλαστικὰ *Παιδικὰ διηγήματα* (1ος τόμος, Θεσ. 1934· 2ος τόμος, Θεσ. 1938), πού τὰ περισσότερα εἶναι μεταφράσεις ἀπὸ τὰ ἀγγλικά.

Πέτρος Ὀρολογᾶς (Κορυτσά 1892 — Θεσσαλονίκη 1958). Πολύ νέος ἦρθε στή Θεσσαλονίκη καί σπούδασε στή σχολὴ Στεφανοῦ Λούκα. Ἀρχισε νά δημοσιογραφεῖ ἀπὸ τό 1911 καί ἐξελίχθηκε στόν σημαντικότερο δημοσιογράφο καί χρονογράφο τῆς Θεσσαλονίκης. Δημοσίευε μέ τὰ ψευδώνυμα Πέτρος Φωτεινός καί Τριάστερος*·*. Τὰ λιγιστὰ βιβλία του περιέχουν κριτικά δοκίμια, ἐκτός ἀπὸ τό πρῶτο, *Σημειώματα* (Θεσ. 1934, μέ τό ψευδώνυμο Πέτρος Φωτεινός), πού περιέχει μερικά ἀπὸ τὰ χρονογραφήματά του· τὰ ὑπόλοιπα (πού εἶναι πάρα πολλά καί σημαντικά) βρίσκονται σπαρμένα στίς ἐφημερίδες μέ τίς ὁποῖες συνεργάστηκε, καί κυρίως στό *Φῶς*. Ἀξίζει νά συγκεντρωθοῦν καί νά ξανατυπωθοῦν. Ὁ Ὀρολογᾶς θυμίζει σέ πολλά τόν Ροῖδη. Στό βιβλίον του *Οἱ συγγραφεῖς καί ἡ ἐποχὴ τους* (Θεσ. 1938) κρίνει ἀρνητικά τούς πεζογράφους τῶν Μακεδονικῶν *Ἡμερῶν*.

Βασ. Δεδούσης (Ἑλληνοκλησιά Μεσσηνίας 1898 — Ἀθήνα 1956). Σπούδασε στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας. Ἀπὸ τό 1933 ὡς τό 1954 ἔζησε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐργάστηκε ὡς καθηγητὴς στή μέση ἐκπαίδευση. Ὑπῆρξε διευθυντὴς τοῦ συντηρητικοῦ περιοδικοῦ *Μορφές*, ὅπου ἔγραφε καί μέ τό ψευδώνυμο Δ. Βασιλάκης. Ἐξέδωσε τὰ ἐξῆς πεζογραφήματα: *Ὁ Μαρίνης ὁ Μπούκας* κι ἄλλα διηγήματα (Θεσ. 1935), *Ἡ Φεγγαροντυμένη* (ρομάντζο, Θεσ. [1937]), *Ροδόπη* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1948). Στή μεταθανάτια ἐκδοσὴ *Ἐκλογή ἀπὸ τό λογοτεχνικό ἔργο τοῦ Βασιλῆ Δεδούση* (Θεσ. 1966), πού ἔγινε μέ τήν ἐπιμέλεια τῆς κόρης του Χριστίνας Δεδούσης, περιέχεται ὅ,τι καλύτερο ἔγραψε ὁ Δεδούσης. Τό ὑπόλοιπο ἔργο του ἀποτελεῖται ἀπὸ διάφορες φιλολογικὲς καί κριτικὲς μελέτες, καθὼς καί ἀπὸ μεταφράσεις ἀρχαίων κειμένων.

Νίκος Γαβριὴλ Πεντζίκης (Θεσσαλονίκη 1908). Ἡ σημαντικότερη (μέσα στήν ἀνορθοδοξία τῆς μορφῆς τῆς πνευματικῆς Θεσσαλονίκης. Πεζογράφος, ποιητής, δοκιμιογράφος, τεχνοκριτικός, μεταφραστής καί ζωγράφος. Σπούδασε φαρμακολογία στό Στρασβούργο. Ἐργάστηκε ὡς φαρμακοποιός καί ἀντιπρόσωπος φαρμακευτικῶν οἰκῶν. Συνεργάτης τῶν περιοδικῶν *Τό Τρίτο Μάτι*, *Μακεδονικές Ἡμέρες* καί κυρίως τοῦ *Κοχλία*. Παραθέτω κατάλογο (παραλείποντας τὰ ἀνάτυπα) τῶν πεζογραφικῶν του ἔργων: *Ἀντρέας Δημακοῦδης*. Ἐνας νέος μονάχος (ἀφήγημα, μέ τό ψευδώνυμο Σταυράκιος Κοσμάς· Θεσ. 1935, β' ἔκδ. Θεσ. 1977), *Ὁ πεθαμένος καί ἡ ἀ-*

νάσταση (ἀφήγημα, 'Αθ. 1944, β' έκδ. Θεσ. 1970, γ' έκδ. 'Αθ. 1982), *Πραγματογνωσία. Κείμενο σε συνέχεια* (Θεσ. 1950, β' έκδ. Θεσ. 1977). Αὐτά τὰ τρία πεζά παρουσιάζουν τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, τόσο γιὰ τὴν πεζογραφία τῆς Θεσσαλονίκης ὡς καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση νεωτερικών τρόπων γραφῆς στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Ἀκολουθοῦν: *Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς σκόρπιας ζωῆς* (ἀφήγημα, 'Αθ. 1960, β' έκδ. Θεσ. 1978), *Τὸ μυθιστόρημα τῆς κυρίας Ἐρσης* (ἀφήγημα, 'Αθ. 1963, β' έκδ. Θεσ. 1978), *Συνοδεία* (μικρὰ πεζά, 'Αθ. 1971), *Μητέρα Θεσσαλονίκη* (μικρὰ πεζά, 'Αθ. 1970, β' έκδ. 'Αθ. 1978), *Ὀμιλήματα* (πεζά, 'Αθ. 1972), *Σημειώσεις ἐκατὸ ἡμερῶν* (πεζά, 'Αθ. 1973), *Ἀρχεῖον* (ἀφήγημα, 'Αθ. 1974), *Παλαιότερα ποιήματα καὶ νεώτερα πεζά* (Θεσ. 1980), *Πόλεως καὶ νομοῦ Δράμας παραμυθία* (ἀφήγημα, 'Αθ. 1983). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μερικὲς ἀπὸ τὶς δευτέρες ἐκδόσεις ἀποδίδουν τὰ ἔργα ξαναγραμμένα καὶ ἀλλοιωμένα, — ὄχι μόνο γλωσσικὰ ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὶς ἰδέες —, γι' αὐτὸ ὁ ἀναγνώστης καὶ ὁ μελετητὴς πρέπει νὰ ἀνατρέχει στὶς πρώτες ἐκδόσεις.

Τάκης Γκοσιόπουλος (Λέχοβο 1909). Ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ 1942. Ποιητὴς καὶ σημειωματογράφος (μὲ τὸ ψευδώνυμο Στέφανος Χρυσός). Ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος, τὸ 1936 τύπωσε στὴν Ἀλεξανδρούπολη τὸ ρομάντζο *Στὸ βωμὸ τῶν ἐρώτων*.

Θέτις Φραντζή. Κατὰ τὴν τελευταία προπολεμικὴ δεκαετία πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ἔκδοση τοῦ μαθητικοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ *Μακεδονόπουλο* καὶ τοῦ φοιτητικοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ *Οἱ Νέοι*. Ἀργότερα ὑπῆρξε ὑπάλληλος τοῦ Ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ Θεσσαλονίκης. Ἐγραψε μικρὰ κομψὰ πεζά. Τὸ μοναδικὸ τῆς βιβλίον *Παραμύθια γιὰ μεγάλους καὶ μικρούς* (Θεσ. 1969), πού βγήκε μὲ τὴν χρονικὴ καθυστέρηση, περιέχει τὰ πιὸ γοητευτικὰ δείγματα τοῦ εἶδους· δυστυχῶς δὲν προσέχτηκε ὡς ἔπρεπε.

Ἀνθούλα Σταθοπούλου-Βαφοπούλου (Θεσσαλονικὴ 1909 — Θεσσαλονικὴ 1935). Δημοτικὴ ὑπάλληλος. Τὰ ποιήματά της, μερικὰ διηγήματα καὶ ἕνα θεατρικὸ τὰ συγγέντρωσε στὰ *Ἔργα* της (Θεσ. 1936) ὁ σύζυγός της Γ.Θ. Βαφόπουλος. Μέτριο ταλέντο.

Μενέλαος Βλαχόπουλος. Κατάγεται ἀπὸ τὴ Θράκη. Δημοσιογράφος. Δὲ γνωρίζω πόσα χρόνια ἔζησε στὴ Θεσσαλονικὴ πρὶν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀθήνα. Χαριτωμένο τὸ μοναδικὸ βιβλίον του *Τὰ ζωντόβολα τῆς γῆς*. (*Σατιρικές ἀλληγορίες*) (διηγήματα, Θεσ. 1938)· ἀπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴ μεταξικὴ δικτατορία καὶ τὶς γερμανικὲς ἀρχὲς κατοχῆς καὶ κυκλοφόρησε τὸ 1945.

Γιάννης Ζήρας. Δημοσιογράφος καὶ συγγραφέας δακρύβρεχτων ρομάντζων πού δημοσιεύονταν σὲ ἐφημερίδες. Θυμοῦμαι ἕνα ἀπὸ αὐτὰ, τὴ *Μάρω*, πού δημοσιεύτηκε σὲ συνέχειες σὲ τὸ Φῶς τὸ 1938 καὶ ἀφῆσε ἐποχὴ.

Στ. Καστριώτισσα [= Σταματία Βαλαγιάννη] — **Γ. Ἀστερίου** [= Γ. Θέμελης]. Ἡ ἰδρύτρια τῆς Σχολῆς Βαλαγιάννη καὶ ὁ ποιητὴς Γιῶργος Θέμελης, πού τότε ἐργάζονταν ἐκεῖ ὡς φιλόλογος καθηγητὴς, συνεργάστηκαν σ' ἕνα θαυμάσιο τόμο παραμυθιῶν: *Παραμυθένιος κόσμος*. (*Δώδεκα μύθοι ἀπὸ τὴ νεοελληνικὴ μυθολογία*) (Θεσ. 1938).

Γιάννης Ταχογιάννης (Σιάτιστα 1897 — Θεσσαλονικὴ 1942). Δημοσιογράφος καὶ χρονογράφος, ἐπιμελητὴς τῆς φιλολογικῆς σελίδας τῆς *Μακεδονίας* προπολεμικά. Συνεκδότης τοῦ ἡμερολογίου *Ὁ Φάρος τῆς Βορείου Ἑλλάδος*. Εἶναι ὁ πρῶτος πού ἀνακάλυψε τὸν Τσιτσάνη. Ἐγραψε καὶ θεατρικὰ ἔργα πού ἔμειναν ἀνέκδοτα. Τὸ μοναδικὸ του βιβλίον *Ἡ ζωὴ στὴ βιτρίνα* (χρονογραφήματα, Θεσ. 1938) εἶναι ἀρκετὰ συμπαθητικὸ.

Ἀντώνης Θεοδωρίδης (Μυριάφυτο Κωνσταντινουπόλεως 1896 — Θεσσαλονικὴ 1959). Σπούδασε πολιτικὲς καὶ οικονομικὲς ἐπιστῆμες σὲ Παρίσι. Δὲν ξέρω πότε ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ. Δημοσιογράφος καὶ χρονογράφος. Ἀρχισυντάκτης τῆς *Μακεδονίας* καὶ ἀργότερα τῆς *Νέας Ἀληθείας*. Τὸ πρῶτο του βιβλίον εἶναι λογοτεχνικό: *Δώδεκα γράμματα* (διηγήματα, Θεσ. 1939). Τὰ ἄλλα τρία βιβλία του εἶναι ἱστοριοπολιτικά.

Κωνστ. Μ. Παπακωνσταντίνου. Γεννήθηκε στὴν Κοζάνη. Δικηγόρος, βουλευτὴς, ὑπουργός. Τύπωσε τὰ ἐξῆς λογοτεχνικά βιβλία: *Ἡ ἀδελφὴ Ἀγάθη* (διηγήματα, Θεσ. 1939), *Εὐρώπη 1959* (ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, Θεσ. 1959), *Εὐρώπη 1960* (ταξιδιωτικὲς ἐντυπώσεις, Θεσ. 1960). Τὰ ἄλλα βιβλία του εἶναι ἱστοριοπολιτικά.

Μιράντα Λάσκαρη, *Τὸ τραγούδι τῆς νιότης* (λυρικά πεζά, Θεσ. 1940).

Χάρης Παπαδόπουλος, *Παρίαι* (διηγήματα, Θεσ. 1941· τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ τὴ γερμανικὴ κατοχὴ).

Τίτος Χατζηλιάδης. Ἀνάπηρος τοῦ ἀλβανικοῦ πολέμου. Βιβλία: *Στεφανωμένοι μὲ τὶς φλόγες τῆς δόξας* (διηγήματα, Θεσ. 1942· κατὰ λάθος ἀναφέρεται σὲ ξέφυλλο 1941) καὶ *Δυὸ ἀδέρφια σὲ δυὸ φωτιές...* (νουβέλα, Θεσ. 1942).

Μπάμπης Νίντας (Φιλιατρά Τριφυλίας 1906 — Θεσσαλονικὴ 1962). Σπούδασε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας. Στὴ Θεσσαλονικὴ ἐγκαταστάθηκε τὸ 1932 καὶ ἐργάστηκε ὡς καθηγητὴς καὶ γυμνασιάρχης στὴ μέση ἐκπαίδευση. Ποιητὴς καὶ πεζογράφος. Στενὸς συνεργάτης τοῦ Βασίλη Δεδούση στὶς *Μορφές*. Ἐγραψε ἐπίσης θεατρικὰ καὶ φιλολογικὲς μελέτες. Τὰ πεζά του (ὄχι κακὲς ἡθογραφίες) τυπώθηκαν σὲ δύο βιβλία: *Ἀνθρώπινες ὥρες* (διηγήματα, Θεσ. 1944) καὶ *Ἐπαρχιώτικα δειλινὰ* (τρεῖς νουβέλες, Θεσ. 1946).

Δημ. Ν. Δημητριάδης, *Φλόγες* (διηγήματα ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ, Θεσ. 1945).

Γιῶργος Ἰωαννίδης, *Τ.Τ. 235. Πολεμικὲς σελίδες* (ἀπὸ τὸν ἑλληνοϊταλικὸ πόλεμο, Θεσ. 1945).

Χρήστος Γεωργ. Καραγιάννης, *Τὰ ἀπομνημονεύματα ἐνὸς καπετάνιου* (ἀναμνήσεις ἀπὸ τὸν ΕΛΑΣ μὲ ἀντικομμουνιστικὸ πνεῦμα, Θεσ. 1945). Τύπωσε καὶ διάφορες πολιτικὲς μπροσούρες.

Μιλτιάδης Ἀθαν. Οἰκονομίδης. Ἐπιστήμονας μὲ λογοτεχνικὲς ἰκανότητες καὶ μὲ πατριωτικὴ δράση γιὰ τὴ Βόρειο Ἠπειρο. Δὲν ξέρω πόσον καιρὸ ἔζησε στὴ Θεσσαλονικὴ. Ἐνδιαφέρον τὸ βιβλίον του *Ἀνθρωποὶ ἀπὸ τὴ Βόρειο Ἠπειρο* (διηγήματα, Θεσ. 1945). Τὰ ὑπόλοιπα βιβλία του εἶναι ἐπιστημονικά.

Ἐλευθερία Παπαδάκη. Κρητικὴς καταγωγῆς. Γεννήθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ. Λαογράφος καὶ θεατρικὴ συγγραφέας. Διευθύντρια τοῦ παιδικοῦ ἡμερολογίου *Ὁ φίλος μου*. Ἀπὸ τὰ διηγήματά της τύπωσε μόνο τὰ *Σύγχρονα κορίτσια* ('Αθ. [=Θεσ.] 1945).

Κωνσταντίνος Σνώκ (Σέρρες ἢ Σιδηρόκαστρο 1878 — Θεσσαλονικὴ 1951). Σπούδασε φαρμακολογία στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθήνας. Φαρμακοποιὸς στὴν Ξάνθη καὶ πολιτευτὴς, κυρίως ὡς δημοσιογράφος, πῆρε μέρος στὸν μακεδονικὸ ἀγῶνα. Δὲν ξέρω πότε ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ. Ὑπῆρξε ἀρχισυντάκτης τῆς *Νέας Ἀληθείας* πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀντώνη Θεοδωρίδη καὶ ἐξέδιδε τὸ περιοδικὸ *Μῆνες*. Τὰ βιβλία του πατριωτικὰ καὶ κοινωνικοπολιτικά. Ἐνδιαφέρει τὸ μικρὸ χρονικὸ *Ἡ τραγωδία τῆς Δράμας* (Δράμα [=Θεσ.] 1945). Πολλὰ χρονογραφήματα (ἀρκετὰ καλά) καὶ λογοτεχνικὲς μελέτες βρίσκονται σκόρπια σὲ ἐφημερίδες.

Γιῶργος Κιτσόπουλος (1919). Κατάγεται ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά. Ἐγκαταστάθηκε στὴ Θεσσαλονικὴ τὸ 1935 καὶ σπούδασε γεωπονία στὸ Πανεπιστήμιό της. Διευθυντὴς τοῦ *Κοχλία*, τοῦ πιὸ σημαντικοῦ μεταπολεμικοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης· σ' αὐτὸν βρίσκονται δημοσιευμένα πολλὰ πεζά του (εἶτε μὲ τὸ ὄνομά του εἶτε μὲ τὸ ψευδώνυμο Γιάννης Ἀδραστος). Πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στοὺς πεζογράφους πρὶν ἀπὸ τὸ 1950, παρόλο πού τὰ βιβλία του τυπώθηκαν πολὺ ἀργότερα: *Ἐκλογὴ. 19 διηγήματα* (Θεσ. 1968), *Ἡ ἀποκαθήλωση* (νουβέλα, Θεσ. 1972), *Μέγας Ἀλέξανδρος* (λογοτεχνικὴ βιογραφία, Θεσ. 1981). Ἀξιόλογα κυρίως τὰ διηγήματα πού δημοσίεψε στὸ περιοδικὸ *Μορφές* ἀπὸ τὸ 1950 ὡς τὸ 1952 (ὅπου ἐπίσης συνεργάστηκε καὶ μὲ τεχνοκριτικὰ ση-

ὁ λογοτεχνικός Πολίτης

μειώματα με τό ψευδώνυμο Παύλος Ἀγγέλου Κομνηνός). Τόν ἀδικεῖ ἡ υἱοθέτηση πολλῶν τρόπων γραφῆς.

Ἄρης Κυλίτης, *Τά σύνεφα φέβγουν* (Θεσ. 1946). Συμπαθῆ διηγήματα.

Πέτρος Ράμας, *Ἡ ἐπίσκεψη* (διήγημα, Θεσ. [1946;]).

Θεόδωρος Καστανᾶς (+Θεσσαλονίκη 1980). Θεολόγος καθηγητής στό Πειραματικό Σχολεῖο καί συγγραφέας πολλῶν ἀξιόλογων θεολογικῶν βιβλίων. Ὑπό τά ἀρχικά Θ.Κ. ἐντόπισα δύο (ἴσως ὑπάρχουν καί ἄλλα, ἀνώνυμα) ἠθικοθρησκευτικά διηγήματά του: *Ἐγινε ἄνθρωπος* (Θεσ. [1947;]) καί *Ὁ κύκλος τῆς σωτηρίας* (Θεσ. 1948).

Χρήστος Καλφόπουλος *Ἐνῶ σουρουπώνει* (διηγήματα καί ποιήματα, Θεσ. 1947). Τύπωσε ἄλλα τρία βιβλία μέ στίχους.

Γιάννης Λυκόφωφ (= Γιάννης Πάντος), *Ζωῆς ἀνεμοδάρματα* (ἀφήγημα, Θεσ. [1947;]), *Δάση ἀπό ξύλινους σταυρούς* (ἀφήγημα, Θεσ. [1948] στό ἐσώφυλλο: *Δάση ἀπό ξύλινους σταυρούς*), *Ἀνάμεσα στό χαμό καί στήν ἐλπίδα* (διηγήματα, Θεσ. [1955]). Νομίζω πῶς τύπωσε ἀκόμη ἕνα βιβλίο.

Ρούλα Παπαδημητρίου (Θεσσαλονίκη 1914). Διευθύντρια τοῦ *Περιοδικοῦ τῶν Ἑλληνίδων Βορείου Ἑλλάδος*. Ἐθνικίστρια συγγραφέας μέ ἰδιαίτερη ἔμφαση στόν μακεδονικό ἀγῶνα (ἔχει ἀρκετά κοινά στοιχεῖα μέ τόν Γ. Μόδη). Ἐκτός ἀπό μερικά πατριωτικά φυλλάδια κατά τῆ διάρκεια τοῦ ἀνταρτοπόλεμου καί μερικά θεατρικά ἔργα (τό πρῶτο τυπώθηκε μέ τό πατρικό της ὄνομα: Ρούλα Βαρέλλα), ἔχει ἐκδώσει τά ἐξῆς πεζογραφήματα: *Σπονδή* (διηγήματα, Θεσ. 1947), *Μέ σύντροφο μοναδικό τόν πόνο* (ἱστορίες ἀπό τό παιδομάζωμα, Θεσ. 1951), *Στήν ἐποποιία τοῦ '40* (πεζά, Θεσ. 1957), *Ἀγῶνας γιά τή λευτεριά* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1970), *Στή δοξασμένη τῆς Μακεδονίας ὄρα...* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1980), *Μάρτυρες τῆς λευτεριάς* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1981).

Μανώλης Ι. Πιτυκάκης. Διευθυντής τοῦ κρητικῶν περιοδικῶν *Δρῆρος*. *Ἡ Θύελλα στήν Κρήτη* (Θεσ. 1947) εἶναι ἕνα ἀφήγημα γιά τή μάχη τῆς Κρήτης. Τύπωσε καί ἕνα θεατρικό.

Ἀλέξανδρος Χατζηαθανασίου (+Θεσσαλονίκη 1979). Μεγαλύτερος ἀδελφός τοῦ Ράδου Χατζηνάση. Γεννήθηκε στή

Σμύρνη. Τό 1914 ἐγκαταστάθηκε στή Θεσσαλονίκη. Σταδιοδρόμησε ὡς στρατιωτικός. Στά γράμματα ἐμφανίστηκε μεταπολεμικά. Ἐκτός ἀπό δύο πατριωτικές ἑμιλίες, τύπωσε τρία βιβλία μέ συμπαθῆ πεζά: *Ἰωνικές ἀναμνήσεις* (διηγήματα, Θεσ. 1947), *Ἰφιάνασσα ἢ ἐκ Σιπύλου* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1949), *Κυκλώνες* (διηγήματα, Θεσ. 1955).

Εὐρ. Χειμωνίδης. Δημοδιδάσκαλος, μεταφραστής καί δημοσιογράφος. Δραστηριοποιήθηκε πνευματικά ἐπί γερμανικῆς κατοχῆς. Σέ βιβλίο τύπωσε μόνο τό μυθιστόρημα *Ρίτα Ρουμπίνη* (Θεσ. 1947).

Ρογαλίδου Τασία, *Συγκινήσεις χωρίς ἔρωτα* (λυρικά πεζά, Θεσ. 1948). Ἐχουν κάποιο ἐνδιαφέρον.

Α.Χ. Χαμουδόπουλος *Ἀπό τό ἡμερολόγιο ἐνός δημοσιογράφου 1908-1948* (Θεσ. 1948).

Γιώργος Μωρηᾶς. *Ἀμόλυντες ψυχές* (νουβέλα, Θεσ. [1949]).

Ἄριστ. Μ. Παπακωνσταντίνου. *Φανταστικός κόσμος σέ παραμύθια καί ἱστορίες γιά μεγάλους* (Θεσ. 1949· μέ τό συντεταγμένο ὄνομα Παπκω). Ἐγραψε καί ἕνα θεατρικό.

Κώστας Δ. Φράγκος. *Δύο φίλοι στή μικρή πολιτεία* (τόμ. Α', παιδικό διήγημα, Ἀγρίνιο, 1947), *Τό θύμα* (νουβέλα, Θεσ. 1949). Μετέπειτα καθηγητής στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Κατάγεται ἀπό τά Γιάννενα.

Χαρίσιος Ν. Χαρίσης. *Ἀναμνήσεις παλαιοῦ πολεμιστοῦ. Διηγήματα τῶν πολέμων 1912-1913* (Θεσ. 1949). Ἀργότερα τύπωσε καί ἀναμνήσεις ἀπό τήν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης.

Νικ. Λαζόπουλος. *Γυναῖκες* (μυθιστόρημα, Θεσ. 1950).

Παρασκευᾶς Μηλιόπουλος (Πόλη 1912). Κατάγεται ἀπό τή Δυτική Μακεδονία. Στήν Ἑλλάδα ἤρθε τό 1925. Στή Θεσσαλονίκη ἔζησε ἀπό τό 1943 ὡς τό 1969. Σπούδασε νομικά στό Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Ἐργάστηκε ὡς ὑπάλληλος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν. Ἐκτός ἀπό δύο ποιητικές συλλογές καί ἕνα παιδικό, τύπωσε δύο ἀξιόλογα βιβλία μέ παραμύθια: *Μακεδονικά παραμύθια* (Θεσ. 1950· βγήκε καί σέ δεύτερη ἐκδοση) καί *Ὁ κότσυφας ὁ κυρ-Κώστας καί ἄλλα παραμύθια* (Θεσ. 1952). Ἀπό τό 1969 ζεῖ στή Μελβούρνη τῆς Αὐστραλίας.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

Ἀνατολική Μακεδονία

Σέρρες

Τάσος Γαλδέμης (Γιάννενα 1881 — Σέρρες 1961). Σπούδασε στή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας. Τό 1911 ἐγκαταστάθηκε ὀριστικά στίς Σέρρες, ὅπου ἐργάστηκε ὡς καθηγητής στή μέση ἐκπαίδευση. Ὁμηρός (1916-1917) καί κατάδικος (1941-1942) τῶν Βουλγάρων. Ἀσχολήθηκε μέ τή λογοτεχνία ἐπί 55 χρόνια. Βιβλία: *Τό ταιριασμένο ἀνδρόγυνο* (μυθιστόρημα, Σέρρες, μεταξύ 1910-1914), *Σκόρπια φύλλα* (διηγήματα καί ποιήματα, Σέρρες, 1914), *Ἀπ' ὅσα εἶπα κι ἀπ' ὅσα ἔγραψα* (Σέρρες 1925), *Μπρῶστά σου ἐνῶρκους* (ἐλευθερῆ διασκευή τῆς ἀπολογίας τοῦ Σωκράτη, Σέρρες, 1947). Ἀξίζει νά μελετηθεῖ.

Γιώργος Καφαντζίης (Μαλέας). Ποιητής, ἱστορικός, λαογράφος. Σπούδασε νομικά στό Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλο-

νίκης καί ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ φοιτητικοῦ περιοδικοῦ *Ξεκίνημα* (1944). Ἐπαιξε σημαντικό ρόλο στήν πνευματική ζωή τῶν Σερρῶν (πρόεδρος τοῦ μορφωτικοῦ συλλόγου Ὁρφεύς καί διευθυντής τοῦ ὁμώνυμου περιοδικοῦ). Κυρίως ποιητής. Τό βιβλίο τοῦ *Ματωμένη γῆ* (Σέρρες, 1947) περιέχει μικρά ἀφήγηματα ἀπό τή γερμανική κατοχή.

Ἀντώνης Πρόκος. Δικαστικός καί ποιητής. Ἐζήσε πολλά χρόνια στίς Σέρρες. Τό μόνο του πεζό: *Ἡ δίκη τοῦ Χριστοῦ. Λογοτεχνικό καί ἐπιστημονικό ἀφήγημα* (Σέρρες, 1949). Ἀξίζει νά μελετηθεῖ.

Νίκος Βουζούκας (Σέρρες 1923 — Σέρρες 1967). Ἄν καί ἄρρωστος, κατάφερε νά σπουδάσει καί νά ἐπιδοθεῖ στή δημοσιογραφία καί τή λογοτεχνία. Διευθυντής τοῦ ἀχαρου περιοδικοῦ *Σερραϊκά Γράμματα* καί ἰδιοκτήτης τυπογραφείου. Σέ βιβλία τύπωσε, ἐκτός ἀπό δύο ποιητικές συλλογές, τά ἐξῆς ἐπαρχιακά πεζά: *Ὅταν τό πετρωμένο κυβερνά* (μυθιστόρημα, Σέρρες 1950), *Ἐλωτες τῶν Βουλγάρων* (χρονικό τῆς βουλγαρικῆς κατοχῆς, Σέρρες, 1959), *Ἡ ἀπελευθέρωσις τῶν Σερ-*

ρών (χρονικό, Σέρρες 1959), *Γενοκτονία των Έθραίων* (χρονικό, Σέρρες 1966).

Δράμα

Δημ. Στ. Κουτσογιαννόπουλος. Πολυβραβευμένος συγγραφέας λαογραφικών έργων για τους Ποντίους, συλλογές ποντιακών δημοτικών τραγουδιών και θεατρικός συγγραφέας. Φαίνεται πώς έζησε στη Δράμα, όπου τύπωσε τα πρώτα του βιβλία (τό πρώτο τυπώθηκε τό 1927). Τύπωσε και ένα ενδιαφέρον «διήγημα πολεμικών» με τον τίτλο *‘Ανάμεσα στους άντάρτες του Πόντου* (Θεσ. 1936).

Γιώργος Φιλανθίδης. *‘Υπενθυμίζω* ότι η *Χίμαιρα* τυπώθηκε στη Δράμα τό 1927.

Μάνος Γαλάτης. *‘Όταν μιλήσει τό αίμα* («διήγημα», ή μάλλον μυθιστόρημα, Δράμα, 1930).

Καβάλα

Φώτης Πρασίνης. ‘Ο σημαντικότερος πεζογράφος της ‘Ανατολικής Μακεδονίας. Δέν τύπωσε βιβλίο. Πρωτοεμφανίστηκε τό 1944 από τά *Μακεδονικά Γράμματα*. Τά καλύτερα διηγήματά του είναι δημοσιευμένα στη *Νέα Έστία*. Θά αξίζει νά συγκεντρωθούν σέ ένα τόμο.

Κεντρική Μακεδονία

Βέροια

Μανώλης Σμυρλής (Βέροια 1908 — Βέροια 1943). Μέτριος δημοσιογράφος και συγγραφέας. Συμπαθής εκδότης τριών λογοτεχνικών περιοδικών στη Βέροια από τό 1934 ως τό 1942. ‘Υπέγραφε ως Λώλης Σμυρλής και χρησιμοποιούσε και τό ψευδώνυμο Λώλης Χάρης. Παραλείποντας τά βιβλία του μέ λαογραφικό και ιστορικό περιεχόμενο, αναφέρω τά πίο λογοτεχνικά: *Δράματα της καρδιάς* (διήγημα, Βέροια, 1935) και *Νά Έσο*, ένα πρωί του ‘Οκτωβρίου 1912 άπελευθερώθη ή *Μακεδονία* ιστορικό αφήγημα, Βέροια, 1940). Τήν ίδια χρονιά άφιέρωσε και ένα τεύχος του περιοδικού του στον Καβάφη.

Κιλκίς

Παναγιώτης Κ. Φωτιάδης (ή Μαρκήσιος). Πρόσφυγας από τον Πόντο, εγκαταστάθηκε στο χωριό του Κιλκίς Λειψύδριο. Έκτός από ένα θεατρικό έργο, τύπωσε και τό ενδιαφέρον πεζό *‘Όλοι κλέβουν, μά ποιός φταίει; ‘Από τό ήμερολόγιο ενός πρόσφυγα* (Θεσ. 1928).

Δυτική Μακεδονία

Κοζάνη

Κώστας Τσποσελίκης (+ 1938). Ένδιαφέρον διηγηματογράφος. Πολλά διηγήματα σέ τοπικά φύλλα. Έξέδωσε τά πεζά: *Μακεδονικές εικόνες* (δέ γνωρίζω πότε), *Ένα ξεριζώμα* (άφορα τους Βαλαάδες, ‘Αθ. 1925;) και *‘Αγάπη στον ‘Αλιόκμονα* (πότε;). Δέν γνωρίζω αν τυπώθηκε ό *‘Ορκος του δραπέτου*. Τό έργο του, αν και άτημέλητο, αξίζει νά προσεχτεί.

Γεώργ. Κωσταρέλος. *‘Η γυναίκα του δρόμου* (άφήγημα, Κοζάνη, 1924).

Γ. Λευκαρίτης. Τό 1927 τύπωσε στην Κοζάνη ένα βιβλίο μέ τέσσερα διηγήματα. ‘Αγνοώ τον τίτλο.

‘Ιω. Κιουρταίδης. *Κοινωνιολογικά (έμμετρα και πεζά), ήθικο-θρησκευτικά, γεωργικά κτλ.* (Κοζάνη, 1934).

Τάκης Σίσκος. Πολλά διηγήματα σέ τοπικά φύλλα. Σέ βι-

βλίο: *Πολεμικές δόξες, ‘Αλβανική έκστρατεία* (σελίδες από τον τόμο τής ΙΧ Μεραρχίας) (Κοζάνη, 1947).

Διον. Γ. Μανέντης. Γιατρός, βουλευτής και ύπουργός Βορείου ‘Ελλάδος. Πολλά διηγήματα σέ τοπικά φύλλα. Τό 1947 ή έφημερίδα *Μακεδονία* δημοσίευσε τήν *Αυγούλα*, ή όποία τό 1948 τυπώθηκε στην ‘Αθήνα, μέ τον τίτλο *Ένα τραγούδι μέσα στο Ρούπελ*. (*Μακεδονική νουβέλα*). ‘Αφορά τήν περίοδο 1940-1941. Θά αξίζει νά προσεχτεί.

Φλώρινα

Γεώργιος Χ. Μόδης (Μοναστήρι 1887 — Θεσσαλονίκη 1975). Πήρε μέρος στον μακεδονικό άγώνα στην περιοχή Μοναστηρίου. Μετά τό 1913 προσφύγετε στη Φλώρινα. Σπούδασε νομικά. ‘Ασχολήθηκε μέ τήν πολιτική (βουλευτής, ύπουργός Βορείου ‘Ελλάδος κτλ.). ‘Εθνικιστής συγγραφέας, προχειρογράφος αλλά μέ άφηγηματικό ταλέντο. ‘Απέφυγε νά συνδέσει τό όνομά του μέ τή λογοτεχνική Θεσσαλονίκη γιατί αποδοκίμαζε τίς νεωτερικές τάσεις των λογοτεχνών της: αλλά κι αυτοί ποτέ δέν είδαν μέ καλό μάτι τον Μόδη. ‘Αντίθετα τον εκτιμούσαν πολύ άρκετοί ‘Αθηναίοι: ό ‘Αλέξανδρος Σβώλος (πού τον πρωτοπαρουσίασε τό 1920), ό Μιχάλης Ροδάς, ύπερβολικά ό Στρατής Μυριβήλης, ό Βασίλης Λαούρδας κ.ά. ‘Ο Μόδης άρχισε νά γράφει τό 1913-1914 (*Στά Μακεδονικά βουνά*) και μέχρι τό 1975 πού πέθανε (*‘Αγώνες στη Μακεδονία*) συμπλήρωσε 63 χρόνια λογοτεχνικής δημιουργίας. Τό λογοτεχνικό του έργο περιέχεται στα έξι βιβλία (στις εκδόσεις του 1929, του 1933, του 1937 και του 1939 χρησιμοποιεί τό φιλολογικό ψευδώνυμο Γ. Χρήστου): *Μακεδονικές ιστορίες* (‘Αθ. 1920), *Μακεδονικές ιστορίες* (‘Αθ. 1929), *Στά μακεδονικά βουνά*. (*‘Η ζωή των άνταρτών*) (‘Αθ. 1930: διηγήματα από τον μακεδονικό άγώνα), *‘Ο Γερομήτρος*. (*Μακεδονικές ιστορίες*) [μυθιστόρημα], ‘Αθ. 1933), *‘Η πεταλούδα*. (*Μακεδονικές ιστορίες*) (Φλώρινα, [1937]), *Μακεδονικές ιστορίες: Πάντεφ ό δυναμιτιστής* (Φλώρινα, 1939), *Μακεδονικές ιστορίες: Πόλεμος και κατοχή* [μυθιστόρημα], α’ έκδ. Θεσ. 1947, β’ έκδ. ‘Αθ. 1967), *Πενήντα “θρεφτάρια” και άλλες μακεδονικές ιστορίες* (‘Αθ. 1954), *Μακεδονικές ιστορίες: Ντόκτορ Γιάννη* (‘Αθ. 1957), *Μακεδονικές ιστορίες: “Τά δύο στρατόπεδα”* (‘Αθ. 1958), *Μακεδονικές ιστορίες: “Χριστίνα”* (‘Αθ. 1959), *Μακεδονικές ιστορίες: Τό λαμπρό καταφύγιο* (‘Αθ. 1960), *Μακεδονικές ιστορίες: Μαργαρίτα* (‘Αθ. 1963), *Μακεδονικές ιστορίες: ‘Ο μισότρελλος κουρελής* (1966), *Μακεδονικές ιστορίες: ‘Υποσχέσεις άνεκπλήρωτες* (‘Αθ. 1969), *Μακεδονικές ιστορίες: Κρουσώνες* (‘Αθ. 1970). Τό 1972 ό εκδοτικός οίκος της ‘Αθήνας Πάπυρος εξέδωσε, πρόχειρα και άφροντίστα, όλο τό έργο του Μόδη (λογοτεχνικό και μή), σέ εικοσι μικρά βιβλία τσέπης μέ τον γενικό τίτλο *Μακεδονικές ιστορίες*. ‘Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει τά έργα του Μόδη μέ τους έξι τίτλους και μέ τήν έξης σειρά: 1) *‘Η Γεωργίτσα* [*Μακεδονικές ιστορίες* του 1929], 2) *Πάντεφ ό δυναμιτιστής*, 3) *‘Η πεταλούδα*, 4) *‘Αχ, σκύλα μάνα...!* [ό σωστός τίτλος: *‘Ο πύργος του Γραμματικόθου = Μακεδονικές ιστορίες* του 1920], 5) *‘Ο Γερομήτρος*, 6) *Χωριάφροούρια τής Μακεδονίας*, 7) *Ντόκτορ Γιάννη*, 8) *Τά δύο στρατόπεδα*, 9) *Τέσσαρες δίκες στη Θεσσαλονίκη*, 10) *Χριστίνα*, 11) *Τό λαμπρό καταφύγιο*, 12) *Μαργαρίτα*, 13) *‘Ο μισότρελλος κουρελής*, 14) *Πόλεμος και κατοχή*, 15) *‘Υποσχέσεις άνεκπλήρωτες*, 16) *Κρουσώνες*, 17) *‘Ο δραπέτης*, 18) *Στά μακεδονικά βουνά*, 19) *Πενήντα θρεφτάρια*, 20) *Μακεδονικός άγών και μακεδόνες άρχηγοί*. ‘Από αυτά οι άρ. 6,9 και 20 δέν είναι λογοτεχνικά έργα. Δέν μπόρεσα νά έπισημάνω αν ένσωματώθηκε σέ κανένα από αυτά ό *Καπετάν Στέφος* (Θεσ. 1948). Τέλος νομίζω ότι ό *Δραπέτης* (άρ. 17) τυπώθηκε γιά πρώτη φορά. Τή χρονιά πού πέθανε ό Μόδης (1975) τυπώθηκαν στη Θεσσαλονίκη δύο τόμοι διηγημάτων του μέ τον τίτλο *‘Αγώνες και Μακεδονία*. Δέ γνωρίζω αν είναι άνέκδοτα ή άναδημοσιευμένα. Αυτό είναι τό τεράστιο, άνισο αλλά όπωσδήποτε ένδιαφέρον έργο του Μόδη, πού πρέπει νά μελετηθεί καλύτερα.

Γ. Θεοδώρου Μόδης. Έξάδελφος του Γεωργίου Χ. Μόδη. Πέθανε νέος στην ‘Αθήνα. Τύπωσε τό μυθιστόρημα *Στά μπουντρούμια* (‘Αθ. 1926).

ὁ Λογοτεχνικός Πολίτης

Παντελής Κ. Ίωαννίδης (Πισοδέρι 1898). Ἐζήσε στή Φλώρινα καί ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στή Θεσσαλονίκη. Ἐθνικιστής συγγραφέας, ἀσχολήθηκε σέ ὅλη του τή ζωή μέ τή μορφή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, στόν ὁποῖο ἀναφέρονται τά ἐξῆς βιβλία: *Προελαύνοντας πρός τόν Γάγγη. Τό ρομάντζο ἐνός κατακτητοῦ* (μυθιστόρημα, Φλώρινα 1934), *Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας. Μορφή καί ὀρίζοντες ἐνός μεγάλου δημιουργοῦ* (λογοτεχνική βιογραφία· Θεσ. α' ἔκδ. 1949, β' ἔκδ. 1958, γ' ἔκδ. 1976), *Φίλιππος* (λογοτεχνική βιογραφία· Θεσ. 1954). Ἀνέκδοτο μένει καί ἓνα θεατρικό ἔργο του γιά τόν Μέγα Ἀλέξανδρο. Δέν εἶναι ἀμελητέα περίπτωση.

Αὐτός μέ κάθε δυνατή συντομία εἶναι ὁ κατάλογος τῶν πεζογράφων τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς περιφέρειας. Βέβαια ὁ κατάλογος αὐτός θά ἀπέδιδε καλύτερα τό πεζογραφικό πρόσωπο τῆς πόλης μας, ἐάν συμπεριελάμβανε ἐπίσης: α) τούς πεζογράφους πού δέν τύπωσαν βιβλίο (ἐγώ ἀναφέρω πολύ λίγους), β) τούς χρονογράφους τῶν ἐφημερίδων πού δέν τύπωσαν βιβλίο, γ) τούς μυθιστοριογράφους τῶν ἐφημερίδων πού δέν τύπωσαν βιβλίο, δ) τίς μεταφράσεις ξένων πεζογραφημάτων καί τούς μεταφραστές, ε) τούς συγγραφείς θεατρικῶν ἔργων πρόζας καί στί) τούς κριτικούς τῆς πεζογραφίας. Πάντως, ἔστω καί χωρίς αὐτούς, ὁ κατάλογος αὐτός βοηθαί

νά γνωρίσουμε καλύτερα αὐτό τό μίγμα μοντερνισμοῦ καί ἐπαρχιωτισμοῦ πού χαρακτηρίζει τή Θεσσαλονίκη. Ἐπίσης ἀπό τόν κατάλογο αὐτό φαίνεται καθαρά ὅτι: α) ἀπό τούς ἑκατό περίπου πεζογράφους πού ἀναφέρονται, δέν μᾶς εἶναι γνωστό παρά μόνο τό ἓνα τρίτο· β) ἀπό τούς πεζογράφους τοῦ καταλόγου, τουλάχιστον τό ἓνα τρίτο εἶναι ἀρκετά ἀξιόλογοι καί μποροῦν νά σταθοῦν στά εὐρύτερα πλαίσια τῆς νεοελληνικῆς πεζογραφίας· γ) ἐπιβεβαιώνεται ἡ παρατήρησή μου ὅτι οἱ ἀπαρχές τῆς πεζογραφίας στή Θεσσαλονίκη βρίσκονται στό χρονογράφημα, πού πρωτοεμφανίζεται ἤδη ἐπί τουρκοκρατίας· δ) ἡ δεκαετία 1920-1930, ἐάν μελετηθεῖ, ἔχει νά μᾶς παρουσιάσει ἀρκετές ἐκπλήξεις σάν μιά περίοδος προπαρασκευῆς· ε) ἡ χρυσή ἐποχή τῆς πεζογραφίας στή Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ δεκαετία 1930-1940· ἀμέσως μετά σημειώνεται καθίζηση καί στή θέση της ἀναδύεται ἡ ποίηση.

Καί τώρα μέ ἀφορμή τόν ἑλλήθη κατάλογο τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν τῆς Θεσσαλονίκης πού παραθέτει ὁ *Πολίτης*, θά ἀναφέρω τούς τίτλους ὄλων τῶν λογοτεχνικῶν καί ἡμιλογοτεχνικῶν περιοδικῶν ἐντύπων στή Θεσσαλονίκη μέχρι τό 1950. Παρά τά κενά του, ἐλπίζω καί ὁ κατάλογος αὐτός νά σταθεῖ χρήσιμος στοὺς μελλοντικούς ἐρευνητές.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ (1889-1950)

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Τέχνη. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό (15.2.1921-ἀρχές 1922;). Διευθυντές: Μανώλης Μάνος — Βασίλης Χατζηανδρέου (τά ὀνόματά τους δέν ἀναφέρονται πουθενά). Γύρω στά 6 (;) τεύχη (ἔχω δεῖ τρία). Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό ἓνα τυπογραφικό. Ἄτονο, θυμίζει *Διάπλαση*.

Μακεδονικά Γράμματα. Μηνιαῖο περιοδικό διευθυνόμενο ἀπό συντροφιά συνεργατῶν (Ἀπρίλης 1922-1923). Διευθυντής (ἀπό τό 2ο φύλλο): Ράδος Χατζηνάσης. 21 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό ἓνα τυπογραφικό. Ἄτονο, ψυχαρικό ἔντυπο. Δεύτερη περίοδος: Μηνιαῖα λογοτεχνική ἔκδοσις (Ἰανουάριος - Ἀπρίλιος 1924). Διευθυντές: Γ.Θ. Βαφόπουλος — Κώστας Κόκκινος (τά ὀνόματά τους δέν ἀναφέρονται πουθενά). 4 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό ἓνα τυπογραφικό. Ζωντανά καί ἀξιόλογα τά τέσσερα τεύχη τῆς δεύτερης περιόδου, ἀποτελοῦν τήν πρώτη σοβαρή προσπάθεια στόν τομέα τοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ τῆς Θεσσαλονίκης.

Μακεδονική Τέχνη (1927). Διευθυντής: Κώστας Σκαλτσᾶς. Δέν τήν εἶδα. Τήν ἀναφέρει ὁ Παλαμάς σέ ἓνα γράμμα του πρός τόν Ριάδη.

Ἡ Αὐγή. Μηνιαῖα εἰκονογραφημένη καλλιτεχνική καί φιλολογική ἐπιθεώρηση (πιθανῶς τοῦ 1929· δέν ἀναφέρεται τό ἔτος). Διευθυντής - ὑπεύθυνος: Κ. Σάλτας. 3 (;) τεύχη. Σχήμα 4ο, κάθε τεύχος ἀπό 12 σελίδες. (Καμία σχέση μέ τό ἡμιλογοτεχνικό περιοδικό Αὐγή τῶν Πελεκίδη — Λούβαρι τοῦ 1922-1924). Μέτριο ἔντυπο.

Μακεδονικές Ἡμέρες. Μηνιαῖο λογοτεχνικό περιοδικό. Ἰδρυταί: Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης, Β. Τατάκης, Στ. Ξεφλούδας, Γ. Δέλιος, Γ. Θέμελης (ἀπό τή δεύτερη χρονιά ἀναφέρεται καί ὁ Ἄλκ. Γιαννόπουλος!). (Ἐπτὰ τόμοι: Μάρτιος 1932-Αὐγουστος 1939). Διευθυντές: Πέτρος Σ. Σπανδωνίδης (Μάρτιος 1932-Φεβρουάριος 1933 καί Ἰανουάριος - Αὐγουστος 1939), Γ. Θέμελης (1934), Στέλιος Ξεφλούδας (Φεβρουάριος 1935 - Δεκέμβριος 1936), Γεώργ. Δέλιος (Ἰανουάριος - Ὀκτώβριος 1937· ἐπιμελητής ὕλης ἀπό Φεβρουάριο 1935 ἔως Δεκέμβριο 1936), Βάσος Βασιλείου (Νοέμβριος 1937-Ἀπρίλιος 1938), Γ.Θ. Βαφόπουλος (Μάιος - Δεκέμβριος 1938). Συνολικά 55 τεύχη. Σχήμα 8ο, κατά μέσο ὄρο κάθε τεύ-

χος ἀπό τρία τυπογραφικά. Εἶναι γνωστή ἡ συμβολή τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ περιοδικοῦ πού σφράγισε τήν ἱστορία τῶν γραμμάτων στή Θεσσαλονίκη. (Τό 1952-1953 ὁ Σπανδωνίδης ἐπανεξέδωσε τίς *Μακεδονικές Ἡμέρες* δημοσιεύοντας μόνο δικά του κείμενα. Βγήκαν 6 φυλλάδια, σέ σχῆμα 8ο, ἀπό ἓνα ὀκτασέλιδο τό καθένα. Σκιώδης νεκρανάστασις).

Μακεδονόπουλο. Μηνιαῖο περιοδικό· ἐκδίδεται ἀπ' τό Διαπλασιακό Σύλλογο «Χαρούμενη Συντροφιά». Διευθυνοί: Ν. Δ. Γεωργίτσας (Ἰούνιος 1932-Μάιος 1934). Ἔντονος ὁ μαθητικός καί «διαπλασιακός» χαρακτήρας. — Μηνιαῖο φιλολογικό καί ἐγκυκλοπαιδικό περιοδικό· ἐκδίδεται ἀπ' τό διαπλασιακό σύλλογο «Χαρούμενη Συντροφιά». Ἐμβάσματα - ἐπιστολαί: Νίκων Π. Πάνον, ὑπεύθυνος: Βασ. Καλεῦρας (Ἰούνιος 1934-Ἰούνιος 1936). Ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Πάνου καθάρᾳ λογοτεχνικό περιοδικό, μέ διαφορά ἀπό τήν προηγούμενη περίοδο. Συνολικά γύρω στά 44 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό ἓνα ἢ ἐνάμισι τυπογραφικό.

Μακεδονική Νεολαία. Μηνιαῖο φιλολογικό καί ἐγκυκλοπαιδικό περιοδικό. Ἐκδίδεται ἀπ' τόν διαπλασιακό σύλλογο «Σαλονικιώτικη Παρέα». Διευθύνεται ὑπό ἐπιτροπῆς. Διευθυντής: Ν.Δ. Γεωργίτσας (τό ὄνομά του δέν ἀναφέρεται πουθενά) (20 Ἰουλίου 1934-1937). Στό τέταρτο ἔτος: Κ. Χατζῆς. Συνολικά 33 τεύχη (πολλά διπλά). Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό δύο τυπογραφικά. (Ἡ «Μακεδονική Νεολαία» ἰδρύθηκε ἀπό τήν ὁμάδα τοῦ Γεωργίτσα, πού ἀπεχώρησε ἀπό τό Μακεδονόπουλο τόν Μάιο τοῦ 1934, μετά τή διάσπαση τῆς «Χαρούμενης Συντροφιάς». Στήν ἀρχή ἐξακολουθεῖ νά ἔχει τό μαθητικό καί «διαπλασιακό» χαρακτήρα, ἀλλά ἀπό τή μέση τῆς ἔκδοσής της καί μετά ἀρχίζει νά γίνεται ὄλο καί πῖο πολύ λογοτεχνική). [Ὁ Γεωργίτσας ἀντιπροσωπεύει ἓνα πνεῦμα συντηρητικό καί ὑποτονικό, ἐνῶ ὁ Πάνος ἐκφράζει μιά συγκροτημένη προσπάθεια μέ σοβαρές λογοτεχνικές ἀξιώσεις].

Olimpo. Rivista mensile di cultura latino-ellenica (ἀπό τό 1938: Rivista di cultura mediterranea). Ἐκδοσις τῆς Società Nazionale "Dante Alighieri". Direzione: Stilianos Xefludas - Enzo Volture (1936-1939). Συνολικά 30 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος ἀπό 4 τυπογραφικά. Ἀξιόλογο διγλωσσο περιοδικό, μέ πολλές μελέτες καί μεταφράσεις ἀπό τά ἑλληνικά στά Ἰταλικά καί ἀπό τά Ἰταλικά στά ἑλληνικά.

Μορφές. Μηνιαῖο λογοτεχνικό περιοδικό. Στή διεύθυνση:

Βασ. Δεδούσης: στην έποπτεία τής ύλης: Μπάμπης Νίντας (Μάρτης 1936-Φεβρουάριος 1938). Συνολικά 15 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος από δύο τυπογραφικά. Μεταπολεμική περίοδος: *Μορφές*. Λογοτεχνία - έπιστήμη - τέχνη - φιλοσοφία. Διευθυντής: Βασ. Δεδούσης: επί τής ύλης: Χρ. Ντάλιας (Οκτώβριος 1946 - Φεβρουάριος 1954). Συνολικά 78 τεύχη (από τή μέση τής έκδοσης, πολλά διπλά). Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος από 2 έως 3 τυπογραφικά. (Καί στίς δύο περιόδους οι *Μορφές* υπήρξαν συντηρητικό και άναίμικο περιοδικό. Ωστόσο από τόν Ιούνιο τού 1949, μέ τήν άπρροσδόκητη συνεργασία τών περισσότερων έταίρων τού *Κοχλία*, άπέκτησαν μεγάλο ένδιαφέρον).

Οί Νέοι. Μηνιαίο έπιστημονικό-λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθύνεται από ομάδα φοιτητών τού Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Υπεύθυνος: Κ. Μαρινάκης (Απρίλιος 1936 - Φεβρουάριος 1937). Γύρω στά 9 (;) τεύχη. Σχήμα 8ο. (Η ίδια σχεδόν ομάδα και μέ τόν ίδιο διευθυντή έβγαλε τό 1944 τά *Μακεδονικά Γράμματα*).

Νέα Πνοή. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Νίκος Π. Πάνος (Ιούλιος 1936 - Δεκέμβριος 1938). Συνολικά 16 τεύχη (άρκετά διπλά). Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος 2 τυπογραφικά. (Πρόκειται γιά τή συνέχιση τού *Μακεδονόπουλου* (τής περιόδου Πάνου) μέ νέο τίτλο και μέ καθαρά λογοτεχνική ύλη: ή ένδειξη στην άριθμηση τών τάξεων (5ος και 6ος χρόνος) ύποδηλώνει αύτην άκριβώς τή συνέχιση. Άξιόλογο παραδοσιακό περιοδικό).

Μακεδονικές Σελίδες. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθύνεται από ομάδα νέων (υπεύθυνος γιά τόν άρ. 1: Γεώργιος Ζιούμος: γιά τόν άρ. 2-3: Θάνας Μεγγρέλης) (Ιούνιος - Οκτώβριος 1937): 2 ή 3 τεύχη. Σχήμα 8ο, άρ. 1 σελ. 24, άρ. 2-3 σελ. 58. Άξιόλογο παραδοσιακό περιοδικό.

Μακεδονικά Γράμματα. Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό κι έπιστημονικό περιοδικό. Διευθυντής: Κώστας Δ. Μαρινάκης (15.1.1944 — 1.10.1944). Τεύχη 9. Σχήμα 4ο, κάθε τεύχος στην άρχή μέ ένα και άργότερα μέ έναμιση τυπογραφικά. (Άξιόλογη προσπάθεια λογοτεχνικής παρουσίας μέσα στή νύχτα τής κατοχής). — Περίοδος δεύτερη: *Μακεδονικά Γράμματα*. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθύνεται από συντακτική έπιτροπή. Υπεύθυνος διευθυντής: Κώστας Μαρινάκης (Νοέμβριος 1945 - Αύγουστος 1952). 17 τεύχη, σέ άκανόνιστα χρονικά διαστήματα. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος μέ έναμιση τυπογραφικά. (Άνισο περιοδικό. Καμία σχέση μέ τό όμνυμο περιοδικό τού Ράδου Χατζηνάση τού 1922-1924. Άντίθετα άποτελεί κατά κάποιο τρόπο συνέχεια τού φοιτητικού περιοδικού *Οί Νέοι* τού 1936-1937).

Ξεκίνηση. Δεκαπενθήμερο περιοδικό τού Έκπολιτιστικού Όμίλου Πανεπιστημίου (Ε.Ο.Π.). Διευθύνεται από συντακτική έπιτροπή. Άρχισυντάκτης: Μ.Α. Ι=Μανόλης Άναγνωστάκης (ώς τόν Σεπτέμβριο 1944). Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό και έπιστημονικό περιοδικό. Διευθυντής: Θανάσης Φωτιάδης: άρχισυντάκτης: Μ. Άναγνωστάκης (Οκτώβριος 1944). Μηνιατική έκπολιτιστική έπιθεώρηση (Νοέμβριος 1944) (15 τού Φλεβάρη 1944 - Νοέμβριος 1944). Συνολικά 11 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος από δύο τυπογραφικά. (Άξιόλογο λογοτεχνικό περιοδικό: τά δύο τελευταία τεύχη μέ άριστο χαρακτήρα. Μαζί μέ τά *Μακεδονικά Γράμματα* κράτησε τή λογοτεχνική παρουσία στην περίοδο τής γερμανικής κατοχής. Συνέχεια τού *Ξεκίνηματος* υπήρξε τό άριστο ήμιλογοτεχνικό φοιτητικό περιοδικό *Ο Φοιτητής* τού 1945. Τό *Ξεκίνηση* υπήρξε επίσης φυτώριο τού μετέπειτα περιοδικού *Κριτική*, 1959-1961).

Κοχλία. Μηνιαία έκδοση τέχνης: λογοτεχνία - ποίηση - εικαστικές τέχνες - φιλοσοφία - ζωή. Διεύθυνση: Γιώργης Κιτσόπουλος, Λευτέρης Κονιόρδος, Γιάννης Σβορώνος (Δεκέμβριος 1945 - Ιανουάριος 1948). 22 τεύχη. Σχήμα 4ο, τό κάθε τεύχος από ένα πυκνοτυπωμένο τυπογραφικό. (Τό πιό άξιόλογο, συγκροτημένο και μοντέρνο μεταπολεμικό περιοδικό. Τό 1983 ξανατυπώθηκε φωτοστατικά από τό «Έλληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Άρχείο» τής Άθήνας).

Καλλιτέχνης. Μηνιαία βορειοελλαδική έπιθεώρηση: τέχνη - σκέψη - δράση. Διευθυντής: Παρασκ. Ι. Μηλιόπουλος (Φε-

βρουάριος και Μάρτιος 1947). 2 τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος από τρία τυπογραφικά. Έπαρχιακό.

ΗΜΙΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Άριστοτέλης. Σύγγραμμα περιοδικόν έκδιδόμενον κατά δεκαπενθήμερον έν Θεσσαλονίκη, άδεια τού Υπουργείου τής Παιδείας. Έκδότης υπεύθυνος: Γ. Παπαγεωργίου (1.1.1889-15.5.1889 και 15.1.1890-1.7.1890). Συνολικά 19 τεύχη (τά τελευταία διπλά). Σχήμα 4ο, τό κάθε τεύχος από ένα ή έναμιση τυπογραφικά. (Περιοδικό γενικής παιδείας: ή λογοτεχνική ύλη καλύπτει περίπου τό ένα τέταρτο).

Θεραϊκά Άμέραι. Έβδομαδιαία μακεδονική έπιθεώρηση. Διευθυντής: Χρ. Γ. Γουγούσης (12.4.1909-20.9.1909). 13 τεύχη. Σχήμα 4ο, τό κάθε τεύχος δωδεκασέλιδο. (Άχαρο. Όλόκληρη σχεδόν ή ύλη ξαναδημοσιεύθηκε τό 1915 στό ήμερολόγιο τού Γουγούση *Ο Γόρδιος Δεσμός*).

Κόσμος. Εικονογραφημένον [δεκαπενθήμερον] περιοδικόν (ιδρυθέν τό 1894 έν Άλεξανδρεία). Διευθυνταί: Μ. Κωνσταντινίδης — Α.Κ. Δρακόπουλος. Η τρίτη περίοδος (τής Θεσσαλονίκης) άρχίζει από τό 1913 — δε γνωρίζω πότε τελειώνει. Σχήμα 4ο, τό κάθε τεύχος από ένα τυπογραφικό. (Ποικίλη ύλη, ή μισή λογοτεχνική. Τυπωνόταν στή Θεσσαλονίκη αλλά άπευθυνόταν στους Έλληνες τής Αιγύπτου).

Αύγή. Φιλολογικόν και έπιστημονικόν περιοδικόν. Έκδότης: Α. Μάνος. Διευθυνταί: Στρ. Πελεκίδης — Ν. Λούβαρης (Ιούνιος 1922 - Ιούλιος 1924). Συνολικά 10 τεύχη (τά μισά διπλά). Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος από δύο τυπογραφικά στόν πρώτο χρόνο και από τρία στόν δεύτερο. (Βαραίνει ή φιλοσοφική και θρησκευτική ύλη: ή λογοτεχνική καλύπτει περίπου τό ένα τρίτο και είναι άτονη).

Μηνιαία Ιστορική Έπιθεώρηση τού «Έλευθέρου Μ. [=Μακεδονικού] Τύπου» (1935 και έξής). Δέ γνωρίζω πόσα τεύχη βγήκαν. Σχήμα 8ο, τό κάθε τεύχος πάνω από 15 τυπογραφικά. (Κάθε τεύχος περιέχει ένα ιστορικό και ένα λογοτεχνικό έργο σέ συνέχειες. Στό πρώτο τεύχος δημοσιεύεται ή *Κατάρσεις τής όθωμανικής αυτοκρατορίας* τού Ούίλλιαμ Μίλλερ και ή *Περιπλανώμενος Ιουδαίος* τού Εύγενίου Σύη σέ άνώνυμες μεταφράσεις).

Μήνες. Μηνιαία οικονομική και έγκυκλοπαιδική έπιθεώρηση. Διευθυντής: Κ. Σνώκ (Ιανουάριος 1937 - Σεπτέμβριος 1940). Συνολικά 33 τεύχη. Σχήμα 8ο (τήν τελευταία χρονιά 4ο). Κάθε τεύχος από 10 τυπογραφικά (1937), 7(1938), 6(1939) και 2(1940). Στά τρία πρώτα χρόνια ξεχωριστό τμήμα ύλης μέ γενικό τίτλο «Γράμματα - Τέχνη» και μέ άχαρο (δημοσιογραφικό) περιεχόμενο. Τήν τελευταία χρονιά ή χαρακτηρισ τού περιοδικού αλλάζει: οι λογοτεχνικές συνεργασίες είναι πιό πολλές, πιό ζωντανές και πιό άξιόλογες. Ο τόμος τού 1940 πρέπει νά μελετηθεί προσεκτικότερα.

Σύγχρονη Σκέψη. Δεκαπενθήμερο έπιστημονικό, κοινωνικό και λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Τ. Στουγιαννάκης: άρχισυντάκτης: Π. Κατρής (15.3. - Νοέμβριος 1945). 12 τεύχη. Σχήμα 8ο. Η μέτρια λογοτεχνική ύλη καλύπτει τό ένα τρίτο περίπου.

Φοιτητής. Δεκαπενθήμερο φοιτητικό περιοδικό. Διευθύνεται από συντακτική έπιτροπή. Άρχισυντάκτης: Θαν. Παπαδόπουλος (25.3.1945 - 1.6.1945). 4 τεύχη. Σχήμα 4ο, κάθε τεύχος όκτασέλιδο. (Άποτελεί όργανική συνέχεια τού φοιτητικού περιοδικού *Ξεκίνηση* (1944) αλλά μέ λιγότερη λογοτεχνική ύλη και έντονότερη άριστο ή τοποθέτηση).

Φοιτητικός Πυρός. Δεκαπενθήμερο έπιστημονικό και λογοτεχνικό περιοδικό τής Μ.Ε.Ε.Φ. [Μορφωτικής Ένώσεως Έθνικοφρόνων Φοιτητών]. Διευθύνεται από συντακτική έπιτροπή (Μάιος 1945-1946). Γύρω στά 10 (;) τεύχη. Σχήμα 8ο, κάθε τεύχος μέ δύο τυπογραφικά. Η μισή ύλη λογοτεχνική. Η τοποθέτηση τού περιοδικού δεξιά.

The Record. The British Institut of Salonika. Διευθύνεται από συντακτική έπιτροπή (1948-1951). Καμία δεκαριά τεύχη

(στήν αρχή τρίμηνα). Σχήμα 8ο μικρό, κάθε τεύχος από 3-4 τυπογραφικά. (Δίγλωσσο περιοδικό του Βρετανικού Ίνστιτούτου Θεσσαλονίκης. Ἡ λογοτεχνική ὕλη, κυρίως ἑλληνική, καλύπτει τό ἕνα τρίτο περίπου).

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ — ΛΕΥΚΩΜΑΤΑ

«Μακεδονικός Σύλλογος «Ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος». **Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον**. Ἐπετηρίς τῶν Μακεδόνων». Ἐν Ἀθήναις. 1908-1913. Σώματα 6. Σχήμα 8ο, τό κάθε σῶμα από 20 τυπογραφικά. *Ἄν καί δέν ἀνήκει στά λογοτεχνικά ἔντυπα πού ἐξετάζουμε, ἐντούτοις τό ἀναφέρουμε γιατί ἡ ἔστω καί ἐλάχιστη λογοτεχνική ὕλη πού περιέχει μάς βοηθάει νά γνωρίσουμε καλύτερα τή συμμετοχή τοῦ πνευματικοῦ ἑλληνισμοῦ (ἐλεύθερου καί ἀλύτρωτου) στόν μακεδονικό ἀγώνα.

«Χρονικόν Μακεδονίας. Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον. «Ὁ Γόρδιος Δεσμός»». Διευθυντής: Χρήστος Γ. Γουγούσης. 1915. Σχήμα 8ο, σ. 270. Μέτριο. Ἀναδημοσιεύεται ὅλη ἡ ὕλη τῶν *Θερμαϊκῶν Ἡμερῶν*.

«Παμμακεδονικόν Ἡμερολόγιον ὁ «Κόσμος»». Ἐκδόται: Ἄργ. Δρακόπουλος — Μπάμπης Μεσσάρης — Ἰωάν. Λαγουδάκης καί Στυλ. Φωτάκης. 1915. Σχήμα 8ο, σ. 240. Μέτριο.

«Ἡμερολόγιον «**Τό Σκάνδαλον**», σατυρικόν καί γελοιογραφιῶν». Διευθυντής: Μήτηρος Κασικῆς [=Θωμᾶς Βαλαῶς]. Ἐκδόται: Ν. Ἀσκετίδης καί Θ. Ἀποστολίδης. Θεσ. [=Ἀθ.]. 1915. Σχήμα 8ο, σ. 144. Βγήκαν ἄλλα δύο. Λαϊκό.

Ἡμερολόγιον τῆς Θεσσαλονίκης. Διευθυντής: Κλέων Βρανᾶς [=Ἀλέξανδρος Μπαλάσκας]. 1916. Σχήμα 8ο, σ. 112. Μέτριο.

Ἡμερολόγιον Θεσσαλονίκης. Διευθύντρια: Μερὸπη Τσιώμου-Βασιλοῦ. 1919-1921 καί 1926-1932. Σώματα 10 (ἡ 12). Σχήμα 8ο, τό κάθε σῶμα από 14 ἕως 16 τυπογραφικά (τό τελευταῖο μέ 22 τυπ.). Σημαντικό καί ἀξιόλογο. Στῆ δευτέρα περίοδο ἀναδημοσιεύτηκαν ποιήματα τοῦ Καβάφη.

Φιλολογικαί ἐκδόσεις. Ἡμερολόγιον τοῦ «Ταγκοῦ», [=Γεωργίου Ἡσαΐα], τοῦ νέου ἔτους 1924. Ἐκδότης: Σωκράτης Παπαδόπουλος. Σχήμα 8ο, σ. 144. Περιέχει διηγήματα καί λίγα σιχουργήματα, ὅλα γραμμένα ἀπό τόν Ταγκό. Ἀξιόλογο.

Διάπτων Ἀστήρ. Φιλολογική εἰκονογραφημένη ἐπετηρίς ἐκδομένη ἐν Ἀθήναις κατά Δεκέμβριον ἐκάστου ἔτους. Διευθυνταί: Κώστας Γ. Μιχαλόπουλος καί Φίλιππος Ἀπέργης. Ἀπό τό 1924 (τρίτο ἔτος τῆς τρίτης περιόδου), μεταφέρθηκε στή Θεσσαλονίκη, ὅπου συντάσσονταν καί τυπωνόταν. Δέ γνωρίζω πόσοι τόμοι βγήκαν στή Θεσσαλονίκη. Σχήμα 8ο. Ἀρκετά ἐνδιαφέρον. Ἐξαιτίας τοῦ Ἀπέργη, τό κέντρο βάρους τῆς ὕλης πέφτει στά θεατρικά.

Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον. Διευθυντής: Ν.Α. Σφενδόνης. 1925-1940 (σώματα 16) καί 1948 μέχρι σήμερα (σώματα 37· μετά τόν θάνατο τοῦ Σφενδόνη συνεχίζεται ἡ ἐκδοση ἀπό τά παιδιά του Γιάννη καί Δήμητρα Σφενδόνη). Σχήμα 8ο. Τό κάθε σῶμα από 17 ἕως 21 τυπογραφικά. Τό πιδ μακρόβιο ἔντυπο τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ προπολεμική περίοδος παρουσιάζει πολλαπλό ἐνδιαφέρον καί χρειάζεται μελέτη. Πλούσιο ὕλικό, βιογραφικά σημεῖωματα, φωτογραφίες, ἐπισκοπήσεις, πληροφορίες.

Καζαμίας. Ἐγκυκλοπαιδικός τοῦ ἔτους 1926. Ἐκδοτικός καί τυπογραφικός οἶκος Καστρινάκη καί Γεωργαντά. Σχήμα 8ο, τρία τυπογραφικά φύλλα. Περιέχει καί λογοτεχνική ὕλη. Δέ γνωρίζω ἀν συνέχισε.

«Μακεδονικόν Λεύκωμα «**Φῆμη**» - album». Ἐκδοσις διαφημιστικῆς ἐφημερίδος *Φῆμη*. Ἐκδότης: Φίλιππος Ε. Καπόλας. 1927. Σχήμα 8ο, ἐπίμηκες. Περιέχει καί (μέτρια) λογοτεχνική ὕλη.

Μέγας Ὁδηγός Θεσσαλονίκης καί Περιχώρων 1932-1933. Διευθυντής: Γ.Χ. Γαβριηλίδης. Σχήμα 8ο. Πρόκειται γιά ἕνα ἀπό τά σοβαρότερα καί πιδ συγκροτημένα ἔντυπα τῆς Θεσσαλονίκης, τόσο ὡς πρὸς τήν τυπογραφική ἐργασία ὡς καί ὡς πρὸς τό περιεχόμενο. Πολλά ἀξιόλογα ἀρθρα καί σημεῖωματα γιά τήν ἱστορία, τήν τυπογραφία, τήν κοινωνική ζωὴ κ.ἀ. τῆς Θεσσαλονίκης. Δέ γνωρίζω ἐάν συνέχισε.

Λεύκωμα τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Ἐκδότρια: Γεωργία Στ. Νενέ. Ἀθ. 1934. Σχήμα 8ο, σ. 160. Ἀπό τά σοβαρότερα τοῦ εἴδους.

Ὁ Φάρος τῆς Βορείου Ἑλλάδος. Διευθυντής: Γιάννης Ταχογιάννης — Ἀντώνης Κοσματόπουλος. 1939 καί 1940 (σώματα 2). Σχήμα 8ο. Τοῦ 1939 μέ 18 τυπογραφικά, τοῦ 1940 μέ 25. Ἀξιόλογο.

Ὁ Φίλος μου. Παιδικό ἡμερολόγιο. Διευθύντρια: Ἐλευθερία Παπαδάκη. 1949 καί 1951 (σώματα 2). Σχήμα 8ο, τό κάθε σῶμα μέ 7 τυπογραφικά.

ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

Ἀνατολική Μακεδονία

Νέα Ζίχνη

Αὐγή. Διευθυντής: Τριαντάφυλλος Θεοδωρίδης. 1927-1930 (ἴσως συνέχισε μέχρι τό 1932). Δέν τό εἶδα. Καμιά σχέση μέ τίς δύο Αὐγές τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ Θεοδωρίδης ἔγραψε καί ἀπομνημονεύματα γιά τήν ἐκδοτική αὐτή προσπάθεια.

Δράμα

Νέοι Ρυθμοί. Μηνιαῖκο λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Κώστας Δρακόπουλος. Δεκέμβριος 1926-1930. Σημαντικό περιοδικό. Πρέπει νά μελετηθεῖ.

Ἡμερολόγιον Δράμας. Διευθυντής: Θεόφιλος Ἀθανασιάδης. 1930. (Κυκλοφόρησε ἐπίσης κατά τά ἔτη 1931 καί 1932

μέ τόν τίτλο *Ἡμερολόγιον Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης*, ἀλλά χωρίς λογοτεχνική ὕλη).

Καβάλα

Ἡμερολόγιον τῆς Καβάλας. Διευθυντής: Ἐπαμεινώνδας Παπαπερικλῆς. 1929. Σχήμα 8ο, σ. 128. Ἐλάχιστη λογοτεχνική ὕλη.

Οἱ Νέοι. Μηνιαῖκο λογοτεχνικό περιοδικό. Διευθυντής: Γ.Ξ. Στογιαννίδης. Αὐγουστος - Δεκέμβριος (:) 1933. Τρία τεύχη. Σχήμα 8ο. Συμπαθῆς προσπάθεια.

Χαραυγή. 1936. Δέ γνωρίζω κανένα ἄλλο στοιχείο.

Κεντρική Μακεδονία

Βέροια

Μακεδονικά Χρονικά. Διευθυντής: Μανώλης Σμυρλής. 1934.

Μακεδονική Ήχώ. Μηνιαία καλλιτεχνική έκδοσις τέχνης - Έρευνας - μελέτης [τῆς ὁμώνυμης ἑφημερίδας]. Διευθυντής: Λώλης [Μανώλης] Σμυρλής. Τεύχη Α' - Ε' (Ἀπρίλιος - Αὐγούστος 1940. Σχῆμα 4ο. [Ἡ ὁμώνυμη ἑφημερίδα καλύπτει τὴν περίοδο 1935-1941]. Κάθε τεύχος ἀποτελεῖ ἀφιέρωμα σὲ ἓνα θέμα· τὸ τέταρτο τεύχος εἶναι ἀφιερωμένο στὸν Καβάφη.

Μακεδονικά Φύλλα. Δεκαπενθήμερο περιοδικό. Διευθυντής: Μανώλης Α. Σμυρλής. 1941-1943. Σχῆμα 8ο. Ἐνδιαφέρουσα προσπάθεια μέσα σὴν νύχτα τῆς κατοχῆς, πού σταμάτησε ἀπότομα μέ τὴν ἐκτέλεση τοῦ Σμυρλή. Νομίζω πῶς τυπωνόταν σὴν Θεσσαλονίκη.

Δυτική Μακεδονία

Κοζάνη

Αὔρα. 1926. (Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Ν. Δελιαλῆ).

Ἡμερολόγιον Δυτικῆς Μακεδονίας. Εἰκονογραφημένον. Ἐπιμέλεια Σταύρου Θεοδοσιάδου — Δημητρίου Γκαβανά. Ἐκδοσις ἑφημ. Βορ. Ἑλλάδος. 1932-1938 (σώματα 7). Σχῆμα 8ο. Κάθε σῶμα μέ 13-15 τυπογραφικά. Στὸν τύπο τῶν γνωστῶν

ἡμερολογίων, μέ ἀρκετὴ λογοτεχνικὴ ὕλη. Ἡ πιὸ συστηματικὴ ἔκδοσις ἡμερολογίου σὲ μακεδονικὴ πόλη.

Αὐτὰ εἶναι τὰ περιοδικὰ πού γνωρίζω — πενήντα τίτλοι — ἀλλὰ σίγουρα ὁ κατάλογος εἶναι ἑλλιπής. Ὅχι μόνο ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα (κυρίως ἡμερολόγια) ἀλλὰ ἤδη ἀπουσιάζουν τὰ σατιρικά περιοδικὰ (ἡ μήπως πρόκειται γιὰ ἑφημερίδες;) πρὶν ἀπὸ τὸ 1925 (Κουνούπι, Βέλος, Κρόταλος, Τσεκούρι καὶ Σκάνδαλον), καθὼς καὶ κάποια ἡμιλογοτεχνικά περιοδικὰ (λ.χ. τῆς ΕΠΟΝ πού πρέπει νὰ βῆκαν τυπωμένα ἢ πολυγραφημένα σὲ πόλεις καὶ χωριά τῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν διετία 1944-1945). Πάντως, ὅσο καὶ ἂν μεγαλώσει ὁ ἀριθμὸς τῶν τίτλων τοῦ καταλόγου μου, δὲ νομίζω ὅτι θὰ ἀλλάξει σὲ πολλὰ τὴν εἰκόνα πού ἔχουμε ἤδη γιὰ τὰ λογοτεχνικά καὶ ἡμιλογοτεχνικά περιοδικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀντίθετα, ἐκεῖνο πού κατὰ τὴ γνώμη μου χρειάζεται, εἶναι νὰ μελετηθοῦν συστηματικότερα τὰ περιοδικὰ αὐτὰ, εἴτε μεμονωμένα εἴτε κατὰ ὁμάδες. Πέρα ἀπὸ αὐτὰ μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε δι: α) Τουλάχιστον τέσσερα περιοδικὰ (Τέχνη, Μακεδονικά Γράμματα τοῦ Χατζηνάση, Μακεδονόπουλο καὶ Μακεδονικὴ Νεολαία) ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ Διάπλαση τῶν παιδῶν καὶ ἐπομένως ἡ ἀπαρχὴ τοῦ περιοδικοῦ τύπου τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκεται στὸ μαθητικὸ ἔντυπο· β) Τόσο τὰ μαθητικά ὅσο καὶ τὰ φοιτητικά περιοδικὰ εἶναι καθαρὰ λογοτεχνικά· γ) Καὶ πάλι ἡ χρυσὴ περίοδος εἶναι ἡ δεκαετία 1930-1940· δ) Τὰ πιὸ σημαντικά περιοδικὰ εἶναι ἀναμφισβήτητα οἱ Μακεδονικὲς Ἡμέρες καὶ ὁ Κοχλίας, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει πῶς καὶ πολλὰ δευτερεύοντα δὲν παρουσιάζουν ἀξιόλογη ποιότητα καὶ δὲν ἔπαιξαν ρόλο φυτωρίου νέων ταλέντων.

Ντίνος Χριστιανόπουλος
Θεσσαλονίκη, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1984

**ENANTION ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΚΡΙΤΙΚΗΣ**

(συνέχεια ἀπὸ τὴ σελίδα 91)

βερὴ ἱστορία ἀλλὰ γιὰ νὰ προλογίσει ἓνα πιθανὸ ξεκίνημα, ἓνα ξεκίνημα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἔτσι ὥστε νὰ τεθοῦν ξανά τὰ θέματα τῆς παράδοσης, τῆς ἱστορίας, τῆς μεθόδου καὶ τῆς ἐξουσίας: γι' αὐτὸ ἔχει τὰ προλεγόμενά του στὸ «τέλος».

Ἄλλὰ πού ἀνήκει αὐτὸ τὸ κείμενο; Ἀνήκει στὴν ἑλληνικὴ κριτικὴ; Ἴδου ἓνα ἐρώτημα πού μᾶς βρίσκει ἀνέτοιμους νὰ ἀπαντήσουμε. Ἀπομένει στοὺς τωρινούς καὶ στοὺς μελλοντικούς (ἂν ὑπάρξουν) ἀναγνώστες νὰ ἀποφασίσουν ἂν εἶναι ἓνα κείμενο τῆς ἑλληνικῆς κριτικῆς ἢ ἓνα κείμενο γραμμένο ἑλληνικά.

39. F. Nietzsche, *Werke*, τ. 2, σ. 985.

40. «Κάθε προσπάθεια νὰ χαρακτηρίσουμε τὴν παρούσα φά-

ση τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς πρέπει πρῶτα νὰ ἀσχοληθεῖ μέ τὸ γεγονός ὅτι ἡ σύγχρονη λογοτεχνικὴ κριτικὴ δὲν συνιστᾶ ἓνα συνεκτικὸ πεδίο θεωρίας καὶ πρακτικῆς. Τὰ ὄρια τῆς κριτικῆς εἶναι ἀσαφῆ, ἡ γεωγραφία τῆς ἀκαθόριστη καὶ ἡ τοπογραφία τῆς, ἐπομένως, ἀβέβαιη. Ὡς μιά μορφή πνευματικῆς δραστηριότητος, κανένα πεδίο δὲν εἶναι περισσότερο ἱμπεριαλιστικὸ. Οἱ μοντέρνοι λογοτεχνικοὶ κριτικοὶ δὲν ἀναγνωρίζουν τοὺς περιορισμούς τῆς ἐιδίκευσης ὡς πρὸς τὸ ἀντικείμενο ἢ τίς μεθόδους. Στὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ δὲν περνᾶνε. Αὐτὴ ἡ ἐπιστῆμη κανόνων δὲν ἔχει κανόνες. Δὲν μποροῦμε κἀν νὰ ποῦμε ὅτι ἔχει ἓνα προτιμώμενο ἀντικείμενο μελέτης». Hayden White, "The Absurdist Moment in Contemporary Literary Theory", στὸ Murray Krieger καὶ L.S. Dempo, eds, *Directions for Criticism* (Madison: The Univ. of Wisconsin Press, 1977), σ. 85.

41. F. Nietzsche, *Werke*, τ. 2, σ. 814.

ΑΝΩ ΠΟΤΑΜΩΝ

‘Ο «πάτερ» καί ἡ «μάτερ»

«Νενίκησά σε σολωμέ!» (καί Σεφέρη) — Στέφανος Κατής

«Όχι, κύριοι, ἡ ἀρχαία γλώσσα εἶναι ἡ μητέρα, πού ζεῖ καί ὀδηγεῖ καί ἐξελίσσεται». Τήν παρατήρηση αὐτή διαβάσαμε, ἐμβρόντητοι, παρά τόν ἔθισμό μας σέ φραστικές μεταγλωσσικές ἀκρότητες στίς στήλες «διάλογος...» τῆς ἐφημερίδας *ΤΑ ΝΕΑ* τοῦ φύλλου τῆς 23.3.84.

Ἡ ἐπιστολή εἶναι ἐπώνυμη καί μολονότι ὁ συντάκτης δέ δηλώνει ἰδιότητα ἢ σπουδές, φαίνεται νά νοιάζεται εἰλικρινά γιά τή γλώσσα, τόν ἀρχαῖο λόγο καί τήν τύχη τοῦ μαθήματος τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν στά σχολεῖα μας. Ἄν κρίνουμε ἀπό τό γράψιμο, φαίνεται ἄνθρωπος κάθε ἄλλο παρά στερημένος ἀπό τή δόση τοῦ κοινοῦ νοῦ πού μόνο οἱ ἰδιοφυεῖς ἢ οἱ βλάκες διαθέτουν σέ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ποσότητα ἀπό ὄσους δέν ἔτυχε νά προικιστοῦμε μέ τά ἔξοχα χαρίσματα τῆς δξύνουας ἢ τῆς ἀθωότηας. Κι ὡστόσο ἕνας ἄνθρωπος φρόνιμος καί λογικευόμενος δέ διστάζει οὔτε στιγμή μπροστά σέ μιά τόσο ἀκραία διατύπωση. Θά ἦταν ἀληθινά ἐκπληκτικό, ἐλπιδοφόρο, αὐτόχρομα ἐπαναστατικό σά σύλληψη καί λόγος: μιά μητέρα, μέ παιδιά, ἐγγόνια, δισέγγονα πού ζεῖ καί... ἐξελίσσεται. «Ἦ φωνή, ὦ μητέρα» κατά τόν Κάλβο (καί τόν Σολωμό) ἄν ἦταν ἔτσι, ἄν δέ μᾶς χώριζε («ξεχώριζε» λέει ὁ ποιητής) «ἀπειρη ἄβυσσος», ἄν δέν ἦταν «ἀνόμοιος ἡ μοῖρα μας», ἄν εἶχες ἀκόμη, καί μέσα στόν τάφο σου, «στοῦ τέκνου σύριζα τό νοῦ θεοῦ τῆς μάνας μάτι»! Συνειδητοποιεῖ ἄραγε ὁ καλός ἐπιστολογράφος ποιά ἀνατροπή βιολογικῆς καί πνευματικῆς, κυρίως,

τάξης ὑπονοεῖ ἡ παράλογη καί, τό χειρότερο, «παράψυξη» θέση του; Νά ἔχουμε ὄχι, βέβαια, φασματική, ὄχι σά «λεπτὴν ἀναθυμίασιν» τῆ μητέρα μας καί γιατί ὄχι τῆ γιαγιά καί τῆ διπλογιαγιά μας, δίπλα μας, ἐδῶ, κοντά μας, καί νά ζεῖ καί νά μᾶς ὀδηγεῖ... καί νά ἐξελίσσεται!

Ἄλλ’ ὁ ἄνθρωπος δέν θέλησε νά πεῖ... Θέλησε νά πεῖ αὐτό πού λέει — καί ὁ ἐπιστολογράφος καί ὄσοι, ὅπως θά δοῦμε, εὐθύνονται γιά τά ἐξωφρενικά καί τραγελαφικά καί ἀπό μιάς ἀρχῆς ἄκυρα καί βλαπτικά πού ἀκούγονται καί διαβάζονται, τελευταῖα, γιά τή γλώσσα καί τά ἐλληνικά (ἀρχαῖα καί νέα). Ὅσο κι ἄν μετριάσουμε τό κατηγορηματικό σχῆμα τῆς ὑπερβολῆς καί παραιτηθοῦμε ἀπό τίς ἀναλογίες πού ἐνυπάρχουν σέ κάθε τροπική ἐκφραση καί τήν ἐμπυχνῶνουν, ὁ ἐπιστολογράφος (καί οἱ ὑποβολεῖς του) λέει: α) ὅτι τά ἀρχαῖα ἐλληνικά μπορεῖ νά «γέννησαν», δηλαδή νά ἀλλάξαν, νά μετασχηματίστηκαν στά νέα ἐλληνικά, ἀλλ’ ὡστόσο τά ἴδια ζοῦν, πού σημαίνει μιλοῦνται καί γράφονται, καί ἐξελίσσονται, αὐτοδύναμα καί ἀνεξάρτητα, πάει νά πεῖ ἀναδομοῦνται σέ... σέ..., σέ τί; β) ὅτι χωρίς τή γνώση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἢ τουλάχιστον χωρίς συνειδητή ἀναγωγή τῶν ὀμιλητῶν καί ἀκροατῶν στό γραμματικό τῆς σύστημα, ἡ ἀποτελεσματική χρῆση τῆς νέας ἐλληνικῆς εἶναι ἀδύνατη. γ) ὅτι χωρίς τήν ἐξωτερική, συνειδητή καί σκόπιμη χειραγωγή τῆς ἀρχαιότατης γλωσσικῆς φάσης, ἡ συγχρονική ἐλληνική, τό τελευταῖο δηλαδή στάδιο τῆς ἐξέλι-

ξης τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἀπειλεῖται μέ ἀφανισμό. δ) ὅτι γιά νά μιλήσω καί νά γράψω νέα ἐλληνικά ὀφείλω νά γνωρίζω τήν ἱστορία τῆς γλώσσας καί κυρίως τήν πιό παλιά της φάση καί μόνο ἄν καθοδηγοῦμαι ἀπό τό δικό της «ἐσωτερικό σύστημα ὀργάνωσης τοῦ λόγου», κυρίως κατά τήν καταγωγή, παραγωγή καί σύνθεση τῶν λέξεων, ἡ γλωσσική μου τέλεση θά ἔχει πληρότητα.

Ἄλλ’ ἐπιστολογράφος τῶν *ΝΕΩΝ* (ὁ κ. Κλεάνθης Σταθόπουλος) δέν πρωτοτυπεῖ. Ἐξάντλησε λογικά ἔνα κοινό τόπο πού προβάλλεται μέ ἔμφαση καί πείσμα ἀπό ἄνθρώπους πού ὀπωσδήποτε ἐμφανίζονται ἢ εἶναι εἰδικότεροι ἀπό τόν ἴδιο.

Ἐξέχουσα θέση στή σωρεία τῶν «ἄνω ποταμῶν» πού φιλοξενοῦνται, τελευταῖα, σέ προοδευτικά καί συντηρητικά ἔντυπα, σέ ραδιοφωνικές καί τηλεοπτικές ἐκπομπές, σέ δημόσιους καί σχολικούς χώρους, κατέχει ἡ ἐξῆς πρόβλεψη πού δημοσιεύτηκε στό *Βῆμα τῆς Κυριακῆς* τῆς 22.1.84 μέ τόν τίτλο «Ξεκινᾷ μάχη γιά τά ἀρχαῖα»: «ΦΟΒΑΜΑΙ ὅτι ὅπως πᾶμε, τό ἔτος 2000 θά συζητᾶμε νά διδάξουμε Σολωμό ἀπό μετάφραση. Γιατί τό πρωτότυπο, ἡ γλώσσα τοῦ Σολωμοῦ, θά εἶναι ξένο σῶμα γιά τά παιδιά τότε». Τῆ φορά αὐτή Ἰερεμίας δέν εἶναι ἕνας, πιθανῶς ἐρασιτέχνης, γλωσσολόγος πού, δέν ἀστειεύομαι, κατέχει καί τό ἔτυμο... προελληνικῶν τοπωνυμίων, ἀλλά φιλόλογος, κλασικός φιλόλογος, ὁ κ. Ν. Μουλακάκης. Καί τί προβλέπει; Στρέψατε τήν πρόρρηση πρὸς ὅποια κατεύθυνση

θέλετε, φωτίστε την από όποια μεριά κρίνετε αναγκαία. Θά ξαναβρείτε τή μητέρα... πού εξελίσσεται (αὐτοτελῶς) τοῦ κ. Κλεάνθη Σταθοπούλου. Τό «ὅπως πᾶμε» τῆς ἀληθινά συνταρακτικῆς εἰδησης τοῦ Βήματος ἀναφέρεται, ρητά, στό κυβερνητικά μέτρα: «τὴν εἰσαγωγή τοῦ μονοτονικοῦ», τὴν «κατάργηση τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνικῶν ἀπὸ τὸ πρωτότυπο στό Γυμνάσιο», «τὴ μείωση τῶν ὥρων διδασκαλίας τους στό Λύκειο» ἀπὸ τὸ 2000, τὸ τέλος τοῦ αἰῶνα, γιὰ ὄσους τὸ προφτάσουν, δὲν ἀπέχουμε παρά 16 μόλις χρόνια· ἡ ἔκφραση «θά συζητάμε νὰ διδάξουμε Σολωμό ἀπὸ μετάφραση», σημαίνει βέβαια, ὅτι στὴν αὐγὴ τῆς τρίτης μ.Χ. χιλιετίας θά ἔχει ἀνακύψει πρόβλημα μετάφρασης τῶν ποιητικῶν καὶ πεζῶν κειμένων τοῦ Δ. Σολωμοῦ! Μὲ ἄλλα λόγια ἡ διαμάχη ἀνάμεσα στὴ διδασκαλία ἀρχαίων κειμένων ἀπὸ τὸ πρωτότυπο ἢ ἀπὸ μετάφραση θά ἔχει μεταφερθεῖ στό πεδίο τῆς νεοελληνικῆς γραμματείας. Τό παράδοξο εἶναι ὅτι ὁ κ. Μουλακάκης στὴ σκόπιμη, ἀν θέλετε, καὶ δρα λειτουργικῆ, ὡς ἓνα σημεῖο, ὑπερβολῆ του, δὲν ἐνισχύει τὴν προφητεία του μετὰ «σημεῖα» πού πράγματι παρέχει, ἔξω ἀπὸ τὴν διηγηματογραφία τοῦ Ἄλ. Παπαδιαμάντη, ἀλλὰ ἐπικαλεῖται τὸ Δ. Σολωμό, δηλαδή ἄνθρωπο πού δὲν ἦταν ταγμένος μετὰ «ἑλληνικά» ἀλλὰ μετὰ τούς «Ἑλληνας»! Ἐπειδὴ τὰ παιδιά στό γυμνάσιο δὲ μαθαίνουν ἀρχαία ἑλληνικά καὶ δὲ βάζουν «θεῖους τόνους, δξείεις, βαρεῖες, περισπωμένες» (Σολωμός) «ἡ γλῶσσα φτωχαίνει. Καὶ εἶναι τοῦτο μέγας κίνδυνος γιὰ τὸν τόπο» (Μουλακάκης). Καὶ θά φουράνει ἡ γλῶσσα τόσο ὥστε σὲ 16 χρόνια τὰ παιδιά μας νὰ μὴν καταλαβαίνουν Σολωμό. Κι αὐτὸ ὄχι μόνο γιὰ τὸ «μεγάλο ποτάμι» τῆς γλῶσσας θά ἔχει κατεβάσει νέα νερά, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἄνεση τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν τὰ νέα θά σκορπίσουν στοὺς πέντε ἀνέμους.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ ποτάμι τῆς γλῶσσας — ἡ παραβολὴ εἶναι τοῦ Λόκ, ἀλλὰ τὴν υἱοθετεῖ στό *Διάλογο* τοῦ Σολωμοῦ καὶ ὁ «Φίλος» καὶ ὁ «ποιητής» — θυμίζει τὸν ἠρακλεῖταιο «ποταμόν»: «τά πάντα μποροῦν ν' ἀλλάξουν σὲ μιά γλῶσσα: ἡ μορφή καὶ ἡ ἀξία τῶν μονημάτων, δηλαδή ἡ μορφολογία καὶ τὸ λεξιλόγιο· ἡ σειρά τῶν μονημάτων μέσα στὴ φράση, μέ ἄλλα λόγια ἡ σύνταξη· ἡ φύση καὶ οἱ συνθήκες χρησιμοποίησεως τῶν διακριτικῶν μονάδων, δηλαδή ἡ φω-

νολογία. Νέα φωνήματα, νέες λέξεις, νέες συντακτικὲς κατασκευὲς ἐμφανίζονται, ἐνῶ παλαιότερες μονάδες καὶ ἑκφράσεις χάνουν τὴ συχνότητά τους καὶ πέφτουν σὲ λήθη». Αὐτὸ ὁ André Martinet στὰ *Στοιχεῖα Γενικῆς Γλωσσολογίας* (Θεσσαλονίκη, 1976, μετάφραση Ἀγαθοκλῆ Α. Χαλαμπόπουλου) πού θά μᾶς ἐξασφάλιζαν, πιστεύω, μιά πρώτη θέση, ἀν ἦταν ποτέ ὄχι ἴσως νὰ συμφωνήσουμε, ἀλλὰ τουλάχιστον νὰ στηρίζουμε τὶς διαφορῆς μας σὲ ἀσφαλέστερη βάση. Ὁ κ. Μουλακάκης, ὡστόσο, λέει κάτι μοναδικό: καθορίζει χρονικὸ μέτρο (δεκαεξαετίες) κατὰ τὸ ὅποιο ἡ γλωσσικὴ μεταβολὴ πού τελεῖται πράγματι σὲ κάθε στιγμῆ, γίνεται ἀντιληπτῆ.

Ἄλθευε αὐτό; Ἄλθευε, ὅσο πρόκειται γιὰ μερικά, ἐπιμέρους στοιχεῖα, ὅπως ὁ σχηματισμὸς νέων λέξεων, λ.χ. τὸ ρῆμα «στοχεύω» πού τὸ ἔχουν βάλει στό σημάδι παρά τὴν τέλεια παραγωγή του, οἱ νεολογισμοί, ἡ εἰσαγωγὴ ξένων λέξεων καὶ ὄρων, τὸ στένεμα ἢ τὸ πλάτημα σημασιῶν, ἡ υἱοθέτηση μεταφορικῶν ἢ ἄλλων ἑκφράσεων πού προέρχονται ἀπὸ κώδικες κλειστῶν ομάδων ἢ καὶ τὸ ἀντίθετο, ὁ παραμερισμὸς «χυδαίων» ἑκφράσεων ἀπὸ εὐπρεπέστερα συνώνυμα ὄχι μόνο στό γραπτὸ καὶ δημόσιο ἀλλὰ καὶ στόν προφορικὸ, ἰδιωτικὸ λόγο. Ἄν ποτὲ συγκροτηθεῖ μιά σχετικὴ τυπολογία, θά ἔχει ἀσφαλῶς θέση ἡ μαρτυρία τοῦ πεζογράφου Δημήτρη Νόλλα στὴ *Νεραίδα τῆς Ἀθήνας* (1974/1975), πού δείχνει ὅτι, παρά τὴν κινδυνολογία, στό λεξιλογικὸ πεδίο, οἱ λόγοι ὀπωσδήποτε τύποι θριαμβεύουν: «Ὁ κωστής μέ τὸ χέρι στὴν τσέπη χαιδεύει. Τὸ πέος του. Ἔτσι τὸ ἔλεγε ἀπ' ὅταν γύρισε στὴν πατρίδα γιὰ τὴν τὸ διάβαζε παντοῦ — ὅπου τῆσαινε — κόντευε νὰ μὴν πιστεύει στό χέρι του καὶ στό μάτια του...».

Ὁ ἥρωας τῆς νουβέλας (ἀκριβέστερα, ὁ συγγραφέας) ἔπιασε τὴ ραγδαία, μέσα στόν ἀντικειμενικὸ (καὶ ἀφηγηματικὸ) χρόνο ἀλλαγῆς, ἀλλὰ βέβαια οὔτε στὰ 16 χρόνια τοῦ Μουλακάκη οὔτε στὰ ὄρια μῆς γενιᾶς δὲ συνειδητοποιεῖται μιά ριζικὴ ἀναδόμηση τῆς γλῶσσας, στὴν ὁποία αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο τὸ στοιχεῖο, ἀσφαλῶς, θά συντελέσει σὲ βαθμὸ, ὅμως, πού καμιά γνώση δὲ μπορεῖ νὰ προσδιορίσει ἢ νὰ προβλέψει. «Κανένας», παρατηρεῖ ὁ Martinet, «δὲν ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ γλῶσσα πού μιλά ἀλλάζει ὅσο αὐτὸς ζεῖ

ἢ ὅτι οἱ διάφορες γενιὲς πού συνυπάρχουν δὲν ἐκφράζονται κατὰ τρόπο ὁμοιόμορφο».

Ἄν εἶναι ἔτσι — καὶ πῶς νὰ μὴν εἶναι — τὸ 2000 μ.Χ. τὰ παιδιά θά καταλαβαίνουν τὰ ἑλληνικά τῆς *Γυναίκας τῆς Ζάκυθος* ἢ τοῦ *Κρητικοῦ*, ὅσο τουλάχιστον καὶ ἡ γενιά τοῦ κ. Μουλακάκη. Δὲ θά χρειάζονται συνολικὴ μετάφραση, ἀλλὰ ἓνα καλὸ λεξιλόγιο, ὅπως αὐτὸ τοῦ Λίνου Πολίτη στό δεύτερο τόμο (παράρτημα) τῶν *Ἀπάντων* τοῦ Σολωμοῦ (Ἰκαρος, 1960), πιθανῶς λίγο πιὸ ἐμπλουτισμένο — τὸ χρειαζόμαστε ἄλλωστε καὶ σήμερα. Ἄν μάλιστα, στὴν αὐγὴ τῆς τρίτης χιλιετηρίδας τὰ παιδιά θά μαθαίνουν σ' ὅλα τὰ σχολεῖα καὶ τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης σωστά καὶ γερά νέα ἑλληνικά, ἐκεῖνα δηλαδή τοῦ 2001 καὶ αὐτὰ τοῦ 1984 καὶ τὰ ἄλλα τοῦ 1824 κι ὀλόκληρης τῆς χιλιετίας πού ἤδη ἐκπνέει, θ' ἀφομοιώνουν δημιουργικά τὸ λεξιλόγιο καὶ τὶς συντάξεις (λ.χ. τὸ «λοιδορῶ», μπορεῖ καὶ τὸ «ἰλλωπιζῶ» τοῦ Παπαδιαμάντη), παρά ἂν τὸ ἐπιχειροῦν, ὅπως σήμερα, σ' ἓνα ἀρχαιοελληνικὸ γλωσσικὸ περιβάλλον.

Ἄλλ' ἴσως ὁ κ. Μουλακάκης καὶ ὁ κ. Σταθόπουλος, καὶ θά δοῦμε στὴ συνέχεια ποιοὶ ἄλλοι, νὰ μὴ θέλουν νὰ μπεῖ σὲ παρένθεση τὸ μέτρο τῆς γλωσσικῆς ρευστότητας πού δέχτηκαν. Καὶ ἴσως ἔχουν δίκιο· ἀπὸ τὴ στιγμῆ πού ἐπικαλεῖται κανεὶς τὴ «ροή» γιὰ νὰ στηρίξει τὴ «στάση» καὶ τὴν ἀνομοιότητα γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴν ἀδιάρρηκτη συνέχεια, χωρὶς νὰ διαθέτει μιά γλῶσσα ποιητικῆς καὶ μουσικῆς ὕφης, ἐμπλέκεται σὲ μιά ἐπιφάνεια πού τελικὰ ψευτίζον καὶ τὸ πάθος πού θά τις δικαίωσει. Γιατί ἂν ἡ γλωσσικὴ ἀναδόμηση γίνεται αἰσθητῆ μέσα σὲ 16 χρόνια, πόσες τέτοιες χρονικὲς μονάδες ἔχουν περάσει ἀπὸ τὰ μυκηναϊκά ἑλληνικά πού ἀλίμονο τὰ μαθαίνουμε ἀπὸ τοὺς ξένους παρά τὴν πολυωρία μέ τὴν ὁποία καὶ πρὶν τὸ 1952 καὶ μετὰ προικοδοτούσαμε τὴ διδασκαλία τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν στὴ Μέση Παιδεία καὶ στὶς Φιλοσοφικὲς Σχολές. Καὶ πῶς γίνεται τὰ ἑλληνικά αὐτὰ νὰ... ζοῦν, ὄχι ὡς ἑλληνικά («πρωτοελληνικά» ἢ καὶ ἰνδοευρωπαϊκά ἢ καὶ Ἀδαμικά ἐντέλει), ἀλλὰ ὡς μυκηναϊκά ἑλληνικά τὴ στιγμῆ πού τὰ ἑλληνικά τοῦ 1984 θά χρειάζονται μεταγλώττιση τὸ 2000 μ.Χ.;

Ἡ πρόβλεψη τοῦ κ. Μουλακάκη ἀντιβαίνει καὶ σ' αὐτὸ πού θ' ἀναζη-

τούσαμε κάτω από δυσοίωνες εκφράσεις, κάτισχνη επιχειρηματολογία, άσύστατους άφορισμούς: τή γοητεία και τή συνείδηση ότι ό άρχαίος έλληνικός λόγος, φορέας και πλαστοργός πολιτιστικών άξιών κατά τούς δόκιμους, έλληνιστικούς και βυζαντινούς χρόνους (ύπό ποιήτες, κατά τούς τελευταίους, μορφές άττικού ή άττικίζοντος ύφους) ζεί και σά «γλώσσα». «... Έ άρχαία γλώσσα — πάντοτε ζωντανή — άποτελεί τήν πηγή και πεμπτουσία τής πολιτικής και πολιτιστικής μας παράδοσης», γράφει ό κ. Μουλακάκης. Σ' αυτό τό «πάντοτε ζωντανή» τής έμφατικής παρένθεσης, ό άρχικός μας έπιστολογράφος δέν πρόσθεσε παρά τό «... και έξελίσσεται» και μέ τό δίκιο του θά έπικαλεστεί τή «δήλωση» τής όμάδας ή κίνησης Μουλακάκη. Όπως ό κ. Μουλακάκης και όσοι ύπόγραψαν τό σχετικό κείμενο, θά έπικαλεστούν τό σχόλιο του έπίσης φιλόλογου και κριτικού κ. Κων/νου Γεωργουσόπουλου. Ό τελευταίος, άλλωστε, είναι ένας από τούς πνευματικούς ανθρώπους πού άν πιστέψουμε τό συντάκτη του *Βήματος τής Κυριακής*, συμπαρίσταται μαζί μέ τόν Κώστα Ταχτσή, τόν Γιάννη Τσαρούχη, τήν Έρω Λάμπρου και τή Μαντώ Άραβαντινού στόν άγώνα του κ. Μουλακάκη πού όπως είδαμε, πιστεύει ότι τά νέα έλληνικά θά γίνουν άγνωρίστα σέ 16 χρόνια, άν τά άρχαία έλληνικά πάσουν νά διδάσκονται.

Ό κ. Γεωργουσόπουλος μάλιστα σέ μία δραματική άποστροφή πιστοποιεί τόν όριστικό θάνατο όχι πιά μόνο τής άρχαίας, αλλά τής έλληνικής στό σύνολό της, άρα και τής νέας έλληνικής: «*χτές μόλις τίναξε τά πέταλα ή έλληνική γλώσσα*». Και γιατί χτές, δηλαδή στίς 14 ή βάλε λίγες μέρες πριν, πάντως μέσα στό Μάρτιο του σωτήριου (άκριβέστερα, όλέθριου) 1984; Γιατί, όπως σημειώνει ό Κ. Γεωργουσόπουλος στην άρχή του σχολίου του «Έ άπερα τής πεντάρας» (*ΝΕΑ* τής 15.3.84), «*PENTE εν ενεργεία Έλληνες (ή πολλά σημαίνουσα άραίωση δική του) φιλόλογοι σέ Λύκειο τής Άττικής προμαχούντες ύπέρ τής καταργήσεως τής άρχαίας έλληνικής γλώσσας από τό Λύκειο έστειλαν... τό μήνυμά τους ανά τόν κόσμο: «Τά Άρχαία Έλληνικά σά γλώσσα έχουν «τινάξει τά πέταλα» έδώ και 2.000 χρόνια. Είναι μία νεκρή γλώσσα από κάθε άποψη» (και οι νέες ύπογραμμίσεις χρεώνονται στό σχολιαστή).*

Είναι άλήθεια ότι στην ίδια έφημερίδα και στή στήλη «Έλευθερες γνώμες» δημοσιεύτηκε λίγες μέρες πριν, θαρραλέο άρθρο πέντε φιλόλογων πού διδάσκουν στό Λύκειο Κερατέας μέ τόν τίτλο «Έ διδασκαλία τών άρχαίων». Μολονότι τά πνευματικά θέματα δέν ύπόκεινται σέ ποσοτικά κριτήρια ή στην άρχή τής πλειοψηφίας, ξάφνιασε πολλούς, άλλους ενόχλησε, κάποιους και συγκλόνησε τό γεγονός ότι πέντε ειδικοί καθηγητές του ίδιου συλλόγου, δηλαδή τό σύνολο τών φιλόλογων ενός Λυκείου (!) σύνταξαν ή τουλάχιστον συνέγραψαν ένα άρθρο μέ τό όποιο προτείνουν τήν προαιρετική διδασκαλία τών άρχαίων έλληνικών όπως και άλλων μαθησών. Δέ θά έξετάσουμε έδώ τίς προτάσεις αυτές. Άν ύπάρχουν — και πιστεύουμε ότι ύπάρχουν — φραστικές ύπερβολές στό άρθρο τών πέντε φιλόλογων, όφείλεται και στό γεγονός ότι ή «κίνηση» Μουλακάκη, καταφεύγοντας σέ μία ρητορεία πού θεωρούσαμε για πάντα ξεπερασμένη, έρέθισε τά πνεύματα. Στόν αναληθή στή βάση του ισχυρισμό για τήν «άειζώϊαν» τής άρχαίας έλληνικής, για τήν όποϊαν έχουν γραφεί στό παρελθόν παιδαριωδίες και μωρολογήματα, οι φιλόλογοι του Λυκείου Κερατέας άντάταξαν μία δραστική όσο και άκομψη περίφραση. Άν και άποφεύγουν τό «ώς» του καθηγητή Γ. Μπαμπινιώτη και προτιμούν τό «σα(ν)» — και είναι δικαίωμα τους — ή διατύπωση δέν έπιτρέπει παρεξηγήσεις. Μία γλώσσα πού δέ μιλιέται σήμερα από κανέναν και πουθενά (και δέν γράφεται, πράγμα πού έρχεται δεύτερο ή και τρίτο) έπιτρέπεται, και ύπό όρους πού εδκόλα μπορούν νά προσδιοριστούν, νά χαρακτηριστεί «νεκρή», πάει και νά πει: «δέ μιλιέται (και δέ γράφεται) σάν έναϊο και λειτουργικό σύστημα σημείων — και τά σημεία έχουν μία «ζωή» μέσα στην ανθρώπινη κοινότητα πού προσφέρεται στή μελέτη». Ό χαρακτηρισμός, βέβαια, άποτελεί μεταφορά, άκόμη κι όταν χρησιμοποιείται από τόν F. De Saussure, κατά τόν όρισμό μάλιστα μιās έπιστήμης πού άποδείχτηκε τόσο γόνιμη παρά τά άδιέξοδά της. Όπως και νά τό κάνουν ή «translatio» τής ζωντάνιας και τής νεκρας ή πιο μαζεμένα, τής «άναζωοποίησης» ή τής (δλικής ή μερικής) «έπιβίωσης» έχει και πριν και μετά τόν Σολωμό μεγάλη πέραση. Δέν τήν άποφεύγουν ούτε όσοι συντελέσανε στή

«Γένεση τής γλωσσολογικής σκέψης» (βλ. Συλλογή André Jacob 1973), μολονότι λίγο μέ λίγο χάνει τήν άρχική της ενάργεια και παραστατικότητα, ενώ, άσφαλώς, άχρηστεύεται μόλις περάσουμε σ' ένα άλλο επίπεδο μελέτης και στοχασμού. Στόν Σολωμό πάντως θά τή βρούμε όχι μία και δύο φορές μόνο: «... μία γλώσσα (ή λατινική) πού ήταν μία φορά ζωντανή εις τά χείλη τών ανθρώπων», «... εις κάθε γλώσσα, όπου γεννιέται από άλλην», «Σύγκρινέ της μέ τή γλώσσα πού τίς γέννησε». Κι άκόμη κάτι πού συνήθως ξεχνάνε όσοι δέν έχουν ή δέ θέλουν νά έχουν καλή μνήμη: Ό Σολωμός ήξερε καλά ότι «ή ιταλική γλώσσα δέν είναι καθαυτό θυγατέρα τής λατινικής, είναι ή έγγονή της» (*Διάλογος*), αλλά σέ πείσμα όλων τών «σοφών» έκρινε ότι ούτε ή έγγονή ούτε ή κόρη χρειάζονται τίς... «όδηγίες» τής μητρός ή τής μάμμης. Κατά τό Σολωμό λοιπόν, για τά έλληνικά του όποιου ό κ. Μουλακάκης άγωνιά ένω, όπως θά δούμε, ό κ. Γεωργουσόπουλος μοιρολογεί, ή «δεινή μεταφορά» «γλώσσα νεκρή» είναι πιο κοντά στα πράγματα και τά νοήματα και τά κινήματα τής ψυχής παρά «γλώσσα ζωντανή». Αυτό, βέβαια, όσο μιλάμε για τά άρχαία έλληνικά σά γλώσσα και όχι σά λόγο, πού «συγκατεσκεύασε», κατά τόν άρχαίο ρήτορα, θεσμούς, τέχνες και τά άλλα του ανθρώπου «μηχανήματα». Στο όμαδικό άλλωστε άρθρο τών 5 φιλόλογων οι έννοιες διαστέλλονται σαφώς: «Άν έπιδιώξή μας είναι νά φτιάξουμε ένα σχολείο, πού θά στηρίζεται στό λόγο τών άρχαίων στίς πιο δημιουργικές στιγμές τής έκφρασης του, τότε αυτό δέν μπορεί παρά νά είναι ένα σχολείο πού θά στηρίζεται στην έλευθερία τής έπιλογής».

Ό κ. Γεωργουσόπουλος, ώστόσο, μολονότι στό μεταξύ είχε διατυπώσει μετριοπαθέστερες άπόψεις, μέ τό σημειώμά του «Έ άπερα τής πεντάρας» άποπειράται ν' άποδείξει πόσο «ζωντανή» είναι ή γλώσσα πού άλλοι, λιγότερο Έλληνες από τόν ίδιο, κατά σαφή ύπαινγμό του, θεώρησαν «νεκρή». Παραθέτει λοιπόν 13 άποσπάσματα Έλλήνων ποιητών από τόν Όμηρο ως τό σύγχρονό μας Νίκο Καρούζο, μς προτρέπει νά τά προσέξουμε και πιστεύει ότι άποδεικνύει τήν «άειζώϊτητα» τής άρχαίας έλληνικής όποτε και οι πέντε φιλόλογοι του Λυκείου Κερατέας μέ τήν πρότασή τους άποδεικνύονται φονιάδες, λη-

Γεωργουσόπουλος στην άτυχη δειγματοληψία του. Γιατί ο Σολωμός, όσο και να μάς κακοφαιίνεται, τίς λέξεις του πρώτου (κι όχι μόνο του πρώτου) παραθέματος τίς είχε για «πεθαμένες». Διαβάζουμε ή δέν διαβάζουμε στόν *Διάλογο* και μάλιστα δυο φορές και στο «(δριστικό κείμενο)» και, πράγμα που έχει σημασία για τους δύσπιστους, στόν «Αυτόγραφο σχέδιον», για να ακολουθήσουμε την έκδοση Τωμαδάκη: «μού πονει ή ψυχή μου να βλέπω τόσους νέους να ξεδιάζουν χρόνους και χρόνους και τέλος να μήν έχουν εις τό μυαλό τους πάρεξ λέξεις έλληνικές πεθαμένες»;

Οί πέντε φιλόλογοι του λυκείου Κερατέας δικαιούνται να επικαλεστούν τόν Διονύσιο Σολωμό για να στηρίξουν τή «δεινή μεταφορά» τους. 'Ο Ν. Μουλακάκης και ό Γ. Γεωργουσόπουλος, κατά τήν αντίστροφη «έπιφορά» τους, όχι. Οί νέοι «πού ξεδιάζουν χρόνους και χρόνους», είναι βέβαια οί μαθητές τών λυκείων τής Έπτανήσου και οί φοιτητές τής 'Ιόνιας 'Ακαδημίας και τών άλλων εκπαιδευτικών ίδρυμάτων του έλλαδικού και μείζονος έλληνομοιού τής εποχής — όχι μόνο τής δικής του. 'Υπάρχουν μερικά σταθερά σημεία αναφοράς, αυτά ακριβώς που μόρφωσε (και μόρφωσαν) τό νεοελληνικό πνεύμα και τίποτε δέν μπορούμε να κάνουμε ή να ποδή άψηφώντας τα.

Νά περιμένουμε να μάς «σταματήσει» τό φάσμα ή έστω τό «φάντασμα» του Σολωμού, που έγενεσε άποτρεπτικά στόν Γιώργο Σεφέρη όταν σκεφτόταν να μεταφράσει ένα ή δύο από τά *Τέσσερα Κουαρτέτα* του Έλιοτ, θά ήταν άφελές, χωρίς να διαθέτουμε τό μέτρο και τή σύνεση του ποιητή τών *Τριών Κρυφών Ποιημάτων*. Νά συγκαταριθμήσουμε πάλι τούς έαυτούς μας στούς «σοφούς λεξιθηρες» του άποσπάσματος «Εις Μάρκον Μπότσαρη», θά ήθελε γενναιοψυχία. Νά επικαλούμαστε πάντως τόν Σολωμό όπως ό κ. Μουλακάκης, άμεσα ή ό κ. Γεωργουσόπουλος, έμεσα, εις βάρος του ίδιου του Σολωμού, είναι άνεπίτρεπτο. Χίλιες φορές προτιμότερο να τόν άρνηθούμε ριζικά όπως έπιχειρεί ό Στ. Ράμφο. 'Ο τελευταίος μιλάει για τήν «ιδιοφυή(-ά;) άσυνειδησία του Σολωμού» (*Αντί*, τεύχος 228, σ. 39), «έννοει να πει» — δέν είναι δική μας ή έκφραση — ότι ό Σολωμός υπήρξε άσυνειδητος, παρωμένος (ήθικά άναίσθητος, πέτρα) στόν άπόλυτο βαθμό, άποφώλιο πνευματικό τέρας, άνευ-

θνος άποπλανητής τής γλώσσας, του έθνους και του λαού. Έπεκτείνει τήν κρίση του, παρά κάποιους φραστικούς έλιγμούς που κατά βάθος (έπι)δεινώνουν τίς έκφράσεις του, και στο ποιητικό μέρος, πρωτίστως σ' αυτό. Κατά τόν Ράμφο, για να άποφύγουμε άλλες περισσότερες άσύδοτες (άλογάριστες) διατυπώσεις του, ό Διονύσιος Σολωμός «για να πλάσει μορφές κατά τά έσπέρια πρότυπα, χρησιμοποίησε ένα λόγο που τίς άθετούσε» (δπ.π.). Βαρύτερος και πικρότερος λόγος δέν γίνεται για έναν ποιητή δέν ύπάρχει για ποιητή και μάλιστα ποιητή που θέλει να «ξανακάμη στή γλώσσα (του) όρκο», φριχτότερο ναυάγιο από τό να έμπιστευεται τίς μορφές του σ' ένα λόγο που τίς άθετεί, τίς κάνει, μορφικά, «άνυπόστατες» ή σε άθεντικότερα έλληνικά — θά δούμε από που έρχονται — «τίς άνάγει στόν άνεμο» (!). Γιατί αν άθετείται ή μορφή (ξενόφερτη, αν θέλετε, όπως ή δαιμονική *Γυναικα τής Ζάκυθος*), άκυρώνεται και ό λόγος. 'Αλλά αν ό έλληνικός λόγος άκυρώνει τά δυτικά πρότυπα, χωρίς ή «Φραγκίσκα Φραιζερ», έξαφνα, να παύει να 'ναι μορφή, ό δεινός («αίνος» δημηριστί) ψόγος μετατρέπεται σε έπαινο, όχι σκαιό τή φορά αυτή.

Σκαιότατος είναι ό έπαινος του Στ. Ράμφο και του Κ. Γεωργουσόπουλου. 'Αν έκτός από τό πρώτο και τελευταίο άπόσπασμα, διατρέξουμε και τά ένδιάμεσα, θά μάς σταματήσει τό δεύτερο στή σειρά, δύο στίχοι από τούς *Πέρσες* του Αίσχύλου: «ώ βαθυζώνων άνασσα Περσίδων υπεράτη/μήτερ ή Ξέρξου γηραιά χαιρε, Δαρείου γύναϊ». Έχει να κάνει με τό Σολωμό, πολλαπλώς. Όχι μόνο γιατί όπως από παλιά έχει παρατηρηθεί, τό δίστιχο αυτό, αν διαβαστεί τονικά, ακούγεται σά δεκαπεντασύλλαβος (ξύλινος, για να ποδή τήν αλήθεια): ούτε μόνο γιατί δραματίστηκε και ό Σολωμός «Αυτόν που παριστάνει τούς έφτά», τόν Αίσχύλο. Οί δύο στίχοι άρθρώνονται στο άνάπτυγμα ενός χαιρετισμού: «ώ ...μήτερ ...χαιρε», όπως ό δημηρικός αρχίζει με τήν παθητικότερη έπιφώνηση: «ώ μοι τέκνον έμόν...». Τόν χαιρετισμό από τό δεύτερο και τήν κλήση από τό πρώτο παράθεμα, με τίς ίδιες ακριβώς λέξεις θά τίς βρούμε και σε άλλα νεοελληνικά κείμενα και στή στροφή 126 του λυρικού ποιήματος *Εις τόν θάνατον του Λόρδ Μπάιρον* του Σολωμού: «Χαίρου, τέκνο μου ακριβό...». Και έ-

δώ, χωρίς κανένα κόπο, νιώθουμε άμεσα ότι, ναι, αυτός ό χαιρετισμός είναι κάτι άλλο, είναι νέα έλληνικά, και ότι τίποτε, άπολύτως τίποτε δέν μπορούμε να ποδή σήμερα όπως ακριβώς όρίζουν τά έλληνικά τών πέντε πρώτων παραδειγμάτων του κ. Γεωργουσόπουλου, και αν άκόμη παραβλέψουμε τήν πρωταρχική, ώστόσο, διαφορά τής προφοράς: ούτε να ποδή ούτε να γράψουμε. Με μιά μόνο εξαίρεση: είναι δικαίωμα τών ποιητών και του καθενός μας να περνάμε στα γραφτά μας ή και στα μιλήματά μας, όταν έπιτηδευόμαστε τόν τύπο τής γραφής, εκείνο ή τό άλλο χωρίο ή άποσπάσματα αρχαίου λόγου, υπό τόν όρο ότι θά κρινόμαστε κάθε φορά ως προς τό τί, τό γιατί και τό πώς. Τό ίδιο, άλλωστε, έκανε και ό Σολωμός. 'Αν ή τήχη βοηθούσε λίγο περισσότερο τόν σημειωματογράφο μας μπορεί και να 'πεφτε πάνω στο άπλοελληνικό γύμνασμα στο όποιο ό νεαρός Σολωμός έπέρασε τό δημηρικό «Μήνιν άειδε». Τήν έπίκληση αυτή μπορούμε να τήν έχουμε μέσα στα γραψίματά μας, ή και άρχαιότερα άκόμηστοιχεία όπως τό κείμενο που αυτοσχεδίασε ή Μαντώ 'Αραβαντινού στή «Γραφή Ε» με βάση τά μυκηναϊκά καταστιχόγραφα ή δσα από τίς *Ουπανισάδες* δανείστηκε ό Έλιοτ στο τρίτο μέρος τής *Έρημης Χώρας*, για να μείνουμε στήν ίδια γλωσσική οικογένεια με άσστηρή, βέβαια, τήρηση τών αναλογιών. 'Αλλά δέν σημαίνει ότι μπορούμε να κάνουμε σήμερα ποίηση ή μιλιά, γραφή ή μετάφραση με τήν αρχέγονη έπίκληση «Μήνιν άειδε θεά», που στήν πληρέστερη τώρα μορφή της ξαναβρίσκουμε στο Σολωμό με άλλο τώρα νόημα και προς τήν αντίθετη ακριβώς κατεύθυνση: «'Ομως ό ξεένος δέν είχε άλλα δικά μας να μουρμουρίσει στα χείλια του παρά Μήνιν άειδε θεά» (*Διάλογος*).

«'Αλλα δικά μας»! Τό «δικά μας» καλύπτει τά έλληνικά του Όμηρου και όλων τών αίωνων και τά «άλλα», τά έλληνικά του 'Αγόνα και κάθε γλωσσικής και ιστορικής περιόδου.

Και δέν θά υπήρχε λόγος να παραβιάζουμε οί Νεοέλληνες συνεχώς όρθάνοιχτες πύλες, άληθινά σισύφειο μαρτύριο, αν μάς φρονημάτιζε κάπου, όχι άσφαλώς ή *Σκιά του Όμήρου* που «έφάνη» στόν Σολωμό ή τό «φάσμα» του Σολωμού που φανερώθηκε στόν Σεφέρη — να ή πραγματική συνέχεια — αλλά έστω τό «φάντασμα» του Σολωμού. Τήν

τελευταία αυτή ευκαιρία είχε ο 'Αριστοτέλης Νικολαΐδης, άνθρωπος δημιουργικός σέ πολλά, τή στιγμή πού έτοιμαζόταν νά μεταφράσει τό ποίημα του 'Έλιοτ *Δυσκολίες πολιτευομένου* και συγκεκριμένα τίς αποστροφές εκείνες του «τσακισμένου Κοριολανού» πρὸς τή μητέρα του, πού ὁ Σεφέρης ἀποδίδει: «Μάνα μάνα» καί «ὦ μάνα». Δεχτείτε δι τὸ ἀγγλικό ὑπάρχει ἡ λανθάνει ἓνα λόγο τράβηγμα τῆς κλητικῆς — σέ σχόλιό του ὁ Σεφέρης παραπέμπει στὸν *Κοριολανό του Σαίξπηρ*: «ὦ μάνα, μάνα τί ἔκανες». Ὡς πού θά μπορούσε νά φτάσει ἕνας σύγχρονος Ἕλληνας ποιητῆς καί μεταφραστῆς, ὅποιος ὑφολογικές ἀνάγκες καί ἂν τὸ ἐπέεζαν, ἂν ἔκρινε ἀπρόσφορο, οὐδέτερο, ἀνεπαρκές τὸ «μάνα»;

Ὅχι, ἂν θέλετε, στὸν Σολωμό, ἂν μάλιστα τὸν θεωρεῖς ὅπως ὁ συγγραφέας τῶν *Συνυπαρχόντων* γλωσσικά «πολιορκημένο». Στὸν Καβάφη τότε, πού ὁ μεταφραστῆς μας τὸν κατατάσσει στίς μεγάλες ἐξαιρέσεις τῆς γλωσσικῆς ἀπελευθέρωσης. Δυστυχῶς ὁ Καβάφης δέν χρειάστηκε τὴν κλητικὴ πού ἀναζητάμε. Πάντως τὸ οὐσιαστικὸ «μητέρα» ἐμφανίζει στὸν καθαφικὸ «κανόνα» τὴν κίνηση: γεν. τῆς μητέρας καί αἰτ. (τὴν) μητέρα. Μολονότι κατὰ σύμπτωση δέν βρίσκουμε καί τὴν ὀνομαστικὴ, μπορούμε νά εἰκάσουμε δι τὴ στή γλωσσικὴ του συνείδηση καί ἡ «ὄρθη» πτώση (πιθανότατα καί ἡ κλητικὴ) λειτουργοῦσε μέ τὴ μορφή «μητέρα» πού προκρίνει καί ὁ Ξ. Α. Κοκόλης στὸ σχετικὸ λῆμμα τοῦ *Πίνακα λέξεων* ('Αθήνα, 1976). Ἄλλὰ ἐπειδὴ δέν μπορούμε νά εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴν κλητικὴ, πού μᾶς ἐνδιαφέρει, πίσω (!) στὸν Κάλβο, πού κατέκτησε κι αὐτός, προδρομικά, τὴ γλωσσικὴ ἐλευθερία.

Ὁ Κάλβος, λοιπόν, παρέχει κλητικὴ «μητέρα», ἐναντι ὀνομαστικῆς «μητέρα» καί παρέχει, ἐπίσης, κλητικοφανὴ τύπο «μήτηρ», ἐναντι παράλληλης ὀνομαστικῆς «μήτηρ». Ὁ τελευταῖος αὐτὸς τύπος κυριαρχοῦσε, ὅπως φαίνεται, καί στή γλωσσικὴ καί ποιητικὴ του συνείδηση, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ δι τὴ *Σημειώσεις* καταχωρεῖ, βέβαια, ὁ ἴδιος πρῶτο τὸν τύπο «μητέρα» ἀλλὰ σημειώνει δι κείται ἀντὶ τοῦ τύπου «μήτηρ», γι' αὐτὸ, ἄλλωστε, στὸ *Γλωσσάριο* τῆς Anna Gentilini τὸ λῆμμα ἐμφανίζεται ὑπὸ τὴ μορφή: «μήτηρ/μητέρα». Ὡστε λοιπόν τὸ πολὺ πολὺ «μήτηρ», «ὦ μήτηρ». Ἄλλη δυνατότητα δέν προσφέρει ἡ

νέα ἑλληνικὴ γλῶσσα σὰ γλῶσσα καί μάλιστα ὅπως διαμορφώθηκε ἀπὸ ποιητῆς κάθε ἄλλο παρά «δαισιγλωσσους», κατὰ ὄρο πού ἔχει ἡδη προταθεῖ.

Ποιὰ λοιπόν λύση προέκρινε ὁ Ἄριστοτέλης Νικολαΐδης; Παρέκαμψε μικτὴ, καθαρεύουσα καί ἀρχαϊζουσα, πού εἶτε θέλουμε εἶτε ὄχι ἀποτελοῦν μέρος τῆς παράδοσῆς μας, καί τράβηξε κατευθεῖαν γιὰ τὸ «ὦ μήτηρ» τοῦ Αἰσχύλου, δηλαδή γιὰ νά μὴ χάσουμε τὴ σειρά, γιὰ τὸ δεύτερο δείγμα τῆς διαχρονικῆς καί παγχρονικῆς συνέχειας τῆς ἑλληνικῆς κατὰ τὸν τιμητὴ τῆς ἐφημερίδας *Τὰ Νέα*. Ἄν δέν μέ πιστεύετε, ἀνοίχτε τὸ βιβλίον πού κυκλοφόρησε μέσα στή χρονιά αὐτῆ: *Τ.Σ. Ἐλιοτ — Ἄπαντα τὰ ποιήματα — Ἑλληνικὴ Μετάφραση — Εἰσαγωγή Ἄριστοτέλης Νικολαΐδης — Κέδρος 1983*.

Καί γιὰ «μήτηρ» ἐκεῖ πού ὁ Ἄγγελος ποιητῆς δέν ἔχει τὸ λατινικὸ «mater» ἢ τὸ ἀνάλογο καί ὁμόρριζο σανσκριτικὸ mātar, παλαιοπερσικὸ καί ἀβεστικὸ mātar, ἀρμενικὸ matg, παλαιοσλαβικὸ mati, γερμανικὸ muoter, παλαιοϊρλανδικὸ mathir

κ.λπ.; Γιατί ἡ τόση γλωσσικὴ «μητροθήεια» τοῦ μεταφραστῆ μας; Γιατί ὅπως γράφει ὁ ἴδιος στὴν εἰσαγωγὴ του «τὸ φάσμα ἢ τὸ φάντασμα τοῦ Σολωμοῦ μπορεῖ νά κυνηγᾷ πολλούς...», ἀλλ' ὄχι τὸν ἴδιο, βασικὸ συντάκτη τῆς δήλωσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Γλωσσικοῦ Ὁμίλου, πού κηρύσσει τὸν ἀπεριόριστο δανεισμὸ ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς γλωσσικῆς μας διαχρονίας.

Καί ἐπίσης γιὰ τὴν ἀντιφάση του ὅπως διαλαλεῖ καί ἡ σχετικὴ ἐνδειξη τοῦ τίτλου, εἶναι ἡ πρώτη καί μόνη μετάφραση τοῦ Ἐλιοτ στὰ ἀθηνεϊκά, τὰ κατεξοχὴν ἑλληνικά, αὐτὰ ἀκριβῶς πού εὐαγγελίζονται οἱ ὄψιμοι σωτῆρες τῆς μητρικῆς μας γλώσσας. «Ὡ μάτερ» (δωριστὶ) πού μᾶς ὀδηγεῖς καί μᾶς «πατρονάει» μὴ τουλάχιστον, μὴ μᾶς ἀξιώσεις νά ἐφαρμόσουμε τὸ διφορούμενο «ὀλιγόλεκτο» τοῦ συγχρόνου μας ποιητῆ, πού μέ τοὺς στίχους του ὀλοκληρώνει ὁ κ. Γεωργουσόπουλος τὸν ὕμνο τῆς αἰωνιότητάς σου:

νά πάρουμε μιά ζυγαριά
καί νά ζυγίσουμε
τίς μανάδες μας

Ἄνδρέας Μπελεζίνης

ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ

περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Μ. Πετμεξίδου-Τσουλουβή: Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση.

Αρίστου Δοξιάδη: Υπάρχει μονοπωλιακό κεφάλαιο στην ελληνική βιομηχανία;

Κ. Σηφάκη-Καπετανάκη: Εφοπλιστικό κεφάλαιο και πολυεθνικές εταιρείες πετρελαίου: η εξέλιξη των όρων εκμετάλλευσης των ελληνικών διυλιστηρίων.

Γ. Μαυνάρδου: Η κρατική συμμετοχή στην ελληνική βιομηχανία.

Σωτήρη Βαλντέν: Το εξαγωγικό εμπόριο αγροτικών προϊόντων — μια περιγραφή.

Θ. Σκούρα-Σπ. Καβουνίδη: Οικονομία και τεχνική υποδομή.

*

• **Τζένης Καβουνίδη:** Μερικά προβλήματα στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής οικογένειας.

• **Σταύρου Τσακυράκη:** Ο Μαρξισμός και η αντίθεση ιδεαλισμού-υλισμού.

Κυκλοφορεί το 22ο τεύχος

ΕΥΤΥΧΙΑΣ Δ. ΛΙΑΤΑ Τιμές και αγαθά στήν 'Αθήνα (1839—1846)

*Μιά μαρτυρία από τό κατά-
στιχο του εμπόρου Χριστό-
δουλου Εύθυμιού*
**Προλογικό σημείωμα: Σπύ-
ρος 'Ασδραχάς. 'Επιμέ-
λεια: Στέφανος Στεφάνου.
Μ.Ι.Ε.Τ., 'Αθήνα 1984.**

Ἡ ἐργασία τῆς Εὐτυχίας Δ. Λιάτα εἶναι ἡ πρώτη τῆς νέας σειρᾶς *Πηγές Οἰκονομικῆς Ἱστορίας* πού ἐγκαινιάζεται ἀπό τὴν Ἐπιτροπὴ Ἱστορίας τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας. Ἡ ἔκδοσις, ἀψογα ἐπιμελημένη, ὅπως καὶ ἡ σειρὰ *Μελέτες Οἰκονομικῆς Ἱστορίας*, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐργασίας τοῦ Στέφανου Στεφάνου.

Τὸ θέμα τῆς ἐργασίας, ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Σπύρος Ἀσδραχάς στὸ προλογικὸ του σημείωμα, εἶναι ἡ προσέγγισις σέ ἕναν τύπο βιοτικῶν ἐπιπέδου πού προκύπτει ἀπὸ ἕνα παράδειγμα οἰκιακῶν δαπανῶν στήν Ἀθήνα σὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Παράδειγμα πού ἡ ἐρευνήτρια στηρίζει

στὸ βιβλίο ἀντιγραφῆς ἐπιστολῶν τοῦ Χριστόδουλου Εὐθυμίου, Γιαννιώτη ἐμπόρου, ἐγκατεστημένου ἀπὸ τὸ 1839 στήν Ἀθήνα (σ. 21). Ὁ Εὐθυμίου κοινωνικά χαρακτηρίζεται ὡς ἐμπορος μέσης τάξης πού ἀσχολεῖται μὲ ὄλες τὶς τυπικὲς ἐμπορικὲς δραστηριότητες τῆς ἐποχῆς: δανεισμός, ἐμπόριο συναλλαγμάτων, ἐμπόριο προϊόντων μὲ συγκυριακὴ ζήτηση ἢ καὶ μεσιτεία γιὰ τὴ διοχέτευσή τους. Ἡ γενικὴ κρίσις πού μαστίζει τὴν περίοδο ἐκείνη τὸ μικρὸ ἐμπόριο δὲν θά ἀφήσει ἄθικτο τὸν Εὐθυμίου. Ὁ τελικὸς ἀπολογισμὸς τῶν οικονομικῶν δραστηριοτήτων του στήν Ἀθήνα τὸν βρίσκει μὲ 25.000 δραχμὲς ζημιά (σ. 40).

Ὡστόσο, οἱ πληροφορίες πού θά φώτιζαν καλύτερα τὸν χαρακτήρα τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων τὸν περασμένο αἰώνα δὲν θά πρέπει νὰ εἶναι ἀρκετὲς στὸ ἐπιστολᾶριο τοῦ ἐμπόρου μας. Ἐτσι ἡ συγγραφέας ἀναγκάζεται νὰ περιοριστῆ σέ κάποιες περιγραφές (σ. 41-51).

Τὸ καίριο θέμα στὴν ἐργασία τῆς Ε.Δ. Λιάτα βρίσκεται στὸ παράδειγμα οἰκιακῶν δαπανῶν πού μᾶς δίνει, δημοσιεύοντας ἐπεξεργασμένα καὶ σχολιασμένα τὰ σχετικά μεγέθη. Ὁ Χ. Εὐθυμίου μὲ σχολαστικὴ περὶνάει μέρα τὴ μέρα ὄλα τὰ τρέχοντα ἐξοδα τοῦ σπιτιοῦ του (σ. 21).

Ἄν σέ κάτι ἐνδιαφέρει τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα ἢ διατροφή εἶναι καταρχὴν ἡ σύνθεσις τῆς. Τὸ τί ἀκριβῶς ἔτρωγαν οἱ ἄνθρωποι στὸ παρελθόν μᾶς ὀδηγεῖ, ὅπως σημειώνει ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, νὰ ἀναχοῦμε στὴν καθημερινότητα τοῦ οἰκονομικοῦ, στὴ μεταγραφὴ ἀλλιώς τῶν ἀμοιβῶν καὶ τῶν δαπανῶν, στὴν περίπτωσή μας, στὴν καθημερινὴ ζωὴ μὲ ὄλες τὶς κοινωνικὲς συνδηλώσεις πού συνεπάγεται αὐτὴ ἡ ἔκφρασις. Ἡ νοοτροπία τῶν κοινωνικῶν διαφοροποιημένων στρωμάτων ἐπιβάλλει, ἀκόμη καὶ ὅταν κάθονται στὸ τραπέζι νὰ φᾶνε, νὰ ἐκδηλώνουν τὴ διάκρισή τους ὄχι μόνον στὰ μαχαιροπίρουνα πού χρησιμοποιοῦν, ἀλλὰ καὶ στὸν τρόπο παρουσίας καὶ στὸ εἶδος, τὴν ποιότητα καὶ τὴ μεγάλη ποικιλία τῆς διατροφῆς τους. Μήπως ἀπὸ αὐτὴ τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορὰ προέρχεται καὶ ἐκείνη —περισσότερο διαδεδομένη στίς μέρες μας— τῆς ἀναζήτησις τοῦ εἰδικοῦ προϊόντος, τῶν ἀγνῶν ὕλικῶν γιὰ τὴ διατροφή, πού συνήθως τὰ διαθέτουν κάποιοι περιθωριακοὶ στὴν ἀγορὰ παραδοσιακοὶ παραγωγοί; Σάν κάποιοι νὰ θέλουν νὰ ξορκίσουν τὶς ἐπιβολές τῆς ἀγορᾶς. Στὴν πραγματικότητα, ἐντάσ-

σουν σέ αὐτὴ νέου τύπου προϊόντα, διευρύνουν τὴ ζήτηση, καὶ διαμέσου τῆς ἰδιαιτερότητος τοῦ προϊόντος πού καταναλώνουν ἐπιβεβαιώνουν τὴ διάκρισή τους. Καὶ φυσικὰ ἱκανοποιοῦνται γαστριμαργικά. Κάπου στὸ βάθος ὄλων αὐτῶν λανθάνει ἡ λαϊκὴ σοφία τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν πού ἔλεγε ὅτι ἡ ζωὴ μπαίνει ἀπὸ τὸ στόμα. Καὶ ἡ υγεία, βασικὴ προϋπόθεσις τῆς βιολογικῆς ζωῆς, ταυτίζεται μὲ τὴ διατροφή πού σέ μιά παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ κοινωνία δὲν διακρίνεται ὄυτε γιὰ τὴν ποικιλία τῆς ὄυτε γιὰ τὴν ἀφθονία τῆς. Στὴν ἐποχὴ τοῦ Χ. Εὐθυμίου — ἀκόμη τότε — ὁ ὕγιής εἶναι χοντρός καὶ τὸ συχνότερο εὐκατάστατος.

Ἡ σύνθεσις τῆς καθημερινῆς διατροφῆς λοιπόν, μεταξύ ἄλλων, μᾶς ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἀγορὰ διαμέσου τῆς κατανάλωσις. Ἐπειδὴ τὸ φαγητὸ εἶναι καθημερινὴ πραγματικότητα, κάποιοι ἰδεότυποι γιὰ τὴ διατροφή τῶν διαφορετικῶν κοινωνικῶν τάξεων μποροῦν νὰ ἀποτελέσουν ἕνα ἄλλο μέτρο γιὰ τὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης τῆς ἀγορᾶς πρὸς τὶς διάφορες κατηγορίες τοῦ πληθυσμοῦ. Σέ ὄλες αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις, ἀκόμη καὶ ὅταν ξεπερνῶν τὴ σφαῖρα τοῦ οἰκονομικοῦ, μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν μὲ κάποια βεβαιότητα μόνον συγκεκριμένες πληροφορίες, ὅπου τὰ προϊόντα πού συνθέτουν τὴ διατροφή, οἱ τιμὲς τους καὶ οἱ ποσότητες πού καταναλώνονται ἔχουν τὸν πρῶτο λόγο. Ἡ ἐργασία τῆς Ε.Δ. Λιάτα μᾶς προσφέρει ἀκριβῶς τέτοιες πληροφορίες πού ἀφοροῦν ἕναν ἀστὸ ἔμπορο στὴν Ἀθήνα κατὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Καὶ εἶναι πολὺτιμες ὄχι μόνον γιὰ τὴν γενικὴ εἶναι σπάνιες, ἀλλὰ ἐπίσης ἐπειδὴ προέρχονται ἀπὸ μιά ἐνιαία ἀρχαϊκὴ πηγὴ καὶ, μέσα ἀπὸ μιά προσεκτικὴ προσέγγισις, παρουσιάζονται ἀπὸ τὴν συγγραφέα μὲ ἄριστο τρόπο.

Ὁ Χριστόδουλος Εὐθυμίου ἀνήκει στὴν κατηγορία ἐκείνων πού προμηθεύονται σχεδὸν τὰ πάντα ἀπὸ τὴν ἀγορὰ. Ἐκτός ἀπὸ κάποια βιοτεχνικά προϊόντα καὶ πρῶτες ὕλες γιὰ κατασκευές πού τὰ εἰσάγει ἀπὸ τὸ ἔξωτερικό (σ. 50), τὰ προϊόντα τῆς καθημερινῆς του διατροφῆς προέρχονται ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἀγορὰ (σ. 52-53). Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη ὁ Εὐθυμίου εἶναι ἀντιπροσωπευτικὸς καταναλωτῆς τῆς ἐποχῆς του. Ὡστόσο, τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ἐργενής δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ μιλοῦμε γιὰ συμπεριφορὲς μᾶς οἰκογένειας... ὅσο καὶ ἂν κατὰ διαστήματα λειτουργεῖ καὶ σάν οἰκογένεια μὲ τὴν παρουσία τῆς ἀνε-

ψιάς και τής νύφης του (σ. 48). "Αν στην καταναλωτική έννοτητα συμπεριλάβουμε και τό υπηρετικό προσωπικό που διαθέτει ο έμπορός μας (σ. 50-51), όπως και κάθε αστική οικογένεια, τότε δέν δλοκληρώνουμε, βέβαια, τήν εικόνα ενός αστικού οικογενειακού προτύπου, όπως διευκρινίζει και ή συγγραφέας, είμαστε όμως κοντά σε ένα καλό παράδειγμα.

Στά γενικά έξοδα του Εύθυμιού τά έξοδα για τή χειμερινή του διατροφή (Ίανουάριος) και έπί έπτά χρόνια κυμαίνονται κατά μέσο όρο από 55% ως 80%, μέ γενικό μέσο 69% και αντιστοίχως, τά έξοδα τής καλοκαιρινής του διατροφής (Ίούλιος) από 53% ως 87%, μέ τόν ίδιο γενικό μέσο (σ. 62). Η καθοριστική συμμετοχή τής διατροφής στά γενικά έξοδα μάς επιτρέπει να διαμορφώσουμε μία πρώτη εικόνα για τό χαρακτήρα τής κατανάλωσης και από τήν ανάλυση τών γενικών του εξόδων (σ. 63) μπορούμε να έντοπίσουμε καταρχήν τή σημασία που έχουν τά προϊόντα τής διατροφής στην εξέλιξη των μηχανισμών τής αγοράς. Έννοείται ότι τά πράγματα είναι τελείως διαφορετικά στον αγροτικό πληθυσμό, λίγα μόλις χιλιόμετρα από τήν πρωτεύουσα όπου ζει ο Χ. Εύθυμιος.

Από τίς είκοσι δύο κατηγορίες τροφίμων που μάς δίνει ή συγγραφέας, δύο αντιπροσωπευτικές κατά τή γνώμη μας, τό κρέας και τό ψωμί, διαμορφώνουν μία πρώτη άποψη για τή νοοτροπία ενός μέσου άστού μέ ανάλογο εισόδημα σε σχέση με τή διατροφή του. Τό κρέας, τροφή άκριβή, αντιπροσωπεύει τό 18% τών εξόδων διατροφής και τό 10% τής συνολικής ποσότητας, ενώ τό ψωμί, τροφή για δλο τόν κόσμο, αντιπροσωπεύει τό 17% και 26% αντιστοίχως. Η, άλλωστε, ή κατανάλωση κρέατος είναι σχεδόν καθημερινή — προφανώς εκτός από τίς ημέρες νηστείας — και κυμαίνεται από μισή ως μία όκά, και του ψωμιού από μιάμιση ως δύομισι (σ. 66). Τό κρέας ως καθημερινή τροφή είναι βέβαια αντιπροσωπευτική τών εύκατάστατων αστικών στρωμάτων, αλλά δέν είναι ή μόνη. Στην περίπτωση του έμπορου μας, τά ψάρια, συνήθως καλής ποιότητας (σ. 105-6) μαζί με τά θαλασσινά και τό κυνήγι άνέρχονται στό 5% περίπου τών εξόδων διατροφής (σ. 55). Τό χαβιάρι, διακεκριμένο έδεσμα τών ύψηλών λεγόμενων γευστικών απαιτήσεων, καλύπτει τό 0,8% ως 1,7% τών παραπάνω εξόδων (σ. 65).

Έκτός από τό ψωμί, οί παραδο-

σιακές λαϊκές θερμιδούχες τροφές, όπως τά όσπρια, αποτελούν άσημαντες ποσότητες στό τραπέζι του Εύθυμιου. Τό ρύζι και τά ζυμαρικά τείνουν να τά αντικαταστήσουν. Ταυτόχρονα εμφανίζονται και κάποια μικρά έξοδα για γλυκά, και πιο δυναμικά ο καφές και ή ζάχαρη. Τά δύο τελευταία, προϊόντα άκριβά, αντιπροσωπεύουν τό 10% τών εξόδων διατροφής (σ. 65). Παρόλο που δέν γνωρίζουμε άκριβώς πόσο ψωμί καταναλώνουν οί υπηρέτες και πόσο ο νοικοκύρης με τίς συγγενείς του, ωστόσο από τίς αγορές του (ψωμί ύπηρετών, ψωμί καλό — σ. 106) μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτή τή μακροίωνα συνήθεια καθημερινής κατανάλωσης ψωμιού δέν τήν έχει ξεπεράσει παρά τήν πλούσια ποικιλία τής διατροφής του.

Μία πιο αναλυτική προσέγγιση του τρόπου και τής συχνότητας που προμηθεύεται όρισμένα προϊόντα μέσα σε ένα 24ωρο, εβδομάδα κλπ., θά μπορούσε να μάς προσφέρει πληροφορίες για να καταλάβουμε κάπως συγκεκριμένα αυτό που γενικά περιγράφουμε με τίς σχέσεις προσφοράς και ζήτησης σε μία αγορά. Συχνά μέσα στην ίδια μέρα αγοράζει δύο ή και τρεις φορές ψωμί, κρέας ή κρασί, δηλαδή άλλο για τό μεσημεριανό και άλλο για τό βραδινό γεύμα (σ. 66). Αυτό δέν μπορεί να όφείλεται τόσο στην άνυπαρξία τών μέσων συντήρησης, γιατί αυτά κανείς δέν τά διαθέτει και από τήν άλλη οί ύπάρχουσες οικιακές τεχνικές συντήρησης είναι γνωστές σε όλους. Τό έρώτημα είναι τί θεωρεί φρέσκο ο έμπορός μας, ως κατεξοχήν καταναλωτής, και συνεπώς πώς διαμορφώνεται ή αντίληψη του μακάλη, του χασάπη κ.λπ. για τό μαγατιάτικο. Τό άρνίσιο και τό κατσικίσιο κρέας, που καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος στην κατανάλωση κρέατος, φαίνεται πως οί άνθρωποι τότε τό αγοράζουν και τό μαγειρεύουν άμέσως μόλις σφαχτεί τό ζώο. Αν περάσουν κάποιες ώρες, δ,τι έχει άπομείνει άπούλητο διατίθεται σε πολύ χαμηλότερη τιμή. Τό ίδιο και τό ψωμί: τό πρωινό ψωμί που μένει ως τό βράδυ είναι φθηνότερο, και τήν επόμενη μέρα ακόμη πιο φθηνό.

Μέ έναν τέτοιο μηχανισμό διαμόρφωσης τών τιμών στά υπόλοιπα κάποιων προϊόντων ανοίγονται άλλες προοπτικές αγοραστικής ικανότητας για τά αστικά στρώματα μέ χαμηλά εισοδήματα. Μόνο που αυτά αφήνουν σπανιότερα πίσω τους γραπτά τεκμήρια του τύπου του Χ. Εύ-

θυμιού. Έτσι στις μαρτυρίες τών εύκατάστατων άστών, εκτός από τίς άμεσες πληροφορίες π.χ. για τούς υπηρέτες τους, μπορούμε να έντοπίσουμε έστω τίς έμμεσες έπισημάνσεις για κάποιες όψεις τής καθημερινής οικονομικής και κοινωνικής πραγματικότητας τών φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων.

Τελειώνοντας τήν άνάγνωση του βιβλίου τής Ε.Δ. Λιάτα ή εκτίμηση που μπορεί να κάνει κανείς είναι αυτή άκριβώς που διατυπώνει στο τέλος του προλογικού του σημειώματος ο Σπ. Άσδραχάς: *Η κυρία Εύθυμία Λιάτα δοκίμασε μέ άποδοτικό τρόπο τήν ιστορική τής άίσθηση στο ύλικό... Εύάνγνωστη και μέ λιτότητα διατυπωμένη, τεκμηριωμένη και μέ εύμέθοδη θεματολογική κατανομή, ή εργασία τής έγκαινιάζει μέ άξιο τρόπο τή νέα σειρά, τίς Πηγές Οικονομικής Ιστορίας.*

Πέτρος-Πιζάνιας

Ν

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΡΟΝΙΚΟΣ

Ο ΠΛΑΤΩΝ ΚΑΙ Η ΤΕΧΝΗ

Οι Πλατωνικές άπόψεις για τή τέχνη
και τίς εικαστικές τέχνες

ΝΕΦΕΛΗ

Έκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ
Μαυρομιάχη 9 Αθήνα

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

ΓΙΑ ΤΗΝ ΛΑΪΚΗ ΕΠΙΜΟΡΦΩΣΗ

Ο συνεργάτης μας Γιάννης Παπαμιχαήλ, πού στο τεύχος 66 είχε δημοσιεύσει μία κριτική στο θεσμό της Λαϊκής Έπιμόρφωσης με τίτλο «Ριζοσπαστικά αδιέξοδα της Λαϊκής Έπιμόρφωσης» μās έστειλε τήν παρακάτω έπιστολή πού άφορά άπαντητικό δημοσίευμα στο περιοδικό Αυτόμορφωση.

ΟΡΑΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΑΤΟΠΤΡΙΣΜΟΙ

Η «άπάντηση» στο άρθρο μου για τά «ριζοσπαστικά αδιέξοδα της Λαϊκής Έπιμόρφωσης», πού δημοσιεύτηκε στον *Πολίτη* (τεύχος 66) έφερε τή δυσνόητη, για «ετερόμορφους» σάν και μένα, ύπογραφή «Ο αυτόμορφος» και τόν έξίσου δυσνόητο τίτλο «Πρίν σκεφτείς, λάβε τά μέτρα σου» (περιοδικό *Αυτόμορφωση* 3-4, σ.14-15). Άκόμα, τό κείμενο της «άπάντησης» πετυχαίνει τήν έκπληκτική πράγματι έπίδοση να μην άπαντά σε κανένα άπολύτως άπό τά έρωτήματα πού στάθηκαν στη βάση του άρθρου μου και ταυτόχρονα να δίνει μαθήματα «δημιουργικής πρωτοβουλίας» και «άντικρατισμού» άπό τή θέση της κρατικής έξουσας, τμήμα της όποιας είναι φυσικά και η Λαϊκή Έπιμόρφωση!

Τό έπίπεδο της «έπιχειρηματολογίας» είναι τόσο χαμηλό και κακόπιστο, πού νομίζω ότι η συνέχιση του διαλόγου γίνεται δύσκολη.

Γ' αυτό, δύο λόγια μόνο: Κατά τόν κ. αυτόμορφο «στηλώνω άλήθωρα τό βλέμμα στην έξουσία και τήν άγορά, άφου φορέσω ένα τυποποιημένο ζευγάρι παρωπίδων». Φαίνεται ότι οι δραματιστές της Λ.Ε., με έκείνο τό άδιόρατο χαμόγελο των δραματιστών και τό άέτισιο μάτι πού άτενίζει τό ρόδινο μέλλον μέσα άπό τίς νέες μαθησιακές διαδικασίες, βρίσκονται πέρα άπό τή φτηνή, καθημερινή, ιστορική μας ύπόσταση. Προετοιμάζουν, «διαμορφώνουν» όπως λένε, τήν «άντίρρηση και τήν αντίσταση», άντί να «μαθαίνουν» στον κόσμο τή «συναίνεση και τήν ύποταγή». Έτσι, ό κ. αυτόμορφος επαναλαμβάνει ότι «η παιδαγωγική της αυτόμορφωσης καλλιεργεί πρώτα και κύρια μία όρισμένη στάση (sic) άπέναντι στη μόρφωση».

Δυστυχώς, ξεχνά πάλι να μās όρίσει τήν «όρισμένη» αυτή «στάση», να μās εξηγήσει σε τί συνίσταται η «άντίρρηση» και η «άντίσταση» άπέναντι στη μόρφωση. Ο κ. αυτόμορφος διαλαλεί άκόμα ότι «η αυτόμορφωση μπορεί να είναι μία ουτοπία πού προσανατολίζει δημιουργικά (διπλό sic!) τήν καθημερινή

μας σκέψη και πράξη». Βέβαια, όλοι θα συμφωνήσουν στο ότι «η Λαϊκή Παιδεία δέν πάσχει άπό μέτρα άσφαλείας πού δέν άρθηκαν για λογαριασμό της» — και θα ήθελα να συμπληρώσω ότι δέν πάσχει ούτε άπό τά δήθεν δημιουργικά δράματα των παιδαγωγών —, πάσχει όμως άπό τόν άσαφή προσδιορισμό των όρων της, άπό τίς λανθασμένες εκτιμήσεις των μεταρρυθμιστών της. Οι μεταβολές της σύγχρονης κοινωνίας δέν οδηγούν τό σχολείο στην άλλαγή του ρόλου πού του έχει άναθεθεί, τήν άναπαγωγή δηλαδή των κοινωνικών ιεραρχιών.

Αυτή η άλλαγή προϋποθέτει (να κ. αυτόμορφε, προ-υποθέτει), μία πολιτική, πολιτιστική, οικονομική και κοινωνική άνακατάταξη.

Γιά να μιλήσουμε για μία πραγματικά άπελευθερωτική παιδεία, μακριά άπό τά πρότυπα του τύπου Λ.Ε., πού δέν άποτελούν παρά τό ιδεολογικό άλλοθι του αυταρχικού και άλλοπρόσαλλου ελληνικού εκπαιδευτικού κατεστημένου, θα έπρεπε να άναδιατυπώσουμε τίς συνθήκες παροχής και λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος. Να τοποθετηθούμε, μ' ένα λόγο, στα πλαίσια μιας μεταβατικής κοινωνίας πού, άπ' τή μία, άποτελεί τό φορέα της πολιτιστικής και τεχνολογικής κληρονομιάς της ταξικής, καπιταλιστικής κοινωνίας και της όποιας, άπ' τήν άλλη, οι θεσμοί και οι πολλαπλές μορφές κοινωνικής συνείδησης κατευθύνονται προς τήν προοδευτική πραγμάτωση των έπαναστατικών στόχων της.

Αυτά βέβαια είναι «πιλά γράμματα» για τίς αυτόμορφες μπουλντόζες: «η έλεύθερη σκέψη, η δημιουργική πρακτική, η αυτόμορφωση και η αυτοδιαχείριση δέν μπορεί να έχουν σάν προϋπόθεση μία προκρούστεια μορφή όργάνωσης». Κι όμως, για να πάνσουν οι λέξεις να είναι κούφιας, βάρβαρες, με νόημα ύποκειμενικό και μετατοπιζόμενο, η εκπαιδευτική πρακτική χρειάζεται μία τόσο λεπτομερειακή μορφή όργάνωσης, πού οι άναρχίζουσες άν-

τιλήψεις πού επικρατούν στην Λ.Ε. είναι φυσικό να άποκαλούν «προκρούστεια». Γιατί τό μόνο αθόρμητο, έντελώς άνοργάνωτο πράγμα στην ανθρώπινη δραστηριότητα είναι η άφόδευση των νηπίων (άργότερα κι αυτή όργανώνεται όσο γίνεται πιό λεπτομερειακά). Οι άντιλήψεις και οι πρακτικές της Λ.Ε. δέν έξυπηρετούν σήμερα παρά τή διατήρηση της φλύαρης, άναποτελεσματικής και δαπανηρης έπιμόρφωσης ενήλικων και έξυπηρετούνται άπό μιάν άκτιβιστική πολιτική της όποιας ό βασικός στόχος, ιδεολογικής ύφης, παρέχει τή δυνατότητα στον κ. αυτόμορφο και τήν παρέα του να διατηρούνται σ' ένα πόστο έξουσας — όσο άσήμαντο κι άν είναι.

Άς τελειώνουμε μ' όλα αυτά τά κακέκτυπα άντίγραφα των έμπειριών του γαλλικού Μάη, όλους αυτούς πού με είκοσαετή καθυστέρηση άνακάλυψαν τήν άμφισβήτηση, τόν Ίλιτς, τήν ψυχάνάλυση και θέλουν σώνει και καλά να πρωτοτυπήσουν στην ελληνική άγορά αντιπροσωπεύοντας πνευματικές και πολιτικές έμπειρίες άλλων με τρόπο τόσο μηχανιστικό και άνιστόρητο! Δέν είναι ουτοπιστές τά παιδιά, ουτοπιστές είναι αυτοί πού συζητούν μαζί τους προσδοκώντας άπό μέρους τους κάποια έπιτέλους σοβαρότητα των έπιχειρημάτων και τεκμηρίωση των άπόψεων.

Όχι, δέν είναι ουτοπιστές τά παιδιά, τό κρουσάν τους κερδίζουν, με τόν ιδρώτα όμως του φορολογούμενου πολίτη.

Γιάννης Παπαμιχαήλ

Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΕΜΠΟΡΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ

Κύριοι,

Είμαστε συνδρομητές στο περιοδικό σας «Ο ΠΟΛΙΤΗΣ». Έπειδή δέν χρησιμοποιείται πιά άπό τή Διεύθυνσή μας, παρακαλούμε να διακόψετε τή συνδρομή μας άπό 1.1.1984.

Εύχαριστούμε,

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Γ. ΠΛΑΤΙΑΣ Μ. ΓΚΛΕΖΑΚ-ΟΣ

Τό περίεργο είναι ότι η Έμπορική Τράπεζα ούδέποτε ήταν συνδρομητρια στο περιοδικό μας. Άπλώς, στέλναμε δωρεάν τόν ΠΟΛΙΤΗ στην Τράπεζα, όπως και σε άλλες Τράπεζες ή όργανισμούς για τήν ενημέρωσή τους. Και φυσικά, θα σταματήσουμε τήν άποστολή του ΠΟΛΙΤΗ άφου η Διεύθυνση «δέν τόν χρησιμοποιεί πιά».